अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेद्वितीयाध्यायप्रथमपादप्रारंभः

श्रीहयग्रीवायनमः ॥ भवापदोविनश्यंतियत्पादस्मृतिमात्रतः । तंवंदेकुमतध्वांतभास्करंनृहरिंसदा ॥ करिष्यमाणैतदध्यायार्थप्रतिपादनमेवंविधभगवदुपासनरूपमितिभावेनाध्यायादौमंगलमाचरति ॥ [३३९।१] **यत्पदमिति** । यस्यस्वरूपं । अथवायत्पदं यस्यपरमात्मनःपदंपादं । कटाक्षेणापीत्यादेस्तद्विषयमल्पमपिज्ञानंसंपादयितुमशक्ताइत्यर्थः । विमतयोविरुद्धमतियुक्ताः ॥ [३३९।२] **एकवाक्यतासिद्ध्यइति** । पादचतुष्टयात्मकेस्मिन्निितियोज्यं । एकवाक्यतादीतिक्वचित्पाठः । तत्रादिपदेनपूर्वोत्तरभेदसिद्ध्येचेत्यपिग्राह्यं । द्वितीयाध्यायार्थविवक्षुरित्यन्वयः । अर्थैकत्वादेकंवाक्यमित्युक्तंजिज्ञासानयसुधायां । कथंविवक्षुरित्यतः **प्रथमाध्यायार्थसंगतत्वेनेति**।ततोविष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः। करोतिपितृवद्विश्वंपूर्णाशेषगुणात्मकइतिपूर्वपादांतोक्तंविभक्तिविपरिणामेनअनुषज्ययोजयति ॥ [३३९।३] **जगज्जन्मादीति** । जन्मादिहेतुत्वेनलब्धंब्रह्मपदेनोक्तमाह ॥ **सार्वज्ञेत्यादि** । अतएवाविद्याद्यवद्यगंधविधुरइति । ननुसकलगुणपूर्णत्वस्यप्रथमाध्यायार्थत्वात्तदनुवादस्यैवकर्तव्यत्वेनाविद्यावद्यगंधविधुरइत्यस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वेनकथंतदनुवादइतिचेन्न । अर्थात्सिद्धस्यापितदर्थत्वात् । प्रकृतेचयस्मिन्यस्मिन्नधिकरणेयोयोगुणउच्यते तद्विरोधिदोषराहित्यस्यार्थाल्लब्धत्वात्तदर्थत्वेनानुवादोयुक्तएव । अतएवसार्वज्ञसर्वैश्वर्याद्यनंतगुणपरिपूर्णइत्युक्त्यासार्वज्ञादिविरोध्यविद्यादिदोषराहित्यमेवानूदितवानितिभावः। गुणपूर्णत्वंनिर्दोषत्वंचसूत्रादिस्थब्रह्मपदलब्धमितिभावेनोक्तं ॥ [३३९।४] **ब्रह्मणीति** । तच्चब्रह्मजन्मादिहेतुत्वलक्षणबलाच्चिदचिद्विलक्षणमेवनजीवादिरूपं । येनततःसार्वज्ञादिगुणपूर्त्यादेरलाभःस्यादितिभावेनोक्तं ॥ **परइति** । साक्षादित्यनुवादः । परमेत्यादिव्याख्या ॥ [३३९।५] **पारार्थ्येनेति** । धर्मादिशेषत्वेनेत्यर्थः । पौनरुक्त्य

माशंक्यनिराह ॥ [२२१।५] यद्यपीति । समन्वयशब्दस्थसंशब्देनेत्यर्थः । इत्यर्थोलभ्यतइति । साक्षात्पदस्ययःपरममुख्यत्वरूपो
र्थउक्तःसलभ्यतइत्यर्थः । तथैवसमन्वयसूत्रादावुक्तेरितिभावः ॥ [२२१।६] परकीयेति । अमुख्यवृत्तिरूपेत्यर्थः । तद्व्याख्यानं सं
शब्दव्याख्यानं ॥ [२२१।८] उपादानत्वादीति । प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैः(ब्रह्मण)उपादानत्वप्रतिपादकवाक्यमुपादानपरत्वेनब्रह्मणो
प्युपादानत्वात्तत्परंइतिपरंपरयासमन्वयप्रतिपादनेनचेत्यर्थः ॥ परंपरयेति । प्रधानादिस्वरूपस्यैवनिरासेब्रह्मणउपादान
त्वेचसाधितेसतिसदेवसोम्येत्यादेर्निरर्थकत्वायोगेनार्थादीश्वरार्थत्वंसेत्स्यतीत्येवंनभवतिकिंतुप्रधानादिस्वरूपेसत्यपिक्वचिद्वा
क्येतस्यप्रतिपाद्यत्वेपिपरममुख्यवृत्त्यासाक्षादेवेत्यर्थः । अत्रेत्यनुवादेनार्थद्वयोक्तिःउक्तेर्थेद्वितीयेध्यायेइतिच । प्रथमाध्याये
नप्रकृतत्वादस्तूक्तेर्थेइत्येतदर्थकत्वंअत्रेत्यस्य। द्वितीयेध्यायेइत्येतदर्थकत्वंकथं। तस्याप्रकृतत्वादित्यतआह ॥ [२२१।९] व्याचिख्यासि
ततयेति ॥ [२२१।१०] अनेनेति । द्वितीयपादेन । सन्न्यायरत्नावल्युक्तांतावदादौव्यनक्ति ॥ सकलेति । तांउपलक्षणंमत्त्वाविरोध
हीनस्यस्यात्समन्वयतायतइतितार्तीयानुव्याख्योक्तांचाह ॥ [२२१।१३] अथवेति । [२३०।१] यथोक्तमिति । तार्किकैः ॥ [२३०।२] विमृश्येति । संदेह
मुत्पाद्येत्यर्थः । विचार्येतिवा । स्वपक्षसाधनपरपक्षनिरासाभ्यांविमृश्यक्रियमाणमितिशेषःपरार्थनिर्णयलक्षणमिदं । तेनस्वप
क्षसाधनादिनाविनाजायमानेकरस्थितामलकनिर्णये नाव्याप्तिरितिध्येयं ॥ [२३०।१३] तत्रतत्रैवेति । विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्या
त् उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधादित्यादिनेतिभावः ॥ प्रतिवक्ष्यतीति । विरोधस्सर्ववैशिष्ट्येयोद्वितीयेनिरस्य
ते । नारायणस्यत्वध्यायेतदन्येतत्रतत्रगाइत्यादिनाश्रुतेस्तुशब्दमूलत्वादित्यधिकरणांतेप्रतिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ [२३०।१५] निर्धारणेषष्ठी

ति । गुणक्रियाजातिभिःयतःपृथक्करणंतत्रयतश्चनिर्धारणंइतिसूत्रेणषष्ठीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेयौक्तइत्यस्यघटनामाह ॥ चतुर्विधस्येति । युक्तेःप्राधान्येहेत्वंतरंयुक्तिपुरस्कारेणेति ॥ **ननुकथमिति** । अभावस्यस्वतोविधासंभवादितिभावः ॥ इत्यनौचित्यशंकासूचनार्थंवेति । तत्सूचनेसत्येवतस्याश्चतुःस्वरूपत्वादितिपरिहारोयुक्तःस्यादितिभावः ॥ **नघटतइति** । तस्याः विरोधकत्वेनाविरोधोपपादकत्वाभावादितिभावः । अतएवनसंख्योपसंग्रहादितिसूत्रेपूर्वस्मादविरोधपदाकर्षेसतिसंख्योपसंग्रहादपीतिपंचम्याअविरोधपदेनान्वयास्वारस्यात् । पूर्वस्मात्बुद्ध्याविभागेनविरोधपदमात्रमाकृष्यतइतिभावेनपृथक्नञुपात्तइतिभावः । ननुस्मृतेरित्यस्यनञर्थेनसंबंधाभावेपिविरोधइत्यनेनसंबंधोभविष्यतीत्यतआह ॥ **विरोधश्चेति** । समासे नसमासे । गुणभूतः । क्रियासापेक्षत्वेनेतिशेषः । तेनविरोधइत्यनेन । तावताकथमसंगतिनिरासइत्यतआह ॥ **एतदुक्तंभवतीति** । अपवादत्वंसर्वथैवापवादत्वंनेत्येतत्द्वयमपिव्यनक्ति ॥ **समयादीति** । विवक्षाभेदेनसामंजस्यादित्येतद्व्यनक्ति ॥ **यदाप्रथमइति** ॥ **उक्तमेवेति** । प्रथमपादांते । वर्णमागमादीत्यत्रआआगमादितिपदच्छेदभ्रांतिंनिराचष्टे ॥ **अत्रागमादित्याङ्द्वयस्येति** । तथाचआआआगमादितिपदविभागःकार्यइतिभावः । आगमादित्यनेनाभिविध्यर्थकाङ्संबंधमकृत्वा आगमादितिबृहत्तंत्रादेरितिव्याख्यातमितिध्येयं । (प्रथम)प्रथमपादांतोक्तमनुवदति ॥ **नकेवलमिति** ॥ **बृहत्तंत्रादेरिति** । तथैवप्रागुक्तेरितिभावः ॥ **आप्ततेत्यादिनेति** । आप्ततेत्यादियुक्तिमालायान्यायविवरणएवविवृतत्वादत्राव्याख्यानमितिपूर्वाध्यायएवव्यक्तं । आद्यनयेआप्तता ॥ १ ॥ नविलक्षणत्वादित्यत्रसमता ॥ २ ॥ अभिमानीत्यत्राद्दष्टिः ॥ ३ ॥

असदितिचेदित्यत्रश्रुतिसाम्यं ॥ ४ ॥ भोक्रापत्तेरित्यत्रबलोद्भवः ॥ ५ ॥ तदनन्यत्वनयेसर्वानुसारः ॥ ६ ॥ इतरव्यपदेशा
दित्यत्रलघुता ॥ ७ ॥ अधिकंत्वित्यत्रविशेषादर्शनं ॥ ८ ॥ नप्रयोजनेत्यत्राफलं ॥ ९ ॥ वैषम्येत्यत्रेष्टासिद्धिः ॥ १० ॥ स
र्वधर्मेत्यत्रनियमइतिविवेकः ॥ ११ ॥ ॐ[२३१।१२]स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः । आप्तैरित्यादिभाष्यमवतारयितुमुपोद्धातमाह ॥
उक्तार्थमित्यादि । पूर्वाध्यायोक्तार्थमित्यर्थः । एवमग्रेपिज्ञेयं । तद्विवृण्वन्सूत्रार्थमाह ॥ [२३१।१२]यदुक्तमित्यादिना । भाष्या
द्युक्तादयमन्योर्थइतिध्येयं । कथंश्रुतिर्वारयेदित्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ [२३१।१७]श्रुतीति ॥ अस्यार्थस्येति । यदुक्तंपरस्येत्यादिनोक्ता
र्थस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षतोदृष्टेत्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ श्रुतिविरुद्धानांचेति । प्रोक्तमित्यत्रप्रशब्दव्यावर्त्यमाह ॥ [२३१।१८]श्रुतिसमन्वय
न्यायेनेति । सममित्यस्यमयासहितमित्यर्थमुपेत्यतद्व्यावर्त्यमाह ॥ [२३१।१९]पराभिधित्सितमिति । परस्याभिधातुमिष्टमित्य
र्थः । अवबुध्येत्यनंतरंकृतइतियोज्यं । तेनल्यबंतोपपत्तिः । हरिपूर्वकाः । किंनाशेषविदइत्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ [२३१।२०]किंचपंचरात्रा
दीति । प्रामाण्यस्यगुणजन्यत्वमुपेत्याह ॥ [२३१।२४]वैपरीत्याच्चेति । तदेवव्यनक्ति ॥ वाक्येति ॥ [२३२।१]औदुंबरीमिति । यजमान
संमितौदुंबरीभवतीत्युक्तोदुंबरवृक्षविकारःयजमानसमपरिमाणस्थाणुविशेषःसदसिनैऋ(त्य)तिभागेस्थापितःतंस्पृष्ट्वोद्गातोद्गाये
दित्यर्थः ॥ वेष्टयितव्येति । वस्त्रेणस्थाणुःसर्वोपिवेष्टनेनाच्छादनीयइत्यर्थः । यदिसर्ववेष्टनंतदौदुंबरीस्पर्शनंनलभ्यते । य
दिस्पर्शनंतदानसर्ववेष्टनं । त्रिचतुरंगुलमात्रस्यस्पर्शनस्थलस्यवेष्टनेनविनास्थाप्यत्वात्परस्परविरोधोध्येयः ॥ [२३२।२]अप्रामाण्यमि
ति । (गुरुमता)प्राभाकरमताभिप्रायेण । भट्टमतेसर्ववेष्टनस्मृतेःसंकोचःप्रामाण्यंचध्येयं । निराह ॥ नस्यादिति ॥ श्रुतिमूल

तयाभिमताहींति। पूर्वतंत्रेआद्याध्यायतृतीयपादीयाद्यनयेधर्मस्यशब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षंस्यादित्यत्रतथोक्तेरितिभावः ॥ [२३२।३]यथाहेति । तत्रैवद्वितीयेधिकरणे । सर्ववेष्टनादिस्मृतीनांप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेतुसतितादृशस्मृतिजातंप्रमाणत्वेनानपेक्षंस्यात् आदरणहीनंस्यात् । ननुपूर्वतनस्मृत्यधिकरणन्यायेनमूलश्रुत्यनुमापकतयाप्रमाणंकिंनेतिचेत् । न । हियस्मादसतिश्रुति विरोधेअनुमानंमूलश्रुत्यनुमापकं तस्मादनपेक्षमेवमादिस्मृतिजातमितिसूत्रार्थः ॥ [२३२।७]अलौकिकशब्दलक्षणविषयाइति । प्रचोदयात् अगृभ्णन् रुद्रेभिः ब्राह्मणास इत्यादीनामलौकिकानियानिशब्दसंबंधिलक्षणानितद्विषयत्वात् । यद्वाअलौकि कानिशब्दसंबंधिलक्षणानिअलौकिकाःशब्दसंबंधिविषयाश्चयासामितिबहुव्रीहिः तानिचनव्यवस्थितानि । क्वचित्प्रचोदयेत् अगृह्णन् ब्राह्मणा इत्यादिप्रयोगस्यापिदर्शनात् ॥ अनंतेति । अनंतावैवेदाइतिश्रुतेरितिभावः ॥ अपरिपूर्णेति । इ षेत्वोर्जेत्वेत्येवमादेरपिदर्शनादितिभावः ॥ [२३२।९]किंत्वित्यादि । यद्यप्येषाशंकाउपक्रमादिभिरेववेदार्थोग्राह्यःनपाशुपतादिभि रित्यर्थसाधकसमन्वयसूत्रएवनिरस्ता । तथाप्युपक्रमादयोपितदनुसारेणनेतव्याइत्येवमत्राभिप्रेतमितिचंद्रिकोक्तंध्येयं ॥ [२३२।१४]आप्तत्वेति । विवक्षितार्थतत्वज्ञानाविप्रलिप्साकरणपाटवविवक्षारूपधर्मचतुष्टयवत्त्वोपलक्षणमित्यर्थः ॥ अन्यस्येति । आप्तशब्दार्थप्रविष्टाविप्रलिप्सादिधर्मस्येत्यर्थः ॥ [२३२।१६]मोहाभावेनेति । मिथ्याज्ञानकार्यत्वाद्रागद्वेषयोरितिभावः ॥ [२३२।१७]विप्रलि प्सानिवर्ततइति । रागादिमूलत्वात्तस्याइतिभावः ॥ ज्ञानेति । विवक्षितवाक्यार्थज्ञानं । इच्छावाक्यप्रयोगेच्छा । प्रयत्नः प्रयोगानुकूलोव्यापारः । अकुहविसर्जनीयानांकंठःइचुयशानांतालुइत्यादिनोक्तकंठताल्वादिस्थानरूपकरणपाटवमित्येतानी

त्यर्थः । पाटवपदंप्रयत्नेप्यन्वेति । तथाचविवृतमूष्मणांस्वराणांचस्पृष्टंप्रयतनंस्पर्शानामित्याद्युक्तविवृतादिप्रयत्नपाटवमर्थइ त्येके । ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयप्रकारंहेतुदृष्टां(ताभ्यांव्य)तोक्त्याव्यनक्ति ॥ [२३२।१८] **तत्रेत्यादिना** । अविप्रलिप्सांचदृष्टांतेनव्यनक्ति ॥ [२३२।२०] **विप्रलिप्सांचेति** । अरण्यवासिषुम्लेंछेषुपांथविषयकविप्रलिप्साचेत्यर्थः । हेतौसति । हेतुज्ञानेसतीत्यर्थः । प्रतिष्ठमानेषुगच्छ त्स्वित्यर्थः । समवप्रविभ्यस्थइतिप्रपूर्वस्यतिष्ठतेरात्मनेपदं । द्रव्यापहारएवोपकारइत्यतआह ॥ [२३२।२१] **स्वस्येति** । द्रव्यस्येत्यर्थः । तदी यंशरीरंअस्तिखल्वित्यतआह ॥ **शरीरस्यचेति** ॥ [२३२।२३] **अनभ्यासेति** । म्लेंछानामितियोज्यं । रुद्रादयइतीतिपदस्यततएवान्यस्य सिद्धेरितिपूर्वेणान्वयः ॥७॥ सिद्धांतः ॥७॥ [२३३।१] **दृश्यंतइति** । भाष्यकारैःतत्रतत्रबहुधोदाहृतत्वात्तासामितिभावः । आप्तत्वोपल क्षणमित्येतदुपलक्षणं । पूर्वोक्तदिशाततएवअन्यस्यलाभोवेत्यपिध्येयं । हरिकारणकाइतिभ्रमंनिराह ॥ [२३३।३] **हरिर्मनुप्रभृतयइति** ॥ [२३३।४] **अनवकाशत्वंचेति** । पंचरात्रादिस्मृतीनामितियोज्यं । एतेनश्रुतिपरित्यागोनसिद्धांतेयुक्तइतिपूर्वकृतचोद्यंनिरस्तंध्येयं ॥ [२३३।६] **प्रमाणेइति** । प्रमाणत्वेनप्रतीतेइत्यर्थः ॥ **शुक्तीति** । शुक्तिज्ञानतदध्यस्तरजतज्ञानयोरित्यर्थः ॥ [२३३।७] **तदभावेति** । बाध्य बाधकभावदृष्टेरितिभावः ॥ **समेइति** । बाध्यबाधकभावशून्येइत्यर्थः ॥ [२३३।९] **मूलप्रमाणेनेति** । विष्णवाद्याप्तिरूपमूलप्रमाणे नेत्यर्थः । श्रुतिरूपमूलप्रमाणेनचेत्यर्थः । उभयत्रसमंभवेदित्यस्यार्थांतरमाह ॥ [२३३।११] **तथोभयत्रेति** ॥ **संवादिप्रमाणांतरेति** । श्रुतिरूपेत्यर्थः ॥ [२३३।१२] **नोक्तेति** । ननुयेविरुद्धेइत्यादिनोक्तदोषइत्यर्थः ॥ **वक्ष्येतेहीति** । उत्तराधिकरणे । श्रुतिमूलत्वंश्रु तितोर्थमुपलभ्यरचितत्वं ॥ [२३३।१५] **उक्तत्वादिति** । आद्याध्यायतृतीयपादांते । ननूक्तंश्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धंशिवादेःसार्वज्ञमि

ति । तत्राह ॥ [२३३।१५]श्रुत्यादीनांचेति । विवक्षितार्थतत्वज्ञानंशिवादीनामस्तीतिशंकते ॥ नन्वस्तीति ॥ [२३३।१६]उपायोपेयेति ।
साधनसाध्यविषयमित्यर्थः । तावताआप्तिमूलत्वंनप्राप्तमेवेतिनिराह ॥ सत्यमित्यादिना।व्यभिचारशब्दार्थंवदन्नेवाह ॥ अ
[२३३।१८]तिव्याप्तेरित्याहेति।निश्चयइतीतिशब्दस्याथोच्येतेतिपूर्वेणान्वयः।तीर्थकराः।शास्त्रकराः ॥ [२३३।२०]वस्तुंविकल्पप्रसंगादिति ।
शिवादिरूपंवस्तुजगत्कारणंभवतिनभवतिचेतिविकल्पस्यायोगादितिभावः। ननुशिवआप्तः रागद्वेषविदूरत्वेसतितत्वज्ञानित्वा
दितिवा विप्रलंभहेतुप्रयोजनशून्यत्वेसतीतिवा हेतुविशेषणान्नव्यभिचारइत्यतआह॥ [२३३।२१]अथेति।आदिपदेनसंदिग्धव्यभिचा
रग्रहः।पक्षेहेतुसंदेहस्येवविपक्षेपितत्संदेहस्यावर्जनादितिभावः॥ [२३३।२३]उपदेशविशेषणेचेति । अपटुकरणकोपदेशविलक्षणो(प
टुकरणको)पदेशत्वादित्यादिरूपेणोपदेशविशेषणेसंदिग्धासिद्ध्यादिदोषइत्यर्थः ॥ [२३३।२५]विनेयेति । शिष्यवचनपरंपरयारुद्रादीना
मुपदिष्टेऽभ्यासपाटवावधारणमित्यर्थः। साध्यस्यापिसत्वान्नव्यभिचारइत्याशंक्यनिराह ॥ [२३४।१]नचेति । ज्ञानयाथार्थ्यनिरस्येच्छा
याथार्थ्यंचनिराह॥ [२३४।२]इच्छेति । [२३४।४]नियमेचेति।बुद्धादिष्वपिअविप्रलंभनियमेचतदभिमतंवस्तुनजगत्कारणं। किंतुशिवादिरेवेत्या
दिस्वोक्तिःव्याहन्येतेत्यर्थः ॥ हेतुदर्शनेति । स्वोपकारादिरूपहेतुदर्शनाभावस्येत्यर्थः। तत्रहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्यतस्त
त्रहेतुसत्वंव्यनक्ति ॥ नहीति । पिशितनयनैर्मांसचक्षुष्कैरितिबहुव्रीहिः । ननुशिवादींच्छानविप्रलिप्सारूपाकेनापिप्रमाणेनानु
पलभ्यमानविप्रलंभनहेतुकत्वादितिसाध्यते । अतोनदोषइतिशंकते ॥ [२३४।५]केनापीति । हेतुस्वरूपंवदन्नेवतस्यसंदिग्धत्वंनिरसि

तुंनिश्चितत्वंशंकते ॥ [२३४।६] प्रयोजनेति ॥ अतत्साधनत्वादिति । पुरुषार्थासाधनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ [२३४।७] व्यभिचारादित्याहेति । प्रयोजनाभावहेतोरविप्रलंभंप्रतिव्यभिचारादित्याहेत्यर्थः । यद्वाअपुरुषार्थत्वादितिहेतोर्व्यभिचारादित्याहेत्यर्थः ॥ विभ्राम्येति । भ्रांत्वेत्यर्थः । अत्रविभ्रम्येतिपाठःसाधुः । नतुविभ्राम्येति । ल्यपोझलादित्वाभावेनानुनासिकस्यक्विझलोःक्ङितीतिदीर्घप्राप्तेरभावात् । नचस्थानिवद्भावः । तत्रअनल्विधावित्युक्तेः । अस्यचझलादावित्यल्विधित्वात् । नचसमासाद्यपेक्षितबहिरंगल्यबपेक्षयाक्त्वाप्रत्ययनिमित्तांतरंगदीर्घत्वमेवल्यपादेशात्पूर्वंभवत्वितिशंक्यं । अंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोल्यप्बाधतइत्युक्त्याल्यपएवपूर्वंप्राप्तेः । णिजंतत्वंत्वत्राशक्यशंकं । तस्मिन्नपिपक्षेमितांह्रस्वइतिह्रस्वेनभाव्यतयाल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशेविभ्रमय्येतिभाव्यत्वाच्च । विभ्राम्यन्नितिक्वचित्पाठः । तदातुनक्लेशः ॥ असाविति । संप्रतिपन्नविप्रलंभकइत्यर्थः । तथाचापुरुषार्थत्वहेतुस्तत्रनेतिनव्यभिचारइतिभावः ॥ [२३४।१२] विप्रतिपन्नार्थस्येति । जगत्कारणत्वालौकिकश्रेयःसाधनत्वादिरूपार्थस्येत्यर्थः ॥ अनुमानंचेदिति । लोकहितैषिभिरुपदिष्टत्वादाप्तोपदिष्टत्वादित्यादिरूपमित्यर्थः ॥ निवारयिष्यामइति । पत्युरसामंजस्यादित्यत्र । यद्वाअधिकारोहिसुलभइत्यादिनाफलव्यभिचारस्यकर्त्रादिवैगुण्येनसमाधातुमशक्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनतदभिप्रायेणनिवारयिष्यामइत्युक्तं ॥ [२३४।१३] आगमइति । प्रमाणांतरमित्यनुकर्षः । तद्विरुद्धंपाशुपतादिविरुद्धं ॥ [२३४।१४] व्यभिचारतइतीति । व्यभिचारोत्रविरोधोध्येयः ॥ [२३४।१५] तेपीति । नकेवलंबुद्धादयःकिंतुबुद्धादियूथ्यपुरुषाअपीत्यर्थः ॥ प्रकृतेष्वपीति । पशुपतिप्रभृतिष्वपीत्यर्थः । व्यभिचारतइत्यस्यार्थः ॥ इंद्रियाणांतादृगर्थाविषयत्वादिति ॥

परिमळ० [२३४।११]विप्रतिपन्नेनेति । स्वयूथ्यानांवचनरूपेणेत्यर्थः ॥ ततएवेति । एकांशेआप्तोक्तत्वादेव तद्दृष्टांततएवेतिवार्थः ॥ अ.२पा.१
[२३५।१]तदृनेनेति । नचाप्तिनिश्चयस्तत्रशक्यतेव्यभिचारतइत्यनेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयार्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तमुक्तः । परोक्ता
॥९॥ र्थंनिराह ॥ यच्चेत्यादिना ॥ [२३५।३]उक्तत्वादिति । पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथेत्यादिनापूर्वपादएवोक्तत्वादि अधि.१
त्यर्थः । तदेववाक्यंआवृत्त्याशेषोक्तिपूर्वंयोजयति ॥ [२३५।६]यतइति ॥ [२३५।७]फलव्यभिचारेहेताविति । फलव्यभिचारित्व
रूपेहेतौवर्तमानइत्यन्वयः । क्वचिदित्यनुवादः । दृष्टार्थायामितिव्याख्या । संपदादिदृष्टफलसाधनबोधकस्मृतिभागइत्य
र्थः । अस्याइत्यनुवादः । अदृष्टार्थायाइतिव्याख्या । एवमग्रेपि ॥ कारणाभावादिति । फलव्यभिचाररूपकारणस्यत
द्भागेऽदृष्टेरितिभावः ॥ [२३५।९]वैयर्थ्याभावादिति । अदृष्टार्थकत्वांशेपिपंचरात्रस्मृतिःफलव्यभिचाराप्रामाण्याभ्यामुपेता । दृ
ष्टार्थकत्वांशेताभ्यामुपेतत्वादित्यत्रयथामुकइतिसंप्रतिपन्नदृष्टांताभावात् । यत्क्वचिदंशेतदुभयोपेतंतदंशांतरेपितदुभयोपेत
मितिसामान्यव्याप्तेश्चदेवदत्तादिवाक्येषुव्यभिचारादितिभावः । नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारादितिकुतइत्यतआह ॥ मा
[२३५।११]हिभूदिति । नारायणवाक्यंसकलमप्यप्रमाणंहियस्मान्माभूत्नभवतिअतइत्यर्थः । अन्यथातद्वाक्यंसकलमप्यप्रमाणंप्रस
ज्येतेतिभावः । उत्तरवाक्यमवतारयितुंयोजनांतरमाह ॥ [२३५।१२]दृष्टार्थायामिति ॥ [२३५।१४]स्वातंत्र्येणेति । पाशुपतादेरप्रामाण्यादिकं
परिहर्तुंप्रतिबंदीरूपेणग्रहणंविनेत्यर्थः ॥ [२३५।१५]उत्तरेति । नविलक्षणत्वादित्यत्र ॥ [२३५।१७]तद्युक्तिमूलतेति । फलसंवादयुक्तिमूल ॥२०८॥
तेत्यर्थः ॥ [२३५।१८]स्वतइति । फलसंवादापेक्षांविनैवेत्यर्थः ॥ [२३५।१९]इत्युक्तमिति । हरिपूर्वकाः । किंनाशेषविदइत्यनेनोक्तमित्यर्थः । ए

वंतर्हिनिर्दोषवाक्यमूलत्वादितिकिमर्थमुक्तमित्यतस्तदुपयोगंव्यनक्ति ॥ तदवधारणमित्यादिना ॥ [२३५।२]व्यवस्थापितमिति ।
प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीत्यत्रजिज्ञासानये ॥ वाक्यत्वादिति । आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकदंबकत्वरूप
त्वादित्यर्थः ॥ [२३५।२१]वक्ष्यामइति । उत्तराधिकरणे ॥ अस्यांदशायामिति । निष्पंकप्रामाण्य(विधारण)दशायामित्यर्थः ॥ न
[२३५।२२]चैवमितरेतराश्रयत्वमिति । स्मृत्यनुरोधेनश्रुत्य(र्थनिर्णयेसतिस्मृतेःश्रुत्याविरुद्धत्वेनोपायत्वानिश्चयःतत्सिद्धौचस्मृत्यनुसा
रेणश्रुत्यर्थनिर्णय)र्थेनिश्चितेसत्याविरुद्धत्वंअविरुद्धत्वेसतितदनुरोधेनश्रुत्यर्थनिर्णयइतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ स्मृतिसं
वादैकनिबंधन[२३५।२३]त्वाभावादिति । उपक्रमादिभिरेवश्रुत्यर्थनिर्णयइतिसमन्वयसूत्रेव्यवस्थापितत्वात्उपक्रमादिसिद्धेर्थेस्मृ
त्यादिकमभ्युच्चयत्वेनेष्यतइतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । स्मृत्यादिप्रसंगेवेदमात्रग्रहणमसंगतमित्यतआह ॥ [२३५।२६]वैदिकेति ॥ स्मृ
त्युक्तस्यापिवैदिकत्वादितिभावः ॥ पंचरात्रादयोपीति । भारतंपंचरात्रंचवेदाइत्येवशब्दिताइतिनविलक्षणत्वनयभाष्योक्त
स्मृतेरितिभावः । नचतद्युक्तिमूलतेत्यनेनान्वयइत्यर्थतस्तदनुवादेनदर्शयति ॥ [२३६।२]तस्मात्फलसंवादेनेत्यादिना ॥ तात्पर्यस्या
स्फुटत्वादाह ॥ [२३६।३]एतदुक्तमिति ॥ प्रमितमिति । लिंगप्रमितावेवतात्पर्यंनतुलिंगकरणतायां । परामर्शकरणतायाएवतर्क
तांडवेसमर्थनात् ॥ [२३६।४]तस्यचेति । हेतोरित्यर्थः ॥ काकतालीयतायाइति । काकागमनसमयएवतालफलपतनंयथातथेत्य
र्थः । उपमानाच्छइतिछप्रत्ययः । काकागमनतालफलपतनयोर्यथायादृच्छिकत्वंतथात्वस्येहशंकनादित्यर्थः ॥ [२३६।६]कारणसामग्री
ति । कारणानांमेलनमित्यर्थः ॥ [२३६।१०]अयातयामत्वादिकंवीर्यवत्त्वादिकमित्यर्थः । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेतीतिशब्दस्यैतदुक्तंभवती

तिपूर्वेणान्वयः ॥ अन्यागमेष्विवितिविषयसप्तमीमुपेत्यतावद्योजनामाह । अन्यागमेषुपाशुपतादिष्विति । अधिकरणस प्तमीमभ्युपेत्ययोजनांतरमाह ॥ [२३६।१७] यस्मादित्यादिना । तथाकथितःअधिकारःसुलभःकथितइत्यर्थः । तुशब्दस्यव्युत्क्रमेणान्व यमुपेत्यवेदोक्तइत्यादेरर्थमाह ॥ [२३६।१८] वेदोक्तस्त्विति । हिशब्दार्थःप्रसिद्धमेवेति । गाधिराजपुत्रस्यजन्मांतरेणविनैवविप्रत्वस्य पुराणेषुश्रवणादाह ॥ [२३६।१९] महतातपसाविनावेति । अलभ्यमितिपदच्छेदः । क्वचिन्नलभ्यमितिपाठः ॥ प्रत्यापत्तिः । प्रतिप्र सवः । पुनर्विप्रत्वप्राप्तिरितियावत् ॥ [२३६।२०] चंडालेषुजन्मेति । सप्तमीशौंडैरित्यत्रयोगविभागात्समासइतिभावः । तदुक्तमिति कर्मणिनिष्ठेतिभावेनाह ॥ [२३७।४] यस्माच्चतदुक्तंसाधनमिति । भावेनिष्ठेत्युपेत्यार्थांतरमाह ॥ [२३७।५] तदुक्तंसापाशुपताद्युक्तिरि ति । शंकते ॥ दुर्लभत्वेति । तदुक्तंत्विवितिसंबंधइति । पाशुपताद्युक्तिस्त्वित्यर्थः ॥ २ । १ । १ ॥ ७ ॥ ॐनाविलक्ष [२३७।१०] णत्वादस्यचतथात्वंचशब्दात् ॐ ॥ भाष्यमवतारयितुमुपोद्धातमाह ॥ परिहृतःस्मृतिविरोधइत्यादिना । नित्य त्वादित्यादित्रिपादीव्यावर्त्यार्थंविवृण्वन्वेदाप्रामाण्यवादिनोबौद्धत्वात्तन्मतरीत्योदाहरणोपनयरूपावयवद्वयात्मकप्रयोगमाह ॥ [२३७।११] यद्वीति । पक्षधर्मतांव्यनक्ति ॥ [२३७।१२] पुत्रेति । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासायविपक्षेबाधकमाह ॥ अन्यथेति । तावतानसर्वाप्रामा ण्यसिद्धिरित्यतआह ॥ [२३७।१३] एकदेशेचेति । पुत्रकामेष्ट्यादिबोधकवाक्येचेत्यर्थः ॥ सुलभमिति । ज्योतिष्टोमादिबोधक वाक्यमपिप्रमाणं । वेदत्वात् । पुत्रकामेष्ट्यादिवाक्यवदितिप्रयोगसंभवादितिभावः । पिपीलिकालिपिश्चापीत्यादिवाक्यव्याव र्त्यमाह ॥ किंचेति । व्यावर्त्यांतरंचाह ॥ [२३७।१५] अपिचेति । तन्मूलत्वादित्यादेर्व्यावर्त्यमाह ॥ यदावेदस्येति ॥ [२३७।१९] फलेति । फलव्यभि

चारआप्तोक्तत्वादिराहित्यादिना।झर्झराणामदृढानामित्यर्थः। ननुनित्यत्वमात्रेणकथंपुरुषोद्भवदोषहीनत्वमित्यतोनित्यत्वादि
त्यनूद्यव्याचष्टे ॥ [२३७।२०] **अपौरुषेयत्वादिति**। स्वतंत्रपुरुषकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ [२३७।२२] **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरिति**। फल
व्यभिचारप्रामाण्ययोरितियोज्यं । फलव्यभिचारस्यसामग्रीवैकल्यादिनाप्युपपन्नत्वेनान्यथासिद्धत्वाद्बोधकत्वेसत्यपौरुषेयत्व
स्यचप्रामाण्यंविनासंभवेनानन्यथासिद्धत्वादन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोश्चानन्यथासिद्धस्यबलवत्त्वाद्वेदस्यप्रामाण्यमेवाभ्युपे
यमित्यर्थः ॥ [२३७।२५] **चरकाद्युक्तेति** । चरकेतिवैद्यग्रंथविशेषस्यनामधेयं॥ **प्रागुक्तेति**। नहिधर्मादिसिद्धिस्स्यान्नित्यवाक्यंविनाक्व
चिदित्यादिजिज्ञासानयानुव्याख्याव्याख्यानावसरेधर्मादिकंसप्रमाणंवस्तुत्वात्घटवत् । तच्चप्रमाणंनप्रत्यक्षादीत्युक्तसामान्य
सिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः । **स्वयूथ्याः**वैशेषिकादयः। एतेनपुनरुक्तिर्निरस्ता। तस्माइत्यादिश्रुत्योरर्थोभाष्यटीकायामुक्तत्वाद
त्रनोक्तः॥ [२३८।३] **व्याख्यानांतरेति**। बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानांतरेत्यर्थः। सदेत्यस्यार्थः। **सदाविद्यमानयेति** ॥ [२३८।४] **पौरुषेयतामपी
ति**। ऋचःसामानिजज्ञिरइतिश्रुतौपुरुषाज्जातत्वमृगादीनामुच्यते॥ [२३८।९] **बोधकत्वसमुच्चयेवेति**।पिपीलिकालिपिश्चबोधिकेत्यर्थः
॥ [२३८।११] **अपिचैवंसतीति** । पिपीलिकालिपेःसर्वथैवाबोधकत्वेसतीत्यर्थः । लिपीनांवर्णस्मृतिजनकत्वेनप्रामाण्यंस्वाभिमतंस्फुटी
कर्तुंपराभिप्रेतमनूद्यनिराह ॥ [२३८।१३] **स्यादेतदित्यादिना** ॥ [२३८।१४] **लेखकबुद्धिस्थेत्यादि** । इयंलिपिःकर्तृबुद्धिस्थशब्दपूर्विका तदवग
तार्थपूर्विकावा लिपित्वाच्चैत्रलिखितलिपिवदित्येवमितिभावः ॥ [२३८।१५] **एडमूकलिपेरिति**।प्राज्ञलिखितलिपिंदृष्ट्वालिखत्येडमूकइ
तिनाश्रयासिद्धिरितिभावः ॥ [२३८।१७] **किमपिविशेषणमिति** । अनेडमूकलिपित्वादित्यादिरूपविशेषणमित्यर्थः ॥ **संदिग्धा**

सिद्धीति । पक्षीकृतलिपिरेडमूकलिपिर्वातदन्यावेतिसंदेहावस्कंदनेनतदन्यैवेतिनिर्णयासंभवादितिभावः ॥ [२३८।१८] **मूलंलेख** **केति** । यदीयलिपिंदृष्ट्वाएडमूकोलिखितवान्तद्बुद्धिस्थेत्यर्थः । नकोपिदोषइतिविभागः । ननुस्मरणहेतुत्वेपिस्मृतेरप्रमित त्वेनलिपेरप्रामाण्यमेवेत्यतआह ॥ [२३८।२१] **स्मृतेश्चेति** । अनुभूतिःप्रमाणंचेत्केनस्मृतिरपोद्यते । पूर्वानुभूतेःकिंमानमित्युक्तेस्यात्कि मुत्तरं । इतिउत्तरत्रैतदधिकरणएववक्ष्यामइत्यर्थः ॥ [२३८।२२] **इतिसिद्धांतइति** । मानसप्रत्यक्षजास्मृतिरितिप्रमाणलक्षणाद्युक्तेरिति भावः ॥ [२३८।२६] **सामानाधिकरण्यंनस्यादिति** । पिपीलिकालिपिःप्रमितिरित्यभेदस्यबाधादितिभावः ॥ **इतिभवितव्यमि** **ति** । ल्युटष्टित्करणसामर्थ्येनकरणाधिकरणयोः स्त्रीलिंगतायाःअवश्यंभावादितिभावः ॥ [२३९।२] **भाक्तमिति** । आयुर्घृतमित्या दिवत्तत्साधनेतद्व्यपदेशोगौणइत्यर्थः ॥ [२३९।६] **पिपीलिकालिपावभावादिति** । तथाचश्रुतिरप्रमाणं । अबुद्धिपूर्वकत्वात्पिपी लिकालिपिवदितिप्रागुक्तप्रयोगेदृष्टांतासिद्धिरितिभावः ॥ [२३९।७] **परेणेति** । अप्रामाण्यवादिनाबौद्धेन तार्किकादिनेतिवार्थः ॥ [२३९।८] **मयेति** । स्वमतिप्रभवंजगदस्ययतइत्युक्तेरितिभावः ॥ **अत्रेति** । तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः ॥ **असाविति** । प्रत्यक्षेव्य भिचारःज्ञातकरणजातीयत्वविशेषणदानेनशक्यपरिहारइत्यर्थः ॥ [२३९।९] **सुवचोपीति** । व्यभिचारइत्यनुकर्षः ॥ [२३९।१०] **शाकुंनमात्र** **इति** । लौकिकागमिकसाधारणशाकुनमात्रइत्यर्थः ॥ [२३९।११] **आगमिकत्वेनेति** । भारतसिद्धत्वेनेत्यर्थः । तथाचोक्तंभारततात्प र्यनिर्णयेष्टाविंशेध्याये । नाऽगान्निद्रानिशीथेचध्वांक्षान्न्यग्रोधवासिनः । हतान्सुबहुसाहस्रानेकेनातिबलेनतु । कौशिकेननि रीक्ष्यैवप्राहतौकृपसात्वतौ । निदर्शनेनह्येतेनप्रेरितःपरमात्मना । यामिपांडुसुतान्हंतुमित्युक्त्वारुरुहेरथमित्यादि ॥ **अस्ते**

रिति । असभुवीतिधातोरार्धधातुकेपरतोभूरित्ययमादेशोभवतीतिपाणिनीयसूत्रार्थः । तथाचबभूवेतिस्यादितिभावः ॥
[२३९।१२] इतिवचनादिति । चादयोसत्वइत्यत्रचादिगणपाठमध्येउपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताइतिपाठादितिभावः । शं
कते ॥ विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यतइत्यादि । केवलस्यासेतितिङ्विभक्त्यंतस्याभावेपिकारयामासेत्यादिप्रयोगेषुआमूप्रत्य
यांतादव्ययादनुप्रयुज्यमानंत्वासेतिविभक्त्यंतमस्त्येवेतिभावेनसमाधत्ते॥ननास्तीति।कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटीतिसूत्रेणकृभ्वस्ती
नामामंतादनुप्रयोगस्योक्तत्वादितिभावः ॥ [२३९।१३] नन्वेवंतर्हीति । अबुद्धिपूर्वकत्वात्पिपीलिकालिपिवच्छ्रुतिरप्रमाणमितिप्राक्तन
प्रयोगेसम्यगनुभवसाधनंनभवतीतिविवक्षायामपिहेतुविकल्पेनोलूकव्यापारेव्यभिचारेणदूषणपक्षेएवंवक्ष्यमाणदिशोलूकव्या
पारेव्यभिचाराभावायद्वेधाप्रयोगउच्यतइत्यर्थः ॥ [२३९।१४] आद्यस्यापीति । शब्दत्वेसतीत्यादिहेतोरित्यर्थः । नकेवलंप्राग्विकल्पिता
नादित्वादिहेतोरित्यपेरर्थः ॥ [२३९।१६] उक्तहेतुभ्यामितीति। केवलाऽबुद्धिपूर्वकत्वहेतुना । शब्दत्वविशेषणयुक्तेनचेत्यर्थः ॥ अतए
व।सोपाधिकत्वादेव।आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत्वेदस्याप्रामाण्यमितिपूर्वपक्षदशोक्तप्रयोगस्थहेतुरपीत्यर्थः॥ [२३९।१८] अननु
भूतेति । अननुभूतार्थविषयकत्वस्यश्रुतावुभयसंमतत्वादित्यर्थः ॥ [२३९।१९] तृतीयेति । आप्ताप्रणीतत्वादुन्मत्तवाक्यवद्वेदस्या
प्रामाण्यमितिप्रयोगेपिअप्रामाण्यंनतावदबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयवादिसंमतेः । किंत्वयथार्थत्वेनेत्ययंनिष्कर्षःकर्तव्यइत्य
र्थः । निष्कर्षमकृत्वायथाश्रुत(वाक्यए)साध्यएवसोपाधिकत्वमाह ॥ [२३९।२०] यद्वेति । प्रथमसाध्यइति । सम्यगनुभवसाधनत्वाभाव
५०३६ रूपेअनागमत्वरूपेद्वितीयेसाध्येअप्रामाण्यरूपेतृतीयइत्यर्थः । घटादौसाध्याव्यापकत्वनिरासायसर्वत्रावच्छेदकोक्तिः । साध्य

परिमळ० त्रयेपिनिष्कृष्टार्थानुवादःयदयथार्थमिति ॥ [२३९।२४]वक्ष्यमाणत्वेनेति । साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिःसाधनस्यचेत्यत्राग्रेत्रैवनये अ.२पा.१
वक्ष्यमाणत्वेनेत्यर्थः । उपाधिप्रतिरूपंहिसाधनंतच्चनापरमितिचतुर्थाध्यायेद्वितीयपादेसाक्षाद्वक्ष्यमाणत्वेनेतिवार्थः । घटादाव
॥८॥ व्यभिचारायबोधकत्वेसतीति अनुभवसाधनत्वेसतीति वाक्यत्वेसतीतिच हेतुविशेषणानि ॥ [२४०।१३]एवंवांक्यत्वेत्यादि । यत्रवा अधि.२
क्यत्वेसत्यप्रामाण्यंतत्रानाप्तप्रणीतत्वमितिसाध्यव्यापकत्वस्यसाधनवतिपक्षेअभावेनसाधनाव्यापकत्वस्यचसंभवात् । वेदोय
थार्थःवाक्यत्वेसत्यनाप्तप्रणीतत्वशून्यत्वात् । आप्तवाक्यवदितिप्रतिपक्षोभिधेयइत्यर्थः ॥ [२४०।१५]तंमनुस्मृत्येति । वेदार्थस्वरूपप्र
ज्ञयावगत्येर्थः । वेदसंवादित्वमितिफलितार्थः । प्रमाणमूलत्वादित्यस्यार्थःप्रमाणसंवादित्वादिति ॥ [२४०।१७]वेदेतरेति । पंचरा
त्रादिस्मृतिराप्तप्रणीता वेदेतरवाक्यत्वेसतिप्रमाणसंवादित्वात्संमतवाक्यवदितिपक्षएवोपाधेःसाधनेसाधनाव्यापकत्वाभावेना
नुपाधित्वादितिभावः ॥ [२४०।११]असिद्धिप्रसंगादिति । विरोधाभावहेतोरितिभावः । प्रकृतसंबंधार्थइत्येतद्व्यंजयन्योजयति ॥ वि
[२४०।१४]रोधादेवेत्यादिना ॥ [२४०।१७]उत्तरत्रेति । श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वादित्यत्रनिराकरिष्यतीत्यर्थः ॥ [२४०।१९]वक्ष्यामोह्यत्रेति । श्रुतेस्त्विवति
नये । इतिशब्दोहेत्वर्थः । वेदएवैकइतिहेतोरित्यर्थः । कथमनेनोक्तशंकानिरासः । क्वचिदागमार्थस्ययुक्त्याबाधेसर्वत्रतद्बाधस्या
वर्जनादित्यतआह ॥ [२४०।२२]एतदुक्तमिति ॥ धर्म्यादीति । पक्षलिंगादीत्यर्थः । सिध्यतीतीतिशब्दोहेत्वर्थः ॥ [२४०।२३]विरोधिनइति । ॥२११॥
अनुमानस्येतियोज्यं । अभिधित्सितःअभिधातुमिष्टः ॥ [२४०।२५]आगमबाधयेति । आगमस्यप्रतीतार्थबाधयेत्यर्थः । कैमुत्यन्याये
नाप्यागमस्यानुमानविरोधोकिंचित्करइत्याह ॥ [२४१।१]अपिचेति ॥ [२४१।२]उपजीव्यत्वादिनेति । निरवकाशत्वादिरादिपदार्थः ।

प्राबल्येसत्येवेत्येतदुत्पादयति ॥ [२४।१२] दुर्बलयोरिति ॥ [२४।१३] वेदेति । वेदंप्रत्युपजीव्यत्वादिकंचेत्यर्थः ॥ [२४।१५] क्वचिदेवेति । एतच्चप्रा
णावाअणवःइत्याद्यागमस्थलइत्यग्रेव्यक्तं ॥ पुरुषत्वादीति । ईश्वरोनसर्वज्ञःपुरुषत्वाद्यज्ञदत्तवदितिप्रागुक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥
इति[२४।१७]शब्दोध्याहार्यइति । (सचहेत्वर्थः)प्रायःप्रत्यक्षमुपजीव्यंस्यादितिहेतोःपुरुषत्वयुक्तेस्तदभावात्तद्विरोधोवेदस्याकिंचि
त्करइतियोज्यमितिभावः ॥ इत्यादिवेदस्येति । प्रत्यक्षसिद्धंजीवत्वमित्युद्दिश्यतदसीतिब्रह्माभेदस्यवाच्यत्वादितिभावः ॥
[२४।१८] यथाप्राणावाअणवइति । रूपाद्युपलब्धयःकरणसाध्याःक्रियात्वात्छिदिक्रियावदित्यादियुक्तिसिद्धानिप्रमाणसिद्धेंद्रिया
ण्युद्दिश्यअणुत्वस्यविधेयत्वादितिभावः ॥ [२४।१८] जनितेति । जनयिताविष्णोरित्यर्थः ॥ [२४।१९] नप्रकृतेति । पुरुषत्वादियुक्तेरित्यर्थः॥
[२४।११] नहिसर्वत्रेति । जिज्ञासासूत्रादौ । जिज्ञासानकार्येतिविरोधिश्रुतेरभावादितिभावः ॥ [२४।१६] परिहृतेति । आगमेनागमस्यैवेत्य
त्रेतिभावः ॥ दर्शयितुं । प्रत्यक्षागममूलातुयुक्तिस्तत्रबलीयसीत्यत्र ॥ [२४।१८] धर्मादीति । यस्याःयुक्तेःसाध्योधर्मःप्रत्यक्षयोग्यः
सैकाविधेत्येवंरूपेणद्रष्टव्यमितिभावः । क्वचिद्धर्म्यादीतिपाठः ॥ [२४।१९] एतच्चस्पष्टयिष्यामइति । प्रत्यक्षमागमोवापिभवेद्यत्रनि
यामकः । सैवव्याप्तिर्भवेन्मानंनान्यासंदिग्धमूलतइतिवैशेषिकनयानुव्याख्याव्याख्यावसरेधूमाग्न्योःप्रत्यक्षावगताव्याप्तिः ।
ब्राह्मणोनहंतव्यइत्यत्रागमगृहीताव्याप्तिः । जीववच्छरीरंसात्मकंप्राणादिमत्त्वादित्यादिकेवलव्यतिरेकिण्यनुमानगृहीतव्या
प्तिरितिस्पष्टयिष्यामइत्यर्थः । अत्रैवप्रकरणेव्याप्तिरेवतुसास्मृतेत्येतद्व्याख्यावसरेचस्पष्टयिष्यामइत्यर्थः । तत्रव्यतिरेकिणि
व्याप्त्यनुमानप्रकारस्यविवरिष्यमाणत्वात् ॥ [२४।२१] अनवस्थावेति । युक्तिमूलयुक्तेःयुक्त्यंतरमूलत्वेतस्यापियुक्त्यंतरमूलतयानव

स्येत्यर्थः ॥ [२४।१२]**साम्येपीति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयमूलकयुक्तित्रयस्येतियोज्यं ॥ **बहुसंविधानेति** । अनेकमेलनेत्यर्थः ॥ तदपेक्षेति । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलकयुक्तिसापेक्षयुक्तेरित्यर्थः ॥ [२४।१३]**प्रबलयोरिति** । प्रत्यक्षागममूलयोः ॥ **ईदृशीदशा** वैदिकेर्थेप्रवेशाभावेनतदबाधकत्वतद्बाध्यत्वावस्थेत्यर्थः ॥ [२४।१६]**स्वरूपसंख्येत्यादि** । अनुभूतिरेवमानंनान्यत् । प्रमाकरणमेवमानंनान्यत्इत्यादिःस्वरूपगोचरोविवादः । प्रत्यक्षमेकमेवप्रमाणमित्यादिःसंख्यागोचरः । धर्माद्यभावःप्रत्यक्षविषयःकालाकाशवाक्यार्थादिःअनुमानविषयः । आत्मसुखदुःखादिःमनोविषयइत्यादिर्विषयगोचरः । संभावनैवानुमा(ना)गमफलंनतुप्रमितिःहानादिबुद्धयःप्रत्यक्षफलमित्यादिःफलगोचरोविवादोध्येयः ॥ [२४।२]**यथापूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेति** । प्रथमपादे । अथातोधर्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रेनिर्दिष्टोधर्मःकइतिजिज्ञासायांचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिद्वितीयसूत्रेणचोदनैकप्रमाणकोर्थरूपोधर्मइतिधर्मस्यविध्येकप्रमाणकत्वंलक्षणमभिधायतस्यनिमित्तपरीष्टिरितितृतीयसूत्रेधर्मेप्रमाणपरीक्षाकार्येत्युक्त्वातत्संप्रयोगेपुरुषस्येंद्रियाणांबुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तंविद्यमानोपलंभनत्वादितिचतुर्थसूत्रेप्रत्यक्षस्यएकस्यलक्षणमुक्त्वाधर्मस्यप्रत्यक्षागोचरत्वमुक्तंतदुपलक्षणंमत्वाशाबरभाष्येअनुमानोपमानादेर्लक्षणादिप्रपंचनंकृतंयथातथेत्यर्थः । अतएवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२४।३]**एकीकृत्येति** । विक्षिप्यतत्रतत्रनिरूपितंसर्वमेकत्रोपसंहृत्यकथनस्येत्यर्थः । तन्निर्धारणोपायोलक्षणंचेत्तर्हिविशेषलक्षणमेवादौवाच्यमित्यतआह ॥ [२४।४]**नचसामान्येति** ॥ [२४।५]**कश्चिदिति** । खंडनकारादिर्लक्षणोक्तिविषयेदूषणमाहेत्यर्थः । यद्वात्रोच्यतइत्यतःप्राक्तनेनाशक्यत्वादितीतिशब्दांतेनआहेत्यस्यइत्याहेत्यन्वयोध्येयः ॥ **व्यवच्छिन्नेति** । व्यावृत्तेत्यर्थः । विशेषलक्षणोक्ति

खंडनाभिप्रायेणोक्तंप्रमाणत्वादीत्यादिपदं । प्रत्यक्षत्वादिस्तदर्थः । यद्वागवादिसामान्यलक्षणदूषणाभिप्रायेणादिपदं । गोत्वादिरादिपदार्थः ॥ [२४२।६] **तच्चिह्नेति** । तज्ज्ञापकेत्यर्थः ॥ **इदमिति** । याथार्थ्यादिलक्षणोपदर्शनमित्यर्थः ॥ **व्यवहारार्थमिति** । इदंप्रमाणंइयंगौरित्यादिव्यवहारार्थंलक्षणमुच्यतइत्यन्वयः ॥ **अवधारणार्थमिति** । याथार्थ्यादिलक्षणरूपंयत्तदेवप्रमाणादिशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारणार्थमित्यर्थः । **व्यवच्छेदेति** । (स्वेति) । स्वनिष्ठोयोव्यवच्छेदःतंप्रत्यवधेःनिरूपकीभूतात्प्रमाणत्वादिनासजातीयात्प्रमाणांतरादितःअव्यावृत्तत्वेनतत्रविद्यमानत्वेनलक्षणस्येतियोज्यं । व्यावृत्तत्वस्वीकारेतत्राप्यविद्यमानत्वांगीकारेचेत्यर्थः ॥ [२४२।८] **अव्यापकत्वादिति** । लक्ष्यैकदेशेवर्तमानत्वाभावादितिभावः । शंकते ॥ [२४२।९] **लक्ष्यस्येति** ॥ [२४२।११] **एवंतर्हीति** । संबंधस्यभेदघटितत्वेसतीत्यर्थः ॥ [२४२।१२] **प्रकृतानुपयोगिनेति** । लक्ष्यासंग्राहकत्वादितिभावः । अस्त्वेवंतावतालक्षणफलस्येतरभेदस्यलक्ष्येऽसिध्यभावेनलक्षणवैयर्थ्यानापत्तेरित्यतआह ॥ **यदेति** । एवंलक्षणोक्तिकृत्यंइतरव्यवच्छेदरूपंनिरस्येदानींअशक्यंचलक्षणेनतत्प्रयोजनसंपादनमित्याह ॥ [२४२।१३] **अपिचेति** । यद्यप्येतत्खंडनंविकल्पितप्रयोजनपंचकनिरासानंतरंप्रदर्शनीयं । सर्वलक्षणसाधारणत्वात् । तथाप्येतदतिदेशेनद्वितीयादिपक्षनिराससौकर्यायात्रानूदितमित्यदोषः ॥ **अतिप्रसंगादिति** । गवादिलक्षणाज्ञानिनोप्यगोव्यावृत्तिबुद्धिप्रसंगादित्यर्थः ॥ **अप्रत्यक्षविशेषणत्वादितिबहुव्रीहिः** । दोषाभावादिरूपायोग्योपाधिघटितत्वादित्यर्थः ॥ [२४२।१४] **कार्येणेति** । अर्थाविसंवादिरेखोपरेखादिगोचरविशिष्टव्यवहारादिकार्येणेत्यर्थः । अर्थापत्तेःपृथक्प्रमाणत्वमुपेत्याह ॥ **तदनुपपत्त्यावेति** । ता

भ्यांलिंगानुपपत्तिभ्यां ॥ [२४२।१५] **अनुगतेति** । सर्वलक्ष्यनिष्ठधर्मासिद्धावित्यर्थः । शंकते ॥ **कार्यस्येति** । निर्दोषाक्षोद्भवप्रमिति
जन्यव्यवहारविशेषस्येत्यर्थः ॥ **व्यवच्छेदप्रतिपत्तिरिति** । निर्दोषाक्षजन्यप्रमिताविति योज्यं ॥ [२४२।१७] **पारंपर्येति** । कार्यगतैक
रूप्येणतत्कारणीभूतलक्षणेप्यैकरूप्यमनुमायतेनलक्ष्याभिमतेसजातीयप्रतीतिरूपपारंपर्यंकुसृष्टयेत्यर्थः । उक्तदूषणस्यासंगत
त्वमाशंक्यसमाधत्ते ॥ **नन्वित्यादिना** । तावतार्थदोषोनप्राप्तइत्यतआह ॥ [२४२।२०] **सर्वसाधनइति** । प्रमाणत्वादिप्रतीतयेलक्ष
णमुच्यतइतिकल्पंनिराह ॥ [२४२।२१] **एतेनेति** । अपिचेत्यादिनोक्तदोषेणेत्यर्थः । ननुप्रमाणत्वादिनैवयाथार्थ्यादिरूपलक्षणावगमो
स्त्वित्यतआह ॥ **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेनप्रत्यक्षत्वादिग्रहः । विशेषलक्षणाभिप्रायेणादिपदोक्तिः । नन्वविसंवादि
प्रवृत्तिहेतुकत्वादिकमेवलिंगंचेन्नोक्तदोषइत्यतआह ॥ [२४२।२२] **अस्तुवेति** ॥ [२४२।२३] **सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादिति** । अन्यदनपेक्ष्योप
स्थितत्वादित्यर्थः । ननुतदेवलक्षणमुपन्यस्यतामित्ययुक्तं । तस्यल(क्ष्याव्यापक)क्ष्यव्याप्यत्वात् । लक्षणस्यचलक्ष्यव्यापक
त्वावश्यंभावादितिभावेनशंकते ॥ **नतदवश्यमिति** । लिंगस्यापिव्यापकत्वमावश्यकमितिभावेनसमाधत्ते ॥ **यत्रेति** ॥ कि
[२४२।२५] **मपरार्द्धंलिंगांतरेणेति** । लक्षणापेक्षयालिंगांतरेणेत्यंतरशब्दप्रयोगः । लक्षणावगमकेनलिंगेनेत्यर्थः । व्यापकत्वाज्ञानेत
स्याव्यापक(त्व)तौल्यादितिभावः ॥ **अथयत्रेति** । लक्ष्यभागे । तल्लक्षणेविषये ॥ [२४२।२६] **तावेवेति** । लक्ष्यैकदेशेवर्तमानौहेतूएवे
त्यर्थः । क्वचित्तुतएवेतिपाठः । तदातुप्राकृप्रकृतलिंगद्वयपरामर्शःस्पष्टः ॥ **लक्ष्येलिंगमिति** । लक्ष्यगतेतरव्यावृत्तिलिंगमि
त्यर्थः ॥ **तदनुमानेति** । इतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपानुमानकल्पनयेत्यर्थः । तावेवास्तांलक्ष्येलिंगमित्ययुक्तमितिशंकते ॥ **अथे**

ति। व्यवहारार्थमितिपक्षंनिराह ॥ [२४३।२] **नापितृतीयइति** । प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमितिकल्पंनिराह ॥ **अतए**
[२४३।३] **वेनचतुर्थइति**। सर्वत्रलक्षणस्यज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः॥ [२४३।४] **कल्पनागौरवेति**। लक्षणज्ञापकतयाव(श्यकलिंग)श्यकल्पितस्यैव
प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तौतदनुमितलक्षणस्यतथात्वकल्पनंगुर्वितिभावः । अन्यस्मैकस्मैचित्प्रयोजनायेत्येतन्नि
राह ॥ **नापिपंचमइति** ॥ ७ ॥ अस्तुतावदित्यनेनोक्तंलक्षणप्रयोजनंव्यनक्ति ॥ [२४३।५] **सास्नादिमानिति** । असिद्धमेतत्प्रयो
जनमितिशंकते ॥ [२४३।६] **नन्विति** ॥ [२४३।८] **प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमायेति** । सचावश्यमपेक्षितः । अन्यथातत्तद्विशेषार्थि
नस्तत्रतत्रप्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः॥ [२४३।९] **सास्नादिमत्त्वमिति** । तस्यापिभेदस्येवधर्म्यभेदादितिभावः॥ [२४३।१०] **एवमवगमस्येति** । सा
स्नादिमत्त्वादेःगवादिवाच्यतांप्रतिव्याप्तत्वग्रहस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ **अतएवेति** । लक्षणस्यप्रतियोगिविशेषघटितव्यव
च्छेदबोधार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ [२४३।११] **किंसजातीयेत्यादीति** । प्रमाणत्वादिनासाजात्यंचेदव्यापकंलक्षणंस्यात् । रूपांतरेणचेद्विजा
तीयपदंव्यर्थमितियदुक्तंतदसदित्यर्थः । तत्राद्वितीयपक्षमुपेत्यतत्रोक्तदोषंनिराह ॥ **पौरुषेयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकंप्रतिसाक्षा
द्व्यापकधर्मेणसाजात्यंवैजात्यंचध्येयमितिभावेनाह ॥ **लक्ष्यातिरिक्तंहीति** ॥ [२४३।१५] **प्रतिपादकस्येति** । परंप्रतिप्रतिपादयितुंप्रवृ
त्तस्येत्यर्थः । प्रतिपाद्यस्यबोध्यस्येत्यर्थः ॥ [२४३।१६] **नदोषइति** । लक्षणवैयर्थ्यदोषोनेत्यर्थः । कस्यचिन्मतमाह ॥ **तस्यापीति**।
प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः । लक्षणवाक्याप्रतिपाद्याचेत्किंततइत्यतआह ॥ [२४३।१८] **लक्षणवाक्यार्थएवेति** । सचलक्षणस्यलक्ष्यतावच्छे
दकसामानाधिकरण्यादिरूपएवेतिभावः । शंकते ॥ [२४३।१९] **यत्रैलिंगादिति** ॥ [२४३।२०] **इंद्रियेति** । निर्दोषेंद्रियेत्यर्थः । अक्षोद्भवत्वमित्य

त्रनिर्दोषा(क्षेत्यर्थः)क्षोद्भवत्वमित्यर्थः । यद्वाप्रत्यक्षमित्यत्रप्रमाणतदाभाससाधारणंप्रत्यक्षंग्राह्यं । तेनयथाश्रुतमेवसाधु ॥ लक्ष्यतेलक्षणवत्तयोच्यते। एवमुक्तौकिंप्रयोजनमित्यतआह ॥ [२४३।२०] **तत्रान्वर्थेति** । अर्थमनुसृत्यवर्तमानायासंज्ञातज्ज्ञापनमित्यर्थः । प्रत्यक्षमित्यनेनसन्निकर्षविशिष्टमिंद्रियंग्राह्यं । विशिष्टस्यशुद्धाक्षोद्भवत्वात्तस्यविषयान्प्रतिस्थितंह्यक्षमितितत्वनिर्णयाद्युक्तदिशाप्रतिस्थितंचतदक्षंचप्रत्यक्षंविषयसन्निकृष्टमेवचाक्षंतादृशंभवतीतिप्रत्यक्षमितिसंज्ञान्वर्थरूपास्यादित्येवमर्थमक्षोद्भवत्वरूपमन्यानुमितमपितदेवलक्षणत्वेनोच्यतइत्यर्थः । यदातुप्रत्यक्षपदेनसाक्षात्कारज्ञानंविवक्षितंतदाक्षोद्भवत्वंस्पष्टमेव । तत्रप्रत्यक्षमितिसंज्ञायाअन्वर्थत्वंचविषयविषयकतयाभिमुख्यरूपेणविषयंप्रतिस्थितत्वेनबोध्यं ॥ **एवमन्यत्रापीति** । सफलप्रवृत्तिहेतुत्वादिलिंगेनानुमितयाथार्थ्यादिरूपधर्मस्यैवलक्षणत्वोक्तेःप्रमाणमित्यादिसंज्ञायाःअर्थाव्यभिचारित्वरूपप्रकृष्टमानत्वस्यान्वर्थत्वज्ञापनायेतिद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ [२४३।२२] **गौरवमनुरुद्ध्येति** । प्रतिपत्तिगौरवंनदोषायेति(रीत्याप्र)भीत्वाप्रयोजनंतिरस्क्रियतामित्यर्थः ॥ **प्रमेयाधिक्यलाभइति** । संज्ञायाअन्वर्थत्वरूपप्रमेयाधिक्यलाभइत्यर्थः । एवंतर्हिशास्त्रेगौरवस्यदोषत्वोक्तिरयुक्तास्यादित्यतआह ॥ **प्रयोजनाभावेत्विति** ॥ [२४३।२३] **द्वितीयतृतीयेचतुर्थाअपीति** । उतप्रमाणत्वादिप्रतीतयइत्यादिनाप्राग्विकल्पितपक्षाइत्यर्थः । एतेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२४३।२४] **लक्षणेति** । ननूक्तमत्रलक्षणज्ञापकमेवलक्ष्यावधारकमस्तु । सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । अन्यथागौरवदोषःस्यादि(तितत्राह)त्यतआह ॥ **गौरव** ॥२१४॥ **स्यचेति** । गरीयांश्चप्रतिपत्तिगौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभइत्यादिग्रंथेनसमाहितत्वादित्यर्थः । एतेनेत्यादिनाद्वितीयादिपक्षाणा

मपिसमाधानोक्तिरयुक्ता । एकपक्षेणैवचारितार्थ्यादित्यतःसर्वस्योपयोगंशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति ॥ [२४३।२४] **नन्वित्यादिना** । लक्षणभेदेनप्रयोजनचतुष्टयमपिव्यनक्ति ॥ [२४३।२५] **लक्ष्येत्यादिना** । अत्रलक्ष्यपदेनलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टधर्मिस्वरूपंगृह्यते । लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणंभवदित्यनेनप्रमाणत्वादिप्रतीतयइतिद्वितीयपक्षउपपादितः । अन्यतोव्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यतेचेत्यनेनाद्यतृतीयपक्षौउपपादितौध्येयौ । तत्रलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतीत्यधीनत्वात्व्यवच्छेदव्यवहारप्रतिपादनस्येतिहेतोर्लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणंभवदित्युक्तं ॥ [२४४।१] **व्यवहारमात्रेति** । मात्रपदेनेतरव्यवच्छेदप्रतिपादनादिव्यावर्त्यते । तथाचपक्षद्वयमनेनोपपादितंभवति । जलादौसर्वत्रपृथिवीत्वंमन्वानस्यपृथिवीत्वरूपलक्ष्याभिन्नलक्षणेनेतरव्यवच्छेदबुद्धेरनुदयेनतत्प्रतिपादनासामर्थ्यात्लक्षणस्यैवलक्ष्यतावच्छेदकतयातयोर्भेदाभावेनप्रमाणत्वादिप्रतिपत्तयइतिपक्षस्याप्यनवकाशादितिभावः । नन्वियंपृथिवीपृथिवीशब्दवाच्येत्यनुमानप्रयोगेसिद्धसाधनतास्यादित्यतआह ॥ **तत्रसिद्धांशेनेति** । पृथिवीत्वंपृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिइयंपृथिवीत्वधर्मवत्त्वात्पृथिवीतिव्यवहारभाजनमित्यादिरूपेणप्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ [२४४।३] **कादाचित्कतेति** । कार्यंपूर्वेद्युर्नोत्पन्नमद्यतदुत्पन्नमितियत्कादाचित्कत्वंकार्यस्यास्तितन्नस्यात् । तद्धिसामग्रीमेलनरूपनिमित्तस्ययद्दशायांसत्वंतदाहिकार्यमितिकादाचित्कत्वंनिर्वाह्यं । निर्निमित्ततापक्षेतुयदाकार्योत्पत्तिरुपेयतेततःप्रागपिकार्यस्यादितिभावः ॥ **अतिप्रसंगादेवेति** । ततु । द्रव्यत्वाद्यपिघटात्पटंव्यावर्तयेदितिभावः ॥ [२४४।४] **प्राङ्निर्ज्ञातेष्विति** । उपदेशादिनेतिभावः । यथागोःसास्नादिमत्त्वंलक्षणंसास्नादिकंचेयंसास्नेत्युपदेशादिनाइतरव्यावृत्ततयानिर्ज्ञातमितिनानवस्थादोषइति । काष्ठ

लोष्ठायितःकाष्ठलोष्ठादिवत्विद्यमानः। तस्यविवरणंकंचिदित्यादि। कस्तर्ह्यधिकारीतिपृच्छति॥[२४४।१४]**किंनामेति**। उत्तरयति ॥ **उ
पदेशादिनेति**। सोधिक्रियतइतियोज्यं। लक्षणज्ञापनमेवलक्षणवाक्यप्रयोजनंमत्वातंपक्षंविकल्पमुखेनदूषयति ॥ [२४४।१६]**किमव
गतमित्यादिना** ॥ **फलहेतुरिति**। व्यावृत्तिव्यवहारादिबोधरूपफलहेतुरित्यर्थः ॥ [२४४।१८]**कृतंममुनेत्यादि**। एतेनयथायथंप्र
त्यक्षादिनातदवधारणादितिप्राचीनसमाधिरपिनिरस्तोध्येयः॥**अस्येति**। लक्षणस्येत्यर्थः॥**लिंगादिभावेनेति**। लिंगविधया
र्थापत्त्यादिविधयावेत्यर्थः ॥ **त्वद्वचनलक्षणेति**। त्वद्वचनस्यलक्षणेनसहाविनाभावस्यानुपपत्त्यादेर्वादर्शयितुमशक्यत्वादि
त्यर्थः। क्वापिसहचाराद्दृष्टेरितिभावः ॥ [२४४।११]**भवत्याप्तत्वेति**। त्वय्याप्तत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ **हेत्वाद्यभिधानमिति**। अव्या
प्त्यादिराहित्यादिरूपहेत्वभिधानंव्याप्तिदृष्टांताद्यभिधानंचानर्थकमित्यर्थः। किंतच्छास्त्रांतरमित्यतआह ॥ **अस्तिहीति**।
पुंलिंगस्त्रीलिंगादिज्ञापकममरसिंहादिकंलिंगानुशासनं। उपमानवृद्धव्यवहारादिरादिपदार्थः। नन्वेवंलक्षणोक्तिर्व्यर्थेत्युक्त
मित्यतआह ॥ [२४४।१७]**नचयथार्थमिति**। वक्ष्यमाणव्युत्पादनसौकर्यायसास्नादिमानितिवाक्यांतरोक्तिः। यद्वालक्ष्यभिन्नलक्षणवा
क्योक्त्यर्थमेवतदुक्तिः ॥ **इदमिति**। लक्षणवाक्यमित्यर्थः॥ [२४४।१९]**व्यवहारनिदानत्वादिनेति**। व्यवहारनिमित्तेतरव्यवच्छेद
बोधहेतुत्वादिनेत्यर्थः। उपदेशादिनेत्यादिपदेनव्यवहारादिग्रहः ॥ **एवमिति**। गोशब्दार्थइत्यर्थः। विजिज्ञापयिषुःविज्ञा
पनेच्छावान्। उपदेशादेःउपदेशव्यवहारादेः ॥ **आनंत्यादिना**। आनंत्यव्यभिचाराभ्यांगवादिव्यक्तीनामितियोज्यं। इदं
त्वभिधानमाप्तोपदेशतयालक्षणंबोधयत्युतलिंगादिभावेनेत्यादिनाविकल्प्यदूषितस्योत्तरमाह ॥ [२४४।२१]**इदंचेति** ॥ [२४४।२२]**प्रयोगांतरव**

दिति। कथायांवाद्यंतरप्रयुक्तप्रयोगोयथास्मारकत्वादिनोपयुज्यतेतथेत्यर्थः ॥ [२४४।२२]**जिज्ञासेति**। कथंव्याप्तिरितिव्या(प्तौ)
प्तिप्रमाणजिज्ञासाजनकत्वेनेत्यर्थः। स्मारकत्वेनोपयुज्यतइत्येतंपक्षंउपपाद्यजिज्ञासाजनकत्वेनेतिपक्षंपक्षभेदेनोपपादयति ॥
[२४४।२३]**यद्वेति**। यद्वाव्यवहारार्थंलक्षणाभिधानमित्येतत्उपपाद्यप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थंतदितिपक्षमुपपादयति॥ **यद्वेति**। इतर
व्यवच्छेदबोधार्थंलक्षणोक्तिरित्येतद्व्यनक्ति॥ [२४४।२५]**अथवेति**। यद्वालक्ष्याद्भिन्नंलक्षणंइतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यतेप्रतिपादयतीतिप्रा
गुक्तं। तत्रव्यवहारोपपादकत्वंस्मृतव्याप्तिश्चेत्यादिनोपपादितंइतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यताप्रतिपादकत्वंव्यनक्ति॥ **अथवेति**।
लक्ष्यानतिरिक्तंलक्षणंतुप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमित्येतत्यद्वेत्यादिनोपपादितमितिज्ञेयं ॥ [२४५।१]**इदमपीति**। सास्नादिमानेव
गौरित्यादिवाक्यमपिपूर्ववत् पृथिवीत्वंपृथिवीपदप्रवृत्तिमिनित्तमितिवाक्यवत्वक्तुराप्तत्वावधारणेतावतैवश्रोतुःपरितोषः। तद
नवधारणेतुश्रोतारंप्रतिसास्नादिमत्त्वस्यगोत्वेनैवव्याप्तत्वादितिहेतुवाक्यमपेक्षितमितिद्वयींगतिमवलंबतइत्यर्थः। अयंगौरित्यु
पदेशादिनैकस्यांगोव्यक्तौगोशब्दार्थतयावगतायामितिप्रागुक्तौपदेशिकप्राथमिकज्ञानस्योपयोगंलक्षणस्यान्वयव्यतिरेकिलिंग
तासंपादनेनेतिविवक्षुःलक्षणमपिकेवलव्यतिरेकीतिपरोक्तेर्दूषणंवक्तुंशंकामुट्टंकयति ॥ [२४५।२]**नन्वत्रेत्यादिनामैवमित्यंतेन** ॥ **अ
त्रेति**। यस्सास्नादिमान्सगोशब्दार्थइत्यभिमतव्याप्तिविषयइत्यर्थः ॥ **गौर्व्यवहारस्यविशेषणंगोशब्दोवेति**। गौर्व्यव
हारस्यविषयतयाव्यावर्तकइत्यर्थः। गोत्वप्रकारकगोपिंडविशेष्यकव्यवहारोत्रपुरोवर्तिपिंडेकर्तव्यइतिसाध्यार्थोविवक्षितउतगो
शब्दघटितव्यवहारोत्रकर्तव्यइतिसाध्यार्थोविवक्षितइतिविकल्पद्वयस्यफलितार्थः ॥ [२४५।४]**अविदिताग्निरिति**। बहुव्रीहिः ॥ पु

मानितिशेषः ॥ [२४५।४] **अर्थाज्ञासीदिति**। ज्ञातवानित्यर्थः। तज्ज्ञानंचकेवलव्यतिरेकित्वंलक्षणस्यजानतोमतेपुरोवर्तिन्योवेतिवाच्यं। नत्वन्यत्र। तथात्वेऽन्वयित्वापत्तेः। तथाचदोषमाह ॥ **तदाज्ञातज्ञापकत्वेनेति**। अतिप्रसंगइत्युक्तमेवव्यनक्ति ॥ [२४५।६] **तत एवेति**। अस्मादेवहेतोरित्यर्थः। अनेनैवहेतुनेतियावत्। गोशब्दस्तुसद्विषयइतिभावेनाह ॥ [२४५।७] **गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दोनैवमितिचेदिति**। असद्विषयोनेत्यर्थः॥ [२४५।८] **स्वस्तिमतीत्यादीति**। स्वस्तिमतीतिगोविशेषस्यनाम। आदिशब्देनगृष्ट्यादिशब्दग्रहः। अस्मिन्पक्षेलक्षणवैयर्थ्यंकथयितुमुपोद्घातयति॥ **एवंतर्हीति**। यदर्थमुपोद्घातितंतद्दर्शयति ॥ [२४५।१०] **संचेति** ॥ **व्यवहारांतरवदिति**। वृद्धव्यवहारेन्वयव्यतिरेकाभ्यांघटादिशब्दांतरसंकेतमिवेत्यर्थः ॥ [२४५।११] **उभयत्रेति**। गौर्व्यवहारस्यविशेषणमितिपक्षेगोशब्दोविशेषणमितिचपक्षइत्यर्थः। प्रथमपक्षेविक(ल्पाभि)ल्प्याभिमतंदोषंपरिहर्तुंगोविशिष्टव्यवहारंनाज्ञासीदितिपक्षंनांगीकरोमीत्याह ॥ **केवलव्यतिरेकित्वेहीति**। व्यवहारादिसा(धक)ध्यकलक्षणरूपहेतोरिति योज्यं ॥ **एतदिति**। अप्रसिद्धविशेषणत्वादिकमित्यर्थः। साध्यप्रसिद्धेर्वादिवाक्यादिनापिसंभवात्कथंचिदित्युक्तिः ॥ द्वितीयपक्षेभिहितंदोषंनिराह ॥ [२४५।१२] **शब्देति** ॥ [२४५।१३] **बोध्यस्येति**। व्युत्पित्सोःपुरुषस्येत्यर्थः ॥ **बोधकस्य**। व्युत्पादकपुरुषस्य। **तद्व्याप्तेरिति**। जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्येनलक्षणरूपहेतोर्व्याप्तेरज्ञानादित्यर्थः ॥ [२४५।१४] **पूर्ववृद्धवचनादिनेति**। आदिपदेनव्यवहारादिग्रहः। विपरीतंकुतोनबुध्यतेबोधकइत्यतआह ॥ **प्रयोगेति**। गवादिशब्दप्रयोगस्यभावेन ॥२१६॥
जबगडदशादिशब्दप्रयोगस्याभावेनचगवादिशब्दवाच्यत्वस्येतरशब्दावाच्यत्वस्य(बोध्येनैवनि)बुद्ध्येकनिर्णीतत्वाच्चेत्यर्थः। प

रंप्रतिविपरीतंवाबोधकोबोधयत्वित्यतआह ॥ **नहीति** । अस्तुविप्रलंभकतेत्यतआह ॥ [२४५।१५] **तत्वेति** ॥**एवंपक्षांतरेपीति** ।
यद्वेतिअथवेतिचोक्तेपक्षद्वयेपीत्यर्थः । पृथिवीत्वंपृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । अव्याप्त्यादिशून्यत्वात्सामान्यव्याप्त्याघटशब्द
प्रवृत्तिनिमित्तघटत्ववदिति । गौरितरभिन्ना । सास्नादिमत्त्वात्उपदेशावगतपूर्वगोव्यक्तिवदित्यादिरूपेणप्रयोगोद्रष्टव्यः ॥
[२४५।१७] **विषयप्रयोजनेति** । परब्रह्माख्यविषयमोक्षाख्यप्रयोजनवत्त्वमेतच्छास्त्रस्यलिंगानुशासनव्याकरणादिशास्त्रांतरस्यतुसाधुश
ब्दतद्व्यवहारौविषयप्रयोजनेइतितद्भेदान्नसांकर्यमित्यर्थः । शंकते ॥ [२४५।१८] **यदीति** ॥ **अन्यदपीति** । स्वरादिकमपीत्यर्थः ॥ **सं
दिग्धत्वादीति** । सुवर्णपार्थिवत्वतमोद्रव्यत्वादौसंदिग्धत्वादिसद्भावेपीत्यर्थः ॥ [२४५।१९] **उक्तदिशेति** । लक्षणसार्थक्यादिकम
स्माभिर्यथोक्तंतथैवान्यस्यापिशक्यज्ञानत्वादित्यर्थः॥ [२४५।२०] **अन्यथेति** । लक्षणोक्तेरस्मदुक्तदिशासार्थक्यानंगीकारेपरस्यापिलक्षणो
क्तिदूषयतोमायावादिनोपिकुलीराख्यजंतुविशेषस्यस्वापत्यहतत्वंयथातथामायावाद्यभिहितयुक्तिहतत्वंमायावादिनःस्यात् ।
कुतइत्यतआह ॥ **तेनापीति** ॥ **स्मृतिरूपइति** । स्मृत्यारूप्यतेउ(त्पाद्य)त्पद्यतइतिस्मृतिरूपः । आदिपदेनसदसद्भिलक्षण
त्वादिरूपस्यानिर्वचनीयत्वादिलक्षणस्यग्रहः । यतइतीत्यनंतरंलक्षणंनिबद्धमित्यन्वयः ॥ [२४५।२१] **एतेदोषाः** । अस्मान्प्रतित्वदु
क्तदोषाइत्यर्थः । लक्षणानीतिद्वितीयांतंकर्मकारकं ॥ [२४५।२४] **एवंवदतेति** । दुष्टमपिलक्षणंव्यवहारनिर्वाहकमितिवदतात्वदुत्प्रे
क्षिततर्कबाधितान्यपिलक्षणानिव्यवहारनिर्वाहकाणीत्युक्त्याव्यावहारिकाणीत्यंगीकृतत्वादितिभावः । अनुपपत्तिप्रतिसंधान
स्यब्रह्मसाक्षात्कारत्वे(न)लक्षणदुष्टत्वज्ञानस्यबाधत्वे(न)चव्यावहारिकतालक्षणस्यवक्तुंशक्या । नचैवमित्याह ॥ [२४५।२५] **नैवयमि**

ति । अनुपपत्त्यवमर्शःब्रह्मसाक्षात्कारोनभवतितेनलक्षणस्यदुष्टत्वज्ञानंत्रैकालिकनिषेधादिरूपबाधश्चनभवतीत्यर्थः ॥ [२४६।१] **इत्या**
द्युक्तंस्यादिति । दुर्ज्ञानत्वादिरादिपदार्थः ॥ **अस्मान्प्रतीति** । अस्माभिःप्रयोजनहीनाभिधानवतामुन्मत्तभाषितादी
नांपारमार्थिकत्वाभ्युपगमादितिभावः । नन्वेवंकथंतर्ह्यव्याप्त्यादिदोषोलक्षणस्यापारमार्थिकतासाधकइत्यतोनभवत्येवेत्याह ॥
[२४६।३] **एतेनेति** । अध्यासादिलक्षणेनुपपत्तेरपरिहार्यतापातेनेत्यर्थः । लक्षणस्येतिपक्षंनिराह ॥ **नद्वितीयइति** । अनुपपद्यमान
लक्षणत्वेनेतिबहुव्रीहिः ॥ [२४६।५] **सपक्षाप्रवेशःसाधनस्येति** । अनुपपद्यमानलक्षणत्वादितिसाधनस्यमिथ्यात्वरूपसाध्यवतिअ
ध्यासमात्रेऽभावेनासाधारणानैकांतिकतेतिभावः ॥ ७ ॥ योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यरूपार्थचतुष्टयमध्येत्रान
तिक्रमार्थकोयथाशब्दोयथाऽसादृश्यइत्यव्ययीभावश्चसमासइत्युपेत्याह ॥ **अर्थनातिवर्ततइतीति** । उपाधिखंडनटीका
व्याख्यानमंदारमंजर्यांतु यथाशब्दस्यसादृश्यार्थत्वमुपेत्ययथासादृश्यविशिष्टएवार्थोयस्येतिबहुव्रीह्याश्रयणेनयथार्थशब्दस्य
यथार्थाप्रतीतिरित्यभिधेयवल्लिंगंलोकसिद्धंसिद्धं । अर्थमनतिक्रम्यवर्ततइत्यादिटीकाकारवचनंतुफलितप्रदर्शनपरतयाव्याख्ये
यं । ज्ञानार्थयोस्सत्तयासादृश्यकथनेज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादित्युक्तं ॥ [२४६।७] **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ **पृ**
थक्निरूप्यमपीति । सास्नादिमत्त्वंविनापिगौरितिपृथगुक्तिवत्याथार्थ्यंविनामानमितिपृथक्वाच्यंस्यादित्यर्थः । लक्षणं
हिज्ञातमेवलक्ष्यावधारणस्येष्टे । तज्ज्ञानंचलक्षणाधीनमितिभावेनपृच्छति ॥ [२४६।८] **ननुकिमिदमिति** । किंलक्ष्यमित्यतोव्यवहा
रव्यावृत्तिरूपलक्षणप्रयोजनद्वयानुरोधेनलक्ष्यस्यचलक्षणद्वयमाह ॥ [२४६।९] **यावंत्स्विति** ॥ **निवेशयितुं** । व्युत्पादयितुं । अस्तु

लक्षणतेत्यतआह ॥ **अतिव्याप्तीति** ॥ [२४६।११] **व्यापकतेति** । इतरभेदादिसाध्यव्यापकतेत्यर्थः ॥ **अलिंगतापातादिति** ।
धूमादीनांवह्निंप्रत्यव्यापकत्वादितिभावः ॥ [२४६।१२] **व्यापकतास्विति** । विद्यमानतास्वित्यर्थः । पक्षेसत्ताकुतइत्यतआह ॥ **उपाय**
त्वेनेति । दृष्टांतेसत्वस्योपयोगमाह ॥ **उभयधर्मेति** । एवंतर्हिलिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वेसतिलक्ष्यस्यासाधारणोधर्मोल
क्षणमितिवक्तव्यमितिअतोनेत्याह ॥ [२४६।१३] **तचेति** । लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वंलक्ष्यस्यधर्मइतिपदद्वयेनोक्तमेवेत्यर्थः । ल
क्ष्यशब्देनलिलक्षयिषितत्वस्यधर्मशब्देनव्यापित्वस्यप्राप्तेरितिभावः ॥ [२४६।१६] **अन्यार्थमिति** । समवायिकारणत्वंगुणवत्त्वंचद्रव्य
स्यासाधारणधर्मोयथातथाक्रियावत्त्वमपितस्यैवधर्मइतिव्युत्पादनार्थंनतुलक्षणत्वार्थमित्यर्थः ॥ [२४६।१७] **अपाकृतत्वादिति** । उच्य
तइत्यादिनेतिभावः ॥ [२४६।१८] **अनध्यवसितत्वादिति** । सत्यपिसपक्षेतत्रावर्तमानत्वेनासाधारणानैकांत्यादित्यर्थः ॥ [२४६।२०] **घटादेर्द्र**
व्यत्वनिश्चयेसतीति । गगनादिरूपसपक्षावृत्तित्वेपिघटादिरूपसपक्षवृत्तित्वमात्रेणसद्धेतुत्वसंभवेनानध्यवसितत्वाभावेन
कीदृशोदोषस्स्यात्नकोपीतिभावः ॥ **केचिदिति** । अनुभूतिःप्रमाणमितिवदंतःप्राभाकराः ॥ [२४६।२१] **अपरेत्विति** । प्रमाकरणं
प्रमाणमितिवदंतस्तार्किकाइत्यर्थः ॥ [२४६।२२] **सामर्थ्यादिति** । भावेल्युट्र् करणाधिकरणयोश्चेतिभावकरणार्थयोःपाणिनिनाल्युटोनु
शासनादितिभावः । स्मर्यतेपाणिनिस्मृत्योच्यतइत्यर्थः ॥ **अभिधानाभावादिति** । प्रमाधिकरणवाचित्वेनप्रमाणशब्दस्य
प्रयोगाभावादित्यर्थः । अभिधानाभावेपिकुतस्तस्यनसंग्रहइत्यतआह ॥ [२४६।२३] **कृत्तद्धितेति** । ल्युटःकृदतिङितिसूत्रेणकृत्संज्ञकत्वे
नप्रमाणशब्दस्यकृदंतत्वादितिभावः ॥ **विप्राणामिति** । कर्तृणामित्यन्वयः । कर्तृत्वेहेतुःस्वातंत्र्येणेति । स्वतंत्रःकर्तेति

पाणिनिस्मरणात् । कर्तृकारकभूतानांकथमधिकरणकारकत्वमितिभावः । ननुविप्राणांप्रमाश्रयत्वात्कथंनाधिकरणतेत्यतआह ॥

२४६।२४ **नहीति** ॥ **क्रियेति** । धात्वर्थरूपमित्यादि । लक्षणक्रियाधारइत्यर्थः । आधारोधिकरणमितिसूत्रेवृत्त्यादावुक्तमाह ॥ **कर्तृकर्मणोरित्यादि** ॥ २४६।२५ **तत्कारकमिति** । अधिकरणमित्यनुषंगः । यथाकटेशेते स्थाल्यामोदनंपचतीति ॥ (**स्फुटीक**) **स्पष्टीकरिष्यतइति** । ज्ञानार्थेज्ञेयतामुख्याशब्दार्थेतदनंतरमित्येतद्व्याख्यावसरइतिभावः । उत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **स्यादे तदित्यादिना** । वृत्त्याद्युक्तमाह ॥ **योग्यतेति** । अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरोक्तिंहृदिकृत्वाह ॥ **अर्थशब्दश्चेति** । अभिधेयशब्देनशब्दनिष्ठाभिधा(वृत्ति)विषयोगृह्यते ॥ २४७।४ **यथाऽसादृश्यइतीति** । असादृश्येसादृश्यव्यतिरिक्तेयोग्यतावी प्सादिरूपेर्थेवर्तमानोयथाशब्दःसमस्यतेसचाव्ययीभावइतिसमासविधायकपाणिनिसूत्रेऽसादृश्यइतिविशेषणोपादानेनसादृ श्यार्थेयथाशब्दस्याव्ययीभावसमासनिषेधात् । इहचयथार्थमित्यव्ययीभावपरिग्रहान्नात्रसादृश्यार्थोयथाशब्दइतिभावः ॥ २४७।५ **समासांतरस्येति** । कर्मधारयतत्पुरुषबहुव्रीह्यादिरूपस्येत्यर्थः । आदिपदेनप्रमाणस्यार्थस्यचसादृश्यानिरूपणग्रहः ॥ **अ तएवेति** । सादृश्यव्यतिरिक्तार्थएवयथाशब्दसमासस्ययुक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ २४७।६ **योग्यतावीप्सार्थस्येति** । बहुव्रीहिरयं । यथा शब्दस्येत्यनुषंगः ॥ **वाक्यशेषाभावेनेति** । अर्थस्ययोग्यमित्यर्थेअर्थमर्थमित्यर्थेवायथार्थमित्यव्ययीभावसमासेसतियथा र्थज्ञानंप्रमाणमितिवायथार्थज्ञानकरणंप्रमाणमितिवायथार्थज्ञानतत्साधनेप्रमाणमितिवायदिवाक्यविन्यासःस्यात्तर्ह्यर्थानुरूप स्यसर्वार्थविषयकस्यवाज्ञानादेःप्रामाण्यंस्यात् । नचैवमुक्तमाचार्यैः । किंतुयाथार्थ्यमेवमानत्वमित्युक्तं । एवमुक्तौतुयोग्यतादे

रेवप्रामाण्यापत्त्याविवक्षितार्थासिद्धिरितिभावः। वीप्सार्थाभिप्रायेणोक्तमर्थानामिति॥ [२४७।७] अर्थ्यासिप्रसंगादिति। अभिधेयधनाद्यनतिवर्तिनःशब्दादेरेवप्रामाण्यापत्त्याप्रत्यक्षादेःप्रामाण्याप्राप्तेरितिभावः। अतिव्याप्तेरितिप्राक्प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिंव्यनक्ति॥ [२४७।८] एतच्चेति। गत्यादेःस्वविषयानतिक्रमंव्यनक्ति॥ [२४७।] यदेवहीति। गतिप्राप्यमेवहिगम्यं। छिदाप्राप्यमेवहिछेद्यमित्यादिरर्थोस्यध्येयः। कथमनेनोक्तशंकानिरासइत्यतआह॥ [२४७।१०] एतदुक्तंभवतीति॥ [२४७।१२] अर्तेरौणादिकस्येति। ऋगतावित्यस्मात्कर्मणिउषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निितिथन्प्रत्ययेसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेचार्थइतिरूपमितिभावः॥ अर्यतेतिकथमिति। ऋहलोर्ण्यदितिण्यत्प्रत्ययेअचोञ्णितीतिवृद्धौआर्यतेतिभाव्यंइतिभावः। ननुऋगतावित्यस्मात्अचोयदितिसूत्रेणयत्प्रत्ययेस्यादेवार्यतेत्यतोयत्प्रत्ययोर्थेविशेषएवनियमितोनान्यत्रेतिभावेनाह॥ अर्यइति। स्वामिनिवैश्येचवाच्येअर्यइतिभवतिनान्यत्रेतिसूत्रार्थः। चोद्यस्योत्तरमाह॥ [२४७।१३] स्वामित्वोपचारादिति। तदेवव्यनक्ति॥ अर्थोहीति॥ यथार्थेति। यथावस्थितज्ञेयविषयीकारितेत्यर्थः। मतेत्यस्यतात्पर्यशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति॥ [२४७।१४] नन्वेतावतापीति॥ [२४७।१५] तदत्यंताभावेति। शशविषाणादेरिवाप्राणिकतयाअत्यंतासत्त्वापातादितिभावः। केवलानुप्रमाणयोःक्रमादुपाधित्वनिमित्तत्वभावात्तत्तात्पर्येणोक्तंगमनेनोपाधिनेत्यादि॥ [२४७।१६] यथार्थस्यात्। यथावस्थितार्थविषयीकारिस्यादित्यर्थः॥ [२४७।१२] गम्यएवेति। गमनेनोपाधिनागमनेननिमित्तेनवाग्रामइत्यनुवर्तते। अतिव्याप्तिंनिरस्यासंभवाव्याप्तीनिराह॥ भवतिचेति॥ [२४७।२१] अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि। प्रमाणस्वरूपेज्ञातेतन्निरूपितज्ञेयत्वज्ञानद्वाराज्ञेयविषयीकारित्वज्ञानंतज्ज्ञानेचसतितेनप्रमाणस्वरूपज्ञानंइत्यन्योन्याश्रयत्वं।

स्वज्ञानेस्वोपहितवस्तुज्ञानापेक्षणात्आत्माश्रयत्वमित्यर्थः ॥ [२४७।२२] स्वगुणेति । तत्रयथास्वशब्देनप्रमितिकारणतदाभासरूप
साधारण्येनोपादानंश्रोत्रपदेनचप्रमाणभूतश्रोत्रोपादानंकृत्वादोषःपरिह्रियतेतथेत्यर्थः । अव्यभिचारशब्दार्थस्यव्याप्तिरूपत्वा
दाह ॥ [२४७।२३] प्रमेयेव्याप्यत्वमिति । प्रकृतप्रमाणस्यसविषयकत्वात्तदभिप्रायेणाह ॥ यावदिति ॥ प्रमाणासमा
नदेशेति । घटादिविषयकप्रमातत्साधनेष्वित्यर्थः। स्वरूपसुखादिविषयकसाक्षिणित्वस्तिसमानदेशत्वमित्यव्याप्तेरित्युक्तं ।
परीत्यासुखादिज्ञानस्यसमानदेशत्वमस्तीतिवाएवमुक्तं ॥ [२४७।२५] तस्येति । तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यस्येत्यर्थः। शंकते ॥
[२४७।२६] परेणेति । द्वैतवादिनेत्यर्थः ॥ (अस्माभिरिति)मयेति । अद्वैतवादि(भिः)ना । स्वप्रतिपत्तौस्वस्यज्ञाना
र्थे । ननुतत्वस्यस्वप्रकाशतयाप्रमाणानपेक्षत्वान्नतत्त्वप्रतिपत्त्यर्थंप्रामाण्यंमयानिर्वक्तव्यमित्यतआह ॥ [२४८।१] नहीति ।
निर्वचननिर्बंधेवश्यंभाविनिपरस्तत्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यंनिर्वक्ति ॥ अथेति । यावदावेदितसत्वस्यप्रमाणानिष्ठतयासं
भववारणायाह ॥ [२४८।३] संदेकेति । न्यायमतरीत्याशंकते ॥ नन्वेवमिति ॥ [२४८।४] तत्तादात्म्यमिति । रजततादात्म्य
मित्यर्थः ॥ [२४७।५] तस्येति । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः । तादृशस्याप्यारोपोजिज्ञासाधिकरणेसमर्थितइतिभावः ॥ [२४८।६] तदानी
मिति । ज्ञानकालइत्यर्थः ॥ तथात्वेनेति । सत्वमभिमतमित्यनुषंगः ॥ भाविपाकंजरागइतिबहुव्रीहिः ॥ [२४८।९] पूर्वो
क्तेति । पाकरक्तेपीत्यादिनोक्तविभ्रमेष्वतिव्याप्तेरित्यर्थः ॥ [२४८।११] वक्ष्यमाणत्वादिति । ईशोदेशश्चकालश्चस्वगताएवसर्वदेत्य
नेनवैशेषिकाधिकरणांतइतिभावः । इत्युक्तइतिसप्तम्यंतं । इत्युक्तेसत्येवेत्यर्थः । देशकालरूपविशेषणयोर्देशकालत्वरूपविशे

षेणावचनाद्देशकालप्रमाणाव्याप्तिरूपदोषाप्राप्तेश्चेत्यर्थः । नकेवलंभ्रमेऽतिप्रसंगदोषोनेतिचार्थः ॥ [२४८।१७] पुरुषेति । यत्किंचि
त्पुरुषीयविसंवादाभावोवासर्वपुरुषीयतदभावोवा । नाद्यः । व्यभिचारात् । नांत्यः। तस्यदुरवधारणत्वात् । एवंयत्किंचिद्देश
कालसंबंधिविसंवादाभावोव्यभिचारीसर्वदेशकालसंबंधिविसंवादाभावोदुरवधारणइतिभावः ॥ वेदांतजनितेति । उपनि
षज्जनितेत्यर्थः ॥ [२४८।१९] कथमिति । अवधार्यमितियोज्यं । ज्ञानसामर्थ्यादित्यादावप्येवंयोज्यं । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादिरूपा
ज्ज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ एतस्यैवज्ञानस्येति । वेदांतजनितज्ञानस्यैवयथार्थतयानिश्चितस्यसामर्थ्यात् । विषयसत्यत्वमव
धार्यतइतियोज्यं ॥ [२४८।२०] परस्परेति । विषयसत्यत्वनिश्चयेसतितज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्तन्निश्चयेसतितत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनि
श्चयइतिपरस्पराश्रयप्रसंगादित्यर्थः ॥ अनवस्थाद्यापातादिति । वेदांतजनितज्ञानसमानविषयकमानांतरजन्यज्ञानांतरस्यो
क्तरूपसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चयःतेनचवेदांतजन्यज्ञानस्ययाथार्थ्यनिश्चयइत्युक्तौअन्योन्याश्रयाभावेपिज्ञानांतरेयाथार्थ्य
निश्चयोपितादृशज्ञानांतरसामर्थ्यात्तत्रापितन्निश्चयस्तादृशज्ञानांतर(जन्यस्य)सामर्थ्यादित्यनवस्थापातादित्यर्थः।आदिपदेना
न्योन्याश्रयादिर्ग्राह्यः(मूलहत्यादिर्वा) ॥ स्वतएवेति । अन्यानपेक्षज्ञानग्राहकादेवेत्यर्थः ॥ [२४८।२१] ब्रह्मज्ञानस्येति । वेदांतजनितज्ञा
नस्यब्रह्मविषयकस्येत्यर्थः ॥ परीक्षायामिति । सजातीयविजातीयविसंवादाख्यबाधान्वेषणरूपपरीक्षायांक्रियमाणायाम
पीत्यर्थः ॥ निर्मूलशंकायाः । ब्रह्मज्ञानंप्रमाणंअप्रमाणंवेतिशंकयाइत्यर्थः ॥ [२४८।२२] निरवधिकस्येति । यत्किंचिद्प्यनवलंबमानस्ये
त्यर्थः ॥ निस्साक्षिकस्येति । अननुव्यवसितस्येत्यर्थः ॥ अवध्यादीति । बाधालंबनस्यबाधविषयकसाक्षिणश्चस्वीकारइत्य

र्थः ॥ [३४८।३३] तत्रतत्रेति । प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीतिजिज्ञासाधिकरणेतथातत्प्रामाण्यंचसाक्षितः।तत्प्रामाण्यंयथासाक्षी
स्थापयत्येवमेवहीत्यादिनाप्रकृतिनये। तथानुमानिकपादे यदिसाक्षीस्वयंभातोनमानंकेनगम्यते। अक्षजादेश्चमानत्वंइत्यादिना
वैशेषिकाधिकरणेवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवत्इत्यादिव्याख्यावसरादौचतत्रतत्रेत्यर्थः ॥ [३४८।३६] प्रकृतत्वादिति । अर्थत्वमर्यतैवस्यादिति
पूर्ववाक्येअर्यतेत्यस्यप्रस्तुतत्वात्। ज्ञानार्थेष्वर्यतामुख्येतिवक्तव्यइत्यर्थः ॥ अर्यतापीति । नकेवलमभिधेयत्वपर्यायमर्थत्वंकिंतु
तद्व्याख्यानत्वेनोक्तार्यतापीत्यर्थः। ऋगताविति धातोःकर्मणिऋहलोर्ण्यदितिप्राप्तण्यत्प्रत्ययापवादत्वेनअर्यःस्वामिवैश्ययोरित्य
नेनोक्तयत्प्रत्ययेभावप्रत्ययेचअर्यतेतिभवति । साचगमनक्रियाकर्मसुगम्येषुग्रामादिषुवर्तते। अतोत्रऋगतावित्यत्रगतिपदेननग
मनक्रियाविवक्षिताकिंतुयेगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइतिज्ञानमेवविवक्षितमितिभावेनार्यताज्ञेयतेतिव्याख्या(तं । अतोनक्रि)नंकृतमि
त्यर्थः । तेननक्रियार्थेषुसामते(त्येतद्यु)त्याद्युक्तमितिभावः । एवंहितन्मुख्यंज्ञानशब्दयोरितिप्रागुक्तविरोधइत्यतोभावमाह ॥
[३४९।१] इदमुक्तंभवतीत्यादिना । वारयितुमित्यंतेन । अयमर्थोव्याख्यातव्यइत्युक्तमेवव्यनक्ति ॥ [३४९।३] ज्ञानंइत्यादिना ॥ मुनिः ।
प्रमाणतत्वविचारपरोभाष्यकारइत्यर्थः ॥ [३४९।५] मीमांसोपयोगित्वादिति । मुख्यप्रामाण्यकत्वादेववेदस्यतन्मीमांसारंभोयुक्त
इत्येवंरूपेणफलवत्त्वादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । शब्दमात्रग्रहणइत्यर्थः ॥ जिज्ञासायाइति । करणेष्वपिकिमेकप्रकारमनेक
प्रकारंवेतिजिज्ञासायाःशब्देमुख्यंप्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमितिपरिहारस्यचासंगतिप्रसंगात् । कुतइत्यतोव्यर्थायाइतिहेतुगर्भे
व्यर्थस्यचेत्यपिध्येयं । ननुज्ञानशब्दयोरित्यत्रज्ञानेमुख्यंकरणेष्वमुख्यं । करणेष्वपिशब्देमुख्यंअन्ययोरमुख्यमित्यर्थः ॥ कथं

लभ्यतइत्याशंकामनूद्योत्तरमाह ॥ [२४१।६]यद्यपीति । बुद्ध्याविविच्येत्युपलक्षणं । करणेष्वमुख्यं । करणेष्वपिशब्देमुख्यमन्ययो
रमुख्यमित्यध्याहारेणेत्यपिध्येयं ॥ [२४१।७]पूर्ववदिति । यस्माज्ज्ञानार्थइत्यादिकमिवेत्यर्थः । शब्दइत्यस्यशब्दादाविविति व्याख्ये
यत्वात्पूर्ववदित्युक्तं । नतुपूर्वकृतमेवेत्युक्तं ॥ [२४१।९]तदुपपादनार्थमिति । तयोरवांतरसाध्यपरमसाध्ययोरुपपादनार्थमित्यर्थः ।
नन्वत्रयुक्तिरेवश्रुतानतुज्ञानंकरणानिवातत्कथंतदुपपादनार्थमाहेत्युक्तिरित्यतआह ॥ [२४१।१०]ज्ञानमित्यादि ॥ बहुवचनमाद्यर्थे
इति । आदिशब्दार्थेबहुवचनंज्ञापकमित्यर्थः । तेनफणांचसप्तानामित्यादाविवयुक्तयइत्यत्रप्रकृतिप्रत्यययोर्मध्येयत्रानवसरो
न्यत्रेतिन्यायनोदिपदमध्याहार्यमितिभावेनाह ॥ युक्त्यादयइत्यर्थइति । तथाचयुक्तिश्चआदीचयुक्त्यादयइतिबहुवचनो
पपत्तिरितिभावः । केचित्तुप्रोद्गातृणांचमसभक्षणमित्यत्रेवयुक्तिशब्दोऽजहल्लक्षणयाआदिपदार्थद्वयंलक्षयित्वातद्वाचकमादि
पदंलक्षयतीतिलक्षितलक्षणयायुक्त्यादयइत्यर्थइत्युक्तंइत्याहुः । युक्तिशब्दएवाजहल्लक्षणयाआदिशब्दंलक्षयतिबहुवचनानि
र्वाहायेत्यन्ये । एवंहिकरणगतयाथार्थ्यस्यामुख्यत्वोपपादनमात्रस्यैवनलाभःकिंत्वन्यदप्यनुकूलितमित्याह ॥ [२४१।११]तेनेति ।
अन्यथाहिजनकाइत्यस्ययुक्तिशब्दविशेषणतयास्त्रीलिंगत्वापातेनप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइतिसूत्रेणेत्वेसतिजनिका
इतिस्यादितिभावः । नन्वर्थनातिवर्ततइतियथार्थमितिप्रागुक्तरीत्यायथार्थशब्दस्याव्ययीभावतयासनपुंसकंअव्ययीभावश्चे
तिसूत्राभ्यांनपुंसकत्वाव्ययत्वाभ्यांभाव्यतयाययथार्थमितिवक्तव्येकथंयथार्थाइत्युक्तिरित्यतआह ॥ अव्ययीभावस्येति
॥ कथंचिद्बहुव्रीहितामिति । विवृतमेतदुपाधिखंडनटीकाभावदीपिकायांचंद्रिकाकारैः । यथाशब्दस्यसादृश्या

र्थत्वंउपेत्ययथासदृशःअर्थोयस्यतद्यथार्थंअर्थस्यज्ञानादेश्चाबाधितत्वमेवसादृश्यमित्यादिवदद्भिः । यथाशब्दस्यानतिक्रमा
र्थत्वोक्तिरव्ययीभावसमासपक्षएव । यथाऽसादृश्यइतिसूत्रेसादृश्यव्यतिरिक्तेर्थेयथाशब्दस्याव्ययीभावत्वोक्तेः । अस्फुट
त्वादाह ॥ **तदयमर्थइति** ॥ **साक्षादुपाधिरिति** । अव्यवधानेननिमित्तमित्यर्थः । ननुज्ञाततैवसाक्षात्तत्रोपाधिरित्यत
आह ॥ **ज्ञाततायानिराकरिष्यमाणत्वादिति** । नपरिच्छेदकार्येवप्रमाणमितिचप्रमेत्यत्रैवोत्तरत्र । तथानचप्रमाणतोन्या
स्यात्प्रमितिर्नामकुत्रचिदित्यादिनाभक्तिपादेचेतिभावः॥ **परमसाध्यमपीति** । ततएवतेषांयाथार्थ्यममुख्यमित्युक्तपरमसा
ध्यमपीत्यर्थः । अन्यथाज्ञेयत्वममुख्यमित्यवांतरसाध्योपपादनस्ययथार्थज्ञानजनकाइत्यनेनैवप्राप्तेर्यथार्थाइतिनवाच्यंस्यादिति
भावः ॥ **तत्रतत्रेति** । प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमित्यादिनातत्वनिर्णयेश्रीमद्भाष्यादौचतत्रतत्रेत्यर्थः॥ **सुपांसुलु
गितीति** । सुपांसुलुक्पूर्वसुवर्णाछेयाडाड्यायाजालइतिसूत्रेणसुपांसप्तविभक्तीनांस्थानेसुरितिप्रथमैकवचनंभवति । लुग्भवति ।
पूर्वसवर्णोभवतीत्यादेशविधानादित्यर्थः । तस्यछंदोविषयत्वेप्यस्यछंदःकल्पत्वादितिप्रागुक्तत्वादितिभावः । विषयान्प्रतिस्थि
तंह्यक्षंप्रत्यक्षमितिकीर्तितंइतितत्वनिर्णयोक्त्याविषयसन्निकृष्टाक्षस्यैवप्रत्यक्षप्रमाणत्वेनप्रत्यक्षेतिवाच्यमित्यतआह ॥ **अवां
तरेति** ॥ **करणंधर्मिणइति** । अदुष्टेंद्रियरूपस्येत्यर्थः ॥ **आगमेति** । अदुष्टवाक्योपलक्षणमित्यर्थः । आगमोदुष्टवाक्यंचे
तितत्वनिर्णयोक्तेः ॥ **नचैवमिति** । ज्ञानतत्करणेषुयाथार्थ्यस्यमुख्यामुख्यत्वइत्यर्थः॥ **अतिप्रसंगादिति** । गंधादिविषयक ॥२२१॥
घ्राणादिनारूपादिज्ञानोदयापत्तेरित्यर्थः ॥ **अतिप्रसंगइति** । सास्नादिमत्त्वादेरलक्षणत्वप्रसंगात् । शुक्लपीतादिनासास्ना

दावपिवैलक्ष्यण्यस्यसुवचत्वादितिभावः । बुद्धिसौकर्यायनिष्कृष्टार्थमाह ॥ **अयमत्रेति** । याथार्थ्यमेवमानत्वमित्यनेनोक्त
माह ॥ **यथार्थप्रमाणमिति** । ज्ञानार्थइत्यादिनासूचितमर्थमाह ॥ **तद्द्विविधमिति** । यथार्थज्ञानजनकाइत्यनेनसूचित
मर्थमाह ॥ **यथार्थेति** । जनकपदेनसाधनत्वंविवक्षितमितिभावेनाह ॥ **तत्साधनमिति** । अनुप्रमाणविभागोक्त्याप्रकृतं
प्राकृतंशुद्धचैतन्यमित्यादिनोत्तरत्रशुद्धादिभेदेनाक्षविभागकथनेनचसूचितंकेवलविभागंचैतन्यविभागंचयथार्थज्ञानमित्यत्रय
थार्थपदव्यावर्त्यायप्रत्यक्षादेर्यथार्थचैतन्यज्ञानजनकत्वप्रसक्तिवारणायचाह ॥ **केवलमपीति** । अतएवद्विविधंद्वितीयमपी
त्यादिनायथार्थायथार्थरूपद्विविधवृत्तिज्ञानस्यैवप्रत्यक्षादिभेदेनत्रैविध्योक्तिः । अक्षयुक्तीत्यादिनासूचितमाह ॥ **अनुप्र
माणमपीति** । अनुप्रमाणानुवादेनत्रित्वविधानमहिम्नालब्धार्थोक्तिरेवेति । यथार्थज्ञानजनकाइत्यत्रसाधनत्वंविवक्षीकृत्य
वक्तुंशंकासमाधीआह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **काकतालीयइति** । काकशब्दःकाकागमनपरः । तालशब्दःफलेलुगितिताल
फलपरःसन्तत्पतनक्रियापरः । समासाच्चतद्विषयादितीवार्थेछप्रत्ययांतोयंकाकागमनमिवतालपतनइवस्थितइत्यर्थः । दैवात्का
कागमनवेलायांपक्वतालफलस्यकाकभक्षणयोग्यस्यपतनंयथातथैवकरणसामर्थ्यंविनादैवाज्जातप्रमारूपज्ञानेतत्करणेचातिव्या
प्तिरित्यर्थः।काकागमनतालफलपतनवत्याद‍ृच्छिकंकिंतदित्यतआह॥**पाणावित्यादिना**॥**वराटकाइति**।कपर्दिकाइत्यर्थः॥
अजाकृपाणीयेति । अजायाआगमनवेलायांकृपाणस्यदैवात्पातेसतितद्वधोऽतर्कितएवभवति । तद्वदतर्किंतामेवसंख्यामाहे
त्यर्थः । पूर्ववद्रूपनिष्पत्तिर्ध्येया ॥ **अप्रसंगादिति** । तज्ज्ञानेतज्जनकेचातिव्याप्त्यप्रसंगादित्यर्थः । ननुतस्यसंशयत्वेकथंपंचत्वपक्ष

मात्रव्यवहारइत्यतआह। तन्त्रपाक्षिकेति। एककोटिव्यवहारोधार्ष्ट्यनिमित्तइत्यर्थः ॥ अन्यथेति। व्यवहारबलात्ताद्दशनिश्च
यकल्पनेनास्तीतिजानन्नपिअस्तीत्यादिवदन्प्रतारकोप्यस्तित्वादिनिश्चयवान्स्यात्। तथाचभ्रांतप्रतारकयोरविशेषःस्यादित्य
र्थः॥[२५०।६]एतेनेति। भ्रांताविशेषप्रसंगेनेत्यर्थः। पाक्षिकव्यवहारस्यान्यनिमित्तकत्वकथनेनेतिवार्थः॥वाक्येति। पंचेतिवाक्यजनि
तइत्यर्थः। ततश्चकिमित्यतआह॥ [२५०।७]याद्दच्छिकसंवादिर्लिंगविभ्रमवाक्यभासेति॥[२५०।९]अपरामृष्टत्वात्। परामर्शाविषय
त्वादित्यर्थः ॥ [२५०।११]पारिभाषिकेति। यज्जातीयानंतरंनियमेनप्रमोत्पत्तिःताद्दशसाधनत्वाभावस्येत्यर्थः॥ [२५०।१२]अनेनेति। विव
क्षितसाधनत्वाभावेननिरस्तइत्यर्थः।कथंनक्षतिःआप्तोक्तत्वलिंगाभावेनतत्रप्रामाण्यज्ञप्तेरयोगात्। आप्तोक्तत्वगुणाभावेनप्रामा
ण्योत्पत्तेरयोगात्तथाचप्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्त्योरयोगएवेत्यतआह॥ नहीति। अस्माकंस्वतस्त्ववादिनां। प्रमाव्याप्तत्वादिरू
पनिर्दोषत्वंयाद्दच्छिकेप्यस्तीत्यतआह॥ [२५०।१३]निर्दोषताचेति। यथार्थत्वाप्तोक्तत्वलक्षणेत्यर्थः॥ [२५०।१५]तत्फलितार्थस्येति। तथा
चनिर्दोषपदेदत्तेतन्नदेयमित्यर्थः॥ तदिति। ज्ञानेयाथार्थ्यकथनमित्यर्थः॥ [२५०।१७]व्यापकतयेति। लक्ष्येव्याप्त्यावर्तमानत्वेने
त्यर्थः॥ [२५०।१८]अनधिगतार्थगंत्रिति। अज्ञातार्थविषयकमित्यर्थः॥ [२५०।२०]प्रमाव्याप्तं। नियमेनप्रमाजनकं॥ [२५०।२१]नैयायिकोक्तमपी
ति। लक्षणंनतत्रास्तीत्यनुषंगः॥ [२५०।२२]सौगतोक्तमपीति। लक्षणंनतत्रास्तीत्यनुषंगः॥ अर्थजत्वादेरिति। निर्विकल्पकरूपा
र्थजत्वताद्दशार्थविषयकत्वयोरित्यर्थः।स्मृत्यादेर्विशिष्टार्थविषयकत्वादितिभावः॥ स्वापूर्वेति। येनपुंसायोर्थःपूर्वंनज्ञातःतस्य

तदर्थविषयकनिश्चयइत्यर्थः ॥ तेनपुमंतरेणज्ञातस्यापिपुमंतरेणाज्ञातत्वात्तद्विषयज्ञानंज्ञातृपुरुषस्यप्रमाणत्वाप्रसंगः ॥ [२५०।२४] तस्यै
चेति । देशकालयोःव्यवहितत्वरूपतत्वस्येत्यर्थः ॥ [२५०।२५] अनेकांततावादइति । अनियतानेकस्वभावस्वीकारवादेक्षणिकत्ववा
द्युक्तक्षणिकत्वस्याप्यंगीकृतत्वादितिभावः । मूलकृतेदंनोक्तमित्यतआह ॥ [२५०।२६] स्मृत्यंनुवादपदाभ्यामिति । तार्किकःशंकते ॥
[२५१।१] नन्विति ॥ [२५१।२] वर्तमानइति । स्मृतिकालइत्यर्थः । ननुनिवृत्तांपूर्वावस्थामिदानीमस्तित्वेनस्मृतिर्नविषयीकरोतियेनया
थार्थ्यहानिः ॥ किंतुनिवृत्तत्वेन । तथाचनदोषइत्याशंक्यतथानुभवाभावेनतथास्मृत्युत्पत्तिर्नयुक्तेत्याह ॥ नचनिवृत्तेति ॥
सिद्धांतीशंकते ॥ [२५१।३] ननुसमानेति । पूर्ववादीउत्तरमाह ॥ अनुभवेति । पुनःसिद्धांतीशंकते ॥ [२५१।४] नन्विति । पूर्ववादी
निराह ॥ [२५१।५] नेति । ननुकीदृशप्रत्ययस्यप्रामाण्यमापाद्यते । किमिदानीमयंश्यामइतिप्रत्ययस्याथपूर्वमयंश्यामआसीदित्येवं
रूपस्य । नाद्यःइष्टापत्तेः । अंत्येतुनास्तिदोषइत्याशंकते । नन्विति ।पूर्ववादीवैषम्येणनिराह ॥ सत्यमित्यादिना ॥ [२५१।६] अपं
सद्धांतेति । न्यायमतेस्मृतेर्याथार्थ्योपगमादितिभावः । तदेवाह ॥ [२५१।७] तथाहीत्यादिनास्मृतेरंगीकृतमित्यंतेन ॥ संशयादा
विति । उपलब्धिपदस्येतियोज्यं ॥ [२५१।१०] सम्यगनुभवेति । अन्यथासम्यग्ज्ञानसाधनमित्येवब्रूयादितिभावः । न्यायविदांनै
यायिकानां ॥ [२५१।११] द्वंगेति । स्मृतेर्यथार्थत्वानुभवत्वरूपांगद्वयहीनत्वेनयथार्थपदेनैवव्यावर्तितत्वादनुभवपदव्यावर्त्यंतानस्यादि
त्यर्थः । परोक्तायाथार्थ्यबीजंचनिराह ॥ [२५१।१२] यदपीत्यादिना ॥ [२५१।१४] द्वितीयइति । स्वविषयंसर्वात्मनायद्विषयीकरोतितत्प्रमा
णमितिपक्षे ॥ [२५१।१५] व्याघातादिति । कार्यंसहेतुकमितिनियमात्कार्यत्वमुपेत्यनिर्हेतुकत्वोक्तौस्वक्रियाविरोधादित्यर्थः । अनुभव

जन्यसंस्कारहेतुकस्यकथंअन्याकारतेत्यतआह ॥ **यदि(च)संस्कारेति** । अभिज्ञाजन्यसंस्कारस्यविसदृशप्रत्यभिज्ञाहेतुत्व
दर्शनात्कथंचिदित्युक्तं ॥ [२५१।३०]**वक्ष्यंतइति** । एतद्ग्रंथांत्यभागे ॥ [२५१।३२]**अतिव्याप्त्येति** । अतिव्याप्त्यानिमित्तेनासंग्राह्यसंग्रहेदोष
एवेत्यर्थः ॥ [२५१।३५]**इत्यादिश्रुतीति** । स्मृतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयं । प्रमाणमितिविज्ञेयंधर्माद्यर्थेबुभूषुभिरितिप्रमाणल
क्षणोक्तश्रुतिः । स्मृतिस्तुइत्यादिब्रह्मतर्कादिरूपा ॥ स्मृतिरितिश्रुत्यादिस्थस्मृतिशब्दार्थः ॥ [२५१।३६]**अखंडवृत्तिरिति** । रूढइ
त्यर्थः ॥ **कृदंततायाइति** । अत्रस्पष्टप्रतिभासत्वादित्यनेनयोगस्यक्लृप्तत्वमुच्यते । स्मृञ्चिंतायामित्यतोधातोस्त्रियांक्तिन्नि
तिक्तिन्प्रत्ययस्यकृदतिङित्यनेनकृत्संज्ञत्वेनकृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्ययांततायाइत्यर्थः । तथाचज्ञानविशेषएवस्मृतिशब्दार्थोनग्रंथइ
तिभावः ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । भावेअकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्याधिकारेस्त्रियांक्तिन्नित्युक्तत्वात्स्मर्यतेऽ
नेनेतिकरणकारकेक्तिन्प्रत्ययमुपेत्यपौरुषेयग्रंथेस्मृतिशब्दोव्याख्येयः । योगांतरस्यासंभवात् । अयंचयोगःक्वचित्स्मारकवाक्ये
सत्त्वप्यनुभवजनकेनास्तीतिअव्याप्तिः। स्मृतिहेतुसंस्का(रादौअस्तीत्यति)रेतिव्याप्तिरतोनयोगोयुक्तइत्यर्थः। मन्वादिस्मरणमूल
त्वादित्येतद्व्यनक्ति ॥ [२५२।१]**तर्हीति**। प्रत्यक्षमूलग्रंथेषुकथमित्यतआह ॥ **व्यासादीति** । आप्तोक्तवाक्यत्वज्ञानपूर्वकवाक्यत्वालौ
किकार्थप्रतिपादकाप्तवाक्यत्वादिसादृश्यादित्यर्थः । ननूपचारेणापिस्मृतिपदस्यमन्वादिग्रंथेषुप्रयोगसत्वात्स्मृतिप्रत्यक्षमैति
ह्यमित्यादौस्मृतिपदेन(स्मृति)ग्रंथएवग्राह्यइत्यतआह ॥ [२५२।२]**नचेति**। **स्मृत्यादीति** । स्मृत्यनुवादयोरित्यर्थः ॥ [२५२।३]**प्रत्यक्षाद्यं
तर्भावस्येति** । मानसंतद्धिविज्ञानमित्यत्रवक्ष्यमाणदिशाप्रत्यक्षे । पूर्वानुभूतेकिंमानमित्युत्तरत्रवक्ष्यमाणदिशानुमाने । वा

क्यस्यापिस्मारकत्वांगीकारेणशब्देचांतर्भावस्यसुवचत्वादितिभावः । अनुवादस्याप्यादिपदोपात्तस्यैवंध्येयं ॥ [२५२।६]**अन्यथेश्वरा
नुमानइति** ॥ पक्षव्यावर्तकविशेषणवतोप्युपाधित्वेक्षित्यादिकंसकर्तृकंकार्यत्वादित्यत्रमीमांसकोक्तशरीरजन्यत्वरूपोपाधिनि
रासोशक्यःस्यात् । पक्षव्यावर्तकविशेषणरूपदोषेणैवतस्यनिराकार्यत्वादितिभावः । ननुअनुभवतत्करणान्यतरत्वमुपाधि
रस्तु । तथाचनप्रत्यक्षेसाध्याव्यापकत्वमित्यतआह ॥ [२५२।७]**एतेनेति** । पक्षव्यावर्तकविशेषणवत्त्वरूपदोषेणेत्यर्थः ॥ [२५२।१०]**उपपाद
यिष्यतइति** । सुखदुःखादिकंकिंचित्स्मृतावपिहिदृश्यतेइत्यत्रानुपदमेवेतिभावः । प्रयोजकांतराभावादेतदेवप्रयोजकमि
त्यतआह ॥ [२५२।१२]**अयमभिसंधिरिति** ॥ [२५२।१३]**एतेनेति** । अप्रयोजकत्वकथनेनेत्यर्थः । ननुषष्ठीशेषइत्यत्रकारकप्रातिपदिकार्थ
व्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबंधेर्थेषष्ठीविधानात् । इहचधर्मधर्मिभावसंबंधात्षष्ठ्याभाव्यमित्यतआह ॥ [२५२।१४]**इतिसप्त
मीति** । अधिकरणत्वविवक्षयासप्तमीत्यर्थः । विवक्षातःकारकाणीतिप्रसिद्धेरितिभावः। कस्यचित्फलोपलंभादाह ॥ [२५२।१५]**ग्राम
मित्यादि** । निष्फलत्वादाह । **स्वकरणेति** । इदमहंजानामीतीच्छांविनापिजायमानायाइत्यर्थः ॥ [२५२।१८]**अविवादमिति** ।
विवादाभावइत्यर्थः । अर्थाभावेव्ययीभावः ॥ [२५२।१९]**श्रुत्यादेरिति** । यजेतस्वर्गकामः । नकलंजंभक्षयेदित्यादेर्धर्माधर्मयोरिष्टा
निष्टसाधनत्वबोधकश्रुत्यादेरित्यर्थः ॥ **हेतुरिति** । प्रागुक्तोनिष्फलत्वादितिहेतुरित्यर्थः । ननूक्तन्यायेनतृणादिदर्शनस्यसु
खदुःखादिकमंगीकार्यंचेत्स्मृतावपितथास्यादेवेतिवक्तव्येदृश्यतइत्युक्तिरयुक्ता । नहिपूर्ववादिनातृणादिदर्शनस्यसुखदुःखा
दिकंनदृश्यतइतिशंकितमित्यतआह ॥ [२५२।२१]**इयांस्त्विति** । दृश्यतइत्युक्तंस्पष्टफलोपलंभनंव्यनक्ति ॥ **तथाहीति** । सुखदुः

खादिकमित्यत्रादिपदार्थमाह ॥ [२५२।२३] तज्जातीयइत्यादि ॥ एवमिति । इष्टार्थानुवादेसुखमित्यादिध्येयमित्यर्थः ॥ [२५२।२४] अन्यथेति ।
इष्टाद्यर्थस्मृतौसुखादेरभावेमनःसमाधानादिनाइष्टार्थस्मृत्यर्थंप्रयत्नोनस्यादित्यर्थः । स्मृत्यादावपीत्युक्तानुवादोपिकंठतःकुतो
नोपात्तइत्यतोनुवादसाफल्यंपरेषामपिसमानमतोनोपात्तइतिभावेनाह ॥ शब्दार्थयोरिति । पुनरुक्तंपुनरुक्तरूपनिग्रहस्था
नं । तद्यथापर्वतोग्निमान्पर्वतोग्निमानितिशब्दतःपुनरुक्तं । पर्वतोग्निमान्गिरिर्वह्निमानित्यर्थतइतिज्ञेयं ॥ [२५२।२५] प्रयोजनानीति ।
तानिचत्रिपंचावयवाएवेत्यादिव्याख्यावसरेव्यक्तीभविष्यंति । स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणंनिष्फलत्वादित्युक्तनिष्फलत्वहेतोर्दू
षितत्वेपिस्मृत्यादिकंनप्रमाणंज्ञानतानुत्पादकत्वात्व्यतिरेकेणप्रत्यक्षादिवदितिहेत्वंतरादप्रामाण्यंतयोःस्यादितिभावेनमीमांस
कमतमनुसृत्यशंकते ॥ अथापीति। इतिचप्रमेत्यस्यफलितार्थमाह ॥ [२५३।३] ज्ञाततायामिति । किमनेनदूषणमुक्तंउक्तहेतोरित्यत
आह ॥ तथाचेति । ज्ञातताजनकत्वंज्ञाततानुत्पादकत्वमित्यर्थः । पूर्वयोजनायांवाक्यभेददूषणंमन्वानआह ॥ [२५३।६] यद्वेति । ज्ञा
ततानुत्पादकत्वहेतोरत्रपक्षेकोदोषउक्तइत्यतआह ॥ [२५३।७] तथाचेति ॥ व्यापकेति । प्रामाण्यस्यव्यापकभूतज्ञाततोत्पादकत्वस्य
याअनुपलब्धिस्तल्लिंगकमित्यर्थः । स्मृतिरप्रमाणंज्ञातगोचरज्ञानत्वात् । अनुवादोनप्रमाणंज्ञातज्ञापकत्वात्व्यतिरेकेणप्रत्यक्ष
वदितिहेत्वंतरनिरासकतयापियोजयति ॥ [२५३।८] नन्वित्यादिना ॥ [२५३।९] शीलमस्येति । ताच्छीलकणिनिप्रत्ययेकारीतिरूपमितिभा
वः । आकारतद्वतोस्सविशेषाभेदात्सोस्यास्तीतियुज्यतइतिभावेनोक्तं ॥ [२५३।१०] सोस्यास्तीति । व्याप्यव्यापकभूतं । प्रामाण्यं
प्रतिव्याप्यत्वेसतिव्यापकभूतंसमव्याप्तमित्यर्थः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिशून्यतयालक्षणत्वोपपादनायैतदुक्तिः । न्यूनवृत्तित्वेअ

धिकवृत्तित्वेचाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवर्जनात् ॥ [२५३।११] **इतियोजनेति** । लक्षणपदाध्याहारेणयोजनेत्यर्थः । अव्याप्तिंतावदुपपादयति ॥ **धर्मिणमित्यादिना** ईक्षामहइत्यंतेन ॥ [२५३।१२] **नित्येति** । नित्यवस्तुविषयकाणामित्यर्थः । कस्मिंश्चिज्जन्मनितेनतस्यज्ञातत्वसंभवात्तत्राव्याप्तिरितिभावः । तज्जन्मन्यनवगतत्वंब्रूमइत्यतोन्यत्राव्याप्तिमाह ॥ **व्याप्त्यवत्तयेति** । धर्मिणंपर्वतादिकं ॥ [२५३।१३] **पृथगिति** । अन्वयविशेषंविनावगतानित्यर्थः ॥ [२५३।१४] **वैनाशिकानां**क्षणिकत्वादिनां । ननुवस्तुनस्तथात्वेपिधर्ममात्रमन्यथेत्यतअनुभवविरोधइत्याह ॥ **नापीति** । भिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुविषयकत्वाद्धारावाहिकज्ञानानामज्ञातविषयकतेतिभावेनाव्याप्त्युद्धारमाशंक्यतर्हिस्मृत्यादेरपिस्यादेवप्रामाण्यमित्याह ॥ [२५३।१५] **ननुयद्यपीत्यादिना** ॥ [२५३।१६] **नानाप्रतिपत्तृवदिति** । एकदैकत्रसन्निकृष्टचक्षुष्मतांपुंसांयुगपदेवज्ञानानामुदयस्तथैवैकस्यापिपुंसोजायमानधारावाहिकज्ञानानांयौगपद्यापत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । एकस्यैववर्तमानकालस्यस्फुरणपक्षेसोयमितिकालभेदावगाह्येकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञानायोगइत्यर्थः । ननुसइत्येकंज्ञानंअयमितिचापरंअतोनदोषइत्यतआह ॥ [२५३।१७] **ज्ञानानेकत्वेपीति** ॥ **प्रत्यभिज्ञानस्येति** । वस्तुनइतियोज्यं ॥ **अनेककालेति** । तथाचैककालस्यैवज्ञानेषुस्फुरणमित्यस्यानुभवविरोधइतिभावः । वर्तमानोर्थइतिवर्तमानकालविशिष्टोर्थइत्यर्थः ॥ [२५३।१९] **वादविषयइति** । वादविशिष्टार्थविषयइत्यर्थः । घटोस्तीतित्वयोक्तमित्येवमादिरूपः ॥ **पूर्वज्ञानेति** । घटमहंजानामिज्ञातोघटोमयेत्येवमादिरूपइत्येतद्धारावाहिकस्थलेन्यान्यकालविशिष्टार्थगोचरतयायथानधिगतार्थत्वंतथात्रापिपूर्वमज्ञातज्ञानविशेषणकार्थविषयतयानधिगतार्थत्वमेवेतिभावः ॥ [२५३।२०] **तथेतीति** । अज्ञाताधिकविज्ञेयविषयक

त्वादनधिगतार्थतेत्यर्थः । अतिव्याप्तेश्चेतिप्राक्प्रतिज्ञातातिव्याप्तिमुपपादयति ॥ [२५३।२०] **संशयविपर्यासयोरपीति** ॥ [२५३।२२] **इतरेतराश्रयत्वमिति** । व्यावर्त्यत्वसिद्धौलक्षणेविशेषणमर्थवत् । सिद्धेचतत्सार्थक्येलक्षणाभावेनस्मृत्यादेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेतिभावः । इतिशब्दःप्रामाण्यस्यव्याप्यव्यापकभूतंलक्षणमित्युक्ताद्यपक्षदूषणसमाप्तौ ॥ [२५३।२४] **अतिप्रसंगादिति** । वह्न्यादेर्धूमादिनाव्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः । ननुयद्यपीत्यादिनाधारावाहिकस्थलेनधिगतार्थत्वमुपपादितंइत्यतोदोषांतरमाह ॥ [२५३।२५] **अतिप्रसंगेति** । वह्न्यादेरपिधूमादिनाव्यभिचारदृष्टिसंभवादितिभावः ॥ पिष्टपेषणरूपबाधकमाशंकते ॥ **अधिगतमेवेति** ॥ [२५४।२] **उक्तोत्तरत्वादिति** । तृणादिदर्शनइतिश्लोकव्याख्यावसरेफलवत्त्वंनप्रामाण्यप्रयोजकंप्रयोजकंचेदप्यस्त्येवतत्स्मृत्यादावित्युक्तत्वादित्यर्थः । करणत्वभंगरूपंबाधकांतरमाशंकते ॥ [२५४।३] **ननुचेति** ॥ **साधकतममिति** । साधकेषुमध्येतिशयितंसाधकमित्यर्थः । अतिशयितत्वंचफलोपधायकत्वं । अविलंबेनकार्यजनकत्वमितियावत् ॥ **तज्जातीयस्येति** । करणजातीयस्येत्यर्थः । धारावाहिकस्थलेचक्षुरादेरेतन्मतेभिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुसन्निकर्षाणांभेदेनतत्सन्निकृष्टकरणस्यापिभेदात्तज्जातीयस्येत्युक्तं ॥ **साधकतमत्वमिति** । अविलंबेनसाध्यसिद्धिकरत्वरूपातिशयितकारणत्वमित्यर्थः ॥ [२५४।४] **छिन्नइति** । येनकेनचिच्छिन्नेदारुणिपरशोर्यथाप्राचीनछेदनकरणापेक्षयासाधकतमत्वंनास्तितथेत्यर्थः । करणानामर्थविषयीकरणत्वावांतरक्रियायांकर्तृतयाज्ञानछिदादिरूपक्रियास्वेवकरणत्वादाह ॥ **प्रधानक्रियेति** । प्रधानक्रियायांछेदनज्ञानादिरूपायांयानिकारकाणिकर्तृकर्माधिकरणादिरूपाणितदपेक्षयेत्यर्थः ॥ [२५४।५] **यत्रेति** । अजयाक्रीणातिवाससाक्रीणातिहिरण्येनक्रीणातिग

वाक्रीणातीत्यादिनोक्तसोमक्रयकरणानांअजाप्रभृतिदशद्रव्याणांसोमक्रयरूपक्रियांप्रतिसमुच्चयइतिद्वादशांत्यपादीयतृतीयाधिकरणेमीमांसकोक्तरीत्यासमुच्चयइत्यर्थः ॥ [२५४।५] **अकरणत्वमिति** । तथाचप्रतिद्रव्यंकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिप्राप्तकरणार्थतृतीयानस्यादितिभावः ॥ **फलानुदयादिति** । सचवस्तुस्वभावप्रयुक्तोनपरशोरकरणत्वप्रयुक्तइतिभावः ॥ [२५४।६] **इत्युक्तमिति** । यदिज्ञानाभावोपिज्ञानसामग्र्येकदेशइत्यादिनोक्तमित्यर्थः । निरपेक्षत्वभंगरूपंविपक्षेबाधकांतरमाशंक्यतन्निरासकतयापियोजयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ [२५४।७] **नचैवंस्मृत्यादीति** । पूर्वानुभवपुरोवादसापेक्षत्वात्स्मृत्यनुवादयोरितिभावः ॥ **नास्तीति** । स्वोत्पादकत्वापेक्षत्वादितिभावः ॥ [२५४।८] **लिंगाद्यपेक्षमिति** । लिंगज्ञानव्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षमित्यर्थः । नन्विदमित्थमितिव्यवहारादिरेवपरिच्छेदइत्यतआह ॥ [२५४।९] **स्मृत्यादावपीति** ॥ [२५४।१०] **स्मृत्यादावस्तीति** । स्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेवेत्यादिनाप्रागुपपादितमेतदितिभावः ॥ ७ ॥ प्रमाणसामान्यलक्षणं ॥ ७ ॥ [२५४।१२] **लिलक्षयिषुरिति** । लक्षणवत्तयावक्तुमिच्छावानित्यर्थः । अक्षपदेनान्वयंमत्वाह ॥ **अत्रप्रमाणेष्विति** । अत्रगीयतइत्यन्वयमुपेत्याह ॥ **लोकवेदयोरितिवेति** । पौरुषेयग्रंथवेदयोरितिवेत्यर्थः ॥ [२५४।१३] **इदमिति** । लक्षणवाक्यमित्यर्थः । कथमित्युक्तप्रकारमेवव्यनक्ति ॥ **किमिति** । अतिव्याप्तिंव्यनक्ति ॥ [२५४।१४] **अक्षकार्यमिति** । अक्षमिंद्रियंअक्षैरुद्भवोऽक्षोद्भवइतितत्पुरुषंमत्वाह ॥ **द्वयोरपिविशेषणत्वेनेति** । विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिविशेषणविशेष्ययोरेवसमासोक्तेरितिभावः । बहुव्रीहित्वपक्षोक्तदोषावप्याह ॥ [२५४।१५] **उक्तेति** । यस्मिन्सतिज्ञानमेवनजायतेविपरीतज्ञानंवोत्पद्यतेसदोषइतिकाचादेःदोषत्वनिर्वाहायोक्तं ॥ **अज्ञानेति** । ज्ञानानुदयनिमित्तैरित्यर्थः ।

ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकैरितियावत् ॥ [२५४।१६] उत्पत्तिर्व्यक्त्यन्यतरेति । तदन्योन्यार्थत्वादित्यर्थः । कुतएवंअक्षबहिर्भावएवकुतो
नस्यादित्यतस्तत्वनिर्णयोक्तेःप्रत्यक्षांतर्भावइतिभावेनाह ॥ यथोक्तमिति । प्रत्यक्षंत्रिविधंज्ञेयंऐश्वरंयौगिकंतथा । अयोगि
कंचेतितथासर्वमक्षात्मकंमतमित्यक्षात्मकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ [२५४।१७] ज्ञानस्यप्रकरणप्राप्तत्वादिति । प्रामाण्यंनानुवादस्यस्मृतेर
पीत्यादिनाज्ञानस्यप्राधान्येनप्रकृतत्वात्प्रकरणबलेनज्ञानस्यविशेष्यत्वलाभइतिभावः ॥ अनुमानइति। भावेल्युट् । अयंमा
र्गदर्शीचक्षुष्मत्त्वादितिलिंगजन्यानुमितौप्रत्यक्षत्वप्रसंगइत्यर्थः । लिंगस्यापिपरामर्शभूतज्ञानरूपकरणकोटौज्ञानव्यावर्तकत
यास्त्यनुप्रवेशइतिमतेनाह ॥ अक्षज्ञानोद्भवत्वेनेति । अक्षज्ञानंचरूपादिज्ञानरूपकार्यलिंगजमितिभावः ॥ [२५४।१८] यथोक्त
मिति । सांख्येनोक्तमित्यर्थः । तदुक्तमेवश्लोकंपठति ॥ अतिदूरादिति ॥ [२५४।१९] अभिभवात् । भेरीशब्दादिनावीणाशब्दा
देरिवबलवत्सजातीयसंपर्कजाततिरस्कारादित्यर्थः ॥ समानाभिघाताच्चेति । नीरस्यक्षीरेणेवसजातीयमेलनादित्यर्थः ।
पंचम्यंतानांतदनुपलब्धिरितितदीयोत्तरवाक्यस्थेनान्वयः ॥ विशेषणादिति । अक्षविशेषणादित्यर्थः । तर्हिविषयेंद्रियसं
प्रयोगोनापेक्षितःस्यादित्यतआह ॥ [२५४।२०] इंद्रियार्थेति । तन्मात्रंसुखादिहेतुरितिभ्रांतःशंकते ॥ [२५४।२१] नन्विति ॥ [२५४।२३] योगिष्विति ।
तेषांप्रक्षीणकर्मत्वात्प्रारब्धकर्मसत्वेपितस्यनियतफलकत्वादितिभावः ॥ आहुरिति । द्वितीयेगीताभाष्येभगवत्पादाः ॥ वि
षयेंद्रियसंप्रयोगःसाक्षात्कारेसचसुखादौहेतुरित्येतदाहुरित्यर्थः । उक्तार्थसंवादत्वायाह ॥ [२५४।२४] अत्रदेहेति । अदुष्टमिंद्रियंत्वक्ष ॥२२६॥
मितिब्रह्मतर्कानुरोधेनधर्मिप्राधान्यविवक्षयालक्षणनिष्कर्षंकृत्वानिर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षःप्रत्यक्षमितिप्रमाणलक्षणोक्त्यनुरोधे

नधर्मप्राधान्यविवक्षयार्थपदंसन्निकर्षपदंचाध्याहृत्यलक्षणनिष्कर्षमाह ॥ [२५४।३५] **यद्वेति** । यद्वाप्रागुद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्युभयार्थत्वंउपेत्यजन्याजन्यप्रत्यक्षसाधारण्यमुक्तं । इदानीमुत्पत्तिमात्रार्थत्वंधर्मप्राधान्यंचोपेत्याह ॥ यद्वेति । अत्रनिर्दोषपदमथैंद्रिययोर्विशेषणंध्येयं । नतुव्यक्त्यर्थत्वमप्युद्भवशब्दस्योपेयमित्येवकारार्थः ॥ **नोक्तदोषइति** । ईशप्रत्यक्षादौनाव्याप्तिदोषइत्यर्थः । एवमियताग्रंथेननिर्दोषैरक्षैरुद्भवोयस्येतिपक्षंद्वेधोपपाद्यनिर्दोषंचतदक्षोद्भवंचेतिपक्षमुपपादयितुंतत्रगुणातिशयंवदन्नाह ॥ [२५४।३६] **अनुगतेति** । ईशानीशसर्वप्रत्यक्षानुगतेत्यर्थः । सपक्षःकइत्यतोनुवदति ॥ **निर्दोषमिति** । तस्यार्थोयथार्थमिति । नन्वस्मिन्नपिपक्षेसमासानुपपत्त्यादिदोषउक्तइत्यतआह ॥ **अक्षोद्भवशब्देनचेति** । नन्विंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वादिरूपंचेत्साक्षात्कारत्वंतदेशप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरेवेत्यतआह ॥ [२५५।१] **साक्षात्कारत्वंचेति** ॥ **अत्रैवेति** । यथार्थसाक्षात्कारइतिविवक्षितेलक्षणवाक्यार्थइत्यर्थः ॥ [२५५।२] **यतइति** । यतोव्यज्यतेयतउत्पद्यतेचेत्यर्थः। साधनपदेनापिव्यंजकमुत्पादकंच। व्यंजकत्वंचभूत्वाभावकत्वरूपोविशेषोभगवदिंद्रियेध्येयः ॥ **विवक्षेति** । प्रागुक्तदिशाधर्मप्राधान्यधर्मिप्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः ॥ इति [२५५।३] **वचनादिति** । तत्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवचनादित्यर्थः । विषयान्प्रतिस्थितंह्यक्षंप्रत्यक्षमितितत्वनिर्णयोक्तंहृदिकृत्वाह ॥ [२५५।४] **नन्वेतदित्यादिना** ॥ **प्रतिगतमिति** । निर्दोषस्वस्वविषयान्प्रतिगतंतैःसन्निकृष्टमित्यर्थः । एतेनकुगतिप्रादयइतिविहितप्रादिसमासोयंनत्वव्ययंविभक्तीत्यादिनोक्तोक्षंप्रतिप्रत्यक्षमित्यव्ययीभावइतिदर्शितं । तथाचप्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मइत्यादिनिर्देशोपपत्तिरितिभावः ॥ **ज्ञातत्वेति** । लक्षणस्यनिर्धारितत्वंलक्ष्यस्यचस्वेतरसर्वविविक्तत्वेनानिर्धारितत्वमावश्यकंतच्च

विरुद्धमितिभावः । ज्ञातत्वेत्यादिवाक्येनज्ञातत्वंलक्षणस्योक्तं । अत्रोक्तलक्षणज्ञानंचकरणनिर्दोषताज्ञानाधीनं । तज्ज्ञानंचदुः
शकमितिभावेनाशंक्यनिराह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **ओपत्तेरिति** । व्यभिचारादित्यर्थः ॥ **साक्षिसिद्धत्वेति** । साक्षी
चस्वप्रकाशःस्वप्रामाण्यग्राहकइतिनानवस्थादोषोपीतिभावः । एवंतर्हिविरोध्यभावःक्वापिनापेक्ष्यःस्यादित्यतआह ॥ **परी
क्षापेक्षायांत्विति** । यद्वायत्रदोषशंकयायाथार्थ्यग्रहःप्रतिबद्ध्यतेतत्रनिर्दोषताज्ञानाधीनायाथार्थ्यधीःअतोन्योन्याश्रयइत्य
तआह ॥ **परीक्षेति** । यत्रज्ञानेदुष्टेंद्रियजन्यत्वशंकयायाथार्थ्यग्रहणंप्रतिबध्यतेतत्रप्रतिबंधकाभावनिश्चायकप्रमाणापेक्षारू
पपरीक्षापेक्षायांविरोध्यभावःप्रतिबंधकाभावनिश्चयेनसहायतांसाक्षिणोयाथार्थ्यग्रहणेआचरतीत्यर्थः। उक्तंहिबुद्धिदोषनिरास
मात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति ॥ **यथोक्तमिति** । तत्वनिर्णये । दोषाणांप्रबलप्रमाणैकाधीननिश्चयत्वेतदभावोपितद
भावेनज्ञेयइतिसिध्यतीतिभावः । प्रागुक्तंव्यभिचारंनिराह ॥ **असंजातेति** ॥ **अद्धेति** । सत्यमित्यर्थः । अद्धाप्रत्यक्षस
त्ययोरित्यभिधानात् । नतुतन्निश्चयोयाथार्थ्यनिश्चयाधीनश्चेदन्योन्याश्रयएवेत्यतआह ॥ **सोपीति** ॥ **परीक्षेति** । तन्नि
श्चायकप्रमाणविशेषानुसंधानैरित्यर्थः ॥ **अभिमतमपीति** । विश्वमिथ्यात्वाद्यपीत्यर्थः॥ **सांतरेति** । सव्यवधानस्यव्यव
हितस्यवाग्रहणमित्यर्थः । तथैवाग्रेविवरणात् ॥ **पृथुतरंचेति** । पर्वतादिकं । संयुक्तग्राहकपक्षेचसंयोगस्यप्रदेशवृत्तित्वा
देकदेशमेवगृह्णीयादितिभावः ॥ **दिग्विशेषेति** । अयंप्राच्यःप्रतीच्योवेत्यादिसंदेहोनस्यादित्यर्थः । कुतोनस्यादित्यतआह॥ ॥२२७॥
प्राह्येति । ग्राह्यसंबंधेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ चक्षुषःप्राप्यग्राहित्वेबाधकान्युक्त्वाऽप्राप्यग्राहित्वेसाधकमाह ॥ **अपिचेति** । प

रिशेषादप्राप्यग्राहित्वसिद्धिरितिभावेनाह ॥ **चक्षुर्गत्वेत्यादिना** ॥ **तथाचेति** । प्रसक्तयोर्निषेधेसतीत्यर्थः । अनुमानेन
चक्षुषःप्राप्यकारित्वंसिसाधयिषुर्दृष्टांतसिद्ध्यर्थंविकल्पमुखेनसिद्धांतयति॥**अत्रोच्यतइत्यादिना** । विशेषकारणाभावोसिद्ध
इत्याशंकते ॥ **योग्यतायाइति** ॥ **अनुपलंभादिति** । सांतरग्रहणादिनाप्राप्तेःप्रत्यक्षतोदर्शनादितिभावः । अनुमाना
भ्यामस्त्युपलंभइत्याह ॥ **चक्षुषोपीति** । कुठारादिवत्घ्राणादिवदितिदृष्टांतसंभवादितिभावः ॥ **प्रमाणेति** । प्रत्यक्षबा
धइत्यर्थः ॥ **तवापीति** । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमित्यनुमानप्रयोक्तुरपीत्यर्थः । अस्तुवागोलकातिरिक्तंचक्षुःपक्षः । नचाश्र
यासिद्धिः । रूपदर्शनानुमानेनतस्यगोलकातिरिक्तत्वसिद्धेरित्याशयेनाह ॥ **अतएवेति** । त्वदनुमानेमदनुमानेचगोलकमा
दायसाध्यपर्यवसानेसिद्धसाधनबाधयोरापत्तेरेवेत्यर्थः । आगमानुमानयोःस्मृतिप्रत्यभिज्ञालौकिकप्रत्यक्षजनकेंद्रिययोश्चकर
णत्वेंद्रियत्वहेतोरव्यभिचारायसन्निकर्षशब्दार्थमाह ॥ **सन्निकर्षश्चेति** ॥ **शब्दादिभिरिति** । शब्दानुमानस्मृतिप्र
त्यभिज्ञानालौकिकप्रत्यक्षजनकैरित्यर्थः । तत्रशक्तिव्याप्तिसंस्कारयोगजधर्मादिरूपप्रत्यासत्तेर्भावादितिभावः ॥ **रूपविशेषे
ति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वंवाताद्दशस्पर्शवत्त्वंवेत्यर्थः । तयोरवर्तमानत्वान्नोक्तदोषइत्यतआह ॥ **सन्नि
कर्षार्थमिति** । ततश्चकिमित्यतआह ॥ **सन्निकर्षस्येति** । जन्मनीतिशेषः । वर्तमानतायाइतियोज्यं । वर्तमानतायाःस
न्निकर्षजन्मन्यन्यथासिद्धौसन्निकर्षजननोपक्षीणत्वेसतिकिंवर्तमानतयेत्यन्वयः । यथाकथंचिदपेक्षिताखल्वित्यतआह ॥ स
चेदनपेक्षितइति । सन्निकर्षस्यानपेक्षायांयुक्तिमाह ॥ **प्रत्यभिज्ञायामित्यादि** । आवरणाभावेपीत्यस्यविषयसन्निधौआ

वरणाभावोवानयनविषयमध्येतदभावोवा । आद्यआह ॥ कुड्य(ड्या)[२५६।४]परभागइति । नयनकुड्यमध्येस्थितेत्यर्थः । द्विती यंशंकते ॥ अथेति । [२५६।५]अव्यवहितेति । अस्वच्छनिबिडद्रव्याव्यवहितेत्यर्थः ॥ क्षणभंगेति । बौद्धरीत्याप्रतिक्षणंभंगः । सांख्यरीत्याप्रतिक्षणंपरिणामश्चेतिपक्षौउपेत्येत्यर्थः ॥ [२५६।६]कदाचित्सर्वैरिति । उत्पत्तिवेलायांसर्वैः । अनुत्पाददशायांनकेना पीत्यर्थः ॥ [२५६।७]द्रष्ट्रिति । येनोपलभ्यतेतंप्रतियोग्यतानान्यंप्रतीत्येवंद्रष्टृभेदेनयोग्यताभेदइत्यर्थः । तथाचनोक्तदोषइतिभावः ॥ प्रमितेति । करणत्वेंद्रियत्वरूपप्रमाणावगतेत्यर्थः ॥ [२५६।८]अस्माकमिति । सन्निकर्षवादिनामित्यर्थः ॥ [२५६।१०]प्रमाणेति । करणत्वें द्रियत्वरूपप्रमाणविरुद्धोयोग्यताखंडनप्रस्तावोक्तैरतीतानागतयोश्चाक्षुषतापत्तिरित्याद्यतिप्रसंगैःपराहतइत्यर्थः ॥ तथात्वइ ति । प्राप्तिप्रतिबंधकत्वाभावेकाचादेःसूक्ष्माणांकिंचिद्विरलपार्थिवावयवानांपुंजविशेषत्वंस्यात् । पार्थिवपदार्थानांकिंचिद्विर लतयापुंजीभूतानांतत्परभागस्थपदार्थप्राप्त्यप्रतिबंधकत्वस्यदर्शनात् । तथाचावयविद्रव्यरूपकार्यत्वभंगइत्यर्थइतिभावः ॥ [२५६।११]जलानलेति । यथाघटस्थजलस्यबहिस्स्रवणंघटस्थपदार्थपचनायाधस्तनाग्नेर्घटांतःप्रवेशनंइत्येवंरूपेणबहिरंतर्गमनरूपव्यतिषं गभेदेघटस्थजलस्याधस्तनाग्निनापोंतःप्रविष्टव्यतिषंगरूपव्यतिभेदेवावयवपुंजत्वाभावेनावयविरूपकार्यद्रव्यत्वस्यैवभावादित्य र्थः । सांतरग्रहणंचप्राप्तिपक्षेनसंभवतीतिप्रागुक्तदोषमुद्धरति ॥ सांतरेति ॥ [२५६।१२]सांतरइतिग्रहणमिति । सव्यवधानइतिग्रहणं दूरस्थइतिग्रहणमितियावत् । कुतएषाकल्पनेत्यतोऽप्राप्तिपक्षेबाधकमाह ॥ [२५६।१४]अप्राप्तौत्विति । कथंतर्हिप्राप्तिपक्षनिश्चयइत्य तआह ॥ संदेहादपीति । क्वाचित्कसंदेहानुरोधादप्राप्तिंकल्पयामोवानेकत्रनिश्चयानुरोधेनप्राप्तिंकल्पयामोवेतिविषयेनिश्च

यस्यार्थसत्वावधारणात्मकत्वेनबहुस्थलीयत्वेनचमहत्तमत्वात्तदनुरोधेनांत्यपक्षएवोपेयः संदेहोपपादकंस्वयमेवनिश्चयःकल्पयि ष्यतीत्यर्थः ॥ [२५६।१५] तेजसइति । सौरालोकादेरित्यर्थः । नयनरश्मीनामपितेजस्त्वादितिभावः ॥ [२५६।१६] प्रमाणसिद्धत्वादिति । करणत्वेंद्रियत्वरूपप्रागुक्तप्रमाणाभ्यांअप्राप्तौउक्तबाधकान्यथानुपपत्त्याचासिद्धत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तपरानुमानंनिराह ॥ [२५६।१९] अप्राप्यार्थप्रकाशकमितिचेति । इंद्रियमात्रेतेजोमात्रेवाक्वाप्यनुपलंभेनसाध्याप्रसिद्धेरितिभावः । परीत्याचेदंदूषणं ध्येयं । हेतोरनैकांत्यंचाह ॥ अत्यासन्नेति ॥ [२५६।२०] परस्यैवेति । योग्यतैवग्रहणनियामिकेतिवादिनइत्यर्थः ॥ योग्यताया इति । उद्भूतरूपवत्त्वादिरूपायाइत्यर्थः ॥ [२५६।२१] कालातीतत्वादिति । शरीरेगच्छतितत्रत्यसर्वेंद्रियाणांतेनैवसहगतेःसर्वानुभव सिद्धत्वाद्बाधितत्वानैकांतिकत्वेध्येये ॥ [२५६।२३] अनैकांतिकत्वादेवेति । त्वगिंद्रियादौइतियोज्यं ॥ इत्यादीति । प्रागु क्तरीत्यापक्षत्रयतद्दूषणानांअनिवारणादित्यर्थः ॥ [२५६।२४] अथेति । इत्यभिप्रायइत्यन्वयः । तथाचनप्रागुक्तदोषइतिभावः ॥ अतैजसानामिति । अल्पतेजोंशयुक्तानामित्यर्थः । तथाचतैजसानींद्रियाणीतिस्मृत्यविरोधःपरीत्यावेयमुक्तिः ॥ [२५७।१२] उन्मील्यनिमीलनेपीति । बहिर्गतरश्मिसंबंधस्यतदापिसत्त्वादितिभावः ॥ [२५७।१३] दीपेनसमानेति । दीपालोकप्रसरानं तरमाच्छादितेदीपेयथानार्थप्रकाशःदीपावरोधोपघातचिकित्सेचयथानव्यर्थैतथेतिभावः ॥ [२५७।१५] हिशब्देनेति । निर्दोषाक्षोद्ध वंह्यत्रेतिहिशब्देनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं ॥ ४ ॥ तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन्निति द्विती यस्कंधेतैजसाहंकारकार्यत्वस्य । नित्यान्येतानिसौक्ष्म्येणहींद्रियाणितुसर्वशः । तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीयतइतिभा

५०३९

ष्योक्तस्मृत्याभूतकार्यत्वस्यचेंद्रियाणामवगतेःतदनुरोधेनाह ॥ [२५७।५]**प्रकृतिशब्देनेति** । प्रकृतिकार्यत्वात्प्रकृतिशब्देनाहंका
रादेर्ग्रहणमितिभावः ॥ [२५७।६]**अहंकारैर्भूतांशैः** रहंकारस्यभूतानांचांशैरित्यर्थः ॥ [२५७।७]**चेतिशब्दाविति** । शुद्धंचैतन्यंचेतीत्य
न्वयस्तयोरितिभावः ॥ [२५७।८]**द्रव्येंद्रियेति** । त्वक्चक्षुर्मनश्चेतित्रयंद्रव्येंद्रियं । भावशब्दितधर्मभूतगंधरसशब्दादिग्राहकेंद्रि
यंभावेंद्रियंतद्भेदादित्यर्थः । कथंप्रमिततेत्यतआह ॥ **तत्रेति** ॥ [२५७।९]**अनुपदमिति** । शुद्धमित्यर्धेनेतिभावः ॥ **नित्येति** ।
नित्यत्वमाहंकारिकत्वंभौतिकत्वंचेत्यर्थः । सूक्ष्मेत्येकंवाक्यं । तेषामित्यादित्वपरं । अहंकृतेःसकाशात्स्थूलानीत्यर्थः । कपिल
काणादाद्युक्तिरेवमानमित्यतआह ॥ [२५७।१०]**कपिलादीनामिति** । वैशेषिकोक्तानुमानान्येवमानंभौतिकत्वइत्यतस्तान्यनूद्यनिरा
ह ॥ [२५७।११]**घ्राणमित्यादिना** । मनस्यव्यभिचारायसर्वत्रसत्यंतोक्तिः ॥ [२५७।१२]**लालावदिति** । दंतांतर्गतंजलंलालातद्वदित्यर्थः ॥
[२५७।१३]**सिद्धसाधनत्वमिति** । प्रागुक्तस्मृत्येंद्रियाणांपांचभौतिकत्वोपगमादितिभावः ॥ [२५७।१४]**सर्वत्रपांचभौतिकत्वेति** । संज्ञामूर्ति
कॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वतउपदेशादित्यत्रोक्तदिशेतिभावः ॥ [२५७।१५]**किंव्यक्तीति** । तत्तदिंद्रियसहकारिप्रतिनियतादृष्टव्यक्तिपुरस्कारेणे
त्यर्थः ॥ **उपाधीति** । अदृष्टत्वधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ **तदिति** । तादृशादृष्टमितिवाआदृष्टव्यक्तावेकैकव्यंजकत्वंवाननिश्चितमि
त्यर्थः ॥ [२५७।१७]**इंद्रियत्वेति** । क्रोडीकारकैकधर्ममुखेनव्यभिचारोक्तौतादृशधर्ममुखेनप्राक्प्रयुक्तहेतूनांविशेषणासिद्धिप्रयुक्तासिद्धिः
स्यादित्यर्थः ॥ [२५७।१८]**पृथिवीत्वादीति** । घ्राणंपार्थिवमित्यादेःपृथिवीत्वादिजातिमदित्याद्यर्थाभिधानइत्यर्थः ॥ **पृथिव्यादीति** । पृ ॥२२९॥
थिवीजलतेजोवायुगतरूपरसगंधस्पर्शादिव्यंजकसन्निकर्षेषुपृथिव्यादिकार्यत्ववत्इंद्रियतत्क्रियादिकार्यत्वस्यापिसत्त्वेनपृथिव्या

दिमात्रकार्यत्वरूपसाध्यस्याभावेपिहेतुसत्वाद्व्यभिचारइत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं । अप्रसिद्धविशेषणताचध्येया । कालादेरपिकार्य
मात्रहेतुत्वात्तद्व्यभिचारप्रस्तावात्सएवोक्तः । पृथिव्यादिव्यंजकेत्येववाच्येरूपादीत्यप्युक्तिःहेतुसत्त्वलाभाय । तत्रपृथिव्यादिगं
धादीतिवाच्येरूपादीत्युक्तिःप्रसिद्धचक्षुस्तैजसप्रयोगानुरोधेनेत्याहुः । ननुपृथिवीतरभूतादिकार्यत्वेसतिपृथिवीकार्यत्वंपृथि
वीमात्रकार्यत्वपदेनविवक्षितमतोनोक्तदोषइत्यतोन्यत्रव्यभिचारमाह ॥ [२५७।१९]**अपिचेति** । उद्देशोपपादनयोःव्युत्क्रमेबीज
माह ॥ [२५७।२०]**प्रागिति** । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोःप्रसिद्धंपूर्वमितिप्रसिद्धतारतम्यानुरोधेनेत्यर्थः । आनंदमयइत्यादिनाध्यायेने
त्यत्रानंदमयनयेभिहितयतिभंगसमाधानवदिहापितत्सुज्ञानमितिपुनरिहनोक्तं । कथमनेनप्रमितत्वोपपादनमित्यतआह ॥
[२५७।२१]**अयमभिसंधिरिति** ॥ [२५७।२२]**उपपादयिष्यतइति** । मनोबुद्ध्यंगितांविष्णोरित्यादिनापाशुपतनये । चतुर्थस्यद्वितीय
पादेवाद्यंतरोक्तमुक्तिस्वरूपखंडनानंतरंस्वाभिमतमुक्तिस्वभावोक्तिप्रस्तावेचेतिभावः ॥ **निर्गुणत्वादिश्रुतीति** । साक्षी
चेताकेवलोनिर्गुणश्चेति । योगुणैस्सर्वतोहीनःसर्वदोषविवर्जितइत्यादयोहरौ । रमायांतुकामादितरत्रेत्यादौभाष्योक्तनि
त्यमुक्तत्वश्रुत्यादयः । मुक्तेषुचिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामित्यादयः । नवर्तंतेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचमिश्रमित्यादि
स्मृतिस्तद्विरोधइत्यर्थः ॥ **अक्षप्रापकप्रमाणेति** । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाइत्यादिप्रमाणेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** ।
प्राकृतंशुद्धचैतन्यमित्युक्ताक्षेत्यर्थः । ईशादित्रितयोक्तेःकृत्यमाह ॥ [२५७।२५]**परैरिति** ॥ **किंवादांतरेणेति** । शुद्धमक्षंतयोरस्ती
तिप्रस्तुतवाचंविनालीलाविग्रहोनास्तीतिसमर्थनपरवादांतरेणकिमितिभावेनविप्रतिपन्नेशरमास्थलंत्यक्त्वामुक्तरूपस्थलांतरमु

पात्तं । तत्रपरैर्लीलाविग्रहानंगीकारादितिभावः । तर्हिमुक्तेष्वित्युक्त्यैवालमित्यतआह ॥ [२५७।२६] स्वमतइति। भावंजैमिनिर्विकल्पा
म्नानादित्यत्रचतुर्थेवक्ष्यमाणदिशाकदाचिल्लीलाविग्रहस्वीकारेणतदेंद्रियवत्त्वस्याविप्रतिपन्नत्वेपिताद्दशदेहानुपादानदशाया
मपींद्रियमस्तीत्युपपादनायासेनकिमित्यतस्तदनुपपाद्यकदाचिल्लीलाविग्रहवत्त्वंनेतिसिद्धांतिनांगीकृतेशरमारूपस्थलांतरंस्वम
ताभिप्रायेणोपात्तमित्यर्थः ॥ कालादिभेदेनेति । एकदाविरोधात्कालदेशभेदेनेष्यतइत्यर्थः । मध्यमानांमिश्रज्ञानत्वेनतद
भिव्यंजकस्यतथात्वात्प्राकृतेंद्रियाणांद्विविधज्ञानहेतुत्वादितिभावः ॥ [२५८।२] सदोषत्वमेवेति । तेषांज्ञानस्यधर्म्यंशेयथार्थत्वेपित
द्गतसत्यत्वपरतंत्रत्वादिषुधर्मेषुकेवलंमिथ्याज्ञानत्वेनतद्व्यंजकेंद्रियस्यसदोषत्वनियमादितिभावः ॥ [२५८।३] आगममिति । सात्विकरा
जसतामसबुद्धिस्वरूपकीर्तनपरचरमाध्यायगीतादिवाक्यरूपमागमंतत्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानरूपकार्यलिंगकमित्यर्थः ॥ उ
[२५८।४] क्तानुपपत्तेरिति । प्राकृतैर्युक्तमित्यत्रसंसारेपिसम्यग्ज्ञाननियमापत्तेरित्युक्तानुपपत्तेरित्यर्थः । सुखदुःखादिविषयमितिहेतु
गर्भेइंद्रियस्यशुद्धत्वसाधनमितिभावेनावतारयति॥कुतइति। अस्फुटत्वादाह॥ [२५८।७] अयमर्थइति॥ [२५८।१०] प्राकृतेनापीति।तार्किकरी
त्यामनसापीत्यर्थः॥ [२५८।१३] शुद्धस्येति।मिथ्याज्ञानस्वभावानामपिस्वरूपज्ञानंसुखदुःखादिगतसत्यत्वेशाधीनत्वादिप्रकारेष्वयथार्थं
सदपिसुखत्वदुःखत्वादिनासुखदुःखादिविषयेयथार्थमेवेतितदंशेतदभिव्यंजकंस्वरूपेंद्रियंनिर्दोषमेवेतित्रिविधजीवसाधारण्ये
नशुद्धस्यैवेत्युक्तं । नचकेषुचित्प्रकारेषुसदोषंचेतिसर्वत्रापितथात्वनियमः । धर्म्यंशेतद्गतेदंत्वाद्यंशेपितथात्वापत्तेरिति । अने
नकिंमानमुक्तमित्यतआह ॥ एतदुक्तमिति ॥ [२५८।१६] प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति । मिथ्यात्वमपिबंधस्यनप्रत्यक्षविरोधतइत्यादिनाजि

ज्ञासानये कालोहिसाक्षिप्रत्यक्षइत्यादिनानुऽऽमानिकपादेचोक्तमित्यर्थः ॥ [२५८।१७] अयमिति । सुखदुःखादिविषयमित्यादिना कृतइत्यर्थः । ननुप्राक्चैतन्यरूपज्ञानाख्यसाक्षिणःप्रत्यक्षत्वमुक्तं । स्वरूपेंद्रियसाधनेनतत्कथंप्रकटितमित्यतआह ॥ सुखादीति । इतिविभावयितुमितिपूर्वेणान्वयः । श्रोत्रंचक्षुरित्यादिगीतावाक्यं । अधिष्ठायेत्यस्यविषयानुपसेवतेइतिचतुर्थपादस्थक्रिययान्वयः । अयमिति । यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरइतिपूर्वप्रकृतेश्वरःपरामृश्यते ॥ [२५८।२०] एकादशत्वेति । इंद्रियाणिदशैकंचेतित्रयोदशगीतादावुक्तैकादशत्वेत्यर्थः । एतेनद्वादशत्वविरोधोपिप्रत्युक्तः । क्वचिदेकादशत्वादीत्यपिपाठः । ननुतथापिसप्तप्राणाःप्रभवंति । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चेत्यादिश्रुतिसूत्राद्युक्तसप्तत्वविरोधइत्यतआह ॥ बुद्धेरपीति ॥ [२५८।२१] आकाशेति । अव्याकृताकाशात्मकस्येत्यर्थः ॥ भूताकाशेति । तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीयतइत्यादेरितिभावः ॥ सार्वत्रिकेति । अव्याकृताकाशस्यभिन्नांशशून्यतयातार्किकाभ्युपगताखंडाकाशप्रायतयासर्वस्यैवश्रोत्रत्वापत्तेःसर्वदेशोत्पन्नशब्दोपलब्धिप्रसंगइत्यर्थः॥ [२५८।२२] तत्तदिति। चक्षुरादिगोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः॥तदिति। पार्थिवत्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥मनसीति। महेश्वरेष्टौमनसस्तथैवेत्युक्त्यासामान्यगुणपंचकात्परत्वापरत्ववेगरूपविशेषगुणत्रयादन्यस्यतत्रानंगीकारादितिभावः ॥ [२५८।२४] स्पर्शेनइति। तस्यानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वोपगमादितिभावः॥ [२५८।२५] आगमादिति। रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात्। गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तुगंधगइत्यादिरूपात्तृतीयस्कंधस्थसप्तविंशाध्यायगतवाक्यलक्षणादागमादित्यर्थः । अत्रतस्मात्पृथिवीत्यस्यगंधमात्रात्पृथिवीजातेत्यर्थः। घ्राणस्तुगंधगइत्यस्यगंधग्राहकोघ्राणस्तुपृथ्व्याअभूदित्यध्याहारेणार्थंवर्णयंति। तथा वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदै

वेरितादभूत्। समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनमित्यादिरूपेष्वपिवाक्येष्वर्थोध्येयः॥[२५८।३५]तंतएंवेति।तामसात्तुविकुर्वाणाद्भगवद्वी
र्यचोदितात्।शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंतुशब्दगमितितत्रत्यागमवाक्यादेवेत्यर्थः।अत्रापिशब्दग्राहकंश्रोत्रंनभसोभूताकाशा
ज्जातमितिपूर्ववदर्थस्यवर्णनीयत्वात्तामसभागस्यमहत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसम
पद्यत । वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतिपूर्वत्राहंकारभेदत्वोक्तेरितिभावः ॥ [२५८।३६]**प्रमाणाभावादिति** । हैतुकेनहेतोरेवमानत्वेन
वाच्यत्वात्तस्यचेहाभावादितिभावः । तेननित्यंमनोनादित्वान्नह्यमनाःपुमांस्तिष्ठतीत्यविरोधः । यद्वा । कौटस्थ्यरूपेणमनो
नादित्वंमन्वानस्योत्तरं प्रमाणाभावादिति । स्पर्शरहितद्रव्यत्वनिरवयवत्वादिरेवमानमित्याशंक्यनिराह ॥ **स्पर्शेति** ॥
तमसेति । न्यायमतेतस्यालोकाभावरूपत्वेपिसिद्धांतेद्रव्यत्वादितिभावः ॥ [२५९।१]**सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेणानादिनि
त्यत्वस्यतत्प्राक्श्रुतेश्चेत्यत्रद्वितीयांत्यपादेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ **आगमेति** । एतस्माज्जायतेप्राणोमनस्सर्वेंद्रियाणिचे
त्यादिश्रुत्या । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधस्समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः । मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमह
तामपीत्यादिभागवताद्यागमविरोधादित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षनिरूपणं ॥ ७ ॥ **क्रमप्राप्तमिति** । अनुप्रमाणमेतानिह्यक्षयु
क्तिवचांस्यतइत्यत्रनिर्दिष्टेष्वक्षानंतरंप्राप्तमित्यर्थः ॥ **केवलमित्यादि** । अनुमितिरूपंतत्करणरूपंचेत्यर्थः । धर्मिणंप्राङ्नि
र्दिश्यपश्चाद्धर्मोवाच्याइतिभावेनोक्तंइतिलक्ष्यमिति । लक्षणमिति । बहुशइति । युक्तोयुक्तश्चयद्यर्थइत्यादिनाग्रंथेनेतियो
[२५९।३]
ज्यं ॥ **विपरीतइति** । शब्दक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिभावः । केवलानुप्रमाणरूपानुमानलक्षणपरत्वंव्यंजयन्नुक्तेत्येतदव

तारयति॥[२५९।३]**नन्विति।भावसाधनइति** । भावोधात्वर्थएवसाधनंनिमित्तंप्रत्ययोत्पत्तौयस्यशब्दस्यसभावसाधनइत्यर्थः।
[२५९।४]
अनुपूर्वात्माङ्मानइत्यस्मात्घञर्थेकविधानमितिभावार्थकेकप्रत्ययेआतोलोपेटाप्रत्ययेरूपमितिभावः ॥ **योजनंयुक्तिरि
ति** । युजिर्योगइतिअस्मात्क्तिन्नबाधादिभ्यइतिभावेक्तिन्प्रत्ययइतिभावः ॥ **युक्तिशब्दोपीति** । यथार्थज्ञानमाहेत्यन्व
[२५९।६]
यः ॥ **साधनेति** । अनुमितिकरणप्रामाण्यपक्षेपीत्यर्थः ॥ युज्यतेऽनयेति । स्त्रियांक्तिन्इतिक्तिन्प्रत्ययः ॥ **अत्रापीति** ।
[२५९।७] [२५९।८]
नकेवलंप्रत्यक्षलक्षणेइत्यपेरर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षणेतर्कोदुष्टस्तथानुमेतितत्वनिर्णयेचेत्यर्थः॥न(तत्)**कर्तव्यमिति**।
अन्यत्रेत्यनुषज्यते । अंतर्गतनिर्दोषत्वमितिबहुव्रीहिः । शब्दानाममुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदायविशेषणोक्तिंदृष्टांतेनव्यन
[२५९।१०]
क्ति॥ **समीचीनोहेतुरिति**।यथेत्याकृष्यते।मुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदायविशेषणोक्तिंदृष्टांतेनव्यनक्ति॥**अनैकांतिकोहे
तुरितियथेति** । समीचीनोहेतुरितियथेत्येतावतएवप्रकृतोपयोगेपिशेषोक्तिर्यथामुख्यार्थधीव्यवच्छेदायविशेषणोक्तिस्तद्वदमु
ख्यार्थव्यवच्छेदायविशेषणोक्तिःसमीचीनोहेतुरित्यादाविवयुज्यतइतिवक्तुमितिध्येयं । यद्वायुक्तिशब्देनमुख्यार्थस्यैवादौधीरि
त्येतद्विवरणायानैकांतिकोहेतुरित्यस्योक्तिः । अन्यथातत्रविशेषणोक्तिर्नस्यादितिभावः ॥ **इदमिति** । अनुमायुक्तिरितिपद
द्वयंपर्यायेणक्रमेणेतिवापर्यायंसदितिवायुक्तिरित्येतदनुमेत्यस्यअनुमेत्येतद्युक्तिरित्यस्यलक्षणंनभवति । किंतुकर्मव्युत्पत्त्यायु
क्तिशब्दःसंबध्यमानवाची । तथाचयुक्तिः । केनचित्साध्यत्वादिनाभिमतेनसंबध्यमानंयत्तदनुमोच्यतइतियोज्यमित्यर्थः ॥
विरुद्धानध्यवसितेति । तयोःसपक्षावृत्तित्वेनसाध्यसंबंधाभावादितिभावः॥ [२५९।१२]**अनैकांतिकस्येति**।साधारणानैकांति

 कस्येत्यर्थः।असाधारण्यस्यानध्यवसितपदेनोक्तत्वात्किमनेनोक्तमित्यतःनिर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यत्रनिर्दोषपदेनसाहचर्यनियमवद
नुमेतिवाव्याप्यमनुमेतिवाभिप्रेतंमिथ्यात्वानुमानखंडनेचलिंगंहेतुरितिलिंगपदंप्रयुक्तं।तर्कोदुष्टस्तथानुमेत्यत्रानुमापदंप्रयुक्तं।
 तथाचैतेषांभिन्नभिन्नार्थत्वाद्विरोधइतिनशंक्यं।किंत्वेकार्थत्वमेवोक्तंभवतीत्याह ॥ [२५९।१३] तदनेनेति।साहित्यनियमवदिति।
व्याप्यमितीत्येवंरूपेणेतिशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधः।साहित्यंचयथासंभवंध्येयं॥ [२५९।१४] तादात्म्यतदुत्पत्तीइति।तादात्म्यमभेदःत
दुत्पत्तिःकार्यकारणभावः।आद्यंयथा।अयंवृक्षःचूतत्वादित्यादि।द्वितीयमग्रेव्यक्तीकरिष्यामः॥अस्येदमिति।अस्ये
दंकार्यंअस्येदंकारणंअस्येदंसंबंधिअस्येदमेकार्थसमवायिअस्येदंविरोधिचेतिकार्यत्वकारणत्वादिरूपाअनुमेयप्रयोजकसंबंधाना
हुरित्यर्थः।संबंधिपदेनसंयोगिसमवायिनोर्ग्रहः।तत्राद्यंधूमादग्नेरनुमानं।विशिष्टमेघोन्नत्यादिनावृष्ट्यादेर्द्वितीयं।शीतो
ष्णादिपदार्थसंयोगिनादेहेनतत्रस्पर्शनेंद्रियस्यतृतीयं।ऊष्मणातेजस्समवायिनातेजसश्चतुर्थं।रसेनरूपस्यपंचमं।वृष्ट्यजनने
तद्विरोधिनोवायुमेघसंबंधादेरितिषष्ठं॥ [२५९।१५] मात्रेति।तत्तद्वस्तुस्वभावः।पद्मविकासादिनासूर्योदयादेरनुमानं।निमित्तं
कार्यकारणभावः।सहचारिणोरूपरसादयः।निमित्तादिचत्वारिप्राक्प्रदर्शितानि॥ [२५९।१६] स्वस्वामीति।स्वंवित्तभृत्यादि।ते
नस्वामिनः।स्वामिनावास्वस्यानुमानं।अवस्थाविशेषयुक्तमार्जारेणतत्समीपेंतर्हितमूषकानुमानमित्यादिद्रष्टव्यं।तत्सर्वंवा
दित्रयोक्तंपरिगणनत्रयमपीत्यर्थः॥ [२५९।१७] एतच्चोपपादयिष्यामइति।व्याप्तिरेवतुसास्मृतेत्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरेऽविनाभाव
रूपव्याप्तेरेवप्रयोजकत्वेनपरोक्तपंचरूपाणांअव्यापकत्वोक्तिसाम्येनपरस्पराव्याप्त्याप्रयोजकत्वादित्युपपादयिष्यामइतिभावः।

अन्येतुभक्तिपादेरोहिण्युदयादेर्लिंगलिंगिभावोक्त्योपपादयिष्यामः । तत्रतादात्म्यादेरभावइत्याहुः । अपरेतु । अर्थापत्त्युप
माभावाअनुमांतर्गताःक्वचिदिति । प्रारंभाद्याश्चयुक्तयः । आगमार्थावसित्यर्थानियतव्याप्तयोखिलाइति । परिशेषोमिथःसि
द्धिचक्रकस्वाश्रयादयइत्यादिनाचार्थापत्त्यादेरुपक्रमादेरात्माश्रयादेश्चानुमानत्वोपपादनेनोपपादयिष्यामइत्यर्थः । तत्रोक्तप
रिगणनस्याव्याप्त्यापत्तेरित्याहुः।व्याप्तिपदंकर्मणिव्युत्पन्नमित्युपेत्यार्थमाह॥विशेषेणा[२५१।१८]प्यतइति।साध्येनहिसाधनंनियमेना
प्यतइतिव्याप्तिपदंव्याप्यपरमितिफलितार्थमाह॥अव्यभिचरितेति।गौणतांव्यनक्ति॥[२५१।२०]व्याप्तिरेवानुमानांगमिति॥
उपपादयिष्यतइति । भक्तिपादेरोहिण्युदयआसन्नःकृत्तिकाभ्युदितायतइत्यादाविति भावः॥ ज्ञातसंबंधनियमस्येति।पु
रुषस्येतिविशेष्यंबोध्यं॥[२५१।२१]एकदेशस्येति।धूमाद्युपेतपर्वताद्येकदेशस्येत्यर्थः॥ एकदेशांतरइति।वह्न्यादिविशिष्टैकदेशांतरइ
त्यर्थः ।ज्ञातसंबंधस्यपुंसोलिंगविशिष्टत्वधर्म्यैकदेशेबुद्धिरनुमानमितितर्कपादेशाबरभाष्याद्युक्तेः॥एकदेशतानियमस्येति।
एकाधिकरणतानियमस्येत्यर्थः।अनुमेयेनसिसाधयिषतासाध्येन।तदन्वितेअनुमेयेनान्वितेसपक्षइत्यर्थः॥[२५१।२३]तदिति।तस्यानुमेय
स्यानुमेयनिष्ठासाधारणधर्माक्रांतस्याभावोयस्मिन्निति व्युत्पत्त्याविपक्षइत्यर्थः।शंकते॥[२५१।२५]व्याप्तिपक्षधर्मतेति॥[२५१।२६]व्याप्तिरेवेती
ति।अत्रानुमानशब्दःतदंगपरइत्युक्तमेवेतिभावः।काव्याप्तिरित्यतआह॥[२६०।१]अविनाभावइति।येनविनायस्याऽसत्वंतेनतस्य
व्याप्तिरित्यर्थः । यद्देशकालसंबद्धस्ययस्ययद्देशकालसंबद्धेनयेनविनानुपपत्तिःअसंभवइतियावत् तस्यतेनव्याप्तिरितिफलिता
र्थः । तथैवतर्कतांडवोक्तेः । एवकारव्यावर्त्यमवतारिकायामुक्तंमत्वातुशब्दव्यावर्त्यमाह ॥ साद्धिविधेत्यादिना । सुभाषि

तमित्युपहासः । कुतइत्यतआह ॥ अन्यगतयेति । धूमगतव्याप्त्यापाषाणादेरपिवह्निसाधकत्वप्रसंगादित्यर्थः । व्याप्यव्या
पकभावापन्नौप्रतियोग्यनुयोगिनौतयोःसाध्यसाधनभावःइत्युक्तौनदोषइतिशंकते ॥ यदभावयोरिति । व्यतिरेकसहचारे
णान्वयव्याप्तिर्निश्चीयतइतिभावेनशंकते ॥ यदभावइति ॥ द्वितीयस्त्विति । अग्न्यभावेनधूमाभावसाधनोपयुक्तपक्ष
स्त्वित्यर्थः ॥ एतेनेति । व्याप्तिद्वैविध्यव्यवच्छेदकतुशब्देनेत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगित्वादिति । धूमनिष्ठार्द्रेंधनप्रभवत्वकरीषज
न्यत्वमशकनिवर्तकत्वादेरपिव्युत्पादनप्रसंगःस्यादितिभावः ॥ अत्यंतासतोरिति । विभोर्गगनादेरपिनव्यतिरेकः । किंतु
सर्वत्रस्थितिरेव । तथैववैशेषिकनयेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ अयमत्रप्रयोगक्रमइति । एतेनयुक्तिगागमगातथे
त्यत्रयुक्तिगांव्याप्तिंस्पष्टयिष्यामइत्युक्तमत्रस्पष्टीकृतंध्येयं । व्याप्तिरेवतुसेत्यस्यप्राथमिकार्थेनुपपत्तिमाशंक्यसमाधत्ते ॥ स्या
देतदित्यादिना । व्याप्यशब्दःसंबंधिशब्दइत्युक्तं । केपुनःसंबंधिनोधर्माःकेचनेत्यतआह ॥ द्विविधाहीति ।
यद्वाव्याप्यमिति ॥ साहित्यनियमवदिति । नियतसंबंधवदितिचार्थःप्रागुक्तस्तत्रसंबंधवत्पदस्यनियतेत्यत्रपरस्परसंबंध
नैयत्यंवान्यतरसंबंधनैयत्यंवेतिविवक्षितद्विविधनैयत्यवाचिनियतपदस्यलक्ष्यंव्यावर्त्यंव्यक्तीकर्तुमाह ॥ द्विविधाहीति ॥
कृतकत्वनित्यत्वेइति । कृतकत्वंभावकार्यसाधारणमेवात्रविवक्षणीयं । अतोनध्वंसेसमावेशःशंक्यः । अतएवस्वातंत्र्येत्या
दिधर्मांतरोक्तिः । एतेचसंबंधवत्पदव्यावर्त्याः ॥ भूतत्वमूर्तत्वेइति । भूतत्वंमूर्तत्वंहित्वाऽकाशेवर्तते । मूर्तत्वंचभूतत्वंविनाम ॥२३३॥
नसिवर्तते । द्वयमपिपृथिव्यादिचतुष्टयेसमाविष्टमितिभावः । एतच्चन्यायमतेनज्ञेयं । सिद्धांतेआकाशस्यापिमूर्तत्वान्मनसोपि
भूतांशोपचितत्वेनभूतत्वात् । अतएवपुरुषत्वेतिधर्मांतरोक्तिः । एतेचद्विरूपनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्याइतिभावः ॥
परांपरेति । व्याप्यव्यापकभावेनावस्थिताइत्यर्थः । न्यायमतेनाह ॥ यथासत्त्वेति । सत्ताजातिद्रव्यत्वजातीइत्यर्थः ।
स्वमतेनाह ॥ धूमवत्वेति । एतेचान्योन्यसंबंधनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्याअन्यतरसंबंधनैयत्यवाचीत्यस्यलक्ष्यभूताः ।
उक्तधर्मेषुसंबंधवत्पदस्यनियतपदस्यचव्यवच्छेद्यान्व्यनक्ति ॥ तत्राद्यानामित्यादिना । नन्वेतावताविरुद्धानैकांतिकयो
र्निरासेपिबाधप्रतिपक्षरूपहेतुदोषनिरासोनप्राप्तएवेतिचेन्न । तयोःप्रतिज्ञादोषत्वेनाऽहेतुदोषत्वात् । ननुतथाप्यसिद्धिरव्या
प्तिरित्युक्तहेतुदोषद्वयमध्येऽव्याप्तिवारणेपिनासिद्धिव्यवच्छेदः । अतःसमुचितदेशस्थत्वेसतिव्याप्यमनुमेतिवाच्यमित्याद्य
भिप्रेत्याह ॥ इतिसंक्षेपइति ॥ ७ ॥ विशेषेणाप्यतइतिव्युत्पत्तिमुपेत्याह ॥ प्रमितमेवव्याप्यमनुमेति ॥ तुशब्दार्थ
एवेति । स्मृताप्रमिताव्याप्तिरेवनियतसंबंधएवानुमानांगमित्युपेत्याह ॥ व्याप्यस्वरूपेत्यादि ॥ गृहीतास्मृतेति । पी
तप्रतिबद्धवत्सेत्यादिवत् । गृहीताऽस्मृताव्याप्तिर्यस्येतिपूर्वकालैकेतिसमासः ॥ स्मृतेतीति । नेदानींप्रमितिपरंस्मृतिपदमि
तिभावः । निष्कर्षमाह ॥ तथाचेति । व्याप्यज्ञानंचवह्निव्याप्योयमितिवावह्निव्याप्यत्ववानयमित्येवंरूपंवाज्ञानमित्येत
दभिप्रायकत्वमस्यवयंत्वित्यादिनाविवरिष्यन्तार्किकोक्तंतावदाह ॥ लिंगेति ॥ अनुसंधानेति । पूर्वविशेषणेनविनाज्ञात
स्यप्रागवगतविशेषणयुक्तत्वेनपुनर्ज्ञानमनुसंधानंतद्रूपमित्यर्थः ॥ यज्ज्ञानमिति । धूमस्येत्यनुषंगः ॥ अन्यइति । प्राभा
करोनमन्यतइत्यर्थः ॥ सइति । प्राभाकरःस्थूलबुद्धिरितिआद्यस्तार्किकआहेत्यर्थः ॥ विशंकलितेइति । धूमोवह्निव्याप्यो

ऽयंचधूमवानित्येवंरूपान्योन्यविषयाविषयकेज्ञानेभावयतउत्पादयतोनुसंदधतोवापुंसःअनुमितिर्नभवतीत्यर्थः । अनुमितिंइतिपाठेभावयतोजनयतोनुमितिमित्यर्थः ॥ [२६१।९] परस्परवार्तेति । अन्योन्यविषयाविषयकयोरित्यर्थः ॥ [२६१।१०] संकलिते । अन्योन्यविषयविषयिके ॥ संकलयति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकवस्तुनिष्ठतांसंपादयतीत्यर्थः ॥ वृत्त्याहीति । ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ [२६१।११] तदेव । तृतीयंज्ञानमेव । किंपूर्वज्ञानद्वयेनेत्यर्थः ॥ पूर्वेणेति । व्याप्तिस्मृतिसहितेनपक्षीयलिंगदर्शनेनविनेत्यर्थः । तार्किकमुखेनप्राभाकरमतंनिरस्यतन्मतप्रक्रियामपिक्काचित्कीमुपेत्यसार्वत्रिकत्वनियमखंडनेननिरस्यति ॥ वयंत्वित्यादिना ॥ उक्तइति । तार्किकोक्ततृतीयज्ञानप्रक्रियाप्रकारोस्त्वित्यर्थः ॥ वचनेनाप्तवचनेन । अदृष्टादिनाहेत्वंतरेणेत्यर्थः । आविरस्ति आविर्भवति । प्रतिसंधानात्मकं वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपं ॥ [२६१।१५] इत्युक्तमिति । व्याप्तिःप्रत्यक्षगायस्ययुक्तिगागमगातथेत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ वक्ष्यामइति । प्रत्यक्षमागमोवापिभवेद्यत्रनियामकइत्यादिव्याख्यावसरेवैशेषिकनयेवक्ष्यामइत्यर्थः ॥७॥ व्याप्तिस्मृतिमदिति । व्याप्तिस्मृतिसहितंलिंगदर्शनमित्यर्थः ॥ [२६१।१६] सामर्थ्येति । व्याप्तिःसमुचितदेशवृत्तित्वंचेतिद्वयंसामर्थ्यं । उक्तेत्यस्योत्तरेणान्वयइत्युपेत्योक्ताव्याप्तिरेवेत्यस्यव्याप्त्युक्तिरेवेत्यर्थउक्तः । अनुमेत्यस्यपरोपदेशइति ॥ [२६१।१८] वक्ष्यमाणत्वादिति । लिंगोक्तावपिचैवंस्यादित्यत्रैवाग्रेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यदेतिश्रवणादाह ॥ [२६१।२२] तदेतीति । अत्रेत्यनंतरंशेषमाह ॥ [२६१।२३] अत्रवक्तव्यमिति । वक्तव्येइतिपाठेतस्यैवार्थः । अनुयुज्यतेपृच्छते ॥ [२६२।२] व्याप्त्यनुसारेणेति । समानासमानदेशकालादिघटिततत्तद्वस्तुनिष्ठव्याप्त्यनुरोधेनेत्यर्थः ॥ यावतेति । यस्मादित्यर्थेनिपातोयं । व्याप्त्यादिविशिष्टस्थलधर्मतयाचोपेततये

त्यर्थः ॥ [२६२।८] अतएवेति । उक्तदिशाभिन्नार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ [२६२।९] कृतीति । कृतकृत्यइत्यर्थः ॥ [२६२।१०] समर्थितत्वादिति । एतदु
क्तंभवतीत्यादिपूर्वग्रंथे ॥ [२६२।१९] किंतुज्ञातचरमिति । लिंगमित्यनुषज्यते ॥ स्मर्यमाणतयेति । उपयुज्यतइत्यन्वेति ॥
[२६२।२०] लिंगतयेति । पक्षधर्मतोपेततयेत्यर्थः । विदितलिंगस्वरूपपक्षधर्मतमितिबहुव्रीहिः । पुरुषंप्रतीत्यर्थः ॥ [२६२।२१] लिंगतयानुसंधाय
कत्वेनेति । व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेनज्ञानजनकत्वेनपरामर्शजनकत्वेनेतियावत् ॥ उक्तस्यसर्वस्येति । नहिपक्षधर्मतोपेत
मित्यादिनोक्तस्यसर्वस्येत्यर्थः । हेत्वादिकमित्यादिपदेनोपनयः ॥ [२६२।२३] इतिचेति । शेषइत्यनुषंगः । अत्रेत्यनुवादः । व्याप्तिव
चनइतिव्याख्या । अत्रेत्यस्यार्थांतरमाह ॥ हेत्वादावितिचेति ॥ निमित्तसप्तमीति । ततश्चेत्यस्यइतियोजनेत्यन्वयः ॥
[२६३।२४] अनुसंधानेति । परामर्शेत्यर्थः । अत्रेत्यस्यव्याप्तिवचनपरस्यनिमित्तसप्तमीत्वेलब्धार्थोक्तिःव्याप्तिवचनेनैवेति । स्मर्तुरि
त्यस्यार्थःतत्स्मरणवतइति । हेत्वादिपरस्यात्रेत्यस्यार्थोहेत्वादिनेति । आदिपदेनोपनयग्रहः ॥ [२६२।२६] तत्स्मारकत्वादिनैवेति ।
सामर्थ्यस्मारकत्वलिंगतानुसंधायकत्वेनेत्यर्थः ॥ सादृश्यसंबंधादिकमिति । यथायमलादावन्यतरदृष्ट्यातत्सदृशान्यतरस्मृ
तिहेतुसंस्कारोद्बोधः । हस्तिहस्तिपयोरन्यतरदृष्ट्यातत्संबंधेनान्यतरस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधः । शब्दैकदेशोक्त्यासमग्रशब्दार्थ
स्मृतिबीजोद्बोधस्तथेहापिसद्धेतुसादृश्यसंबंधादिकमेवकिंचिदेष्टव्यमित्यर्थः । हेतूपनयवैयर्थ्योक्तिपरतयाव्याख्यातंपूर्वमिदानीं
पंचावयवनियतिनिरासपरतयाव्याचष्टे ॥ [२६३।३] यद्वेति । स्मारकादिमात्रमित्यादिपदेनानुसंधानजिज्ञासयोर्ग्रहः । त्रिपंचावयवामे
वेत्यादिनाग्रेनियमपक्षस्यनिरस्यत्वात्कथंचिदित्युक्तं । निमित्तसप्तम्यंतंव्याप्तिवचनपरमत्रेतिपदमित्युपेत्याह ॥ [२६३।६] अत्रव्याप्तिव

चनेसत्येवेति । अत्रेत्यस्यार्थांतरंअत्रव्याप्तिवचनातिरिक्तेशब्दइति । फलितमाह ॥ [२६३।७]नौसावित्यादि ॥ पदैकदेशादि तोपीति । अपिपदात्किमुतव्याप्तिवचनेनेतिसूचयति ॥ [२६३।८]प्रयोगइति । दृश्यतइत्यनुषंगः । प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणं । आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां । ईक्षतेर्नाशब्दंइत्यादौमहावाक्यैकदेशप्रयोगःशास्त्रेपिदृश्यतइत्यर्थः । शंकते ॥ तत्रेति । अनुसरणं । पदार्थस्मरणानुकूलसमग्रपदाद्यनुसंधानानुसरणमित्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति । यद्वेत्यादिपूर्वग्रंथे । त थाचलोकेशास्त्रेचसंव्यवहारसिद्धस्यप्रतिवादिवाक्येप्यनुसरणंकार्यमेवेतिभावः ॥ अन्यथेति । पंचावयवरूपक्लृप्तमहावाक्यप रिमाणाभावमात्रेणप्रतिवादिवाक्येसांव्यवहारिकत्वस्याप्यननुसरणइत्यर्थः ॥ [२६३।९]उपपादितत्वादिति । व्याप्तिरेवतुसास्मृते त्यस्यतृतीयव्याख्यानावतारिकायामितिभावः । नन्वेवंप्रतिवाद्युक्तवाक्येन्यूनरूपनिग्रहस्थानोद्भावनायोगः । तथाचतस्यप रिगणनमेवायुक्तमुद्भावनस्थलाभावादित्याशंक्यनिराह ॥ प्रतिवादिन्यपीति । ननुतत्वाप्रतिपत्तिलिंगस्यैवनिग्रहस्थानत्वा त्तत्त्वा(त्रा)प्रतिपत्त्याऽयंनवक्तीत्यनिर्णयेनसंदेहान्नन्यूनोद्भावनमित्यतःसमःसमाधिरित्याह ॥ [२६३।११]किमिति । अप्रतिपत्त्यादि नाऽज्ञानविपरीतज्ञानादिनेत्यर्थः । प्रकारांतरेणपंचावयव्याउपयोगमाशंक्यतन्निरासकतयामूलमवतारयति ॥ अपरआहे ति ॥ [२६३।१४]विरुद्धेत्यादि । साध्याभावमात्रसंबंधसाध्यतदभावोभयसंबंधाभावसाध्यतदभावोभयसंबंधरूपाणांविरुद्धत्वादीनां त्रयाणांसाध्येनैवसंबद्धोहेतुरित्यर्थपरोदाहरणेननिरासप्रतीतेरितिभावः । विधूतविवादेति । प्रतिपत्तेर्विशेषणं । मूलेचशब्दो प्यर्थइतिभावेनोक्तंपंचावयवोक्तावपीति ॥ [२६३।१७]आकथापरिसमाप्तेरिति । आकडारादेकासंज्ञेत्यादाविवासमासादिनायंनिर्देशः ।

तेनाऽऽकथापरिसमाप्तीतिस्यादितिनाशंक्यं । उक्तंह्याद्याध्यायांत्यपादेमंजर्यां । आङ्मर्यादाभिविध्योरितिसमासस्यविकल्पि तत्वादाकडारादितिनिर्देशः । समासेसत्याकडारमितिस्यादिति । उदाहरणादिष्वितिवक्तव्यंकथंदृष्टांतादिष्वित्युक्तिरित्यत आह ॥ [२६३।१८]उदाहरणार्थमिति । योधूमवानसावग्निमान्यथामहानसइतिवाक्यस्ययोर्थःससर्वोपिग्राह्यइत्यर्थः । एवमित्यनु वादःयथाप्रतिज्ञार्थइतिव्याख्या । साधनमित्यनुवादेनशेषमाह ॥ [२६३।१९]वक्तव्यमितिशेषइति । एवंपदप्रयोगतात्पर्यमाह ॥ [२६३।२३]प्रतिज्ञार्थेति । शंकते ॥ [२६३।२५]सत्यमिति ॥ [२६३।२६]अवांतरेति । व्याप्त्यादिरूपसामर्थ्याद्याकांक्षानिवर्तकत्वेनवाविरुद्धत्वाद्या भासविविक्तत्वरूपाकांक्षानिवर्तकत्वेनवेत्यर्थः । सतीतिपदमध्याहृत्यविशिष्टमनुवदति ॥ [२६४।१]एवंसतीति । अवांतरा कांक्षानिवर्तकत्वेनावांतरवाक्यंपरिसमाप्यतइत्युच्यमानेसतीत्यर्थः । भवतीतीतिशब्दोहेत्वर्थः । तेनचोहेत्वर्थइत्युक्तंविवृतं ध्येयं ॥ [२६४।४]यदुक्तमिति । यदिस्मारकमात्रमित्यत्रेतिभावः । आदिपदेनलिंगतानुसंधानजिज्ञासयोर्ग्रहः ॥ उक्ता भिप्रायमजानानस्येति । यदिस्मारकमात्रमित्यर्धस्यद्वितीयव्याख्यायामेतदुक्तंभवतीत्यादिग्रंथेसंस्कारोद्बोधोपयुक्तंसा दृश्यसंबंधादिकंकिमप्येष्टव्यं । तद्व्याप्तिवचनेपिसमानमित्यादिनायावतास्मृतिर्भवतितावदेववाच्यमित्युक्ताभिप्रायमजा नानस्येत्यर्थः ॥ [२६४।७]प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाहेतुगर्भैवहेतुदृष्टांतरूपिका । तथोपनयरूपाचपरानिगमनात्मिकेतितत्वनिर्णयाद्यु क्तपक्षांतरेत्यर्थः ॥ इत्यभिसंधिरिति । अतएवएवशब्दोनियमनिराकरणपरइतिप्रागेवास्माभिर्व्याख्यातमितिभावः ॥ ॥ ७ ॥ इत्यनुमानलक्षणादिनिरूपणं ॥ ७ ॥ निर्दोषयुक्तिरनुमेत्यनुक्तेर्विरोधाददोषोक्तेरसंगतिनिरासायोक्तं ॥

परिमळ० निर्दोषंतामंतर्भाव्येति[२६४।८] । तथैवप्राग्व्याख्यानादितिभावः । दोषसामान्यलक्षणंतावदाह ॥ धूमादेरिति[२६४।९] । जनकत्वेपि । अ.२पा.१
जननशक्तिमत्त्वेपीत्यर्थः । धूमादेरिति । प्रकृताप्रकृताभिप्रायेण । कश्चिदर्थोलिंगादिः। ज्ञानजननशक्तिमतःकरणस्यज्ञानरूप
॥३३॥ फलोपधानप्रतिबंधकंवासहजशक्तिप्रतिबध्यविपरीतज्ञानजननशक्त्याधायकंवायत्सदोषइत्यर्थः । सिद्धसाधनत्वादेरसंगतावं अधि.२
तर्भावस्यप्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादिव्याख्यावसरेवक्ष्यमाणत्वात्प्रायेणेत्युक्तं ॥ दोषाणांसतामिति[२६४।११]। सव्यभिचारादीनां ॥ अनं
तर्भूतानामिति। आश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्ध्यादीनामित्यर्थः ॥ उक्तेति[२६४।१२] । व्याप्तिरेवतुसास्मृतेत्यत्रयायुक्तिर्व्याप्यरूपो
क्तातस्याःयद्व्याप्तिरूपंसमुचितदेशवृत्तित्वरूपंसामर्थ्यंतद्दूषणंतुतद्विरोधिरूपंत्वित्यर्थः। उक्तंयुक्तेस्सामर्थ्यमितिपाठः।एतच्चदूषणं
त्विवितितुशब्दव्यावर्त्यकथनमितिज्ञेयं। व्याघातनिरासायाह ॥ युक्तेर्युक्तित्वाभिमतस्येति[२६४।१३] । असंभावितसाध्यसाधनभावेमे
रुमंदारादौसाध्यसाधनभावबाधलक्षणायोग्यत्वभावादतिव्याप्तिनिरासायसंभावितेत्यादि । अतएवयोग्यताभावोविरोधइति
पद्धत्याद्युक्तंविवृतंबोध्यं॥ तदर्थइति[२६४।१४]। साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपोर्थइत्यर्थः॥ गौणइति[२६४।१५]। युक्तित्वाभिमतपरोयंयुक्तिशब्दइत्य
र्थः ॥ अन्यैरिति[२६४।१६] । तार्किकैःप्रदर्शितासिद्ध्याद्युदाहरणानामस्माकमसंगत्याविरोधादितिभावः ॥ अनेकधेति । तेचप्रका
राःपद्धत्यांप्रतिज्ञाहेतुदृष्टांतसंबंधभेदेनेतिलक्षणटीकायांचेत्यादिग्रंथेनव्यक्ताइतिभावः ॥ अंतर्भावादिति[२६४।२०] । सचपद्धतिल
क्षणटीकयोर्व्यक्तः ॥ प्रतिस्पर्धीति । अभावावेदकइत्यर्थः ॥ यत्रेति[२६४।२१] । स्वोचितस्थले पक्षेतदन्यत्रचेत्यर्थः ॥ व्यासे ॥२३६॥
रिति । प्रागुक्ताविनाभावरूपायाइत्यर्थः ॥ अध्याहार्यइति[२६४।२२] । अव्याप्तिरितीत्यध्याहार्यः । अन्यथाप्रत्येकंत्रैविध्यधीस्स्या

दितिभावः । प्रतिज्ञार्थविरोधादीनांप्रागुक्तविरोधलक्षणाक्रांतत्वेनविरोधत्वंव्यनक्ति ॥ [२६४।२२] साध्येत्यादिना । साध्यसाधन भावरूपसंबंधेत्यर्थः । तद्भावेपिसाधनताभावेपि । विरुद्धस्यसाध्यत्वान्वययोग्यताविरहस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्यविरोध त्वमुपपाद्यासिद्धव्याप्त्योरपिविरोधत्वंव्यनक्ति ॥ [२६४।२३] नापीति । असमर्थस्यव्याप्तिसमुचितदेशस्थत्वरूपसामर्थ्यहीनस्येत्यर्थः। यद्वाप्रतिज्ञार्थविरोधहेतुविरोधयोरन्यतरेणान्यतरस्यसंग्रहःकिंनस्यात् । किंपार्थक्येनेत्यतःपृथग्भावमुपपादयति ॥ सा ध्येत्यादिना । विवृतमेतत्तर्कतांडवेबाधादेर्व्यभिचारासांकर्यवादेहेतुदोषत्वनिरासवादेच ॥ प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीना [२६४।२४] मिति । बहुवचनंतद्गुणसंविज्ञानबहुव्री(हिणोपा)हावुपात्तेनसहासिध्यव्याप्त्योर्बहुत्वाद्वाऽसिध्यव्याप्त्योरवांतरभेदबहुत्वाभि प्रायेणवेतिध्येयं ॥ [२६४।२६] अविषयवृत्तित्वादिति । नन्वेवंप्रतिज्ञार्थविरोधस्यहेतुदोषत्वोक्तौस्ववाक्येनविरोधेपि नैवसाधकतांत्र जेदित्यत्रबाधादेर्विषयदोषत्वमेवनहेतुदोषत्वमितिवक्ष्यमाणविरोधःप्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञाप्रतिज्ञाविरोधइतिप्रमाणलक्षणादि विरोधइतिचेन्न । प्रतिज्ञार्थविरोधस्यहेतुदोषत्वोक्तिर्बाधादिनैवदूषितेविषयेप्रवर्तमानस्यहेतोरप्यविषयवृत्तित्वंनामदोषोस्तीत्य भिप्रेत्यैवनतुबाधादिर्नविषयदोषइतीतिग्रंथेनैतदभिप्रायस्यनिर्णीतत्वादिति ॥ [२६५।१] स्ववचनेति । प्रमाणलक्षणवचनविरोधादि त्यर्थः ॥ [२६५।२] अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षणेइत्यर्थः ॥ [२६५।३] वक्ष्यतीति । भक्तिपादे । व्याप्तिदूषकतांव्यनक्ति ॥ [२६५।५] दृष्टांतस्येति । दृष्टांत विरोधस्यपृथक्त्वेपीहानुक्त्यन्यत्रोक्तीस्वार्थपरार्थानुमानाभिप्रायेइतिभावेनसमाधत्ते ॥ [२६५।६] उच्यतइति । [२६५।७] सिद्धिमात्रेण ॥ प्रमितिमात्रेण ॥ [२६५।९] तेनसहेति । प्रतिज्ञाविरोधादिनासहेत्यर्थः । उक्तदिशादृष्टांतविरोधस्याव्याप्त्यैवसंगृहीतत्वादत्रानुक्तिः ।

अन्यत्रोक्तिस्तुपरमतनिरासाभिप्रायेणेतिभावेनाह ॥ यद्वेति । हीनशब्दःसाध्यहीनसाधनहीनउभयहीनाश्रयहीनेतिप्रत्येक
मन्वेति । एवमग्रेऽव्यावृत्तशब्दोपिसाध्याव्यावृत्तेत्यादिरूपेणान्वेति ॥ [२६५।११] अन्यथेति । एकैकेनदुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः ॥ क
थंतर्हीति । आधिक्यप्रसंगेनोभयवैकल्यस्यासंख्येयत्वेव्यतिरेकस्याप्याधिक्येनान्वयव्यतिरेक्यपिनस्यादित्यर्थः ॥ उक्तमे
वेति । व्याप्तिरेवतुसास्मृतेत्यत्रतृतीयव्याख्यावसरेउक्तमित्यर्थः । साधर्म्यदृष्टांताभिप्रायेणदूषयति ॥ [२६५।१२] साधर्म्यादीति ॥
[२६५।१३] पारंपर्येणेति । प्रागुक्तदिशान्वयव्याप्तिसाधनद्वारेणेत्यर्थः ॥ साधर्म्येति । यदभावोयदभावव्यापकःसतद्व्याप्योयथा
धूमोवह्नेरितिसाधर्म्यदृष्टांतएवेत्यर्थः ॥ [२६५।१४] समानेति । भक्तिपादेवक्ष्यमाणदिशाश्रयासिद्धेर्यथानोदोषत्वंतथास्यापिनदोषत्वमि
तिभावः ॥ द्वावेवेति । यत्तुसाध्यस्यसाधनस्यवाऽननुगमोदृष्टांतविरोधइतिलक्षणटीकायामुभयोरितिग्राह्यमितिवाक्यंतत्तू
भयवैकल्यस्थलेप्यन्यतरवैकल्येन दोषत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येतितर्कतांडवएवव्याख्यातं । अत्रानुक्तौबीजांतरमाह ॥ [२६५।१५] असार्वत्रि
कश्चेति । नकेवलमव्याप्त्यासंगृहीतत्वादत्रानुक्तिरपित्वसार्वत्रिकत्वाच्चानुक्तिरितिभावः ॥ [२६५।१६] तदनपेक्षणादिति । अनुमा
नादिनैवावगतव्याप्तिकेयत्रप्राणादिमत्त्वंतत्रसात्मकत्वमित्यत्रयोब्राह्मणस्सनहंतव्यइत्यत्रचयथामुकइतिदृष्टांताभावेनतदनपे
क्षणादित्यर्थः । युक्तिदोषाणांरीत्यंतरेणनिरूपणस्यवैयर्थ्यमाशंक्यसमाधत्ते ॥ स्यादेतदित्यादिनानस्वीयव्यवहारविरोध
इत्यंतेन ॥ [२६५।१८] प्रस्तारस्यविस्तरस्य । समसनंसंक्षेपः ॥ [२६५।२१] वक्ष्यतीति । स्ववाक्येनविरोधेपीत्युत्तरवाक्यइतिभावः ॥ व्यवहा ॥२३७॥
रोपीति । परंप्रत्युद्भावनादिरूपव्यवहारोपीत्यर्थः । विशेषणस्यप्रबलेतिविशेषणस्यहीनबलंव्यावर्त्यमित्यतआह ॥ [२६५।२३] हीनेति ।

ननुप्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्याप्रमाणत्वेपियथाप्रमाणपदव्यवहारस्तथाहीनबलस्यवस्तुतोप्रमाणत्वेपिप्रमाणपदव्यवहारविषयत्वा
त्कथंतस्यप्रमाणपदेननिरासइत्यतोनास्त्येवतत्रप्रमाणपदव्यवहारोनिश्चिताप्रामाण्यकत्वादितिभावेनाह ॥ [२६५।२४] प्रमाणतदाभा
सेति ॥ [२६५।२६] निरासइति । तन्निरासप्रकारश्चभक्तिपादेआश्रयव्याश्रयासिद्धीइत्यादिनाव्यक्तः ॥ प्रकारांतरस्येति । विशेष
णवैयर्थ्यमित्यत्रविशेषणासिद्धितुल्यन्यायेनअव्याप्तौवाआधिक्येवांतर्भावस्यवक्ष्यमाणत्वात्भक्तिपादे ॥ [२६६।१] व्याप्यभावइति।
अव्याप्तिरूपहेतुदोषेवैयर्थ्यमेवव्यनक्ति ॥ [२६६।२] नेदमित्यादिना ॥ [२६६।४] एवमवांतरभेदव्युत्पादनमपीति । परोक्तहेत्वाभावांतर सां
भेदाःप्रमाणलक्षणटीकायांव्यक्ताः ॥ [२६६।५] स्वीयेति । यद्यपिस्वशब्दस्यद्वारादिषुपठितत्वात्स्वशब्दात्तस्येदमित्यण्प्रत्ययेद्वारादीनां
चेतिवकारात्पूर्वमैजागमेसतिसौवेतिभाव्यं। तथापिस्वस्मैहितमितिहिताद्यर्थेप्राक्क्रीताच्छइतिछप्रत्ययोयंध्येयः। चतुर्थस्यद्वितीय
पादेगर्हादिभ्यश्चेत्यत्रदुर्घटवृत्तौतथैवोक्तेः ॥ [२६६।५] ऊहनीयाइति । सिद्धसाधनत्वादिरूपाप्रतिज्ञार्थासंगतिर्लिंगासंगतिरित्यादिरूपे
णेतिभावः ॥ ७ ॥ कथमनयोर्वाचनिकयुक्तिदोषत्वमित्यतआह ॥ वचनदोषादिति । अवधारणार्थतुशब्दव्यावर्त्यंवक्तुंचो
दयति ॥ [२६६।७] नन्वयुक्तइति ॥ स्वार्थानुमानेपीति । तत्रवचनाभावादितिभावः। संवादानुक्तयोरिवपुरुषदोषत्वमेतेषामस्त्वि
तिशंकते ॥ [२६६।११] सत्विति ॥ प्रतिपत्त्रिति । श्रोतृवक्त्रोरितिवाबोध्यबोधकयोतिवार्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्योदाहरणंनिशातम
सिमाकाशइति । प्रतिज्ञार्थासंगतेस्तुछिन्नेवेति । साध्यत्वाभिमतस्यसाध्यत्वानर्हत्वरूपमुपाधिंगर्भीकुर्वतोविरोधादेःकथंदोषत्व
मित्यतआह ॥ [२६६।१५] नहीति । पक्षत्रयवृत्तिरनेकांतिकः । पक्षमात्रवृत्तिरनध्यवसितःइत्यादौविपक्षवृत्तित्वसपक्षव्यावृत्तत्वाद्यु

पाधिमंतर्भाव्यभवतोव्यभिचारादेरप्यदोषतापत्तेरित्यर्थः ॥ [२६६।११] तदनेनेति । साध्यव्यापकवैलोम्यंसाधनस्येत्यनेनेत्यर्थः । अ
व्याप्तिप्रतिपक्षत्वेदशाभेदेनव्यवस्थितेइत्याह ॥ [२६६।२१] एतत्प्रागिति ॥ [२६६।२२] व्याप्तिज्ञानाधीनमिति । साध्यव्यापकत्वस्यव्याप्तिघ
टितत्वेनप्राग्दर्शितत्वादितिभावः ॥ तदधीनमिति । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येतिभावः ॥ तदायत्तमिति ।
लक्षणज्ञानाधीनत्वाल्लक्ष्यनिश्चयस्येतिभावः ॥ [२६६।२५] उक्तत्वादिति । चक्रकप्रसंगेनोक्तत्वादित्यर्थः । एतत्प्रागित्यादिनाभवदुक्त
रीत्याव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेनाव्याप्त्युन्नायकत्वंचेदुपाधेस्तर्हितदासाध्यसाधनभावाभावात्साध्यव्यापकवैलोम्यंसाधनस्येत्युक्ते
रयुक्तेतिशंकते ॥ नन्वेवंचेदिति ॥ आगामीति । पश्चात्तनानुमानप्रयोगसंभावनापेक्षयैवेत्यर्थः । अवच्छिन्नसाध्यव्याप
कोपाधेरेवंसत्यसंग्रहःस्यात्तदर्थमवच्छिन्नसाध्येत्युक्तौशुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसंग्रहइत्यतउभयानुग्रहायाह ॥ वस्तुतस्त्विति ।
उपाधेरव्याप्तिदशामुक्त्वाप्रतिपक्षतादशामाह ॥ [२६६।२६] अनुमानेति । नोपाधेर्दूषणत्वमितिपदच्छेदः । एतेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥
[२६७।३] पक्षव्यावृत्तीति । भावाभावयोर्द्वयोरप्यन्योन्यनिरपेक्षतयानदोषत्वं । किंतुपक्षनिष्ठस्वव्यावृत्तिमुखेनैवोपाधेर्दोषत्वं ।
तथाचनकोपिविरोधइतिभावः । उपाधित्वात् । उपाधिदोषत्वादित्यर्थः । एवंतर्ह्यभावप्राधान्येनैवोपाधेःदोषत्वंनतुस्व
प्रधानस्येत्यतोनास्त्येवेत्याह ॥ [२६७।४] भावेति । उपाधिस्वरूपपुरस्कारेणादोषत्वंत्विष्टमित्यर्थः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति [२६७।८] ।
स्ववाक्येनविरोधेपीत्येतद्व्याख्यावसरेइतिभावः । व्यक्तमेतत्तर्कतांडवे ॥ असाविति । साध्यव्यापकत्वनिश्चयइत्यर्थः ॥ [२६७।१३] स्वतए
वेति । साधकबाधकप्रमाणाभावेनानुमानात्प्रागेवसाध्यसंदेहेसतिसंदिग्धसाध्यवतिसतोहेतोःसंदिग्धव्यभिचारित्वादिति

भावः ॥ **सर्वानुमानेति** । पक्षेसंदिग्धोव्यभिचारइत्यनुषंगः । नचोपाधिशंकाहितस्यनतथात्वमितिचेन्न । स्वतएवसिद्धस्योपाध्याहितत्वायोगात् । उपाध्या(यत्तव्य)यातव्यभिचारसंदेहस्यतदधीनत्वेपिउपाध्या(यत्तसा)यातसाध्यासंदेहस्यव्यभिचारसंदेहं विनायोगादितिभावः ॥ **सएवेति** । प्रमाणलक्षणवाक्यमित्यर्थः । प्रतिरूपंहिसाधनंतन्नचापरमितिचतुर्थाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्यानमादिपदार्थः ॥ [२६७।१६] **सामर्थ्येति** । व्याप्तिःसमुचितदेशस्थत्वंचसामर्थ्यं ॥ **अनिर्धारणायामिति** । द्वयोर्हेत्वोरितियोज्यं ॥ **निर्धारितइति** । अन्यतरस्येतिभावः ॥ [२६७।१८] **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः ॥ [२६७।१९] **ऐकेति** । एकसाध्याविनाभावेमिथःसंबंधशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावीसउपाधिर्यदत्ययइत्यत्राविनाभावशब्दःसाहचर्यमात्रपरः । परस्परपरिहारेणसतोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोःपापहेतुत्वरूपैकसाध्याविनाभावेसतितयोर्मध्येयदभावःसाध्याभावाविनाभावीव्याप्तः । सएवोपाधिरित्यर्थः । कुतोनदूषितोयंपक्षःटीकाकृतेत्यतआह ॥ **दूषणंत्विति** । परिमाणादावव्यभिचारायोक्तं । विशेषेति । शब्दादावव्यभिचारायपरमाण्विति ॥ [२६७।२१] **पृथिवीविशेषेति** । पृथिपरमा(अ)णुपरिमाणेसाध्याव्यापकत्वनिरासायविशेषेति । आप्यरूपादौतन्निरासायपृथिवीति । घटपटसंयोगादौसत्यप्युपाधौसाध्याभावान्नसमव्याप्तिरितिभावः ॥ [२६७।२२] **उक्तविशेषणद्वयेति** । साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः ॥ [२६७।२४] **साध्यव्यापकत्वभंगादिति** । अनुकूलेनतर्केणसनाथेसतिसाधने । साध्यव्यापकताभंगात्पक्षेनोपाधिसंभवइत्युक्तदिशापक्षेसाध्यनिश्चयेतत्रोपाधेरभावादितिभावः ॥ [२६७।२५] **तदिदमिति** । समपदमिष्टमपिविषमव्याप्तस्योपाधित्वंत्यजति । अनिष्टमप्यशब्दत्वादेरुपाधित्वं

गृह्णातीत्यर्थः ॥ [२६७।२५] स्वीयमिति । पूर्ववत्साधुत्वमस्यध्येयं ॥ [२६७।२६] इहापीति । शास्त्रीयोपाधिव्यवहारस्थलेपीत्यर्थः । यथेति ।
श्रवणात्तथेतियोज्यं । साध्याव्याप्योहेत्वर्थःहिंसात्वादिःतस्यव्याप्योयमितिव्याप्यत्वप्रकारकभ्रमहेतुतोपाधेस्तदाभवेद्यदा
समव्याप्तिर्भवेदितियोजना ॥ [२६८।१] विषमव्यासिकस्येति । अदोषत्वेनेत्यन्वयः । तत्रहेतुर्व्याप्यत्वेत्यादि ॥ [२६८।३] अन्वर्थेति । उप
समीपस्थेस्वनिष्ठव्याप्यत्वधर्ममादधातीत्यनुगतावयवार्थेत्यर्थः ॥ [२६८।४] अतएवेति । उपाधिशब्दसंबंधस्यसाध्यव्यापकादौतार्कि
केणसंकेतिततयौत्पत्तिकत्वाभावादेवान्यथाव्यवहृतावानित्यर्थः । सएवोपाधिदोषोपीत्यादिव्यवहारःकथंतर्हिनिमित्ताभावा
दित्यतआह ॥ [२६८।५] व्यवहारास्त्विति । बहुवचनेनकालात्ययापदिष्टानध्यवसितप्रकरणसमादिव्यावहारग्रहः । क्वचिदन्वर्थत्वमु
पेत्याप्याह ॥ यद्वेति ॥ क्वचिदिति । समव्याप्ते ॥ गौण्येति । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनानुमानदूष(कत्व)णत्वगुणयोगेनलब्धवृ
त्त्येत्यर्थः ॥ [२६८।६] अतएवेति । प्रतिपक्षोन्नायकत्वसंभवेनदूषणत्वाच्चेत्यादिग्रंथेनानुमानदूषणत्वसिद्ध्यर्थंवापक्षेतरत्वस्योपाधित्व
निवृत्त्यर्थंवाअन्वर्थोपाधिशब्दसंपादनार्थंवेत्यादिप्रयोजनानांनिरस्तत्वादेवप्रयोजनांतरार्थमितिप्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षोपि
निरस्तइत्यर्थः ॥ क्वचिदिति । (तेजःअनुष्णं)वह्निरनुष्णःपदार्थत्वादित्यादौबाधोन्नीतपक्षेतरविपर्ययस्यवह्नित्वस्यवह्निरु
ष्णोवह्नित्वादित्यस्यसतिसपक्षेतेजोंतरे(तत्रा)सत्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः ॥ [२६८।७] असंमतेरिति । अनुकूलतर्कसनाथत्वादि
तिभावः । पर्वतेतरत्वाद्युपाधिविपर्ययाभिप्रायेणाह ॥ संमतौवेति । नेतिपक्षेततएवानुपाधित्वमितिग्रंथेनानुमानव्या
ह्यादिग्राहकेत्यादिग्रंथेनचोपाधित्वाभावव्युत्पादनादित्यर्थः ॥ यत्रेति । क्षितिर्द्व्यणुकेसकर्तृकेकार्यत्वादित्यत्रानणुत्वो

पाधिरित्यर्थः ॥ [२६८।१०] अपक्षीकरणमेवेति । तस्यापिपक्षत्वेबाधापत्तेरितिभावः ॥ दोषांतरमिति । शास्त्रयोनिसूत्रा
नुभाष्याद्युक्तदिशेतिभावः । अष्टमोमित्रागर्भस्थःश्यामोमित्रातनयत्वात्प्राचीनपुत्रवदित्यत्रसंदिग्धत्वमपिशाकपाकजत्वमु
पाधिरिष्यते । सनस्यादितिबाधकमाशंकते ॥ [२६८।११] नन्विति । असमबलस्यकथंप्रतिपक्षतेत्यतआह ॥ [२६८।१२] संशयेति ।
विवृतमेतदुपाधेःप्रतिपक्षोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादेतर्कतांडवे । घटत्वादिजातौसत्यपिसाध्येकृतकत्वाभावेन
शुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह ॥ [२६८।१३] साधनावच्छिन्नेति । परमाण्वादावव्यभिचारायहेतावुपलभ्यमानेतिस्पर्शविशेषणंतप्तवा
रिस्थवह्नावव्यभिचारायसत्यंतं । तावन्मात्रस्यगगनादावव्यभिचारायविशेष्यं । स्पर्शेशुद्धसाध्याव्यापकत्वाद्द्रव्यत्वावच्छि
न्नेत्युक्तं ॥ [२६८।१५] यत्किंचिदिति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ [२६८।१६] तत्रतत्रेति । भक्तिपादेऽतएवचोपमेत्यत्रजीवब्रह्मणीअभि
न्नेचेतनत्वादितिपूर्वपक्षिप्रयोगेसुखाद्यननुसंधानत्वोपाधेःघटत्वादावभेदरूपशुद्धसाध्याव्यापकत्वात्साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकस्योपाधित्वमुच्यतेचेतनैक्येनुसंधानंप्रमाणंनैवचापरमित्यनुव्याख्याने । तथासुखदुःखादिभोगश्चस्वरूपैक्येनभेदतः ।
द्वयोर्ह्युपाधिभेदेनेत्याद्युपाधिखंडनेचव्यवहारात् । तथात्रैवनविलक्षणत्वादित्यत्रपूर्वंश्रुतिर्नसगम्यनुभवसाधनं । शब्दत्वे
सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । श्रुतिर्नागमोबुद्धिपूर्वकत्वात् । श्रुतिरप्रमाणंअनाप्तवाक्यत्वादितिप्रयोगत्रये । विरु
द्धंतुविरोधादेवबाधितमित्यनुव्याख्यानेसम्यगनुभवसाधनत्वावच्छिन्नाद्यसाध्यव्यापकत्वस्यवाक्यत्वावच्छिन्नद्वितीयसाध्यव्या
पकस्यबोधकत्वावच्छिन्नतृतीयसाध्यव्यापकस्यप्रमाणबाधितत्वोपाधेःउक्त्यायत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधेर्व्यव

हारादितिभावः ॥ [२६८।१६] व्यतिरेकोपाधीति । यस्यकेवलंपक्षादन्यत्रव्यतिरेकस्तादृशोपाध्यव्यापनादित्यर्थः । यथाजीवच्छरीरं
सात्मकंशरीरत्वादित्यत्रप्राणादिमत्त्वमुपाधिरिष्यतेतत्रसात्मकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वस्यपक्षेसाधनाव्यापकत्वस्यचानुपलंभाद
 व्याप्तिरिति । यद्वा । साधनव्यतिरेकव्यापकसाध्यव्यतिरेकाव्यापकः यः उपाधिस्तदव्यापकत्वादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणं ।
(उक्तएवोदाहरणेकरादिहीनत्वोपाधिर्ज्ञेयः)साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्लाभायाह ॥ [२६८।१७] अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमि
ति । तथात्वेव्यवहाराकारणत्वे ॥ [२६८।१९] लक्षणेति । तस्याव्यवहारार्थत्वादितिभावः । अवच्छिन्नानवच्छिन्नासाध्यस्येत्यस्यव्याप
कतावच्छेदकधर्ममात्रस्येत्यर्थस्तर्कतांडवेभिहितः । तेनद्रव्यत्वा(द्य)वच्छिन्नस्यासाध्यत्वात्कथंसाध्यपदेनाभिधानमितिनशंक्यं ॥
तत्रेति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेउपाधिव्यतिरेकेणशुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनायोगः । तत्रोपाधेःशुद्धसाध्याव्याप
कत्वादितिभावः ॥ [२६८।२१] ईश्वरादाविवेति । अत्रप्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वाज्ज्ञानादिवदित्यत्रकर्मजसंयोगेहेतोरव्यभिचाराय
साध्येयथाविशेषेतिगुणविशेषणंतथेहाप्याद्यहेतौजातावव्यभिचारायद्वितीयहेतौस्पर्शेऽव्यभिचारायसाध्यविशेषणमित्यर्थः ।
क्वचिदित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२६८।२२] यथेति । स्पर्शेव्यभिचारव्युदासायहेतौसत्यंतं । प्रपंचितमेतत्तर्कतांडवेउपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादे ।
व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्चेत्युक्तंदोषंनिराह ॥ व्यतिरेकेति । नास्त्येवसानुमित्यनुपयोगादित्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । तथाच(तदु
पाधिरदो)उपाध्यव्याप्तिर्नदोषायेतिभावः । नन्वेवंधूमानुमानमप्यार्द्रेंधनरूपोपाधिग्रस्तंस्यात् । उक्तोपाधेःप्रकृतसाध्यव्यापक
त्वादेरभावेपियत्किंचित्साध्यव्यापकत्वादिभावादित्यतआह ॥ [२६८।२३] साध्यसाधनेति ॥ प्रकृतेति । वह्निधूमादिरूपेत्यर्थः । अव

च्छिन्नानवच्छिन्नासाध्यव्यापकसंग्रहायातिप्रसंगनिरासायचपक्षांतरमाह ॥ [३६८।२३] योयदिति । यत्तच्छब्दयोस्सर्वनामत्वेनबुद्धि स्थवाचितयासार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वस्यजिज्ञासासूत्रेउपोद्धातग्रंथेप्रतिपादना(च्चअव)दवच्छिन्नसाध्यस्यापिसाध्यत्वादननुगमो ऽव्याप्तिदोषश्चनेतिसर्वंसुस्थमित्युक्तं॥ [३६८।२४] अनुमानदोषाधिक्यमिति । तथाचविरोधोपित्रिधैवेत्युक्तिविरोधः ॥ कालातीत वदिति । तथाचतेनापिनाधिक्यमितिभावः ॥ [३६८।२६] इत्युक्तमिति । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनुव्याख्यानस्यतथाव्याख्यानादिति भावः ॥ [३६९।१] विशिष्टेसमयइति । दानातिथिपूजासमयइत्यर्थः ॥ [३६९।६] अव्याप्तिर्भवतीति । व्यभिचाररूपव्याप्त्यभावोभव तीत्यर्थः । विनिगमकाभावादयमप्यस्तुदोषइत्यतआह ॥ यत्रतुविरोधसंभवइति ॥ [३६९।७] भिक्षुपादेति । यथाभिक्षुःपादप्र सारणावकाशेसतिशनैश्शनैरंतःप्रविशति । तथास्ववाक्यविरोधार्थंपृथक्प्रतिज्ञाविरोधेऽवश्यंवाच्येप्रमाणविरोधरूपोपिपृथ गेवसेत्स्यतीतिवक्तुमित्यर्थः ॥ [३६९।८] यथोक्तमिति । न्यायभाष्ये । अनुमेयोद्देशाविरोधीप्रतिज्ञेतिप्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधि ग्रहणात् । वह्निरनुष्णइतिप्रत्यक्षविरोधी । आकाशंनिबिडमित्यनुमानविरोधि । ब्राह्मणोहंतव्यइत्यागमविरोधी वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेःसत्कार्यमितिब्रुवतःस्वशास्त्रविरोधीशब्दोनार्थबोधकइत्यादिःस्ववचनविरोधीत्येवंप्रतिज्ञाविरोधिनोनिरस्ताइत्यर्थः । कथमेतावताव्याप्त्यनंतर्भावइत्यतआह ॥ [३६९।१०] एतदुक्तमिति । अयोगादित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३६९।११] स्ववाक्यविरोधेहीति । प्रतिज्ञा र्थस्येतियोज्यं ॥ [३६९।१३] व्यभिचारइति । व्याप्त्यभावइत्यर्थः ॥ [३६९।१४] उभयासंमतेरिति । पर्वतोग्निमाननग्निकश्चेतिप्रति ज्ञावाक्यप्रामाण्यस्योभयवाद्यसंमतेः । तथातत्रसाध्याभाववतिहेतुसत्वरूपोव्यभिचारोनोभयसंमतइत्यर्थः ॥ स्वतइति ।

प्रतिवादिनोवादिवाक्येऽनाश्वासेनतदुक्तानुमानेव्याप्त्यभावस्यप्रतिवादिनःसिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ [२६१।१५]अदोषत्वाच्चेति । अ
न्यतररीत्यापक्षेसाध्याभावप्रत्युक्तपक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारण्यादितिभावः । एतेनैतदपीत्यस्यांतर्भावादिति
वक्ष्यमाणेत्यंतपरामर्शकत्वंध्येयं । अपक्षधर्मतांतावद्व्यनक्ति ॥[२६१।१९]जिज्ञासितधर्मणइति । धर्मादनिच्केवलादितिब
हुव्रीहौधर्मशब्दादनिच्प्रत्ययेरूपं ॥ प्रमाणावगतेति । साध्यधर्मविरुद्धधर्मस्यविशेषणं ॥ तद्धर्मस्येति । हेतोरित्यनु
कर्षः । अनैकांत्यंव्यनक्ति ॥ [२६१।२०]साध्यधर्मण्येवेति । प्राग्वदस्यसाधुत्वंध्येयं । धर्मिणीतियोज्यं । क्वचित्साध्यधर्मिणीतिपाठः।
दर्शनेनेति । हेतोरित्यन्वेति । व्यभिचारोहिव्याप्तिविघटनेनानुमितिप्रतिबंधकोभवति । नचपक्षीयव्यभिचारस्तथा।
तत्रव्याप्तिग्रहाभावादितिभावेनशंकते ॥ नचेति ॥ अन्वयव्यतिरेकेति । हेतुसाध्ययोरितियोज्यं । सपक्षेन्वयः । वि
पक्षेव्यतिरेकोध्येयः ॥ [२६१।२२]एवंचेति । पक्षीयहेतुसाध्यसाधारण्येनाविनाभावग्रहस्यावश्यकत्वेसतीत्यर्थः ॥ सिद्धइति ।
व्याप्तिग्रहप्रतिबंधसंभवादितिभावः ॥ [२६१।२३]कथमिति । तत्रसाध्याभावानिश्चयेनव्यभिचारनिश्चयायोगात्तत्संशयस्यप्रतिरोधे
नविनास्वतएवसिद्ध्याव्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकत्वेनाव्याप्त्यंतर्भावाभावात्तत्रांतर्भावःकथमित्यर्थः । प्रतिरोधइतिहेतौप्राक्तनहेत्व
पेक्षयाव्याप्तिग्राहकंप्रमाणंप्रबलमुतसमबलमाद्येबाधतुल्यएव । अंत्येव्याप्तिनिश्चयायोगात्अव्याप्तिरेवेतिभावेनाव्याप्त्यादा
वंतर्भावंव्यनक्ति ॥ तत्रापीति । एतेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२६१।२४]प्रमाणविरोधस्येति । प्रमाणांतरेपिप्रत्यक्षादावपीत्य
र्थः ॥ [२६१।२६]वक्ष्यमाणत्वादिति । अदृष्टेव्यभिचारेतुसाधकंतदितिस्फुटं । ज्ञायतेसाक्षिणैवाद्धामानाबाधेनतद्भवेदितिभ

क्तिपादेप्रमाणबाधेसतितन्नभवेदितिवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ अपक्षधर्मदोषोवास्यादित्युक्तदोषंनिराह ॥ [२६१।२४]प्रमाणविरुद्ध
स्यापक्षधर्मत्वइति । पक्षधर्मतासिद्धिरित्यत्रपक्षधर्मतायाअसिद्धिरितिविभागाः । तस्मात्परार्थएवदोषत्वादित्यर्थः।
तथाचयथापरार्थानुमानएवदोषेसिद्धसाधनेअपक्षधर्मत्वसत्वेपिनतथादोषत्वंकिंत्वसंगत्याऽविषयवृत्तितासंपादकतयैवतथाप्र
माणविरोधेपीतिभावः । तर्हिसोपिपृथक्दोषःप्राप्तइत्यतउक्तं ॥ [२७०।२]असंगतएवेति ॥ ७ ॥ [२७०।३]निग्रहस्थानानीति ।
स्थानशब्दोत्रनिमित्तवचनः । पराजयनिमित्तानिदूषणानिपराजयहेतुदोषाणांनिग्रहस्थानानीत्यन्वर्थनाम ॥ [२७०।७]समयबंधादी
ति । समयबंधप्रश्नप्रतिवचनपक्षपरिग्रहादीनियानिकथायाःसर्वाणिरूपाणितत्साधारणमित्यर्थः ॥ [२७०।९]अन्यत्रेति । प्रमाणप
द्धतौलक्षणटीकायांचेत्यर्थः । कथाबाह्यादीनामित्यादिपदेनकथायामप्यपस्मारोन्माददशापन्नानामितिगृह्यते॥ एषामिति ।
विरोधादीनामित्यर्थः । यातुकथालक्षणटीकायांएतेनकथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमितिनिरस्तमितिग्रंथेनकथाबाह्यानामपि
निग्रहस्थानत्वोक्तिः । साभ्युपगमवादादिनानेयेत्येके । तत्रप्रस्तुतजल्पवितंडारूपकथाबाह्याभिप्रायेत्यन्ये ॥ [२७०।१०]कथेतिलक्ष्यप
दमावर्तनीयमिति । एकवचनांतंकथापदंलक्ष्यार्पकतयाकथेत्यावर्तनीयमित्यर्थः । तत्रैकंयौगिकमपरंरूढं । तत्रविजानता
मितिकर्त्रर्थेषष्ठ्यंतंयौगिकपदेनान्वितं । तथाचद्विकर्तृककथायामव्याप्तिनिरासायाह ॥ [२७०।११]विजानतामितिजातौबहुवचन
मिति । जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिएकत्वादिसंख्यावत्यपिबहुवचनविधानादितिभावः । विजानतामि
त्यस्यप्रकृतिप्रत्यययोरर्थानुवादः । अनेकविद्वत्कर्तृकेति । बहुकर्तृकवादस्यापिसंग्रहायानेकेत्युक्तिः । अध्याहृतस्यानुवादोविचार

गोचरेति । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलविषयिकेत्यर्थः । कथेत्यनुवादः । वाक्यसंदर्भइत्यर्थानुवादः । कथवाक्यप्रबंधइत्यस्यचितिपूजिक
थिकुंभिचर्च(र्वे)श्चेत्यङ्प्रत्ययेकथेतिनिष्पत्तेरितिभावः । इष्टगोष्ठीरूपविद्वत्कर्तृकवाक्यसंदर्भव्युदासायविचारगोचरेत्युक्तिः ।
एककर्तृकमननग्रंथनिरासायानेकेत्युक्तिः । कर्तृभेदेनकथाभेदात्कथंत्रित्वोक्तिरित्यतआह ॥ [२७०।१२] त्रिविधाइति ॥ इतिवेति ।
शेषषष्ठीयमितिभावः ॥ न्यूनाधिकेति । बौद्धोक्तस्यएकएवकथामार्गइत्यस्यश्रीहर्षाद्युक्तस्यवादवितंडेएवकथेत्यस्यवादोजल्पो
वादवितंडाजल्पवितंडाचेतिगौडनैयायिकोक्तचातुर्विध्यस्यचनिरासलाभायविजानतांमतेनेत्युक्तमित्यर्थः । तद्विरोधाद्विद्वन्म
तविरोधादित्यर्थः । विस्तरःकथालक्षणटीकायामितिभावः ॥ वितंडाविशेषइति । लोकस्यपाषंडप्रसंजितसंशयादिव्युदासाय
दयालुविद्वत्कर्तृकवितंडारूपकथाविशेषइत्यर्थः ॥ साक्षादित्यर्थइति । तत्रतत्वनिर्णयमात्रोद्देशेपिपाषंडिजनपराजयद्वारैव
नसाक्षादितिनातिव्याप्तिरितिभावः ॥ जल्पविशेषादिति । ख्यात्यादिकमर्थमानाभ्यामपिविजिगीषुभ्यांसत्साधनदूषणै
रेवक्रियमाणात्जल्पविशेषादित्यर्थः । परार्थवेत्यस्यकृत्यंव्यनक्ति ॥ [२७०।१५] यदात्विति ॥ अभ्यासमिति । तत्रस्वार्थकथकयो
स्तत्वनिर्णयोद्देशकत्वाभावादितिभावः ॥ [२७०।१६] उभयार्थेति । यदात्वविदिततत्वावेववीतरागौपरैरभ्यर्थितौकथांकुरुतस्तदाक
थकयोःपरेषांचतत्वनिर्णयोद्देशेनकथाप्रवृत्तेस्तत्रस्वपरोभयार्थतत्वनिर्णयोद्देशककथाविशेषेव्याप्तिनिरासार्थमपिपदेनोभयार्थ
तासमुच्चयःकृतइत्यर्थः । एवंतर्हिसतामसतामितिबहुत्वोक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ [२७०।१९] बहुवचनस्यजात्यर्थत्वादिति । तथाचास
तांसतामित्येतदसतःसतश्चेतिव्याख्यातंभवति ॥ अतिप्रसंगइति । भेदकनिमित्तांतरस्याभावेकेवलंकर्तृभेदेनकथाभेदेआं

ध्रस्यद्राविडेनांध्रस्यकर्नाटकेनकथायाअपिभेदस्स्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । [२७०।११] **पर्यवस्यंतीति** । **कथेतियोज्यं** ॥ **निषिद्धत्वा
दिति** । अनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यादौतथावक्ष्यमाणत्वात् । मानस्तेनेभ्यइत्यादिश्रुतेश्चेतिभावः ॥ **एतेनेति** । अप्रकाश्ये
त्यादिकथनेनसदसत्कर्तृककथावितंडेतिलक्षणमतिप्रसंगशून्यत्वात्समर्थितमित्यर्थः । सदसत्कर्तृकेत्यनेनोक्तार्थस्यान्यतरपक्ष
स्थापनावत्कथात्वस्याभिमतत्वादितिभावः । स्वपक्षसाधनेनविनापर्यवस्यंतीकथावितंडेत्युक्तत्वाद्वादिनोपिस्वपक्षसाधनंना
भिप्रेतमितिशंकते ॥ **नन्विति** । इदंलक्षणमिति । स्वपक्षसाधनेनविनापरपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणपर्यवस्यत्कथात्वमित्युक्तलक्षण
मित्यर्थः ॥ **नचस्वपक्षसाधनहीनायामिति** । निराश्रयदूषणस्यकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ [२७१।१] **एतामेवसंगतिमिति** ।
वितंडांलक्षयतीत्यादिनोक्तमित्यर्थः । एतद्यथास्पष्टंभवतितथातत्रैवग्रंथकारैःव्याख्यास्यते । तथाचस्थलांतरत्वेनव्याख्याने
प्यर्थैक्यान्नविरोधइतिभावः ॥ **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकारेणेत्यर्थः । नकेवलमुक्तलक्षणैर्वादादिकथात्रयस्यभेदः ।
किंतर्हिसमविद्यत्वनियमरहितकर्तृककथात्वंवादत्वंतन्नियमकर्तृककथात्वंजल्पत्वंवितंडात्वंचेतिवादाज्जल्पवितंडयोर्भेदमुत्तरमू
लवाक्याक्षिप्तंस्वयमाह ॥ **किंचेति** । परपक्षनिराकरणंचेति । नचपरस्यप्रतिवादिभूतस्यमतेस्थाप्यपक्षाभावात्कथंतन्निराक
रणमितिवाच्यं । स्वोक्तप्रमाणदूषणस्यैवपरपक्षत्वेनाभिप्रेतत्वात् ॥ ७ ॥ गुरुशिष्यादयोऽसमविद्याअपिवादेधिक्रियंतइत्युक्तं
अनुपपन्नं । तयोर्विवाहोवादश्चेत्यनेनवादेपिसमानविद्ययोरेवकर्तृत्वस्योक्तत्वादित्यतोवादपदस्यवादकथार्थत्वभ्रमनिरासा
यार्थमाह ॥ [२७१।३] **वादइति** । नोत्तमाधमयोरितिकुतउक्तमित्यतस्तत्रयुक्तिमाह ॥ [२७१।४] **अन्यथेति** । प्रत्यवायंव्यनक्ति ॥ [२७१।५] **अपूज्य**

परिमळ० ॥४०॥

इति । अपूज्यः पूज्यतेयत्रपूज्योयत्रावमानितः । त्रीणितत्रभविष्यंतिदुर्भिक्षंमरणंभयमितिवचनादित्यर्थः ॥ इति[२७१।१८]व्याख्येयमिति । विपरिणम्यपुल्लिंगतयाव्याख्येयमित्यर्थः ॥ [२७१।१९]उतान्यथेति । विकल्पिता(तांत्य)न्यपक्षंशंकित्वैवनिराह ॥ नान्यथेति । तत्रहेतुरन्योन्यइति ॥ वादे[२७१।११]नतांवदिति । अन्यथापिपरीक्षेतिपक्षंविनावादेनेत्यत्रवक्ष्यामइतितावच्छब्दः । तत्वनिर्णीतिपदोक्तवादंविनेत्यस्यजल्पादिनेतिविवरणंकिमर्थंकृतमित्यतआह ॥ इति[२७१।१४]वक्ष्यमाणविरोधइति । तत्रप्रसिद्ध्याप्युच्चत्वादिविज्ञानस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । विद्यापरीक्षणमित्यस्यकेनेत्याकांक्षायांउत्तरेणान्वितंवादेनेतिपदंपूर्वत्राप्यन्वेतीत्याह ॥ [२७१।१५]वादेनेति । वक्ष्यमाणमत्रापीति ॥ [२७१।१७]व्यतिरेकस्येति । नहिजल्पादिनाक्वचिदुच्चनीचत्वविज्ञानमित्युक्तव्यतिरेकस्यजल्पादेरुच्चत्वादिविज्ञानंप्रतिनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणतानिरासमात्रपरत्वमेवनतुकदाचित्तज्जनकत्वनिरासपरत्वमपीत्यर्थः । इतीत्यनुवादस्तस्मादितिव्याख्या । नन्वित्यादिनाप्रकृतचोद्यस्यकःपरिहारोनेनोक्तइत्यतआह ॥ [२७१।१९]एतदुक्तमिति । परीक्षाचेत्यादिनोक्तंकुतइत्यतउपपादयति ॥ [२७१।२०]जयेनहीत्यादिना । ननुप्रश्नशब्दात्ठक्प्रत्ययेप्राश्निकइतिभाव्यं । कथंप्राश्नीकइत्युक्तिरतआह ॥ [२७२।५]ईकक्प्रत्ययोवक्तव्यइति । महाकविप्रयोगादितिभावः । निर्णीतिजयावित्यत्रनिर्णीतिपदस्योच्चत्वनीचत्वनिर्णीतिरित्यर्थः ॥ [२७२।१५]उपप्लवेति । प्राश्निकानामसुज्ञत्वंप्रत्यवायश्चस्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः । जल्पादिरित्यस्यपुल्लिंगनिर्वाहायाह ॥ [२७२।१९]कथाविशेषइति । शंकते ॥ [२७२।२१]अस्त्वेवमित्यादिनाजल्पोपिस्यादितीत्यंतेन ॥ [२७२।२५]हेतुरुक्तइति । वादपदवाच्यत्वेनिमित्तसत्त्वरूपहेतुरुक्तइत्यर्थः ॥ [२७३।१]अन्यथातुलापीति । प्रमाणप्रमेयसमाहाररूपपदार्थःस्यादित्यर्थः । यो

॥२४३॥

गरूढेर्विधांतरत्वप्रकारस्तुप्रागेवानुमानिकपादेतर्कतांडवेचव्यक्तः । अतएवैतत्प्रतिबंधानतत्रविधांतराभावःशंक्यः ॥ ते [२७३।२]नचतुर्थोपीति । वादसंज्ञायामुख्यत्वकथनेनवादशब्दस्यैवव्यवहारानुपपत्तिरितिपक्षोनिरस्तइत्यर्थः । मुख्यस्यैवव्यवहर्तव्यत्वादितिभावः ॥ तत्रेति । वादशब्दस्यमुख्यसंज्ञात्वेजल्पशब्दस्यामुख्यत्वेचेत्यर्थः । उत्तरवाक्यमवतारयति । [२७३।६]अपिचेति । आदिपदेनफलभेदग्रहः ॥ [२७३।९]कत्येवेति । बृहदारण्यकेपंचमेध्यायेनवमेशाकल्यब्राह्मणेशाकल्यप्रश्नस्ययाज्ञवल्क्येनोत्तरेदत्तेकुतइतिप्रमाणप्रश्नमकृत्वाऽमितिहोवाचेत्यंगीकारश्रवणादितिभावः ॥ [२७३।१०]उपक्रमेति । जनकोहवैदेहइतिअध्यायादिभागेतस्यजनकस्यवैदेहस्यविजिज्ञासाबभूव कश्चिदेषांब्राह्मणानामनूचानतमइतिसहगवांसहस्रमवरुरोधेत्यादिनास्वनि(कटमा)केतनमागतानामृषीणांमध्येकोवाअत्यंतंज्ञानीतिनिर्णेतुंगोसहस्रंस्थापयित्वाभवतांमध्येयोब्रह्मज्ञानितमःइमाःगाःसगृह्णात्वितिजनकेनोक्तेयाज्ञवल्क्येनचतद्गोसहस्रेनीतेसतिकुपितैरन्यैःकथमस्माकंमध्येभवान्ब्रह्मनिष्ठइत्युक्ताश्वलादिभिःकृतप्रश्नेषूत्तरितेषुयाज्ञवल्क्यस्योच्चत्वनिर्णयात्साकथापरीक्षार्थेतिज्ञायतइत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थेवतिरिति । याज्ञवल्क्यकथायामिवेत्यर्थः । तत्रतस्यैवेत्यनेनवतिरितिभावः ॥ [२७३।११]एवंभावइति । प्रतिज्ञामात्रेणसाध्यस्यप्रज्ञापनीयत्वमित्यर्थः ॥ [२७३।१२]अपसिद्धांतादिपरिहारेणेति । अपसिद्धांतमानबाधमानाभावादिदोषमादावनुक्त्वाप्रमाणप्रश्नस्यकर्तव्यत्वादित्यर्थः । अपसिद्धांतादावादावेवोद्भावितेसतिपरेणपश्चात्प्रमाणोपन्यासेकृतेस्वस्यपराजयस्यैवप्राप्तेरितिभावः । स्वस्यापसिद्धांतादिपरिहारार्थमित्यर्थः । अस्यवाक्यस्यप्रमाणप्रश्नाकरणेतत्प्रमेयांगीकारप्राप्त्यास्वस्यापसिद्धांतसंवादादिदोषप्राप्तेरित्यप्याहुः ॥ [२७३।१४]याज्ञवल्क्येनापित

परिमळ० त्रतत्रेति । अत्रैवशाकल्यब्राह्मणेतेषुहीदंवसुसर्वंहितंतस्मात्तद्वसवइत्यादिरूपेणप्रमाणस्योक्तत्वादितिभावः । पूर्वत्रोत्तरत्रचमू अ.२पा.१
लस्थसभाशब्दःसभ्यपरइतिभावेनोक्तं । प्रकृतानांसभ्येत्यादि ॥ [२७३।१६] तृतीयइति । विहीनाश्चेतिचकारेत्यर्थः । तत्प्रयोजनं
॥४१॥ एवशब्दप्रयोजनं ॥ [२७३।१७] इहापीति । वैष्णवाः रागद्वेषविहीनाश्चेत्युभयत्रापीत्यर्थः । सूक्ष्मप्रमेयइत्यत्रसूक्ष्मेतिहेतुगर्भं । तेन अधि.२
कारणांतराद्वेतिवाशब्दोपपत्तिः । भ्रमप्रमादानवधानादिकारणांतराद्वेत्यर्थः । अधिकरणेप्रमाणपदेल्युटोनुशासनंनेतिकार
णादाह ॥ [२७३।२२] प्रमाणाश्रयेष्विति ॥ [२७३।२४] लौकिकश्चेति । लौकिकाहिवित्तक्षेत्रादौविवादनिर्णयेकेनचिदुक्तेतत्रानाश्वासेपुनरन्या
न्पृच्छंतितत्रापितथात्वेपुनर्दूरस्थानितिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ [२७३।२५] एकदेशेति । प्रागुक्तरागद्वेषराहित्यादिविशेषणमध्येकस्मिंश्चि
द्रागेणान्यत्रद्वेषेणचप्राप्तपक्षपातरूपैकदेशोत्कीर्तनेनप्रागुक्तंसर्वविशेषणमतिदिशतीत्यर्थः ॥ [२७४।३] एतेनेति । उभाभ्यांसाधनं
चेतिसतामेवेतिव्यावर्तककथनेनेत्यर्थः । नकेवलंलक्षणोक्त्युपोद्घातकथनमित्यर्थः । यदर्थंयल्लक्षणोक्त्यर्थं । यदर्थ(यद्व्यावर्त्यं)
मुक्तमित्यपिप्राग्वत् ॥ [२७४।५] उक्तैरितिपूर्ववदिति । उक्तैःप्रथमंमानइत्यर्धस्यनन्वसंभवीदंलक्षणमित्यादिनायद्व्याख्यानं
कृतंतदेवध्येयमित्यर्थः । किंप्रमाणंप्रयोक्तव्यमित्यस्योत्तरंयत्रयदस्तितत्रतदेववक्तव्यमिति । क्वचित्किंवक्तव्यमितिकिंशब्दो
पिपठ्यतेतदातुवक्तव्यंकिं नकिमपीत्यर्थः । शंकते ॥ [२७४।६] सत्यमिति ॥ [२७४।११] नन्ववैदिकंप्रतिकथमिति । अवैदिकमित्यस्यावैदि
कपक्षमवलंब्यप्रत्यवतिष्ठमानंप्रतिभटंप्रतीत्यर्थः । वादेजल्पेचवादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरपिसाधुत्वात् । वितंडायांतुसाधोःस्वप ॥२४४॥
क्षसाधनाभावादितिज्ञेयं ॥ नन्वसद्भिरिति । वादजल्पपक्षेअसत्पक्षमाश्रयद्भिरितिव्याख्येयं । वितंडापक्षेयथाश्रुतमेव ॥ नचा

[२७४।१२] गमइति। तत्तदाचार्यवाक्यमित्यर्थः॥ [२७४।१३] न्यूनेननिगृह्येतेति। न्यूनदोषेणपरा(जितंकु)जयंकुर्यात्। न्यूनाख्यनिग्रहस्थानं ब्रूयादित्यर्थः॥ [२७४।१४] पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति। पर्यनुयोज्योपेक्षणाख्यनिग्रहस्थानंब्रूयादित्यर्थः॥ नियतावयवादीति। स्वसिद्धांतरीत्यायोनियतावयववादीतस्यताद्दशेनैववितंडेतिस्यादित्यर्थः। यथासिद्धांतंवक्तव्यमितीतितिशब्दोहेत्वर्थः। अत्रेत्यस्योत्तरेणाप्यन्वयःलिंगपदंचतात्पर्यलिंगमात्रपरमितिभावेनयोजयति॥ अत्रोपक्र[२७४।२१]मादीति। अत्रेत्यस्यार्थःप्रागेवोक्तः। दर्शनीयेत्यस्यविपरिणामेनान्वयइत्युपेत्योक्तंदर्शनीयइति॥ [२७५।२] समर्थितत्वादिति। प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थंव्याप्तिरेवयदोदिता। अवशिष्टंकिमत्रास्तीत्यादाविितिभावः। कथोच्छेदेहेतुस्तत्तात्विकतायामिति॥ तत्रै[२७५।७]वव्यवहारादिति। लिंगपरामर्शाख्यानुमानार्थेपरोपदेशरूपमहावाक्यप्रयोगएवानुमानशब्दव्यवहारादित्यर्थः। तंब्रूयाद्यदीतिमूलपदानुवादः। अनध्याहारेणैवयोजयति॥ [२७५।८] यद्वेति॥ [२७५।९] एवंविपरिवर्तेनापीति। यःसौगतःनियमाद्युग्मावयविनींब्रूयात्तंप्रतियोमीमांसकःतार्किकादिःत्रिपंचावयवामेवानुमां ब्रूयात्सयदिताद्दशीयुग्मावयविनीनानुमेतिब्रूयादित्यादिरूपेणापियोज्यमित्यर्थः॥ नियतवि[२७५।१५]षयत्वादिति। उपमानस्यमीमांसकमतेसादृश्यविशिष्टविषयकत्वात्। न्यायमतेवाच्यवाचकभावमात्रगोचरत्वात्। अभावप्रमाणस्यप्रमेयाभावमात्रप्रमापकत्वादित्यर्थः। इतिशब्दस्यैतदुक्तंभवतीतिपूर्वेणान्वयः। अनुमानेनत्वित्युक्तंव्यनक्ति॥ [२७५।१६] व्यासीत्यादिना। उक्तरूपाप्रतीतिः पंचावयववाक्येनसाध्या। तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्याः। यदेवंतदेवंयथाघटोदंडेनेत्युक्तंभवति। अनध्याहारेणयोजयति॥ [२७५।२०] यद्वेति। इतिसिद्ध्यतीतिपूर्ववाक्यइतियोज्यं। नन्वेवंनोभावपीत्याहेत्यस्यनियतावयवासिद्धेरित्येतदुत्तरामि

तिवाच्यं । तथाचानेनकथमुत्तरंजातमित्यतआह ॥ पंचावयवेति । परेणसौगतेनेत्यर्थः ॥ [२७५।३५] अन्यतरेति । मीमांसकनैया
यिकयोरन्यतरेणसौगतप्रतिभटभूतेनन्यूनत्वोद्भावनात् । अनयोरन्यतरेणद्व्यवयवप्रयोगेकृतेसतिसौगतेनापसिद्धांतोद्भावना
दित्यर्थः । यद्वातार्किकसौगतयोर्वादिनोर्मध्येतार्किकरीत्यैवात्रदोषद्वयोद्भावनादित्यर्थः । एतावंतएवानुमानस्यावयवाइत्यस्या
द्याप्यसिद्ध्यास्वेच्छयावयवोपेतानुमानप्रयोगेपरेणदोषोद्भावनान्नानुमानेनावयवकल्पनासिद्धिरितिभावः । ततःकिमित्यतआह
॥ [२७५।२१] व्योसीति । अत्रयद्यपिनियतावयवासिद्धावित्यनुवादकांशोग्राह्यः । तथापिप्राक्प्रतीकतयागृहीत्वाव्याख्यातत्वाद्विधेय
भागएवोपात्तइत्यदोषः ॥ [२७५।२३] प्राग्व्युत्पादितेति । व्याप्तिरेवयदोदिता । अवशिष्टंकिमत्रास्तिलिंगंतत्रविजानतइत्यत्रसुधायां
व्युत्पादितप्रकारेष्वित्यर्थः । ननुव्याप्तिवचनादे(वेतिद्विती)द्वितीयप्रयोगेनानुमानत्वेपिसर्वत्रकुतइत्यतोन्यायेनव्युत्पादयति ॥
[२७५।२६] इदमुक्तंभवतीत्यादिना ॥ [२७६।५] अवसितमनुमानमिति । अनुमाननिरूपणंपर्यवसितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अक्षयुक्तिवचांसी
तिनिर्दिष्टेषुनिर्दोषाक्षोद्भवंह्यत्रप्रत्यक्षं । अनुमायुक्तिरेवोक्तेत्यादिनाप्रत्यक्षानुमानेनिरूपिते । वचःशब्दितागमनिरूपणबीज
मागमस्वरूपंनिरूपयन्नेवाह ॥ निर्दोषमिति । अत्रपदकृत्यंवाक्यस्वरूपनिरूपणंचपद्धत्यादौतर्कतांडवेचव्यक्तं ॥ [२७६।६] देशांतइ
त्यादि । वियदवन्यादिभिन्नदेशत्वात् अतीतानागतवाक्यवाक्यार्थयोर्भिन्नकालीनत्वादितिभावः ॥ [२७६।८] इतिसाध्यतइति । संप्रति
पन्नवाक्यांतरवदितिदृष्टांतइतिभावः ॥ [२७६।९] अन्यत्राभावादिति । एतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थविशेषस्यवाक्यत्वरूपहेतुमतिवाक्यांतरे
अभावादित्यर्थः ॥ [२७६।१०] लिंगतानुमानमेवेति । इदंवाक्यंलिंगतयावाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकंवाक्यत्वाद्वाक्यांतरवदितिप्राप्तत्वादि

तिभावः । अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ तत्रचेति । प्रतिवादिनस्तत्रसाध्यासम्मतेरितिभावः । संबंधांतरंवेतिकल्पंनिराह ॥ [२७६।११] नद्वितीय
इति ॥ [२७६।१२] दैवादिति । घटवतिघटाभावभ्रांतिमतादैवाद्घटोत्रास्तीतिप्रयुक्तेष्वित्यर्थः । वाक्या(र्था)र्थज्ञानिप्रयुक्तेष्वितिवार्थः ॥ [२७६।१३] हेत्व
र्थेति । अन्वयप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्वज्ञानरूपत्वात् । तथाचसाध्याविशिष्टतेतिभावः ॥ अध्यापकेति । परवाक्याध्यापके
त्यर्थः ॥ मूलेति । तादृशवाक्यंयेनोक्तंतज्ज्ञानरूपमूलप्रमे(माणेत्य)त्यर्थः । तथाचतत्रनव्यभिचारइतिभावः ॥ वेदेनुपप
त्ति(त्ते)रिति । प्रमितिपूर्वकत्वस्यप्रमितिजन्यत्वरूपत्वादितिभावः ॥ [२७६।१४] साधितत्वादिति । जिज्ञासाधिकरणेवेदानामं
गीकार्योहिनित्यतेत्यादौसाधितत्वादित्यर्थः ॥ [२७६।१५] नचवैदिकपदेभ्योन्यानीति । पूर्वतंत्रेलोकवेदाधिकरणेतथोक्तेरितिभा
वः ॥ ७ ॥ तदेत्यादिश्वेदित्यनंतरंशेषोध्येयः ॥ [२७६।२२] अभिधानादिति । प्राभाकरैरुक्तेरित्यर्थः ॥ [२७६।२४] गुणेषुजातेरिति ।
आकृतिव्यंग्यत्वाज्जातेःगुणेष्वाकृतेरभावेनतैर्जातेस्तत्रानंगीकारादित्यर्थः ॥ नसंभवतीति । असंभविस्मृतौलक्षणमित्यर्थः ॥
[२७६।२५] तथेति । असंभवलक्षणमित्यर्थः । तत्रहेतुस्मृतेरिति । मानसंतद्धिविज्ञानमित्यनुपदमेवेतिभावः ॥ प्रत्युत्पन्नेति । अ
व्यवहितपूर्वकालोत्पन्नमिंद्रियार्थसन्निकर्षादिरूपमसाधारणकारणंयस्यतादृशप्रत्ययत्वमित्यर्थः । कदाचित्संस्कारोत्पत्त्यव्य
वहितक्षणोत्पन्नायांचिरकालीनसंस्कारजायांआत्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणजायांचस्मृतावनतिव्याप्तयेक्रमान्नियमेने
ऽतिप्रत्युत्पन्नेतिअसाधारणकारणेतिचोक्तं । नियमेनप्रत्युत्पन्नतंतुसंयोगाद्यसाधारणकारणकपटादौअनतिव्याप्तयेप्रत्ययेत्यु
क्तं ॥ [२७६।२६] अव्यवच्छेदकमिति । स्मृतेरित्यनुकर्षः । तत्रहेतुस्मृतेरपीति । पररीत्यापिस्मृतौएतल्लक्षणमस्तीत्याह ॥ संस्कारस्ये

ति ॥ [२७७।१]उद्बुद्धइति । सदृशदर्शनादिनाकार्योन्मुखीभूतइत्यर्थः ॥ [२७७।२]तन्निराकुर्यादिति । नियमेनेत्यादिनोक्तानुभूतित्वं तच्छब्दार्थः । नन्वतएवनियमेनेत्युक्तमित्यतआह ॥ नचेति । दंडादेर्घटत्वाद्यवच्छेदेनेवेहानुभूतिमात्रनिष्ठेनावच्छेदकेननियमोग्राह्यः । नचोक्तरूपानुभूतित्वातिरिक्तमवच्छेदकमस्तिअनेनैवावच्छेदकेननियमग्रहणेचात्माश्रयापत्तेः।तथाचातिव्याप्तिपरिहरतोसंभवएवापन्नइतिभावः । पूर्वलक्षणेस्मृतिव्यावर्तकंकिमपिनेत्येवंपरतयाव्याख्यातमिदानींअस्तुवाकिंचिद्व्यावर्तकंकिमपिनेत्येवंतथापिस्मृतावव्यापकतयालक्षणोक्तिरयुक्तेत्येवंपरतयाव्याचष्टे ॥ यद्वेति । [२७७।७]किंवाघटादीति । यथाघटादिरनुभूतित्वशून्यइतिप्रमाणंनभवतितथेत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयत्वमिति । सिद्धेचास्यलक्षणत्वेतदभावात्स्मृतिरप्रमाणंसिद्धेचतदप्रामाण्येतत्र(त्रानतिव्या)नाव्याप्तेरस्यलक्षणत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ तथाचकेनेति । लक्षणेनेत्यर्थः । लक्षणत्वासिद्धेरितिभावः ॥ [२७७।८]केनेति । केनहेतुनेत्यर्थः ॥ [२७७।१०]साक्ष्यादीति । निर्णीतवित्तक्षेत्रादिविषयेकालांतरेविप्रतिपत्तौअस्मिन्नर्थेऽयंप्राक्साक्षीद्रष्टाअधुनातस्यार्थस्यस्मर्तेतिभावेनायंसाक्षीत्युच्यते । स्मृतेरप्रामाण्येतादृशव्यवहारोनस्यादित्यर्थः । आदिपदेनलिखितभुक्तिव्यवहारग्रहः । ननुस्मृतेःपूर्वानुभूतेप्रमाणत्वेपिनस्वातंत्र्येण किंनामपूर्वमिदमनुभूतंस्मर्यमाणत्वादितिलिंगत्वेनैवेतिभावेनशंकते । स्मृतिरेवेति । लिंगतयेति । स्मर्यमाणत्वादिदंप्रागनुभूतमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ तथानुभवाभावादिति । अनुमिनोमीत्यनुभवाभावादित्यर्थः । साक्षात्कारःकर्मकारकजन्यः । जन्यसविषयकक्रियात्वात्इत्येवंकार्यात्कारणानुमानमित्याशयेनोक्तं ॥ कार्येणेति ॥ [२७७।११]कर्मकारकतयेति । क्रियांकुर्वद्धिकारकमितिचप्रसिद्धेः ॥ स्मृतिरित्येवेति । ॥२४६॥

स्मृतिर्मानमित्येववक्तव्यमित्यर्थः ॥ **वचनाच्चेति** । स्मृतिर्मानमित्युक्तवचनात् । स्मृतिप्रामाण्यानुभवोनुमीयतइतिकृत्वा स्मृतिर्मानमितिलोकव्यवहारएवस्मृतिप्रामाण्येप्रमाणमित्यर्थः । प्रामाण्येबाधकसद्भावादितिपंचमपक्षंविवृण्वन्नेवावतारयति ॥ [२७७।१२] **नन्वित्यादिना** ॥ [२७७।१३] **इतिपंचममिति** । इत्येवंबाधकसद्भावरू(पंचरम)पपंचमकल्पमित्यर्थः । मनःप्रत्यक्षजंमनोरूपसन्निकृष्टेंद्रियजन्यमित्यर्थः ॥ [२७७।१६] **प्रकृतेति** । चशब्देसतिद्वयोःप्रकृतत्वमनुसंधीयतेतथैवव्युत्पत्तेः । अतोर्थवान्चशब्दइतिभावः । योगिनइत्यनुवादः । अणिमादिसिद्धिसंपन्नाइतिव्याख्यानं ॥ [२७७।१८] **श्रुतीति** । उपनिषदादौकण्वभृगुप्रभृतयःप्रसिद्धाःतथामन्वादिस्मृतिषु । योगिनोयंप्रपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषइतिइतिहासे । कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धइत्यादिनाभागवतेप्रसिद्धाइत्यर्थः ॥ **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणेकार्यताचेत्यादिग्रंथइतिभावः ॥ **कर्मविधीति** । यथायजेतेत्यादिविधिबलात्कार्मिणउपेयंते । तथायोगीयुंजीतसततमुपविश्यासनेयुंज्यादित्यादियोगविधिबलाद्योगिनोप्युपेयाइतिभावः ॥ [२७७।१९] **अप्ययइति** । प्रलयइत्यर्थः । विश्वकर्मणिभगवति । शुभ्रचक्षुःनिर्मलचक्षुष्कोनारायणप्रसादेनसमृद्धज्ञानचक्षुषाइत्यादिपाद्मवाक्यं ॥ वैराग्यपादे नतृतीयेतथोपलब्धेरित्यधिकरणेभाष्योक्तं । दिव्यमितिगीतावाक्यं । नन्विंद्रियाणांप्राप्यकारित्वनियमादित्यादिनाकृतचोद्यस्यातीतेत्यादिग्रंथेनकिमुक्तमित्यतआह ॥ (एतदु)[२७७।२४]**इदमुक्तमिति** ॥ **अनैकांतिकइति** । योगिप्रत्यक्षइतियोज्यं । तर्हियद्वदितिकिमर्थमुक्तमित्यतआह ॥ [२७७।२५] **दृष्टांतेति** । नन्वेवंमनइवचक्षुराद्यपिप्रत्यासत्तिमात्रेणव्यवहितमपिभासयेदित्यतआह ॥ **कार्यदर्शनवशाच्चेति** ॥ [२७८।१] **अभिनयेति** । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः । विज्ञातमित्यनुवादः । स्मृतमितिव्याख्या ॥

पूर्वानुभवावच्छिन्नेति । पूर्वानुभवविशेषणकेत्यर्थः ॥ **साक्षिसिद्धत्वादिति** । मयैतत्कृतमितिमनसास्मृतिसाक्ष्यनु भवेनुभवस्यानवच्छेदकत्वेनकृतेरेवावच्छेदकत्वेनप्रतीत्यानुभवानवच्छिन्नार्थविषयकत्वस्यैवस्मृतौसाक्षिसिद्धत्वादितिदर्शयितु मित्यर्थः ॥ मानसतेति । मनोरूपेंद्रियजन्यप्रत्यक्षतेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । समयपादे । मनोमयइतिभेदतः । म नसोपिगृहीतत्वादितिनिरीश्वरसांख्याधिकरणेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **तथापीति** । मनसःसाक्षिवेद्यत्वेपितयोःकार्यकार णभावोनप्रत्यक्षइत्यर्थः ॥ **नित्यानुमेयमिति** । तथाचस्मृतौमानसतानसाक्षिवेद्येतिभावः । भट्टमतेनहिअयंज्ञानविषयोज्ञा तताधारत्वादितिज्ञाततारूपलिंगेनज्ञानमनुमेयं । तदेवसिद्धमितिभावेनाह ॥ **ज्ञाततायाइति** । नचप्रमाणतोन्यांस्यात्प्रमि तिर्नामकुत्रचिदितिभक्तिपादीयाद्याधिकरणेग्रंथांत्यभागेनिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः।प्राभाकरमतंशंकते॥**स्वप्रकाशमिति**। **अनात्मत्वादिति** । जडत्वादित्यर्थः।नहिजडरूपज्ञानस्यस्ववृत्तित्वंयुक्तं ।घटादेरपितथात्वापत्तेः। तेजसस्तुधर्मिग्राहकमान सिद्धमित्यर्थः।ननुन्यायरीत्यामनोवेद्यताऽस्तुज्ञानस्यनसाक्षिवेद्यतेत्यतआह॥ **मानसेति**। इच्छाज्ञानंसुखंदुःखंभयाभयकृपा दयः । साक्षिसिद्धानकश्चिद्धितत्रसंशयवान्क्वचिदित्यादिनाज्ञानपादेनिरसिष्यतइतिभावः ॥ **रूपादिमत्येवद्रव्यइति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यवाताद्दशोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यवाचर्मचक्षुरादिप्रत्यक्षगोचरतायांतंत्रत्वाद्भगवत्यप्राकृतरूपा दिमतितत्प्रयोजकप्राकृतरूपादेरभावादितिभावः॥ **वेदानुसरणेत्विति** ।अनुमानस्येत्यनुकर्षः । साध्येत्यादेरुपाधिप्रतिपक्ष योरित्यनेनयथाक्रममन्वयः । प्रपंचितमेतच्छास्त्रयोनिसूत्रइतिभावः ॥ **परतंत्रएवेति** ।मूलप्रमाणसापेक्षत्वादितिभावः ॥

प्रागिति । एतदधिकरणादिभागे । साधितमित्यस्यार्थःसिद्धमिति ॥ २ । १ । २ ॥ ७ ॥ ॐअभिमानिव्यपदेशस्तु । शंकोत्थापनायाह ॥ **युक्त्यंतरेति** ॥ **सूत्रत्वेति** । अनन्यलभ्यार्थकत्वरूपसारवत्त्वलक्षणवत्त्वव्याघातइत्यर्थः । उपल क्षणतयासर्वयुक्तिविरोधनिरासलाभेप्रातिस्विकतन्निरासायसूत्रांतरकरणायोगादितिभावः । यद्वाविश्वतोमुखत्वव्याघातइत्य र्थः । अनेकशाखानिर्णायकत्वस्येवानेकविरोधनिरासकत्वस्यापिविश्वतोमुखत्वशब्दार्थत्वात् ॥ **फलव्यभिचारादीति** । आप्तोक्तत्वगुणाभावविरोधआदिपदार्थः ॥ **ज्ञानमिति** । ईक्षणशब्दितमित्यर्थः ॥ **श्रोतृत्वादिकमिति** । विवादका मसंवादादिरादिपदार्थः । वाचकइत्यत्राकांक्षांपूरयति ॥ **इत्यनुवर्ततइति** । अभ्यधिकाशंकाप्रकारंदर्शयितुमाह ॥ **एतदुक्तमिति** । मृदादिशब्दैरादिकालीनपृथिव्यादिग्रहः । प्राणाइंद्रियाणि । अहंश्रेष्ठइत्यर्थेविवादमकुर्वन्नित्यर्थः । इत्या दिवेदाइत्यादिपदेनओषधयःसंवदंतेयंपृथिवीनवेदेत्यादिग्रहः । सर्वोप्यमानमितिपश्चाद्वक्ष्यामइतितावच्छब्दः ॥ **इतिव दिति** । नभो(ननीलरू)नीरूपंविभुत्वादित्यादियुक्तिविरुद्धंनीलंनभइतिप्रत्यक्षंयथेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिंनिराह ॥ **मृदिति** । इत्यादीत्यादिपदेनाप्तेजस्त्वादिग्रहः । जडत्वात्घटवदितिचगृह्यते । तावतानविष्णुकारणत्वादिव्याघातइत्यतआह ॥ **तथाचेति** । एकदेशस्याप्रामाण्येसतियतोवाइत्यादिवाक्यांतरेप्तित्सामान्यादितरेषुतथात्वमितिजैमिनिन्यायेनाप्रामाण्यंवे दवाक्यत्वहेतुनैतद्दृष्टांतेनानुमास्यतइत्यर्थः । दृष्टव्याप्तीत्येतदभिप्रायंविवृण्वन्नभ्यधिकाशंकाप्रकारंव्यनक्ति ॥ **मैवमित्या दिनासिद्धैवेत्यंतेन** ॥ तन्न्यायसंचाराविषयत्वमेवव्यनक्ति ॥ **तत्रहीत्यादिना** । पूर्वाधिकरणइत्यर्थः । परिहृतइत्यन्वयः ॥

[२७८।२४] **हेतुरिति** । वेदाद्यप्रामाण्यइतियोज्यं ॥ **आपाततइति** । प्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः ॥ **नित्यत्वेनेति** । स्वतंत्रपुरुषाप्रणीतत्वेनापवादकदोषाभावेनज्ञानजननशक्तितएवप्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्थितावित्यर्थः ॥ [२७८।२५] **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठानइत्युक्तविशेषणेत्यर्थः ॥ **अनैकांतिकत्वमितीति** । फलहेतुतयानिर्णीतेविगुणतयानुष्ठितलौकिकक्रियादाविति भावः । एवंपूर्वतनयुक्तेःसावकाशत्वमुक्त्वात्रत्यविरोधियुक्तेर्निरवकाशत्वेनदृढत्वमाह ॥ [२७८।२६] **नचास्याइत्यादिना** । एतेनपूर्वत्रसावकाशयुक्तिविरोधोनिरस्तोत्रतुनिरवकाशदृढयुक्तिविरोधोनिरस्यतइतिपूर्वानंतर्यसंगतिरप्युक्ताध्येया । व्याप्त्यादेः व्याप्तिपक्षधर्मतयोः । विपक्षेबाधकमनुकूलतर्कंचव्याप्तिनिर्णायकमाह ॥ [२७९।३] **बुद्ध्यादिमत्त्वेचेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । एवंव्याप्तिमुपपाद्यमूलमुपलक्षणमित्युक्तत्वात्पक्षधर्मतामपिव्यनक्ति ॥ [२७९।५] **नचमृदादिष्विति** ॥ व्याघातादिति । मृदादिष्वित्यस्यमृत्त्वादिमस्त्वित्यर्थत्वादितिभावः । कथंमानंभवेदितिमूलोक्तेःशंकोत्तराभ्यांतात्पर्यंव्यनक्ति ॥ ननुचेत्यादिना। ननुमृदब्रवीदित्यादेःप्रत्यक्षविरोधएवनयुक्तिविरोधोतोत्रपादेनिवेशोनयुक्तइतिचोद्यशंकाव्याजेननिरस्यन्पूर्वपक्षशंकानुदयमाशंक्यसमाधत्ते ॥ [२७९।७] **ननुप्रसिद्धमृदित्यादिना** ॥ [२७९।८] **सपक्षांतरेति** । मृदाद्यन्येत्यर्थः ॥ **असिद्धिरिति** । बुद्धिवागादिकंवेदवाक्यादंगीकुर्वाणेनाज्ञातृत्वावक्तृत्वादिरूपजडत्वस्यांगीकर्तुमशक्यत्वादितिभावः । **टीकायां**जडत्वस्यहेतूकरणेतुआदिकालीनमृदादिपक्षीकारपक्षएव । तत्रचमृत्त्वादिनाजडत्वमनुमेयमितितात्पर्यमुक्तंचंद्रिकायां ॥ [२७९।९] **वेदएवेति** । मृदब्रवीदित्यादिरित्यर्थः ॥ [२७९।१०] **वाक्यांतरेणेति** । अब्द्यःपृथिवीत्यादिरूपेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपिपक्षेधर्मिग्राहकजातीयबा

धोस्तीत्यतआह ॥ [२७१।१०] परिदृश्यमानेति । इदानींतनमृदादिरूपकार्यसजातीयकारणजन्यंकार्यत्वादित्यनुमानेनादिकाली
नमृदादिसिद्धेरित्यर्थः ॥ एतेनेति । मृदब्रवीदित्यादिविषयादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वकथनेनेत्यर्थः । मृदादेरवैदिकार्थ
त्वादितिभावः । यद्वावेदादन्यस्यैवोपजीव्यत्वकथनेनेत्यर्थः । उपजीव्यवेदार्थएवयुक्तेरविरोधकत्वादितिभावः ॥ [२७१।१२] वेद
स्येति । पूर्वाधिकरणेसम्यगुपपादितप्रमाणभावतयाप्राप्तंपूर्वश्लोकेतथापीत्यनेनसूचितंवेदस्यनिरवकाशत्वमितिभावः ॥
[२७१।१३] युक्तेश्चेति । दृष्टव्याप्तीत्यनेनप्रागुक्तयुक्तेर्निरवकाशत्वमितिभावः । धरादेव्याःस्त्रीत्वादाह ॥ पुमांश्चेतनइति ॥
[२७१।१५] अर्थापत्तिमिति । तदुभयाविरोधान्यथानुपपत्तिंसूचयतीत्यर्थः । मृत्त्वादित्यत्रमृत्त्वरूपजडगतधर्मःकश्चिदभिमतो
थमृत्पदवाच्यत्वं नद्वयमपीतिक्रमेणनिराह ॥ [२७१।१६] तथाचेत्यादिना ॥ अतिप्रसंगादिति । पृथिव्यादेरपिगोपदवाच्यत्वे
नसास्नादिमत्त्वप्रसंगादित्यर्थः ॥ [२७१।१७] प्रकृतेति । मृदब्रवीदित्यादौचेतनस्यैवोक्त्यंगीकारेणतद्वाक्यार्थाविरोधादित्यर्थः ।
यदिमृत्त्वादिकंचेतनेष्वसिद्धंतर्हितन्नामकइत्ययुक्तं प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अमुख्यवृत्त्याचेत्मुख्यन्यायविरोधइतिशंकते ॥
नन्विति । अभिधानशक्त्यामुख्ययावृत्त्येत्यर्थः । मृद्गतमृत्त्वरूपधर्मस्यचेतनेअभावेपिजडगतमृत्त्वरूपधर्मंप्रतिस्वातंत्र्यरूप
निमित्तमस्तीतिभावेनाह ॥ मृदाद्यभिमानित्वादिति । पराधीननियंतृत्वरूपाभिमानवत्त्वादित्यर्थः । विवरिष्यतेचै
तदग्रे । तर्हिजडेषुप्रयोगोनस्यादित्यतस्ततोन्यूनवृत्त्येत्याह ॥ [२७१।१८] पृथिव्यादिष्विति । तदभिमतत्वेनतच्छब्दवाच्यचेतनसंबंधे
नेत्यर्थः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यत्रोक्तदिशेतिभावः । तत्राव्यक्तादिशब्दवाच्येश्वरसंबंधादन्यत्रशब्दप्रयोगइत्युक्तेः ।

कश्चिदन्यइतिपदद्वयतात्पर्यशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति । नन्वेतइत्यादिना । युक्त्यागमविरोधेनेतिपदतात्पर्यशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति ॥ नन्वेवमित्यादिना ॥ अनभिमानिस्वीकारइति । पृथिव्याद्यभिमानहीनस्यकस्यचिच्चेतनमात्रस्यमृदब्रवीदित्यादौप्रतिपाद्यत्वेनस्वीकारेसतिपृथक्मृत्त्वादिधर्मवत्त्वतत्स्वातंत्र्यरूपनिमित्तद्वयव्यतिरेकेणेत्यर्थः॥ उक्तेति । तदनधिष्ठितेत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति । पूर्वपक्षदशायां ननुनित्यतयेत्यादिनोक्त(धर्मवत्त्वस्वातंत्र्यरूपनिमित्त)रीत्येत्यर्थः ॥ उपपत्तिमिति । मृत्त्वादियुक्तिमित्यर्थः ॥ वेदप्रामाण्येपीति । तस्यापिनित्यनिर्दोषत्वाद्युपपत्त्योपपादितत्वात्पूर्वंनयइतिभावः । इतिपदस्यप्राप्तमित्यनंतरमन्वयइतिप्रागुक्तत्वात्तदनूद्यतस्यार्थमाह ॥ इत्युक्तमेतत्सर्वमिति । प्राप्तमित्येतदनंतरमयंशेषोवा । अत्रेतिभाष्यपदानुवादः । तस्यव्याख्या इतिसूत्रइति । एतच्चसूत्रभाष्येव्यक्तमितिभावः । अत्रेत्यादिकंततइत्यतःप्रागप(क्रष्टव्य)कर्ष्टव्यमितिभावेनयोजनांतरमाह ॥ यद्वेति । तस्येत्यस्यइत्यर्थइत्यनेनान्वयः । अत्रेत्यस्यार्थएवंप्राप्तइति । अयोगानुपयोगौक्रमाद्व्यनक्ति ॥ मृदादीति ॥ लक्षणेतिच । विद्वद्रूढिसंज्ञावादिति । अज्ञप्राज्ञभेदेनरूढाववांतरभेदस्यसमाकर्षनयेसमर्थनादितिभावः ॥ नचात्रबाधकमिति । नचान्यायानेकार्थत्वमेवबाधकमितिशंक्यं । अजा(क्षादि)दिशब्देष्विवतुल्यवृत्त्यानेकार्थत्वस्यैवान्याय्यत्वंअत्रचन्यूनाधिकवृत्त्यंगीकाराददोषइतिभावः । विजिज्ञापयिषता ज्ञापयितुमिच्छावता ॥ तुशब्देनमुख्यवृत्तिःसूचितेति । तुशब्दोह्यवधारणार्थःसन्योग्यतया अभिमानिपदेनान्वेति । अभिमानिनएवव्यपदेशोभिमानिव्यपदेशइति । नचमृदब्रवीत्तत्तेजऐक्षतताआपऐक्षंतेत्यादौमृ

त्तेजःप्रभृतिशब्दैरभिमानिनएवोक्तिःसंभवति । तथात्वेअभिमानिनएवोपादानापत्तेः । तथाचतेजःप्रभृतिवाक्यशेषेतेजोबन्नानांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोदितितेजःप्रभृत्यचेतनानांत्रिवृत्करणाद्यनुपपत्तेः । निगमनिघंटुव्याकरणादौजडवाचित्वप्रसिद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्मान्मृदादिशब्दैःमृदाद्यचेतनानामपिव्यपदेशोनापलापार्हः । ब्रूतेचपरमाप्ततमःसूत्रकारोभिमानिनएवव्यपदेशइतिसोपपत्तिकं । तदुभयबलादभिमानिनिमुख्यवृत्तिरभिमन्यमानेतुनतथामुख्यवृत्तिरितिज्ञायते । तथाचपरममुख्यवृत्त्याअभिमानिनएवमृदादिशब्दैर्व्यपदेशोनान्यस्येत्युक्तेलोकसिद्धमुख्यवृत्त्यान्यस्यवाच्यत्वेष्ववधारणार्थतुशब्दउपपन्नः । तत्तेजऐक्षतेत्यादौशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यत्रोक्तरीत्यातेजःप्रभृतिजडेषुविन्यस्तस्यैवाभिमानिनस्तेजःप्रभृतिशब्दैर्ग्रहणंनकेवलस्येति । त्रिवृत्करणाद्युपपत्तिश्च कर्मदेवतादेर्वेदार्थत्वेपितदेवसर्वशास्त्रयोनीतिसमन्वयसूत्रेतुशब्देनपरममुख्यवृत्तिर्यथासूच्यतेतथेतिभावः ॥ तत्रोपपत्तीति । मुख्यत्वेस्वातंत्र्यरूपनिमित्तसत्त्वरूपोपपत्तीत्यर्थः । तांव्यनक्ति ॥ अभिमानीति । पराधीननियंताह्यत्राभिमानिशब्दार्थः। तथाचतावताभिमानिपदेनयथेष्टविनियोक्तृत्वरूपस्वातंत्र्यसूचनेपितस्यशब्दप्रवृत्तौनिमित्तत्वंकुतइत्यतआह॥ ततश्चेति । स्वातंत्र्यंतद्गतत्वंचशब्दवृत्तेर्हिकारणं । स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यात्कुतोराज्ञिजयोन्यथेत्युक्तदिशातदधीनसूत्रेस्वातंत्र्यस्यशब्दवृत्तिहेतुत्वस्यसमर्थनात् । अव्यक्तादेरीशाधीनत्वादव्यक्तादिशब्दजातमीशेअर्थवदितिवन्मृदादेरभिमान्यधीनत्वान्मृदादिशब्दजातंअभिमानिन्यर्थवदितिसंभवेनेतिन्यायेनेत्युक्तं॥ उत्तरसूत्रइति । दृश्यतेचेतिसूत्रेइत्यर्थः॥ प्राणसंवादादीति । प्राणाःअहंश्रेयसिव्यूदिरेइतिप्राणपदेनेंद्रियाभिमानिनामनेकेषांग्रहणेतत्कर्तृक

विवादादिर्घटतइतिबहुवचनंप्रयुक्तमित्यर्थः॥[२८०।१६]इदमिति। सौत्रमित्यर्थः॥[२८०।१७]प्रादेशिकत्वेति। एकदेशवृत्तित्वेत्यर्थः॥वैयर्थ्येति। तदनधिष्ठितेत्यादिनाप्रागुक्तदिशेतिभावः॥ [२८०।१३]इत्यागममप्यत्रसंवादयतीति। एतेनविशेषानुगतिशब्दोविशेषानुगतिबोधकागमपरः।यथास्यैवचोपपत्तेरूष्मेत्यत्रोष्मशब्दः।अन्यथाभिमानिनांप्रादेशिकत्वेत्यादिनोक्तचोद्यनिरासकशक्त्यादिमत्त्वस्यार्थापत्त्यैवसिद्ध्यापुनस्तदुक्तिपरस्यास्यपौनरुक्त्यापत्तेरित्युक्तंभवति॥ आकांक्षेति। अभिमानिनःप्रादेशिकत्वेत्यादिनोक्ताकांक्षानुसारेणेत्यर्थः॥ आदावुक्त्वेति। अनुव्याख्यानइतियोज्यं॥ [२८०।२१]पूर्वनिपातमिति। अल्पाच्तरंपूर्वमितिपाणिन्युक्तंपूर्वमुच्चारणीयत्वमित्यर्थः॥ [२८०।२२]आत्मनिचैवमिति। परमात्मन्येवाघटितघटकाचिंत्यविचित्रशक्तयःसंतिनजीवइतिअत्रैवपादेश्रुतेस्त्वितिनयेवक्ष्यते। वियत्पादेचोत्क्रांतीतिनयेक्रियावत्त्वेनजीवानामणुत्वंवक्ष्यते। अत्रवाक्येदेवतारूपजीवानामचिंत्यसामर्थ्यंव्याप्तत्वंचोच्यते। अतोविरोधात्कथमुपादेयमित्यर्थः॥ असाविति। अनुपलंभइत्यर्थः॥ [२८०।२६]उदाहृतेति। पृथिव्याद्यभिमानिन्यइतिस्मृतीत्यर्थः। एषाचसमग्राभाष्येव्यक्ता॥ इतिसूत्रमिति। एकवचनंजातावितिप्रागेवोक्तमितिभावः॥ [२८१।१८]अर्थापत्त्येति। युक्त्यागमविरोधेनेत्युक्तार्थापत्त्यादृश्यंतेचाधिकारिभिरित्युक्तप्रत्यक्षेणचेत्यर्थः। पृथिव्याद्यभिमानिन्यइतिस्मृत्यानसिद्धमितिभावेनाह॥ समर्थितंचेति॥ [२८१।१२]अनेकत्रेति। यज्ञादिशालास्वित्यर्थः॥अर्थक्रि[२८१।१३]ययासंवादेनचेति। मंत्राणामौषधादिबोधकवाक्यानांचेत्यर्थः। यद्वाउपलंभोभ्रमोस्त्वित्यतआह॥ अर्थक्रिययेति॥ अपिलो[२८१।१४]केइतीति। लोकेपिपिशाचादयोंतर्धानशक्त्यानोपलभ्यंतेकिम्वीश्वरइतिवक्ष्यतइत्यर्थः। अचेतनमात्रइत्युत्तयाअग्न्यादिपदमचेतनस्यापिवाच

कमित्युक्तंभवति ॥ [२८१।१५] प्रलीनइति । लीनदेहोलयवर्तिजीवइत्यर्थः ॥ जगद्व्यापारेति । इंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकार प्रथमानिवज्री । अग्नेयंयज्ञमध्वरंविश्वतःपरिभूरसि । उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपंथामित्यादावितिभावः ॥ इत्यलमिति । अयंभावः । मत्सिसोमवरुणमत्सिमित्रमित्यादौसोमंप्रतिवरुणादीन्मादयस्वेत्युच्यते । नचजडस्यविग्रहादिहीनचेतनस्यवासोमपानकृतमदःसंभवति । किंच तेषांपाहिश्रुधीहवमितिपानस्तोत्रश्रवणादिकंश्रूयते । नचविग्रहेंद्रियादिहीनस्यतद्युक्तमित्याद्यूह्यमिति ॥ [२८१।१६] वाक्यतापन्नानीति । आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्तामापन्नानीत्यर्थः । योगिनामपिदेवताप्रत्यक्षंनेंद्रादिपदव्युत्पत्तिहेतुरित्याह ॥ [२८१।११] देवतादर्शनंचेति ॥ [२८१।१२] नतद्व्युत्पत्तिहेतुरिति । योगिनामपीत्यनुकर्षः ॥ [२८१।१३] सामर्थ्यादिति । अन्वययोग्यताबलादित्यर्थः । व्युत्पत्तिर्वाचकत्वप्रतीतिः । तत्रोपसर्जनीभूतेनवाचकत्वेनवस्तुपदोक्तस्यान्वयइत्याह ॥ [२८१।१४] वस्तुनोव्युत्पत्तिरितीति ॥ अनेनचेति । युज्यतएवेतिएवशब्दसंबंधइत्यर्थः । अर्थमग्रेविवक्षुराकांक्षाशांतयेअन्वयमात्रंदर्शयति ॥ [२८१।१५] शास्त्रैलिंगतइत्यादि ॥ [२८१।१६] शंकानुवादेति । प्रत्यक्षेणदुरधिगमत्वादिनायत्पूर्वपक्षिणाशास्त्रैकसमधिगम्यत्वंदेवतायाउक्तंतदनुवादइत्यर्थः । मुद्गपर्णीमाषपर्णीतिधान्यविशेषनाम । ननुयःपाशहस्तःसवरुणइत्यादौपाशहस्तादिसमुदायशब्दस्यव्युत्पत्त्यभावेकथंतेनतदर्थावबोधइत्यतआह ॥ [२८१।२३] समासस्येति ॥ वाक्यत्वेनेति । अवयवभूतपदगतशक्त्यै(वा)कार्थबोधकत्वेनपृथक्समुदायव्युत्पत्तिर्नापेक्षितेत्यर्थः । शास्त्रोक्तदेवतायाइत्यनुक्त्वावस्तुनइतिसामान्योक्तिकृत्यंव्यनक्ति ॥ नकेवलमित्यादिना ॥ [२८१।२४] धर्मादावपीति । चोदनालक्षणोर्थोधर्मइत्यत्रयश्चोदनाप्रमाणकोर्थरूपःसधर्मः अन्यः श्येनादिरधर्मइतिजैमिन्या

चार्यैस्तथैवोक्तं।तत्रत्रिवृत्पंचदशःसप्तदशएकविंशःएतानिवावज्योतींषियएतस्यस्तोमइत्यादिवाक्यबलात्ज्योतिषांस्तोमोयस्मि न्सज्योतिष्टोमइत्यादिप्रकारेणतत्रव्युत्पत्तिरितिभावः ॥ आक्षिप्तमिति । बौद्धादेःमूर्खैरित्यनुवादः । अविदितशक्तिभि रितिव्याख्या । वस्तुतःशब्दस्ययत्रमुख्यवृत्तिस्तदनभिज्ञैरित्यर्थः॥ इदमिति । शक्तितत्वज्ञानानुसारेणशक्तिव्युत्पादनरूपंका रणमित्यर्थः।देवतादौशक्तिव्युत्पादकस्यसूत्रकारादेःशक्तितत्वाभिज्ञत्वादितिभावः।इतिशब्दस्येतिहिशब्दसूचितहेतोरितिहेत्व र्थत्वंध्येयं॥ प्राबल्यादिति।प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमित्युक्तेरितिभावः ॥ यत्किंचिदिति। सर्वंविलाप्यांतस्तम सिविलीनइत्यादावित्यर्थः॥ईर्ष्याद्युक्तमिति । पूर्वाधिकरणेउपजीव्यविरोधेतुवेदस्यान्यार्थकल्पनेत्याद्युक्तमित्यर्थः॥ इत्येव बाधकमिति । अन्यथेदंरूप्यमितिभ्रमोनेदंरूप्यमितिबाधबोधस्यबाधकःस्यादितिभावः ॥ अनेनेति । दृढयुक्तिविरोधे त्वित्यनेनेत्यर्थः ॥ सर्वत्रापीति । तथाचपूर्वाध्यायेप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्षयुक्तयुक्त्यपेक्षयासिद्धांतीययुक्तीनांव्याप्त्यादिमत्त्वे नदृढत्वादापाततःपूर्वपक्षदिशाप्रतीतार्थप्रच्यावनमेतदधिकरणन्यायेनेत्युक्तंभवति। न्यायइत्यस्यार्थःप्रकारइति ॥ २ । १ । ३॥ ॥ ४ ॥ असदितिचेत् । अधिकरणोपाध्युक्तौबीजमाह ॥ ननुचेत्यादिना ॥ परिहारस्यचेति । प्रतीतार्थप्र च्यावनेनाविरुद्धार्थांतरकल्पनरूपस्येत्यर्थः । अल्पपदस्यकृत्यंअग्रेविवक्षुःवाक्ययुतेत्येवानुदितवान् । बाहुल्यादित्यनुवादःप्राब ल्यादितिव्याख्या । वस्तुनिर्णयपदस्यावृत्तिर्भवेदित्यस्यानुवृत्तिंचमत्वाह ॥ वस्तुनिर्णयोभवेदितीति । अत्रेतिशेषः । त स्यार्थःअधिकरणइति । तावताकथमगतार्थतेत्यतआह॥ एतदुक्तंभवतीति । तदसिद्धिर्जगत्कारणत्वासिद्धिः॥ सुदृढयेति ।

ननु(यद्यपि)प्राचीनयुक्तिर्व्याप्त्यादिमत्त्वात्दृढा । इयंतुतद्धीनत्वाददृढा । अन्यत्रानुपक्षीणत्वेसतीतिवक्ष्यमाणयुक्तेर्व्याप्त्या दिमत्त्वेपिअविरोधित्वात् । विरोधिन्योस्तुभावत्वयुक्तिपरिशेषरूपयुक्त्योः । क्रमाद्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभावादितिंचेत्सत्यमेत त्तथापिवेदवाक्यासंवादसंवादाभ्यांपूर्वोत्तराधिकरणयुक्त्योःदृढत्वादृढत्वेध्येये । श्रुतिसंवादेनात्रत्ययुक्तीनांव्याप्त्यादिमत्त्व मावश्यकमितितात्पर्यात् । एतेनसोपानारोहणन्यायेनयुक्तिदृढयुक्तिसुदृढयुक्तिविरोधानांक्रमान्नविलक्षणत्वादित्याद्यधिकर णत्रयेणनिरासादस्यसंगतिरपिसूचिता ॥ श्रुतिसहितयुक्तिभ्यइति । विश्वप्रागभावस्यकारणत्वमात्रसाधिकायुक्तिरेका । वियदादेर्लयेअभावसाधिकाभावत्वयुक्तिरन्या । विश्वप्रागभावस्यकर्तृत्वसाधिकापरिशेषयुक्तिरपरेतियुक्तिभ्यइत्युक्तं । दूरेव क्ष्यमाणाकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वसाधकयुक्त्योर्ग्राह्याः । संवादिश्रुतिरग्रेव्यक्ता ॥ तद्विरोधियुक्तीनामिति । निषेधैकस्वरूप त्वकार्यत्वविनाशत्वादियुक्तीनामित्यर्थः॥ अप्रामाण्यादिति।श्रुतेःप्रतीतार्थेयुक्तेःसर्वथेतिध्येयं।अतएवैतन्न्यायेनपत्यादिशब्दे भ्यइत्यत्रब्राह्मणादिश्रुतिब्रह्मलिंगान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्यासत्रेधाबभूवैषांगुणानामुपादानायविष्णुर्वावसत्वस्यरजसोब्रह्मेशा नोनामतमसइतिवेदवाक्यांतरसंवादिन्याविरिंचब्रह्माभेदरूपप्रतीतार्थप्रच्यावनेनार्थांतरकल्पनंततोपिप्रबलसिद्धांतीययुक्त्या गमबलात्कृतंध्येयं । स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयोबहुयुक्तयःइत्यादेरुत्तरपादोपक्रमेवक्ष्यमाणदिशार्थमाह ॥ अत्राल्पत्व मिति । बाहुल्यमितिपदद्वयस्यापिप्राबल्यमित्यर्थः । इतिशब्दोहेताविति भावेनाह ॥ ईर्ष्यतइति ॥ युक्तिविरुद्धत्वेनेति। प्रलयेसर्वासत्वसाधकभावत्वयुक्तिसहितयाप्रागभावस्यकारणत्वसाधकयुक्त्यातथाकार्यस्यसकर्तृकत्वनियमात्प्रलयेभावमात्रस्य

भावेनतत्कर्तृत्वायोगेपरिशेषादभावस्यैवकर्तृत्वमितिपरिशेषरूपयुक्त्याचविरुद्धत्वेनेत्यर्थः। प्रलयेतत्सत्ताभावस्येत्यादिनाग्रेपरिशेषेणकर्तृत्वंसिसाधयिषुरादौकारणत्वमात्रंतावत्साधयितुंवक्ष्यमाणहेतोर्विशेष्यासिद्धिंतावन्निराह॥ **महाप्रलयइत्यादिना**। सूत्रेऽसच्छब्दःछांदसभावार्थःसन्नभावपरइतिभावेनाह॥ **उत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावइति**। सूत्रानुसारेणप्रयुक्तमेकवचनंसमुपादायाभिप्रायंतत्तत्कार्यप्रागभावाःइत्यर्थः। तेषामनेकत्वेपिप्रमितत्वादप्रमितेश्वरादपिलाघवमितिभावः। नष्टकार्यप्रागभावमादायान्योन्याभावादिकमादायचबाधवारणायोत्पत्स्यमानकार्येतिप्रागितिचविशेषणद्वयं। अवश्यंनियमेनेत्यर्थः। एतेनाश्रयासिद्धिरपिनिरस्ता। विशेषणासिद्धिंनिराह॥ **नचास्येति**॥ **महदादिकार्यकारणमिति**। महदादिकार्यजननशक्त्युपेतमित्यर्थः। एवंचसाध्यावैशिष्ट्यशंकानवकाशइतिध्येयं॥ **तत्समानन्यायानामिति**। अन्यत्रानुपक्षीणनियतकार्यपूर्वभाववतामित्यर्थः॥ **स्यादेतदिति**। एतदीश्वरादिकारणत्वं। एवंप्रागभावसमानन्यायतयास्यात्तदित्यर्थः। सूत्रेऽसच्छब्दःकर्त्रर्थकशत्रंतःसन्नभावप्रतियोगिपरइतिभावेनप्रयोगांतरसूचकत्वेनवृत्त्यंतरमुपेत्यप्रयोगमाह॥ **सिद्धांतिनेत्यादिना**। सिध्यसिद्धिभ्यामीश्वरपक्षकासत्वसाधनायोगात्सिद्धांतिनेत्यादिविशेषणं। तावतानन्वत्रेत्यादिनाकृतचोद्यस्यकःपरिहारइत्यतोभावत्वयुक्तिसहितासतीप्राचीनयुक्तिरेवसिद्धांतविरोधिनीविवक्षितार्थसाधिकेत्याह॥ **एवंचेति**॥ **तस्यैवकारणत्वमिति**। कर्तृत्वोपादनत्वादिनासर्वेणापिरूपेणेतिभावः। सर्वेणरूपेणतस्यैवकारणत्वमित्येतच्छंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति॥
ननुचेति। परिहरति॥ **नेति**। तत्सत्वे(त्ते)ति। ईश्वरादिसत्ताभावस्येत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं। यत्कार्यंतत्सोपादान

कर्मितिनियमात् । महदाद्युपादानत्वेनप्रधानमवश्यमंगीकरणीयमितिचेत्नप्रलये भावत्वयुक्त्यातत्सत्ताभावस्यप्रमितत्वेनमा
यावाद्यंगीकृतब्रह्मणइवकर्तृभूतप्रागभावस्यैवोपादानत्वोपपत्तेरित्यपिध्येयं । ईश्वरकर्तृत्वविरोधित्वात्कर्तृत्वांशएवोपपादितो
नोपादानत्वांशःसतूपलक्षणयोपात्तइतिध्येयं ॥ [२८३।१५]उदाहृतेति । सदेवसोम्येत्यादिश्रुतीत्यर्थः । असदेवेदमग्रेतिप्रागभावस्यनि
यतपूर्ववृत्तित्वयुक्तिसंवादिनी । तदसदेवेतिश्रुतिःप्रागभावस्यकर्तृत्वसाधकपरिशेषयुक्तिसंवादिनी । तृतीयातुकार्यस्यप्रागभा
वमात्रजन्यत्वसंवादिनी । नचश्रुतावसच्छब्दस्तुच्छपरइतिवाच्यं । आसीदित्यादिसत्वोक्त्यादिविरोधादितिभावः ॥ स्वार्थ
[२८३।१६]परित्यागस्यातीताधिकरणेस्थितत्वादिति । एतेनपूर्वसिद्धांतन्यायेनपूर्वपक्षप्रवृत्तेरापवादिकीसंगतिरित्यपिसूचितं ॥
[२८३।१७]स्वरूपसत्वादिनेति । कार्योन्मुखत्वादिनामनोकुरुतेत्यादियोगआदिपदार्थः ॥ एतेनसर्वइतीति । एतेनसर्वेव्याख्याता
इतिपूर्वाध्यायांतिमाधिकरणे नैवसादयितुंशक्यइत्यादियोगेनअसत्पदवाच्यतुच्छस्येश्वराधीनतयातदधीनत्त्वन्यायेनचब्रह्मार्थ
त्वमुक्तं । तथाचकथंतेनान्यप्राप्तिरुच्यतइतिभावः । अन्यत्रापिवृत्त्यंगीकारादितिभाष्यदिशासमाधत्ते ॥ [२८३।१८]तत्किमिति । अ
न्यत्रेति । भावव्युत्पत्त्यादिनाभावादावित्यर्थः । एतेनसर्वइत्यत्रासत्पदस्यतुच्छपरत्वमुपेत्यविचारप्रवृत्तावपिइहभावव्युत्प
त्त्यादिनायोगेनाभावार्थत्वोपगमेनविचारकरणमविरुद्धमितिज्ञेयं ॥ तत्रेति । अभावादौ ॥ समाकर्षेति । भगवदर्थका
नामपिशब्दानामन्यत्रन्यूनवृत्त्यावाचकत्वेनव्यवहारस्यसमाकर्षादित्यधिकरणेस्वीकारादित्यर्थः ॥ [२८३।१९]युक्त्युपेतायाइति । नचै
वंस्वार्थपरत्वायश्रुतिर्युक्तिमपेक्षते युक्तिःस्वप्रामाण्यायश्रुतिसंवादापेक्षेत्यन्योन्याश्रयइतिशंक्यं । युक्तेःसदेवेत्यादिश्रुत्यर्थबाध

एवश्रुतिसंवादापेक्षानतुप्रागभावकारणत्वादिसाधनइतितत्रपरानपेक्षत्वात् ॥ कारणत्वंकर्तृत्वंचेति । कारणत्वमुपादानत्वं ध्येयं ॥ ब्रह्मवादिनोपीति । ब्रह्मैवोपादानंकर्तृचेतिवदतोपिकर्त्रुपादानसत्त्वादजस्रकार्योत्पत्तिप्रसंगइत्यर्थः ॥ ममापिस मानमिति । अभाव(स्यापिका)स्यकादाचि(त्ककार्योन्मुखत्वादिरूपेच्छा)त्केच्छादिमत्त्वोपगमादितिभावः ॥ उक्तमिति । ब्र ह्मणोविश्वकर्तृत्वमित्यर्थः । सर्वसूत्रारूढतयादर्शयति ॥ तदिदमुक्तमिति । असदितिसूत्रखंडनेतियोज्यं ॥ अत्रेति । सूत्रेसू त्रस्यास्मिन्नर्थइतिवा ॥ असच्छब्दइति । नञुपपदसच्छब्दइत्यर्थः । असभुवीत्यस्माद्धावेछांदसशतृप्रत्ययेश्नसोरल्लोपेनञ्स मासेअसदितिरूपं । कर्तृसाधनेप्येवमेवप्रक्रिया । प्रतिपत्तिलाघवायाभावइत्येवकुतोनोक्तंसूत्रइत्यतआह ॥ श्रुतीति । अस देवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतीत्यर्थः । एतेनश्रुतावपिभावसाधनइतिसूचितं । अपरापिवृत्तिःअन्योप्यर्थःसूत्रखंडस्येत्यर्थः । ता माह ॥ भावेत्वेति ॥ असदिति । अविद्यमानमित्यर्थः । एतद्वृत्त्यंतरसूचनार्थंचासच्छब्दःप्रयुक्तःसूत्रइतिभावः ॥ अत्रे ति । अस्मिन्नर्थे ॥ कर्तृसाधनइति । नास्तीत्यसदित्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ तद्विशेषःकर्तोच्यतइति । प्रकृतोपयोगात्कर्ते त्येवोक्तं । उपादानमुच्यतइत्यपिग्राह्यं ॥ इत्युक्तमिति । दृढयुक्तिविरोधेतुसर्वत्रन्यायईदृशइतिपूर्वाधिकरणेउक्तमित्यर्थः ॥ प्रकृतश्चेति । अभावकर्तृत्वादिरूपपूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यर्थश्चेत्यर्थः ॥ वक्ष्यामइति । निषेधैकस्वरूपस्यनकर्तृतेत्यादिनेतिभा वः ॥ संभावितइति । संभावितःप्रतिज्ञायाःअर्थःसाध्येतहेतुनेत्यादेरितिभावः ॥ इत्यनुवर्ततइति । असत्कारणपदयो रर्थौप्रागुक्तावितिभावः । अत्रापिप्रायश्शब्दोबाहुल्यवाचीसन्प्राधान्यार्थइत्याह ॥ प्रायोबाहुल्यमित्यादिना । प्रथमपा ॥२५३॥

दा(माधिकरणा)र्थप्रपंचनेति स्मृत्यधिकरणेह्यश्रौतस्मृतीनांसर्वासामप्रामाण्येसंक्षेपेणोक्तेसतितत्प्रपंचनंसमयपादेद्वादशभिर पिनयैःक्रियते । इतरेषांचानुपलब्धेरितिसामान्यतोनिराकरणंसमयानांकृतमित्यादिभाष्योक्तेः । तथात्रापीतिभावः ॥ अध्यात्मेति । उपासनापादेअध्यात्मप्रवणोभूत्वातस्यसन्निहितत्वतइतिअनुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ प्रागेवेति । इतिन्या योविनिश्चितइत्यनंतरंकथंननिर्णयंकुर्यादित्यनंतरंवेत्यर्थः ॥ असत्प्रमितमिति । अविद्यमानंप्रमितमित्यर्थः । एवमग्रेप्यस त्पदार्थोध्येयः । लयवर्तिकार्यप्रागभावेव्यभिचारनिरासायवस्तुत्वादित्येतद्भावत्वादितिव्याख्यातं ॥ ईश्वरादिकमिति । ईश्वरप्रधानादृष्टादिकमित्यर्थः ॥ कर्तृतयैवेति । उपादानत्वादिनाचेत्यपिध्येयं ॥ सेत्स्यतीति । परिशेषादितिभावः ॥ विप्रतिपन्नोभावइति । तत्तत्कार्यप्रागभावःतस्यतस्यकर्तानेतिसाध्यार्थः । यद्वासांख्यमतेप्रधानमिवमायिमतेब्रह्मेवप्रा गभावोपिलाघवादेकएवविश्वकर्तोपादानंचेतिपरेणवाच्यमितिभावेनैवंपक्षनिर्देशः । अतएवकर्तृत्वमात्रस्याभावेविश्वकर्तृत्वमि त्याद्युत्तरवाक्यंसंगच्छते । अन्यथातत्तत्प्रागभावस्यतत्तत्कर्तृत्वस्यैवप्राप्त्याअप्राप्तविश्वकर्तृत्वनिरासानुपपत्तेः । श्रुतिसूत्रयोरेक वचनप्रयोगाच्च । वक्ष्यतिचानेकत्वादेःपरेणापित्याज्यत्वादिति । यत्तुतस्मात्तत्तत्प्रागभावस्यैवतत्तत्कर्तृत्वादितिपूर्वग्रंथेनिग मनंतत्तुभिक्षुपादप्रसरणन्यायमुपेत्येत्यविरोधः । उपादानंचनेत्यपिध्येयं ॥ इच्छाप्रयत्नादिकेति । कार्यानुकूलेच्छाप्रयत्नश रीरेंद्रियादिरादिपदार्थः । नन्वेवंवृक्षेणेत्यादौकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्तरिविहिततृतीययावगतकर्तृत्वायोगइत्यतआह ॥ वृक्षे णेति । तिष्ठतेरकर्मकत्वेनलःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिभावलकारेभावार्थकाख्याततत्क्रियापदयोगेकर्तरिप्राप्तेयंतृतीयेति

परिमळ० ॥८१॥ ज्ञेयं ॥ [२८४।१८] पारिभाषिकमिति । स्वतंत्रःकर्तेतिपाणिन्युक्तेःस्थितिरूपक्रियांप्रतिस्वातंत्र्यरूपंकर्तृत्वंपाणिनिपरिभाषितमेवेतिनस र्वसंप्रतिपत्तिरितिभावः॥ विविच्येति । पूर्ववादिनापीच्छादेरंगीकारात्तदभावस्यबुद्ध्यभावेनैवसाध्यत्वात्प्रवृत्तिर्हिबुद्धिपूर्वे त्येवबुद्ध्यैवविवेकंकृत्वाव्याख्येयमित्यर्थः ॥ [२८४।१९] तृतीयादीति । आदिपदेनकर्तृकरणयोःकृतीत्यादिनाकर्तरिविहितषष्ठ्यादिग्र हः॥ [२८४।२०] प्रकरणादिति । जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्वस्यैवपूर्वोत्तराधिकरणयोर्विचारस्यैवप्रवृत्तेरितिभावेनप्रकरणादित्युक्तंव्यनक्ति॥ अत्रैवहीति । यद्वाविवादविषयत्वाच्चैतदेवकर्तृत्वमुपादेयंनान्यदितिभावेनाह ॥ अत्रैवहीति । ततश्चकिंताद्दशकर्तृत्वस्य मयापिस्वीकारादित्यतआह॥साचेति । बुद्धिपूर्वकत्वंक्वचिद्बुद्धिकारणकत्वंक्वचिद्बुद्ध्यविनाभूतत्वं । यद्वाबुद्धिकारणकत्वेना पिबुद्ध्यविनाभूतमेवविवक्षितमितिभावेनबुद्ध्यविनाभूतत्वरूपबुद्धिपूर्वकत्वंव्यनक्ति ॥ [२८४।२१] कार्यायाइत्यादिना ॥ [२८४।२२] व्यापिका बुद्धिरभावे(नच)संभवतीति । एतच्चबुद्धिराहित्यमेवतदित्यत्रोपपादयिष्यामइतिभावः ॥ [२८४।२३] इतिव्याख्यानादिति । कर्तृत्वंबुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरितिनिश्चितमितियोजनेतिभावः॥ भावेवेति । नपुंसकेभावेक्तइति प्रत्ययेकर्तृत्वमितिनिश्चयइत्यर्थ लाभात्नदोषइतिभावः । धर्मिणैक्यलाभायाह ॥ [२८५।२] अभावोत्रान्योन्याभावइति । तस्यैवाभेदोधर्मिणानान्यस्येत्यद्दश्य त्वनयेर्व्युत्पादनात् । अभावधर्मेत्यनिच् ॥ [२८५।१२] अप्रमिताश्रयत्वादिकमिति । आश्रयासिद्धत्वस्वरूपासिद्धत्वादिकंभवे दित्यर्थः ॥ अभावत्वमपिअभावरूपमेवेतिशंकते ॥ [२८५।१३] षट्पदार्थेति । संतुनामभावरूपाधर्माअभावे । तावताकथंस्वरूपा सिद्धिरित्यतआह ॥ [२८५।१४] तेचेति ॥ अन्योन्याभावसमानेति । यथान्योन्याभावोयावद्द्रव्यभावित्वात्धर्मिणात्यंतमभिन्नस्त

अ.२पा.१ अधि.४ ॥२६४॥

थाएतेपियावद्द्रव्यभावित्वादभिन्नाइत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वादिवार्थोयंचशब्दइत्याह ॥ [२८५।२१] **भावस्याभावधर्मइवेतिवे
ति** ॥ [२८५।२२] **उभयसिद्धत्वादिति** । पूर्वपक्षिसिद्धांत्युभयसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **कथमेतदिति** । धर्मिणएवनिषेधरूपत्वमित्येत
दित्यर्थः ॥ [२८५।२३] **साकल्यइति** । धर्मात्मनाधर्मितयाचसकलाकारेणनिषेधरूपत्वादित्यर्थेवर्ततइत्यर्थः ॥ **क्वापीति** । पक्षेदृष्टांते
चेत्यर्थः । तद्भनक्ति ॥ **प्रतिषेधेपिविधिसद्भावस्येति** । धर्मद्वाराविधिरूपत्वस्येत्यर्थः ॥ [२८५।२४] **इतियथेति** । तत्रान्नस्यप्राधा
न्यंसूपादेरप्राधान्यंयथातथेत्यर्थः । एवंहेतोर्व्यभिचारंस्वरूपासिद्धिंचनिरस्ययदप्रयोजकत्वनिरासायबुद्धिराहित्यमुक्तं । तद्वि
शदयतीदानीम् [२८५।२५] **इच्छाप्रयत्नादीति** ॥ [२८६।३] **निरुपाधिकसंबंधमिति** । निषेधैकस्वरूपत्वस्यबुद्धिराहित्यस्यचेतियोज्यं ॥ **अति
प्रसंगित्वादिति** । धूमोस्तुवह्निर्मास्त्वितिशंकाप्रसंगेनसदनुमानमात्रभंगप्रसंगादित्यर्थः । निर्निमित्तत्वमसिद्धमितिशंकते ॥
तन्मनोकुरुतेति ॥ **श्रुतेरिति** । शंकेतियोज्यं ॥ **अन्यथासिद्धत्वादिति** । कार्योन्मुखत्वपरतयोपपन्नत्वादीश्वरविषय
तयोपपन्नत्वादितिवार्थः । ननुप्रागभावानामनेकत्वात्कार्यैकनाश्यत्वात्कथंसंज्ञामात्रभेदइत्यतआह ॥ [२८६।४] **अनेकत्वादेरिति** । कु
तइत्यतआह ॥ **अनेकेति** । यद्यपितत्तत्प्रागभावस्यतत्तत्कार्यंप्रतिकर्तृत्वोक्तौतत्तत्कार्यंप्रतितस्यतस्यस्वातंत्र्यप्राप्तेरेकत्रका
र्येऽनेकस्वातंत्र्याप्राप्त्यानकार्योदयप्रतिबंधापत्तिः । तथापिविप्रतिपन्नोभावइत्यत्रास्मदुक्तंतात्पर्यंध्येयं ॥ [२८६।५] **इदमिति** । बुद्धि
राहित्यमेवतदित्येतत्कर्तृत्वमितिनिश्चितमित्येतदनंतरंवक्तव्यमित्यर्थः । चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तिशंकायानिरासक
तयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ [२८६।६] **भावस्येत्यादिना** ॥ [२८६।११] **धर्मश्चापरइति** । व्यवच्छेदकोधर्मइत्यर्थः । प्रमाणाभावरूपाद्यहेतुंनिराह ॥

[२८६।१२] **प्रतीयतेचेति** ॥ **पटोनभवतीति**। पटान्योन्याभाववानित्यर्थः। प्रमेयःप्रमेयत्ववान्। संबंधाभावरूपोद्वितीयोहेतुरप्रयोज
कइत्याह ॥ [२८६।१३] **पटशौक्ल्ययोश्चेति** ॥ [२८६।१४] **विशेष्यविशेषणत्वेति** । पटशौक्ल्ययोर्विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपोधर्मिधर्मभावःमेरु
मंदरयोस्तदभावरूपोधर्मिधर्मभावाभावइत्यर्थः। संबंधाद्यप्रयुक्तत्वेहेतुव्यभिचारमाह ॥ **संबद्धयोरिति** । संयोगसमवायरू
पसंबंधहीनयोरपिधर्मधर्मिभावोस्तीत्याह ॥ **भूतलघटाभावयोरिति**। तृतीयचतुर्थहेतूअप्यप्रयोजकत्वेननिरस्याावितिप्रति
ज्ञापूर्वमप्रयोजकत्वंव्यनक्ति॥ **एवमेवेति**॥ [२८६।१५] **नित्येति**। गगनंनित्यंशब्दोऽनित्यःआत्मानित्यःज्ञानादिरनित्यइतिभावः॥ [२८६।१६] **पटत्व
शौक्ल्ययोरिति** । तयोर्गुणत्वेनएकाधिकरणत्वेनचाविरुद्धस्वभावत्वाादितिभावः॥ [२८६।१७] **भिन्नानामपीति** । मेरुमंदरादीनामि
त्यर्थः। अत्रेत्यनुवादः। एवंसत्यपीतिव्याख्या। अत्रेत्यस्यार्थानुवादस्तथापीति। तस्यव्याख्यायद्यपीत्यादिपूर्ववाक्यं। सर्वेषांभा
वाभावतयाद्विरूपत्वेपीत्यर्थः। अत्रेत्यस्यावृत्तिंमत्वानूद्यते॥ [२८६।२१] **अत्रेति** । तस्यव्याख्यापदार्थसार्थइति। सार्थःसमूहः ॥ [२८६।२२] **विधि
धर्मिकः** । धर्मितएवविधिरूपोनधर्मद्वारेणेत्यर्थः। एवमग्रेपि। धर्मधर्म्यभेदेकथंधर्मीत्युक्तिरतआह ॥ [२८६।२३] **अभेदेपीति** । [२८७।१] **बहुव
चनेति** । प्रथमप्रतिपत्तिष्वितिबहुवचनेत्यर्थः। प्रतिपत्तिष्वितिसप्तम्युपपत्तिमाह ॥ **विषयेति** । ननुआधारोधिकरणमिति
सूत्रेआधारश्चतुर्धा औपश्लेषिकःसामीपिकोविषयोव्याप्तिश्चेत्युक्तेर्विषयस्याधारत्वंमुख्यमित्यतआह ॥ **कारकेष्विति** । क
र्तृकर्मादिषुषट्सुकारकेष्वित्यर्थः ॥ [२८७।२] **स्थितत्वादिति** । साधकतमंकरणमित्यत्रकैयटेयस्ययदातिशयविवक्षातदातस्यकारकत्वं।
स्थाल्यांपच्यतइत्यादिनाकारकेषुगौणमुख्यत्वविवक्षायाःसत्वस्योक्तेरितिज्ञेयं । तथाचायंमुख्याधाराधेयभावइतिभावः ॥ प्र

माणसमुदायेति । अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वतादृशपश्चाद्भावित्वभावत्वकार्यत्वसकर्तृकत्वनियमपरिशेषरूपप्रमाण
समुदायेत्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । निषेधैकस्वरूपत्वरूपप्रतिपक्षरूपप्रमाणेत्यर्थः ॥ [२८७।३] **ईत्यनुमानमिति** । ईश्वराद्यसत्वसाधकंभाव
त्वानुमानंबाधितविषयत्वादिरूपविशेषदोषेणनतुदृष्टांताभावादित्यादिसूत्रद्वयेननिराचिकीर्षुःप्रस्तावनायदोषोक्तिप्रसंजनाय
ईश्वराद्यभावानंगीकारप्रसंगसूत्रेन्यबध्नादित्यर्थः। भाष्यटीकयोस्तुभावत्वहेतोस्तर्कपराहत्युक्तिपरतयैतत्सूत्रंव्याख्यातंतुशब्द
एवार्थइत्युपेत्याह ॥ **नैवप्रलयइति** ॥ [२८७।१] **अपिरभिर्व्यंसाविति** । सर्वशब्दश्चासंकुचितवृत्तित्वपरइत्यर्थः । तर्हिसदेतिव्य
र्थमित्यतआह ॥ **सर्वशब्दइति** । कृत्स्नवर्तमानेत्यर्थः ॥ [२८७।१३] **भग्नंताव(त्परस्यानु)दनुमानमिति** । भावत्वेनसर्वासत्वसाध
नस्यबाधादितिभावः ॥ [२८७।१४] **अतएवेति** । पुरुषसद्भावमात्रसाधनादेवेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ **अवशिष्टस्येति** ॥ [२८७।१६] **विभ्रांतइति**।
नाशकर्तृशेषवानितिविभ्रांतिमानित्यर्थः । सुंदोपसुंदेति । सुंदउपसुंदश्चेतिद्वौपुरुषौतिलोत्तमाख्यकामिन्यर्थेपरस्परनाशंप्रा
प्ताावितिसुप्रसिद्धंपुराणेषु ॥ [२८७।२०] **प्रत्युदाहियेतेति** । अस्मदुक्तप्रमेयाभाववत्तयोदाह्रियेतेत्यर्थः । इतिशब्दस्येदमुक्तंभवतीति
पूर्वेणान्वयः ॥ [२८७।२२] **परकीयानुमानेचेति**। ईश्वरादिकंप्रलयेसत्भावत्वादित्यनुमानइत्यर्थः ॥ **यद्यपीति**। तथापीतिदूरस्थेना
स्यान्वयः ॥ [२८७।२४] **देशादिद्वारेति**। एकस्मिन्देशेप्रलयासत्वमपिनेत्यर्थः । सत्वेनवाकस्मिंश्चिद्भावांतरेसत्वेनवासंबंधाभ्युपगमेदे
शादावेवव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [२८७।२५] **स्फुटोदोषइति** । बाधोदृष्टांतेकार्येसाध्यहीनताचेतिस्फुटोदोषइत्यर्थः॥ [२८७।२६] **भाष्यकृतेति** ।
अनुभाष्यकृतेत्यर्थः॥ **सूचितमिति** । भावत्वेनसर्वासत्वसाधनेऽपीतौव्यभिचारात्तदभावेचविशेषणासिद्धिरितिप्रतीतेरिति

भावः। अनुमानं। नाशत्वाादित्यनुमानंकालत्वादित्यनुमानंचेत्यर्थः॥ [२८८।३] नचधर्माधर्माश्रयोजीवात्मनोन्यइति । स्वस्वामि
भावरूपसंबंधेनजीवस्यैवाश्रयत्वादितिभावः॥ [२८८।४] अधिष्ठातृपरत्वादिति। कार्योन्मुखकर्ताधिष्ठाताज्ञेयः। यथेष्टविनियोगकर्ता
वाधिष्ठातानियंतावाइत्यर्थः। ध्वंसात्यंताभावादावव्यभिचारायकारणत्वेसतीतिहेतुविशेषणं॥ [२८८।६] वा(ईर्या)त्स्यादिवदिति। त
क्षणआयुधंवाशीतक्षणानियतायथातथेत्यर्थः। आदिपदेनकुलिशादिग्रहः। द्वितीयतृतीयपक्षावदृष्टंकारणंनोचेदित्यादिनानिर
सिष्यन्ततःप्रागाद्यपक्षनिरासइतिभावेनाह ॥ [२८८।८] आद्यंदूषयतीत्यादिना ॥ [२८८।११] अनादित्वंविनेति । प्रलयेसत्वंविनेत्यर्थः॥
[२५८।१३] ततएवेति । प्रलयेसत्त्वाभावादेवेत्यर्थः । तर्कंचाह ॥ नचेदिति । नादृष्टकारणकंनचेदित्यर्थः ॥ तदपीति। सृष्टिकाली
नमित्यर्थः ॥ [२५८।१७] उपादत्ते। दूषयितुमनुवदतीत्यर्थः। यदीत्यनंतरंदोषमाह ॥ जायतइतिशेषइति । एवंतर्हितदितिपदत्रयं
परिष्कारार्थमुपात्तं ॥ [२८८।१८] नैवास्माभिःपक्षीक्रियतइति । यद्यपितत्पक्षीकारेणाधिष्ठातृसाधनेपिनाश्रयासिद्धिरीश्वरसिद्धि
श्चसेत्स्यति । तथापिप्रलयकालीनमीश्वरसत्वंनसिध्यतीतिनैवास्माभिःपक्षीक्रियतइत्युक्तं । तर्हितदितिपरिष्कारार्थमनु
वादः। उत्तरमित्यस्यार्थआदिकालीनमदृष्टमिति ॥ [२८८।२१] नोक्तदोषइति। आदिकालीनादृष्टोत्पत्त्यभावरूपदोषोनेत्यर्थः। परा
दृष्टमित्यनुवादः । सृष्ट्युपक्रमेजनिमदितिव्याख्या । कुतअंगीकरणीयमित्यन्वयः ॥ [२८८।२३] अदृष्टस्यापीति । आदि
कालीनादृष्टस्यापीत्यर्थः ॥ [२८८।२४] उभयस्यापीति। अदृष्टकारणत्वस्यादृष्टस्यचेत्यर्थः ॥ आश्रयासिद्धिरपरिहार्येति। अं
त्यपक्षाभिप्रायेणैतदुक्तिः। द्वितीयपक्षेहेतौकारणत्वेसतीतिविशेषणासिद्धिर्ज्ञेया । यद्वाद्वितीयपक्षेपिकारणीभूतादृष्टस्यैवपक्ष

त्वादयंदोषःपक्षद्वयमभिप्रायेणैवेतिध्येयं ॥ [२८९।१] **विश्वसंतानोयमिति** । संतानःपरंपरा । इदानींहिघटपटादिकार्यजातंप्रवाहेणबहुकालीनंवर्तते । सचसंतानःतद्धीनैरारंभकसमवायिकारणपरमाणुभिरारब्धइतिसाधनेविश्वसंतानात्पूर्वंप्रलयःसिध्यतीतिभावः ॥ [२८९।२] **आरणेयेति** । अरणिजन्यवह्निसंतानवदित्यर्थः । सचारण्यंतर्गतवन्ह्यवयवैःसंतानहीनैरुत्पन्नइतिभावः । पूर्वतनब्रह्मांडपरमाणुषूक्तसाध्यस्यबाधाद्वर्तमानेतिब्रह्मांडविशेषणं ॥ **पूर्वमुत्पादितसजातीयेति** । पूर्वमुत्पादितसंतानसजातीयसंतानांतराइत्यर्थः । सिद्धसाधनत्वनिरासायसंतानवंतइत्यनुक्त्वासंतानांतराइतिप्रतिज्ञाविशेषणोक्तिः । संतानभेदेसिद्धेएकत्रसंतानद्वयायोगात्पूर्वतनस्यनाशावगतेर्लयसिद्धिरितिभावः । अनित्येतंत्वादौअव्यभिचारायनित्यत्वेसतीत्युक्तिः ॥ **सर्वेसंतानाइति** [२८९।३] । सर्वकार्यप्रवाहाइत्यर्थः । प्रदीपोहिप्रतिक्षणंपरिमाणभेदाद्भिद्यतेतत्संततिःकदाचिदुच्छिद्यतेयथातथेत्यर्थः । नष्टेतिपवनविशेषणं ॥ [२८९।५] **इयंक्रियेति** । घटादिक्रियाकाचिद्बुद्धिस्थासंग्राह्या । अन्यक्रियावदितिपटादिक्रियादृष्टांतः । साध्येस्वपदंपक्षभूतक्रियापरं । नतुसमभिव्याहृतपरं । स्वान्यत्पक्षीभूतघटादिक्रियातोन्यत्यदवयविकालीनंअवयविकालेवर्तमानंतत्वानधिकरणभूताकिंचित्कालीनायाक्रियातदन्येत्यर्थः । उक्तविशेषणविशिष्टाक्रियापक्षीभूतघटादिक्रियाभवतितदन्यत्वेनदृष्टांतेसाध्यानुगमः । पक्षेचस्वस्यस्वान्यत्वस्यबाधात्ताद‍ृशपरमाणुक्रियारूपक्रियांतरान्यत्वमादायेवसाध्यपर्यवसानंकार्यं । तथाचावयविकालीनत्वरहितकिंचित्कालीनक्रियासिद्धौसर्वावयविनाशयुक्तःकालःकश्चनसिध्यतिसएवप्रलयइतिभावः । इतिशब्दस्यइत्यनुमानसिद्धत्वादितिपूर्वेणान्वयः ॥ [२८९।६] **स्वरूपतोविप्रकृष्टत्वादिति** । इंद्रियायोग्यत्वा

दित्यर्थः । शरीरादिकमित्यादिपदेनेंद्रियगृहारामादिग्रहः । अंशतोबाधभागासिद्ध्योर्निरासायपक्षेदेवदत्तेत्युक्तिः । सा
ध्येईश्वरगुणजन्यत्वेनसिद्धसाधनतानिरासायविशेषपदमुद्देश्यार्थः । सचविशेषगुणोधर्मादिरेवेतिभावः । कालाकाशा
दावव्यभिचारायहेतौसत्यंतं । चैत्रदेहादावव्यभिचारायविशेष्यं ॥ [२८९।१७] **विचित्रकार्येति** । कार्येवैचित्र्यस्यादृष्टवैचित्र्यहे
तुकत्वादितिभावः ॥ **ज्योतिष्टोमेनेति** । ज्योतिष्टोमनामकोयागःस्वर्गसाधनमितिवाक्यार्थः । तृतीयालिङुक्तसाध
नत्वानुवादिनी । अवगुरेत्ववधोद्यमंकुर्यात् । शतेनयातयात्शतयातनाख्यनरकेपतेदितिब्राह्मणावगोरणंनरकसाधनमि
तिवाक्यार्थः ॥ [२८९।१८] **श्रुतेति** । आशुविनाशिनोयागावगोरणादेःकालांतरभाविफलहेतुत्वंफलपर्यंतस्थायिधर्माधर्मौविनान
युक्तमितितौकल्पयतीत्यर्थः ॥ **आरंभकप्रेरणादीति** [२८९।१०] । अदृष्टवादिभिरपिदृष्टसामग्रीद्वारैवोपयोगांगीकारादित्यर्थः ॥
[२८९।११] **यज्ञदत्तशरीरवदिति** । तस्यदेवदत्तगुणाजन्यत्वात् । अत्रोक्तसाध्यानुगमइतिभावः ॥ **देवताद्वारेणेति** । देवता
प्रसादद्वारेणेत्यर्थः । (दृष्टा)र्थापत्तिंनिराह ॥ [२८९।१२] **कार्यवैचित्र्यमिति** । आदिकालीनकार्यवैचित्र्यंकथमित्यतआह ॥ [२८९।१३] **आ
दिकालीनंचेति** । कार्यवैचित्र्यमित्यनुषंगः ॥ **अंगीकारेणेति** । उपपद्यतइत्यनुषंगः ॥ **योग्यताविरहादिति** । क्षयि
ष्णुयागादेःभाविफलहेतुत्वस्यबाधादितिभावः ॥ [२८९।१४] **अन्यथाख्यातिमिति** । योग्यताभ्रममाश्रित्यसाध्यसाधनभावप्रतीत्य
भ्युपगमेपीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्याद्योग्यताभ्रमेणप्रतीतमपिसाध्यसाधनत्वंनादृष्टेननिर्वाह्यंकिंत्वन्यथेत्याह ॥ **अन्यथासिद्ध
मिति** । तद्व्यनक्ति ॥ **यागादीति** । आदिपदेनावगोरणादिग्रहः ॥ [२८९।१४] **आराधितावज्ञातेति** । आराधिताचसाअवज्ञाता

चेतिविग्रहः । यामेनाराधिताआदिपदगृहीतावगोरणेनअवज्ञातेतियथाक्रममन्वयः । देवताप्रीतिकोपद्वारेणेत्यर्थः ॥ **स्वर्गाद्यु
पपत्तेरिति** । स्वर्गनरकादेरुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **विमतोब्राह्मणइति** [२८९।१५] । सर्गाद्यकालीनइत्यर्थः ॥ [२८९।१७] **एवमिति** । आश्रयासि
द्धिरित्यर्थः॥ **अन्यथादोषइति** । इदानींतनपक्षीकारेसिद्धसाधनतेत्यर्थः ॥ **दूषणेति**। आश्रयासिद्ध्यादिरूपदूषणसंभवेने
त्यर्थः ॥ [२८९।१८] **विशेषणेति** । एषपर्वतइतिपर्वतत्वरूपेणेत्यर्थः ॥ **आद्यत्वानाद्यत्वेविहायेति** । स्वरूपमेवनास्तिकिमित्यनुषंगः ।
अस्तिस्वरूपमवधारणंत्वशक्यमितिचेत्तत्राह ॥ [२८९।२०] **अवधारणंचेति** ॥ **हिरण्यगर्भापवर्गोत्तरभावित्वादिनेति**। आदिपदे
नचतुर्मुखब्रह्मत्वग्रहः ॥ [२८९।२२] **कार्यांतरावस्थितीति** । दृश्यसंतानशून्यैरित्यस्यदृश्यब्रह्मांडशून्यैरित्यर्थउक्तःस्यात् । तथाचब्र
ह्मांडहानेपितदंतर्गताविनष्टकार्यांतरवद्भिरारब्धइत्यर्थसंभवेन प्रलयासिद्धिःसर्वकार्यविनाशकालस्यप्रलयकालत्वादितिभावः
॥ [२८९।२३] **कुंडबदरवदिति** । कुंडनाशेपितदंतस्थबदरफलावस्थितिर्यथातथेत्यर्थः । ननुकालाग्निनारुद्रेणद्वादशादित्यैः युगपदुद
यवद्भिःशेषांतर्गतसंकर्षणज्वालयाभागवताद्युक्तदिशाब्रह्मांडेगर्भीकृतपदार्थैःसहभस्मसाज्जायमानेसतिकथंकार्यांतरावस्थिति
रित्यतआह ॥ **कालाग्नीति** । प्रलयविवादिनोमीमांसकस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ [२८९।२४] **क्रमारंभेति** । प्रथमंतरुसंतानंपश्चाद्गिरि
संतानजन्मततःशरीरजन्मेत्येवंक्रमारंभेत्यर्थः ॥ **इतिविशेषणमिति** [२८९।२५] । एकदादृश्यसंतानशून्यैरारब्धइत्युक्तौनदोषः । क्र
मारंभपक्षेक्रमेणसंतानशून्यत्वस्यैवलाभादितिभावः ॥ **क्रमारब्धेति** । दहनारंभानंतरंपचनारंभइत्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ **इतिहे
तुविशेषणइति** । एकदारंभकहेतुसाकल्यविशिष्टसंतानत्वादितिहेतुविशेषणेइतिभावः । द्व्यणुकादिक्रमेणारंभस्वीकारेणेत्ये

तत्पूर्वत्रोत्तरत्रचासिद्धिबाधोपपादनायान्वेतीतिज्ञेयं । साध्येएकदेतिविशेषणदानेबाधोध्येयः । आदिपदेनदृष्टांतेसाध्यसाधन हीनताग्राह्या ॥ [२९०।११] **आवापोद्धाराभ्यामिति** । एकस्यावयवस्यावापेप्रक्षेपेऽउत्पत्तिः । उद्धारेऽपगमेचविनाशइत्यंगीकारेणसा ध्यपर्यवसानोपपत्त्याप्रलयासिद्धिरितिभावः ॥ **कार्यांतरेति** । ब्रह्मांडनाशेपिपूर्वोक्तरीत्यातदंतर्गतकार्यांतरावस्थानोपपत्ते रित्यर्थः । यत्रसमवायिकारणतंतुनाशात्पटनाशस्तत्रसत्यप्यारंभकत्वेसाध्यंनेतिभावेनाह ॥ [२९०।१२] **पटादिभ्यइति** । सत्स्वेवसमवा यादिषूपादेयत्वतच्छून्यत्वादिव्यवहारोनतुतदभावे शून्यपदेनध्वंसस्यविवक्षितत्वादितिभावः ॥ **संततोत्पत्तिविनाशेति** [२९०।१४]। तथैवतार्किकैरभ्युपगमादितिभावः ॥ **आभासमानेति** । अयंपटःएतत्पटान्यावयविकालीनत्वरहितकिंचित्कालीनपटान्यः पटत्वात्पटांतरवदित्यादेरपिवक्तुंशक्यत्वादितिभावः ॥ **आगमैरिति** । श्रुत्यादिरूपैरित्यर्थः। अपश्यमप्यये यमप्येतिभुवनं सांपराये यत्प्रयंतीत्यादिश्रुतयः । दुर्गावाप्यवराततः । सर्वसंहारकारित्वादित्यादिदशमतात्पर्याद्युक्तस्मृतयः । स्रष्टापाताच संहर्तेत्यादिपुराणवाक्यानि। अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे। रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञकइत्यादीतिहासवाक्या निचध्येयानि ॥ [२९०।१५] **साधितत्वादिति** । कार्यताचेत्यादावितिभावः ॥ [२९०।१६] **आगमादिति** । यजेतेत्यादिश्रुत्यादिरूपादित्यर्थः॥ [२९०।१८] **अनुमानमुक्तमिति** । प्रतिषेधमात्रत्वरूपमित्यर्थः ॥ [२९०।१९] **सूत्रस्येति** । नतुदृष्टांतभावादितिसूत्रस्येत्यर्थः ॥ [२९०।१२] **एतेनेति** । अनु मानेकिमपिकारणंनेत्याद्यर्थककिंपदप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ स्वपक्षेसर्वासत्वपक्षेतत्साधकदृष्टांताभावदोषाच्चेतिव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ॥२९८॥ [२९०।१३] **विमतमिति** । आदिकालीनमित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ [२९०।१४] **प्रासंगिकमिति** । एतत्प्रयोगस्यप्रलयप्राक्कालीनचेतनसत्वसाधक

त्वेनलयकालेतदसाधकत्वात् । उत्पत्तेश्चेतनकर्तृकत्वसाधनप्रसंगात् ॥ विनाशस्यतथात्वंसाधितमित्यर्थः ॥ [२९०।१५] नोनुपमृद्येति । कारणमविनाश्यकार्यस्योत्पत्तिविनाशौनस्तइत्यर्थः । ननुप्रध्वंसकर्तृत्वपक्षेपितन्निरासकाःप्रतिषेधमात्रत्वात्अपीतौतद्वत्प्रसंगादसमंजसंनतुदृष्टांतभावादितिसूत्रत्रयोक्तहेतवोमूलोक्तदिशाव्याख्याताइतिज्ञायते । स्वपक्षदोषाच्चेतिसूत्रोक्तहेतुव्याख्यानंनज्ञायतइत्यतआह ॥ [२९०।१६] दृष्टांताभावस्त्विति । अविनष्टस्यैवबीजादेरंकुरादिजननादव्यतिषिक्ततंतुनाशेनपटनाशस्यत्वन्मतेप्यभावात् ॥ व्यतिषिक्ततंतुनाशान्यपटनाशस्यैवाभावादित्यूहनीयइतिभावः । एषेत्यादितुवाक्यांतरंमत्वाह ॥ [२९०।१८] इतिवक्ष्यमाणमिति । तुशब्दसूचितपक्षांतरनिरासंव्यनक्ति ॥ नसर्वथापीति । अनुगृहीतत्वंतत्संवादित्वंतदुपनिबद्धत्वंतद्गृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वंचध्येयं । कुतएवंकल्पनेत्यतोज्ञापकमाह ॥ [२९०।१९] अन्यथेति ॥ युक्तीति । ताश्चागमोपनिबद्धाःकाश्चित्तत्संवादिन्यइतिभावः ॥ सं [२९०।२०] प्रत्युपन्यस्तापीति । उत्पत्तिविनाशिकारीत्युक्तेरित्यर्थः । तत्रयत्प्रयंतीत्यपिश्रुतौश्रवणादितिभावः ॥ [२९०।२२] मतांतरेणेति । तर्काप्रामाण्यवादिमतेनेत्यर्थः ॥ [२९१।१] तथाचोक्तमिति । पूर्वपादीयानुव्याख्याने ॥ इदंव्यधिकरणमिति । अनुमानाप्रतिष्ठानादितिवा । अन्यथातर्क्यमितिवाविन्यसितव्यमितिभावः । पूर्वमनुमानाप्रामाण्येअन्यथेत्यादिर्हेतुः । तत्रहेतुस्तर्केत्यादिरितिव्याख्यातं । इदानींसाध्यांतरेतर्केत्यादिहेतुः । तत्रहेतुरन्यथेत्यादिरित्याह ॥ [२९१।२] अथवेति ॥ सूत्रं । सूत्रांशं । प्रतिष्ठितप्रामाण्येतिबहुव्रीहिः ॥ अस्येति । सिद्धांतसूत्रांशस्येत्यर्थः । किंत्वित्यध्याहृत्योत्तरार्धंयोजयति ॥ [२९१।६] किंतुप्रमाणमूलस्येति । अक्षजागममूलस्येत्यस्यार्थोयं ॥ प्रतिष्ठितिरिति । प्रामाण्यमित्यर्थः । ननूभयोरपिमानमूलत्वानिर्णयेस्यादेवसर्वानुमानाप्रामाण्यमित्यतआह ॥ [२९१।९] यदा

त्विति ॥ किंत्विति । येनसर्वानुमानाप्रामाण्यमितिवाक्यशेषः ॥ [२९१।१०] अवधारणायांत्विति । अन्यतरस्यप्रमाणमूलत्वनि र्णयेतुतेनप्रमाणभूतेनान्यतरस्यबाधइतिनसर्वानुमानाप्रामाण्यमितिपूर्वोक्तैवगतिरित्यर्थः । अनिर्मोक्षइत्यत्रकस्मादित्यपेक्षाया माह ॥ [२९१।१४] स्ववचनव्याघातादिति । इयंचसूत्रशेषोक्तिःस्वव्याहतिरूपदोषःस्यादितिफलितार्थः । भाष्यटीकयोस्तुअनध्या हारेणनिर्मोक्षप्रसंगोमोक्षभावप्रसंगइत्यर्थःउक्तः । एवंसूत्रतात्पर्यंविवृत्यमूलवाक्यंयोजयति ॥ [२९१।१६] अन्यथेति । तस्यार्थउक्तेत्या दि ॥ ७ ॥ [२९१।१७] तदिति । ब्रह्मणोजगदुपादानत्वमित्यर्थः । सर्वत्रदूषणंतुचंद्रिकायांव्यक्तं ॥ [२९१।१८] सिद्धांततयेति । सांख्योत्प्रेक्षितैः विलक्षणत्वादितर्कैःब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयभावखंडनमयुक्तंतर्काणामप्रतिष्ठानादितिवर्णयंतीत्यर्थः । गूढाभिसंधिरित्युक्तमा शयंव्यनक्ति ॥ [२९१।१९] अयमाशयइति ॥ [२९१।२०] स्वमतेनेति । मायिमतेनेत्यर्थः ॥ [२९१।२१] अस्यार्थस्येति । मायावादिमतेशास्त्रयोन्यादि षुसूत्रेषुप्रधानकारणत्वंनागमवेद्यंकिंतुब्रह्मकारणत्वमेवेत्युक्त्यासांख्यतर्काणामागमासंवादस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ [२९१।२५] वैरू प्येजन्मेति । वैरूप्येणजन्मयस्येतिबहुव्रीहिः । पुरुषमतिवैचित्र्यादुत्पन्नइत्यर्थः ॥ [२९२।१] अत्रेति । अधिकरणेचरमंसूत्रमि त्यर्थः । अधिकाशंकाप्रकारादेरदूषणादनुमतत्वभ्रांतिंनिराह ॥ [२९२।३] आस्तामिति । तावच्छब्देनतयोरप्यनुपपन्नत्वंसूचयति । तच्चव्यक्तंचंद्रिकायां । ननुसत्कार्यवादस्यमहदादितत्वगणादेश्चशिष्टसंमतस्यवैशेषिकादिभिरनंगीकाराच्छिष्टापरिगृहीतत्व मित्यतःतदप्रयोजकंविप्रतिपन्नप्रधानप्रमेयविषयेसांख्यस्यैववैशेषिकादेरतिविरोधाभावादितिभावेनवैपरीत्यौचित्यंव्यनक्ति ॥ [२९२।५] इहहीति ॥ [२९२।८] प्रकृतेति । विप्रतिपन्नप्रमेयासंगतमित्यर्थः ॥ यागीयेति । सांख्येनयागीयहिंसायानिषेधाद्वैशेषिकादि

नातदनिषेधाद्विपरीतत्वमेवशिष्टापरिगृहीतत्वस्यस्यादित्यर्थः ॥ [२९२।१३] अतिदेशानुपपत्तिरिति । अभेदेतदयोगादितिभावः ॥ [२९२।१५] पौनरुक्त्यादीति । आदिपदेनअतिदेशायोगग्रहः ॥ [२९२।१६] उक्तयुक्तिरिति । अभावकर्तृत्वपक्षेयायुक्तिरुक्तासेत्यर्थः । अत्रत दित्यनुवादः मनोविनेतिव्याख्या । ज्ञानेच्छाप्रयत्नान्विनेतियावत् । अपौनरुक्त्यायप्रमेयभेदमात्रेवक्तव्येप्रमा(णभेदोक्ति)णो क्तिर्व्यर्थेत्यतआह ॥ [२९२।१९] अत्रशंकाप्रापकेति । दृष्टांतेभ्यइत्यस्यभविष्यतीतिपूर्वसाध्येनान्वयः ॥ [२९२।२२] उक्तेति । आद्यसूत्रोक्तेत्यर्थः ॥ [२९२।२४] अनंगीकृतत्वादिति । तथाचोपलक्षणमाद्यसूत्रेनयुक्तमितिभावः ॥ [२९२।२६] प्रापकाभावादिति । उक्तदृष्टांतानांतन्मात्रकारण त्वाप्रापकत्वात् । प्रत्युतकर्तृरूपकारणांतरप्रापकंचास्तीत्याह ॥ कार्यस्येति ॥ द्वितीयइति । तस्यैवकारणत्वमितिपक्षएवे त्यर्थः ॥ [२९३।१] लोकेति । लोकेहिकार्यस्यसकर्तृकत्वनियमदृष्ट्याद्दृष्टिविरोधइत्यर्थः ॥ [२९३।२] द्वितीयेपादइति । रचनेत्यादौप्रधानकारण त्वमतस्यअभ्युपगमेपीत्यादावकारणत्वमतस्यअन्यथानुमितौचेत्यत्रजीवकारणत्वमतस्यअसतइत्यत्रशून्यकारणत्वमतस्यनिरा सादितिभावः । एवंहितृतीयपादेनिवेशापातइत्यतआह ॥ [२९३।३] इदमुक्तमिति ॥ [२९३।४] युक्तिभिरिति । दृष्टांतेभ्यइतिप्रागुक्तयु क्तिभिरित्यर्थः ॥ उक्तेति । निषेधमात्रत्वरूपपरिहारस्येत्यर्थः ॥ [२९३।९] पंचमीप्रयोगइति । कर्तृत्वपक्षेकर्तृकरणयोस्तृतीयेतितृ तीयास्यादितिभावः ॥ [२९३।१०] अन्यथेति । कर्तृत्वपूर्वपक्षइत्यर्थः । अचेतनादित्येतदचतेनत्वादित्यनुमानपरत्वपंचम्युपपत्तिरस्ती त्यतउक्तं ॥ वस्तुत्वस्यैवेति । किंतुतृतीयास्यादितिवाक्यशेषः ॥ [२९३।१२] नासत्कार्यमिति । शून्यकार्यमकारणकार्यंवानेत्यर्थः ॥ निमित्तत्वेनेति । जीवस्यादृष्टाधारतयेत्यादिनाप्रागुक्तदिशेतिभावः । शंकते ॥ [२९३।१५] समंतर्हीति । ननुजीवादिशब्दानांकथं

ब्रह्मश्रुतित्वंप्रवृत्तिनिमित्तादेरभावादित्यतआह ॥ **शेषंभाष्यमिति**[२९३।१७] । शिष्यतइतिशेषंशिष्टमित्यर्थः । आनुमानिकाधिकरणाद्युक्तदिशाप्राणधारकत्वानासाद्यत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तभावाज्जीवोविनयितासाक्षीत्यादिप्रयोगाच्चेत्यादिध्येयमित्यर्थः । यद्वानन्वासांब्रह्मश्रुतित्वेकथंप्रापकंवाक्यमात्रमित्युक्तमित्यतआह ॥ **शेषंभाष्यइति** । मुख्यतोब्रह्मवाचित्वेपिअमुख्यवृत्त्यान्यवाचित्वेनपूर्वपक्षोदयस्योक्तत्वात्तत्रेतिभावः ॥ **जीवाद्यंकृतेपीति**[२९३।२०] । स्वातंत्र्येणेतिभावः ॥ २ । १ । ४ ॥ ७ ॥ ॐ **भोक्त्रापत्तेः**[२९८।२१] ॐ ॥ पूर्वेणसंगत्यगतार्थत्वेसूचयन्अधिकरणोपाधिमाह ॥ **अतीतेति** ॥ **श्रुतिसिद्धेति**[२९३।२२] । बहुश्रुतिसिद्धलिंगत्वेनेत्यर्थः । तथैवचंद्रिकोक्तेःइत्यादिश्रुतीतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेनपूर्वत्रश्रुतेःसिद्धांत्यभिमतार्थस्वीकारोयुक्तोमुख्यार्थाहानेःइहतुनसिद्धांत्यभिमतस्थानैक्याद्यर्थांगीकारोयुक्तःमुख्यार्थहानेः। अतोयुक्तेःप्राबल्यमितिप्रत्युदाहरणसंगतिःसूचिता । विरोधप्रकारंतावद्धनक्ति ॥ **नब्रह्मणइत्यादिनाएवंप्राप्तइत्यंतेन** । भेदाभेदनिरासायोक्तमत्यंताभिन्नत्वादिति । भेदाभेदनिरासस्तुअतएवचोपमासूर्यकादिवदित्यत्रकरिष्यतइतिभावः । नीरूपेपिगगनेकल्पितनैल्यमिवकल्पितःसंभवतीत्यतोवस्तुतइत्युक्तं । हेतौविशेषणासिद्धिंनिराह ॥ **नचमुक्तस्येत्यादिना**[२९३।२४] ॥ **अनित्यत्वेति**[२९३।२५] । मोक्षस्येत्यनुषंगः । तर्ह्यानंदज्ञानादिरपिजीवस्यस्वभावोनस्यात्संसारेनुपलंभादित्यतआह ॥ **आनंदादेरिति**[२९३।२६] । प्रमाणाभावादित्यसिद्धमितिशंकते ॥ **नचब्रह्मणइति** ॥ **संसारइति**[२९४।१] । संसारदशायामित्यर्थः ॥ **अनंगीकारादिति**[२९४।२] । सिद्धांतिनेतिभावः । हेतोर्विशेषणा ॥२६०॥
सिद्धिंनिरस्यविशेष्यासिद्धिशंकापूर्वंनिराह ॥ **स्यादेतदिति** । श्रुतौसर्वइतिबहुवचनोपपत्त्यर्थंकर्माणीत्यंशस्याप्यनुवादः ।

मुक्तिपरत्वद्योतनायवामुक्तावेवकर्मणांनिवृत्तेः। विज्ञानमयआत्माजीवः॥ [२९४।४] सिद्धांतितमिति। सूत्रकृतेत्यनुषंगः। सप्तम्यंताद्व
तिरयमितिभावेनाह॥ यथालोकइति॥ [२९४।७] विभिन्नस्थानाइति। प्राप्यरूपविशेषापेक्षयैवमुक्तिः। एकमतयःएकार्थविषयकम
तयइत्यर्थः। इतिशब्दस्यइतिसिद्धांतितमितिपूर्वेणान्वयः॥ [२९४।८] जघन्यवृत्त्येति। आद्येलक्षणांत्येलक्षितलक्षणेतिभावः॥ [२९४।१०] अभूतेति।
अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिच्विरितिसूत्रेणपाणिनिना प्रागनेकतामाप्ताइदानीमेकतांसंपन्नाइत्याद्यर्थेच्चिप्रत्ययोक्ते
रिहप्रागप्यैक्येएकीभवंतीतिच्विप्रत्ययांतैकशब्दप्रयोगोनयुक्तइत्यर्थः॥ [२९४।११] गौणार्थत्वापत्तेरिति। मुख्यार्थस्याभूततद्भावरूपस्य
त्यागापत्तेरित्यर्थः॥ द्वितीयेति। उतभिन्नस्येतिपक्षनिराकरणेनवक्ष्यमाणेनेत्यर्थः। प्राग्भिन्नस्यपश्चादभेदःक्वाप्यदृष्टइति-
यावत्। प्राग्भिन्नाभिन्नस्यपश्चादंत्याभेदोपिक्वापिनदृष्टइतिव्याख्यानसंभवादितिभावः॥ [२९४।१७] यथोदकमिति। यथोदकंशुद्धे
शुद्धमासिक्तंतादृगेवभवतिएवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमेतिभेदेदृष्टांतपूर्वंजीवब्रह्मभेदोक्तेरितिभावः। परमात्मेतिविष्णु
पुराणवाक्यं। एतत्पूर्वप्रकृतंजीवब्रह्मैक्यंमिथ्याकुतःयतोन्यद्द्रव्यंतद्द्रव्यतांनैतीतियोजना। ऐक्यश्रुतयोबाधिकाइत्यतआह॥
[२९४।२०] श्रुतयस्त्विति॥ [२९४।२४] आरोपितभेदमेकंवस्त्विति। अंगुल्यवष्टब्धनेत्रेणभिन्नतयाप्रतीयमानंचंद्रबिंबादिकमित्यर्थः। चंद्रा
दावेकस्मिन्वस्तुनिचंद्रादिभेदाभावेनतत्रहेतुसाध्यव्यतिरेकभावादितिभावः॥ [२९४।२५] एतदर्थत्वेनापीति। यथालोकेघटःपटाद्भिन्न
तयाप्रमितोनपटेनभेदवान्तथाजीवोपिनब्रह्माभेदवानित्येवंयोज्यमित्यर्थः॥ [२९४।२६] परकीयहेतोरिति। असर्वकर्तृमुक्तजीवा
भिन्नत्वहेतोरित्यर्थः॥ [२९५।१] केचिदिति। ब्रह्मपरिणामवादिनः। यदित्यनुवादः। यर्हीतिव्याख्या। तत्तर्हीत्यपितथाध्येयं॥

[२९५।७]अध्याहारेति । मायिमतेभोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्येत्यस्यपरमतेस्वमतेचमोक्षेब्रह्मत्वेत्यस्याध्याहारादितिभावः॥[२९५।८]येत्विति। रामानुजीयाइत्यर्थः ॥ [२९५।१०]तत्रतत्रेति । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । अपीतौतद्वत्प्रसंगादित्यादावित्यर्थः ॥ [२९५।११]अनुक्तत्वेनेति । प्रकृत्यधिकरणादेरन्यार्थत्ववर्णनादितिभावः ॥ अनुक्तोपालंभप्रसंगादिति । भोक्त्रापत्तेरित्यादिवदतः तत्पूर्वपक्षिणइ तियोज्यं । येत्वित्युक्तमतांतरेपिदोषमाह ॥ जगच्छरीरत्वस्येति ॥ [२९५।१४]एतदर्थप्रतिपादनायेति । अनुक्तोपलंभप्रसंगोप पादनायेत्यर्थः ॥ २ । १ । ५ ॥ ७ ॥ तदनन्यत्वं ॥ [२९५।१५]प्रमाणमूलेति । प्रमाणसिद्धेतिभोक्त्रधिकरणार्थः तत्संवादित्वेतितु असदितिचेदित्यधिकरणार्थः । स्मृतियुक्तिश्रुतिगणयुक्तयोबहुयुक्तयइत्यनुव्याख्यानानुरोधेनाह ॥ बाहुल्यलक्षणेति ॥ [२९५।१६]अनंतरेति । अव्यवहितपूर्वाधिकरणइत्यर्थः । भोग्यवर्गस्येत्यस्यलोकसिद्धकारणाभेदमंगीकृत्येत्यन्वयः । मृद्घटादेरभे दस्यलोकसिद्धत्वाल्लोकसिद्धेत्युक्तं । सांख्यसिद्धांतेनेत्यस्याशंक्येत्यन्वयः । शास्त्रतः । तत्वमसीत्यादिशास्त्रेण । ब्रह्मैक्यव दितिमतुप्नवतिः । भोग्यस्यकारणीभूतब्रह्माभेदेतदभिन्नभोक्तृत्वापत्तेरावश्यकत्वादितिभावः ॥ [२९५।१९]अनैकांतिकत्वेनेति । फेनतरंगयोरेककारणसमुद्राभेदेपिपरस्परसांकर्यापत्तेरभावादितिभावः ॥ वैशेषिकादिमतेनेति । दूषणसौकर्यायानूदितं स्वरूपेति ॥ कार्यकारणस्वरूपभेदेन । शीतनिवारणाद्यर्थक्रियारूपकार्यभेदेनएतेतंतवोऽयंपटइत्यादिव्यवहारभेदेनपरि माणादिभेदेनचेत्यर्थः ॥ [२९५।२१]इत्यादिशब्दादिति । वाचारंभणवाक्येविकारोघटादिरारंभणमुपादानमित्यभेदोक्तेरितिभावः। ॥२६१॥

व्याख्यातीत्यनंतरंअनंतराधिकरणइत्यनुषज्जते ॥ [२९५।२२]स्याल्लोकवदिति । फेनतरंगयोरिवेत्यर्थः ॥ तर्हिवैशेषिकादिकंप्रतिकी दृशोक्तेरवसरइत्यतआह ॥ [२९५।२५]ब्रह्मोपादानतामिति ॥ [२९६।१]अंगीकारितमिति । प्रकृत्यधिकरणन्यायेनेतियोज्यं । त दनन्यत्वमित्युक्तिर्भेदाभेदांगीकारपक्षेयुक्तेतिशंकते ॥ [२९६।६]नैषदोषइति । तादात्म्यमित्युक्तोदोषोनेत्यर्थः ॥ [२९६।८]अतिप्रसं गादिति । घटपटादेरपितथात्वापत्तेरितिभावः ॥ [२९६।११]विकार्यनन्यत्वमिति । विकारिणोपादानेनानन्यत्वमित्यर्थः ॥ [२९६।१३]नचप्रकृतीति । नचप्रकृतिशब्देनब्रह्मोपादानमुच्येतेइत्यादिनापूर्वपादोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ इत्यन्वयइति । विका रत्वाधीनत्वादनन्यतायाइतिभावः ॥ [२९६।१५]इत्याद्येति । उततमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमितिब्रह्मज्ञानेनसर्व विज्ञानप्रतिपादकोपक्रमवाक्यमित्यर्थः ॥ तत्तात्पर्येति । ब्रह्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानंचतयोरभेदेतात्पर्यंविनानुपपन्नमि तिभावः ॥ [२९६।१५]महावाक्येति । महावाक्योपक्रमावांतरवाक्योपक्रमत्वेत्यर्थः । आदिपदेनतच्छब्दोपेतत्वतत्प्रतिपादक त्वफलविशेषादिग्रहः । यथायदंतियच्चदूरकइतिसप्तजपेत् । आदित्प्रत्नस्येत्येकेइत्यादिसूत्रेषुचतद्भूतस्यतुतद्भावोजैमिने रपिनियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । अस्यैवचोपपत्तेरूष्मेत्यादिषुध्येयं ॥ [२९६।१७]उक्तन्यायेनेति । अतःसादृश्यएवच । विवक्षा त्रतुनित्यत्वेप्राधान्येचोक्तवर्त्मनेतिपूर्वपादांतोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ [२९६।२३]ब्रह्मणोऽविकारित्वउक्तन्यायेनसाधितेसतीत्यत्रो क्तन्यायेनेत्यस्याविकारःसदाशुद्धोनित्यआत्मेत्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ [२९६।२५]व्याख्यानंपूर्ववदिति । जगतोब्रह्मविकार

त्वाभावे नचप्रकृतिशब्देनेत्यादिनोक्तन्यायेनसाधितेसतिविकारिविकारत्वरूपातदनन्यताकथंनकथमपीत्येवमित्यर्थः ॥ [२९७।१] इत्युक्तन्यायेनेति । जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ [२९७।२] निरवकाशोपपत्तीति । विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिरूपोपपत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । तत्रमृत्त्वजडत्वादियुक्तिविरोधेनमृदब्रवीदित्यादेःप्रतीतार्थप्रच्यावनस्यकृतत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ अपरमपीति । विवर्तवादिकृतंसूत्रव्याख्यानमित्यर्थः । आपादकमध्याहृत्ययोजयति ॥ [२९७।३] यद्यत्रेति ॥ प्रसिद्धंचैतदिति [२९७।६] । नजीर्णमलवद्वासाःस्नातकःस्यादित्यादाविति भावः । शंकते ॥ [२९७।७] सत्यमिति ॥ [२९७।८] कलधौतमिति । रजतमित्यर्थः ॥ [२९७।१२] सत्यतामभिधायेति । फेनतरंगदृष्टांतेनभोक्तृयोग्ययोरसांकर्योक्तौसत्यत्वाभिधानस्यप्राप्तत्वादितिभावः ॥ [२९७।१३] अन्यथेति । प्रागुक्तसत्यत्वस्यानभिप्रेतत्वइत्यर्थः । शंकते ॥ [२९७।१४] अप्रत्याख्यायैवेति ॥ प्रकृतेति । शुद्धब्रह्मरूपविषयतज्ज्ञानप्रयोजनेत्यर्थः ॥ [२९७।१६] उपोद्बलयेदिति । कार्यप्रपंचपरिणामप्रक्रियेतिवासगुणोपासनमितिवानुषंगः ॥ अतएवेति । भेदवासनोपोद्बलकत्वादेवौदासीन्यपक्षोनयुक्तइत्यर्थः ॥ [२९७।१८] इत्याद्युक्तन्यायेनेति । पूर्वपादीयानुव्याख्यानोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ एवंप्रमाणाभावपरत्वेनापीति । तथाहिकथंचतदन्यताब्रह्मविवर्तताजगतोनकथमपिप्रमाणाभावात् । नन्वारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तत्वात्कथंप्रमाणाभावइतिचेत्तत्किमारंभणशब्दःसाक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचष्टे । अथवाविकारस्य । आद्येकथंब्रह्मविवर्तताजगतइतितस्यार्थः । मृत्पिंडादेःप्रकृतत्वात् । द्वितीयेकथंजगतोब्रह्मविवर्तताप्रमाणवती । ननुचविकारमात्रस्यानृतत्वेजगतो
ब्रह्मविकारत्वादनृतत्वंभविष्यतीतिचेत्(न)। यच्चाविकृतमेवैकमित्यादिनोक्तन्यायेनजगतोब्रह्मविकारत्वाभावेसाधितेसतिकथं

ब्रह्मविवर्तताजगतइत्यादिरूपेणव्याख्येयमित्यर्थः ॥ अस्येति । सूत्रस्येत्यर्थः । अतोयथार्थबंधस्यविनाविष्णुप्रसादतःइत्यादौ [२९७।२०]
प्राग्बहुधास्यार्थस्योक्तत्वात्स्मारयतीत्युक्तं । स्वतंत्रसाधनशब्दार्थंविवृण्वन्विरोधयुक्तिबाहुल्यप्रकारंदर्शयति ॥ कर्त्रनधी
नेत्यादिना ॥ [२९७।२१] स्वतंत्रकारणेति । ईश्वरानधीनसत्ताशक्त्यादिमत्कारणेत्यर्थः । सौत्रप्रतिज्ञांशव्यावृत्त्यर्थंकर्तृव्यतिरि
क्तेत्युक्तं । सृष्टिशब्दःकार्यविषयककर्तृव्यापारवाची । उत्पत्तिशब्दःकार्यगतधर्मवाची । अतोनप्रयोगयोःपौनरुक्त्यमिति ।
इतियुक्तिविरुद्धत्वादित्यत्रेतिशब्दःप्रकारार्थः । कारणांतरेत्यत्रतत्तत्पदोद्धारेणाधिष्ठानपदप्रक्षेपेण तथाग्रेपिकारणादिपद
स्थानेअधिष्ठानपदप्रक्षेपेणापिकारणस्येवाधिष्ठानादेरपिस्वातंत्र्ययुक्तिविरुद्धत्वात् । तथासृष्ट्यादिपदस्थानेस्थितिसंहृत्यादिप
दप्रक्षेपेणापिप्रमेयभेदेनबहुयुक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थोध्येयः । तेनप्रयोगभेदमात्रेण(युक्तिबा)प्रयोगबाहुल्यमधिकरणांतरेपिसु
शकमित्यतिप्रसंगइतिनिरस्तमित्युक्तंचंद्रिकायां ॥ [२९७।२३] नचश्रुतीति । यतोवाइमानिभूतानि सदेवसोम्येदमग्रइत्यादिश्रुति
विरोधइत्यर्थः । सौत्रहेत्वंशव्यावर्त्यमाह ॥ [२९७।२४] स्वतंत्रकारणांतरनिरासइति । सौत्रादिपदव्यावर्त्यमाह ॥ भावेति ।
मूलंयोजयति ॥ [२९७।२५] स्वतंत्रकारणान्यत्वमिति । तेनेत्यस्यार्थांतरंतदनन्यत्वमित्यनेनेति । कथमित्यतःसूत्रप्रतिज्ञांशंयोज
यति ॥ [२९७।२६] महदादीति ॥ तदुभयमिति । एतच्चानुपदमाकारएवसूत्रद्वयार्थव्यक्तीकरणेनाग्रेव्यक्तं ॥ [२९८।३] लक्षितलक्ष
णयेति । प्रधानभूतोपादानवाचकारंभणशब्देनसाधकजातंलक्षयित्वातेनतदाक्षेपलक्षणेतिलक्षितार्थद्वारकलक्षणयेत्यर्थः ।
अधिष्ठानापेक्षयोपादानंप्रधानमितिभावेनसमाधत्ते ॥ [२९८।४] शब्दादिति । कार्योत्पत्तावुपादानंकारणमितिभावेनपाणिनीय

सूत्रंसंवादयति ॥ **साधकतममिति** ॥ **वक्ष्यतेहीति** । सत्वाचेतिसूत्रे ॥ **स्वतंत्रकारणांतराभावएवेति** । धर्मांतरेणवाक्यशेषादितिवक्ष्यमाणन्यायात्तत्रवाक्यशेषादित्यस्यमानांतरोपलक्षणत्वादित्यर्थः । द्वितीयसूत्रेप्यनुपपत्तिमाशं क्यसमाधत्ते ॥ **ननुचयुक्तीरिति** । महादादिसृष्टिरपीत्यादिनोक्ताःयुक्तीरित्यर्थः ॥ **युक्तीनामिति** । अपरतंत्रत्वा त्स्वतंत्रत्वात्साधनसत्तादिप्रदत्वाच्चस्वव्यतिरिक्तस्वतंत्रसाधनमपेक्ष्यमहदादिसृष्टिंकरोतीश्वरोव्यतिरेकेणकुलालवदितिसौ त्रादिपदोक्तयुक्तीनामित्यर्थः ॥ **लोकानुरोधादिति** । चैत्रोगच्छतिभुंक्तेशेतेइत्यादौयथास्वातंत्र्यधीस्तथेत्यर्थः ॥ **अन्यथे ति** । उक्तरीत्यास्वातंत्र्योक्तिपर्यंतंपूर्वपक्ष्यभिप्रायवर्णनइत्यर्थः ॥ **ईश्वराधीनसत्ताकत्वइति** । तथाचाद्यइत्यादिश्रुतौ साधनानांपारतंत्र्यानुक्तावपिश्रुत्यंतरेतदुक्तेःपरतंत्रसाधनएवतात्पर्यंसाधनश्रुतीनामितिभावेनव्याचष्टइत्यर्थः ॥ **एषोर्थइति** । प्रकृत्योरित्यादिनोक्तोर्थइत्यर्थः । मूर्तंसदितिसंप्रोक्तममूर्तमसदुच्यतइत्यादिवाक्यानुरोधेनार्थमाह ॥ **मूर्तामूर्तेति** । पृ थिव्यादित्रयंमूर्तंअमूर्तंचवायुरंतरिक्षंच ॥ **एवंचेति** । साधनमात्रस्यासत्वेंगीकृतेसतिस्वातंत्र्यापेक्षार्थपर्यंतत्वकल्पनाक्लेशेन विनास्वरूपमात्राक्षेपपरतयास्वरसाभवंतीत्यर्थः । यथोक्तंभाष्यइति । अव्यक्तत्वपारतंत्र्यादिधर्मांतरेणहितदुच्यतइति । ध र्मांतरमप्युक्तमिति । व्यक्तत्वादिधर्मांतरमपिनिषेध्यतयात्रग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रांशमवतारयति ॥ **कुतइति** ॥ आनीदवा तमिति । वातप्रेरणंविनाअनीदचेष्टतअनचेष्टायामितिधातोरित्यर्थः ॥ **आच्छादकत्वादेरिति** । ग्लानिकरत्वज्ञानप्रतिबं धकत्वादिरादिपदार्थः ॥ **इतिब्रूमइति** । एतेनभाष्योक्तार्थस्पष्टीकरणंकृतंध्येयं ॥ **प्रकारांतरेणेति** । नकेवलंवाक्यशेषो ॥२६३॥

क्ततमःप्रभृतिसाधनसत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्याकिंतुस्वातंत्र्यनिषेधकवाक्यशेषादित्यर्थतयापीत्यर्थः । परइत्येतत्सकारांतनपुंसक मितिभावेनाह ॥ **परःपरमिति** । युक्तेरित्यादिसूत्रमवतारयति ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **उक्तदोषानुषंगइति** । अनियमेत्यनुपादानत्वंनियमेत्वस्वातंत्र्यमितिदोषानुषंगइत्यर्थः । एवंतर्हिविनिगमनइति । कारणांतरसद्भावपक्षेप्रकृत्या देःकारणत्वस्येश्वरादिस्वातंत्र्यादिकस्ययुक्ततैवेत्येवमर्थद्वयनिर्णयइत्यर्थः । कारणांतरसत्वाभ्युपगमकारणत्वादिघटनरूपो क्तार्थद्वयस्यापिशब्दांतराच्चेतिसूत्रशेषेणैवकारणोक्तिः । तत्कथमित्यतःकारणांतरसद्भावाभ्युपगमपक्षेकारणसत्वंतावद्भाष्यो क्तार्थव्यक्तीकरणेनाह ॥ **अद्यइति** । कारणत्वादेरित्यादिपदेनेश्वरस्वातंत्र्यकारणांतरास्वातंत्र्ययोर्ग्रहः ॥ **इत्यपेक्षा यामाहेति** । शब्दांतराच्चेतिसूत्रांशस्यविवक्षितार्थप्रतिपादकशब्दविशेषादित्यर्थांतरमभिप्रेत्यतादृशशब्दविशेषंश्रुतिरूपंशक्तो पिभगवानित्यादिनाग्रेविवक्षुःश्रुत्यभिप्रेतमर्थंस्वयमाहेत्यर्थः । पूर्वप्रकृतचोद्यत्रयनिवर्तकतयाश्लोकंव्याचष्टे ॥ **अन्यथे त्यादिना** । वाक्यंयोजयित्वातात्पर्यमाह ॥ **इदमुक्तमिति** ॥ **भगवत्येवायततइति** । भगवदधीनमित्यर्थः । श्रीमद्भाष्यो दाहृतंवचनंसंवादयति ॥ **साधनानामिति** । श्रुतिप्रसिद्धेरित्युक्तंसाकेत्यतआह ॥ **श्रुतिंचेति** ॥ **अनेनेति** । हिशब्दसू चितश्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः । आद्यसूत्रापव्याख्यानस्यप्राङ्गिरासादवशिष्टसूत्रापव्याख्यानमनुवदति ॥ **भावेचेत्यादिना** । अत्रसूत्रेतिपर्यंतेन । भावपदस्यकारणंकार्यंचार्थमुपेत्यव्याख्यानांतरंकिंचेति । भावइत्यनुवादः ॥ **सुवर्णादिकमिति** । उप लभ्यतइत्यन्वयः ॥ **अवरकालीनस्येति** । पश्चाद्भाविनःअग्रेउत्पत्तेःप्राक्इदंकार्यंजातंसदेवासीदितिसत्वावधारणादित्य

र्थः ॥ नचेदिति । कार्यंप्राक्सन्नेतिचेदित्यर्थः ॥ अंकुरुतेतीति । निर्दिशतीत्यनुषंगः ॥ असदकारणादित्यादिकेति
असदकरणादुपादानग्रहणसर्वसंभवाभावात् । शक्तस्यशक्त्यकरणात्कारणाभावाच्चसत्कार्यमितिसांख्योक्तेत्यर्थः । असतःकृ
तिविषयत्वाभावात्प्रागपिकार्यंसदेवेत्यन्वयः । समग्रश्लोकार्थःसांख्यनयेसुधायांव्यक्तः । वैभाषिकनयेवक्ष्यमाणांयुक्तिमाह ॥
वृत्तिविकल्पेति । स्थितिविषयविकल्पेषुसर्वकल्पानामनुपपन्नत्वादिकेत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेनकार्यंकारणाश्रितंचेत्कि
कार्यंकारणेषुतंत्वादिकेष्वेकदेशेनवृत्तिमदुतकात्स्न्येंन । आद्येकारणीभूतावयवा(न्यैक)नामेकदेशाभावात् । अंत्येतुएकैकतंतु
षुकात्स्न्येंनावस्थानेकार्यस्यानेकत्वप्रसंगः । एकतंतुचलनेसतिचलनंतंत्वंतरस्याचलनादचलत्वमितिविरुद्धधर्मवत्त्वमित्यादियु
क्तिरितिभावः ॥ संवेष्टितेति । यथासंवेष्टनदशायामव्यक्तःपटःप्रसारितोव्यक्तस्तथाप्रागुत्पत्तेरव्यक्ततयासदेवकार्यंकर्तृव्या
पारेणपश्चाद्व्यज्यतइतिकारणादनन्यत्वंकार्यस्येत्यर्थः । एतेनप्राणादिदृष्टांतोपिव्याख्यातः ॥ आर्जवानार्जवेति । यथाक्र
मंस्वपरपक्षयोरितिभावः ॥ शिष्यैरिति । साचचिंताचंद्रिकाकारैःकृताध्येया । अत्राप्यग्रे । अनवस्थेतिवाक्यव्याख्यानां
तरंकरिष्यते ॥ प्रबंधेनेति । तदनन्यत्वमित्यादिसूत्रसंदर्भेणेत्यर्थः । ननुप्रपंचस्योपादानादनन्यत्वोक्तौब्रह्मानन्यत्वमेवसेत्स्य
तिब्रह्मणएवोपादानत्वादित्यतआह ॥ नहिब्रह्मप्रपंचोपादानमिति । प्रकृतिनयेनिराकृतत्वादितिभावः ॥ इत्येतदि
ति । नद्वितीयइत्यादिनोक्तंद्वितीयपक्षदूषणमित्यर्थः ॥ उक्तप्रायमिति । प्रकृत्यधिकरणइतिभावः ॥ दूषणांतरमि
ति । प्रकृतानुपयुक्तत्वापेक्षयाबाधितविषयत्वरूपाधिकदोषंचेत्यर्थः ॥ हीत्यनुवर्तततइति । सचप्रमाणप्रसिद्धिद्योतकइत्यु

क्तमेवेतिभावेनाह ॥ प्रमितावितिति । यदिति । श्रवणादाह ॥ तदेवेति ॥ अत्यंतासदिति । असतःसत्तासंबंधोजनिरिति
वक्तारंतार्किकंप्रतीत्यर्थः ॥ भेदाभेदेति । उपादानोपादेययोरितिभावः ॥ विरोधेति। भेदाभेदयोरितियोज्यं । उत्तरत्रवै
शेषिकनयेसमवायनिरासप्रस्तावे । इत्तिशब्दस्यैतदुक्तंभवतीतिपूर्वेणान्वयः । चशब्दाध्याहारेणार्थमाह ॥ असच्चेति । हेर
र्थोयस्मादिति ॥ किंचिदिति। कारणमित्यर्थः। पुनःकिंचिदित्यस्यकार्यमित्यर्थः। निराह ॥ नस्यादिति। अनवस्थास्यादित्य
नूदितस्यार्थइतिसर्वजनसंमताव्यवस्थानस्यादिति ॥ आस्तांतावदन्यदिति । तिष्ठतुतावदुक्तंबाधकांतरोपदर्शनं । शिष्या
दिबोधनमेवायुक्तंयदर्थमयंप्रयासस्तवेत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति । त्वदभिमतसर्वप्रमेयविषयइत्यर्थः । तथाचकस्यापिप्रमेयस्याशिष्या
दिकंप्रतिप्रतिपादनंनस्यादितियावत् । अवस्थानाभावःस्यादित्यस्यविवरणंसर्वथाप्रतिपादनासंभवएवेति ॥ एवंमाकारेति ।
अनुत्पन्नत्वोत्पन्नत्वनष्टत्वानष्टत्वबहुत्वैकत्वरूपविरुद्धधर्मभेदइव तंतवःसूक्ष्मदीर्घाकाराःपटस्त्वातानवितानाकारःएतेतंतवःअ
यंपटइत्यभिधानभेदःतंतुत्वपटत्वप्रकारकरूपबुद्धिभेदःशीतानिवर्तकत्वतन्निवर्तकत्वादिकार्यभेदोपिध्येयइत्यर्थः ॥ एतत्सक
लमपीति। प्रागुक्तबाधकचतुष्टयमपीत्यर्थः। केयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरमाशंकते ॥ अनुपलब्धिरव्यक्तिरित्यादि ॥ देवानां
प्रियइति । अनभिज्ञइत्यर्थः । देवानांप्रियोमूर्खइत्यलुक्समासः । श्लाघनीयेत्यपहासः । कुतोनोपलभ्यतइत्यादिप्रश्नस्या
नुपलभ्यमानत्वात् । नोपलभ्यतइत्याद्युक्तावात्माश्रयापत्तेरितिभावः ॥ प्रागूर्ध्वंचेति । पटोत्पत्तिरित्यनुषंगः ॥ पटधर्मा
वेवेति । नतूपलब्ध्यनुपलब्धी । येन(अपिच)यद्युपलब्धीत्यादिनाप्रागुक्तदोषःस्यादित्येवकारार्थः ॥ उभयत्रेति । व्यक्त्यव्य

५०४५

त्त्योरित्यर्थः ॥ आद्याविति । व्यक्तिरसत्येवोत्पद्यतेनश्यतिचेतिपक्षं असत्येवाव्यक्तिरुत्पद्यतइतिपक्षंचेत्यर्थः ॥ द्वितीयाविति। सत्वपक्षावित्यर्थः। उभयत्रेत्यनुषंगः ॥ स्वीक्रियेतेइति। उत्पत्तिविनाशव्यवहारहेतुतयेतियोज्यं ॥ उक्तविकल्पदोषेति। याव्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिव्यवहारहेतुतया कारकव्यापारवैफल्यनिरासायचव्यक्तिरंगीकृतासापिकिंप्रागसत्येवोत्पद्यतेमुद्गरप्रहारादिनानश्यतिचउताप्रागपिसत्येवाविनाशिनीच एवंव्यक्तेर्विनाशव्यहारहेतुतयांगीकृताव्यक्तिरपिप्रागसतीमुद्गराभिघातादिनोत्पद्यतेकिंवाप्रागपिसतीतिविकल्पस्यव्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वइत्यादिनोक्तदोषस्यचानुषक्तिःस्यादित्यर्थः ॥ अथतत्रापीति । व्यक्त्यव्यक्तिनिष्ठव्यक्त्यव्यक्त्योरपीत्यर्थः ॥ अनवक्लृप्तिरिति । असिद्धिरित्यर्थः ॥ नास्मिन्मतइति । एवमेवासतःसत्तासमवायोजनिर्मता । तत्रापिह्युक्तदोषाणांनैवकिंचिन्निवारकमितिदूषणादितिभावः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । महदाद्याश्चजायंतेपराधीनविशेषतः । इत्यादिनावियत्पादीयाद्यधिकरणेपराधीनविशेषावाप्तिरूपजनेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ प्रागुक्तएवदोषइति । एतावंतंकालंप्रागनुत्पन्नोघटइदानीमुत्पन्नइतितावन्नस्यादित्यादिनोक्तदोषइत्यर्थः ॥ एवंविनाशेपीति । यदिविनाशःप्रागपिसन्तदाघटइदानीमेवनष्टइतिनस्यादित्यादिनोक्तदोषः । यद्यसन्तर्हितज्जनिपरंपरयोक्तदोषइतिध्येयमित्यर्थः ॥ यथाहुरिति । आद्याध्यायेबृहदारण्यकेभाष्ये ॥ अतिप्रसंगएवेति । आत्मवद्घटादेरपिसत्वाज्जनिर्नस्यादितिवाघटादेरिवआत्मनोपिजनिःस्यादितिवाअतिप्रसंगइत्यर्थः ॥ अत्यंतासदेवेति । केनाप्याकारेणसत्वरहितमित्यर्थः ॥ सन्मात्रमिति । केनचिद्रूपेणासत्वशून्यमित्यर्थः । सूत्राक्षराणांआर्जवानार्जवचिंताशिष्यैरेवक्रियतामित्युक्तं । तत्राद्यसूत्राक्षरार्जवचिंता

पूर्वमेवकृता। द्वितीयादिसूत्राक्षरार्जवंदर्शयति ॥ यच्चोक्तमिति । मृदादेःकारणस्यभावएवघटादेःकार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वंकारणात्कार्यस्येतियदुक्तंतन्न। आलोकेसत्येवरूपोपलब्धिरन्यथातुनेत्यादौयथाऽतथाविनाभावेनैवोपपन्नमित्यर्थः । यदत्रोक्तंभामत्यांतच्चंद्रिकायांनिरस्तंध्येयं। ननुमृद्घटइतिकारणानुविद्धत्वेनसामानाधिकरण्येनवाप्रतीयमानत्वादनन्यत्वंकार्यकारणयोरित्येवंसूत्रतात्पर्यमित्याशंक्यनिराह ॥ अथेति ॥ इत्यनेनैवशंक्यसंग्रहमिति । असदकरणादित्यादिसांख्यसौगतोक्तयुक्तेरनन्यत्वंकार्यकारणयोरितिवत्मृद्घटइतिकारणानुविद्धत्वादिनाप्रतीयमानत्वरूपयुक्तेरनन्यत्वंतयोरपिसुवचमितिभावइतिसूत्रंनारभ्यं। अन्यथापुनरभिधानेपुनरुक्तिदोषःस्यादितिभावः । ननुभावाच्चोपलब्धेरितिपाठांतरमाश्रित्याऽऽतानवितानवंतस्तंतवएवपटइतिप्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्चानन्यत्वंकार्यकारणयोरित्युक्तत्वान्नयुक्तेरित्यनेनगतार्थत्वमित्याशंक्यनिराह । अथानेनेति । भेदाभेदेनाप्युपपन्नमितिभावः ॥ अंतएवेति । अत्यंताभेदासाधकत्वादेवेत्यर्थः ॥ सत्वाच्चेति । अवरस्यावरकालीनस्यकार्यस्यप्रागुत्पत्तेःसदेवसोम्येत्यादिसत्वावधारणाच्चानन्यत्वंकार्यकारणयोरित्यत्रसत्वावधारणरूपयुक्तिरभिमताउतसत्वश्रवणादितिश्रुतिः । इतिद्वयमपिक्रमेणनिराह ॥ युक्तिश्चेदिति । इत्यनेनेतिगतार्थतेत्यनुषंगः । शब्दांतरादित्यस्यसदेवसोम्येतिशब्दांतरादितिव्याख्यानादितिभावः ॥ ब्रह्मकारणतेति । असदेवसन्मनोकुरुतेत्यादिवाक्यशेषादितिभावः । वाक्यशेषस्थासच्छब्दस्यसन्मनोकुरुतेत्यादेरयोगेनतुच्छार्थत्वासंभवेपिशून्याभावान्यतरार्थत्वसंभवादाह ॥ शून्यस्येति । कारणभावःकारणत्वं । पंचमसूत्रार्थंचनिराह ॥ युक्तेरित्युक्तेति ॥ उत्तरत्रेति । सांख्यनयेअसदकरणादितियुक्तिसौगतोक्तयुक्तिर्वैभाषिकनयेनिरा

करिष्यामइत्यर्थः। अन्यत्रेति । षष्ठछांदोग्यभाष्यादौसदेवसोम्येतिश्रुतेर्विष्णुपरतयाव्याख्यानात्तस्याःवियदादिकार्यसत्वपर
त्वाभावादितिभावः । दार्ष्टांतिकवैषम्येणदृष्टांतोक्तिपरसूत्रद्वयार्थंनिराह ॥ पटेप्राणादौचेति ।प्रकृतेजगतोत्यंतोपसंजात
विशेषवत्त्वंतत्रतुसंकोचविकासमात्रमितिवैषम्यादनुदाहरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ विशेषेणप्रपंचनंचंद्रिकायांध्येयं । व्यवहितानाम
न्वयंदर्शयति ॥ अकर्तुंशक्तोपिकरोतीति । अन्यथेत्यनुवादः ॥ विनाकारणैरिति । तद्व्यत्यासेनकारणव्यत्यासेनचे
तिव्याख्या । शक्तोपिहीतिप्रागुक्तार्थेसंवादित्वलाभायशेषोक्त्यायोजनमाह ॥ नियतैःकारणैःकरोतीच्छयेतियोज्य
मिति । अकर्तुंशक्तिःकोमहिमेत्यतआह ॥ संसारिणोहीति ॥ विष्टिगृहीताइति । वेतनमदत्वैवबलाद्राज
भटैःकर्मकर्तुंगृहीताइत्यर्थः। धारक(ण)प्रयत्नेनेति। अकरणानुकूलदार्ढ्यसंपादकप्रयत्नेनाकृत्वेत्यर्थः । धारकेतिपाठेस्वस्यस्त
ब्धतापादकप्रयत्नेनाकृत्वेत्यर्थः । अशेषतइत्यनुवादःप्रागिदानींचेतिव्याख्या । शक्तोपीतिप्रागुक्तेर्थेनित्यभेदइतीदानीमु
क्तेर्थेइत्यर्थः । नान्यदन्यत्वमापन्नंइतिप्रागुक्तेर्थेइतिवा । असदित्याद्यनेकाधिकरणइतिवार्थः ॥ २ । १ । ६ ॥ ७ ॥
ॐइतरव्यपदेशात्ॐ । स्वयंकृतापितद्व्याख्येत्याद्युक्तेर्भाष्यविवरणपरमेतदनुभाष्यमितिव्याकरिष्यन्भाष्यवाक्यंपठित्वात
द्विवरणबीजानुपपत्तिंदर्शयति ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ इत्यादिविशेषणेति । भाष्योक्तस्वतइतिविशेषणेत्यर्थः ।
आदिपदेनजीवेदृश्यमानोपिकार्योपसंहारोस्वातंत्र्यात्परकृतएवेतिभाष्यवाक्योक्तविशेषणग्रहः॥शंक्ययोजनत्वेपीति। भा
ष्यदिशेतिभावः ॥कृत्स्नप्रसक्ताविति। तृणोद्धरणादौकार्यइतियोज्यं। प्रयत्नादिरूपमित्यत्रादिपदेनजीवेदृश्यमानइच्छाबु

द्धयोर्ग्रहः ॥ [३०३।१८] व्यापकेति । कृत्स्नप्रसक्त्येकदेशरूपव्यापकेत्यर्थः॥ अत्रेति । कृत्स्नेतिसूत्रे । नन्वत्रसूत्रेआपाद्यमात्रोक्तेःकथंकर्तृत्व
निवृत्तिरित्यंततात्पर्योक्तिरित्यतआह ॥ [३०३।१९] प्रसंगस्येति ॥ विपर्ययापर्य[३०३।२२]वसानादिति । विपर्ययेपर्यवसन्नस्यपराधीनकर्तृत्व
स्यापिकृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिबाधि(पराह)तत्वादितिभावः ॥ नैवमिति । अथजीवेत्यादिनोक्तव्याख्यानमित्यर्थः ॥ [३०३।२३] वक्ष्यमा
णेति । कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादितिवक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ [३०७।२४] वास्तवस्यैवेति । विहारकर्तृत्वस्यमुक्तिगतस्यतत्रोक्तेरितिभावः॥
[३०३।२५] प्रसंगनिवृत्तीति । कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिबाधरूपानिष्टापादाननिवृत्तीत्यर्थः॥ [३०४।१] प्रसंगयोरिति । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्व
श्रुतिव्याकोपरूपयोरित्यर्थः ॥ [३०४।३] अनुपदमिति । नैवमेवहिचेतनाइत्यादौ । तथाचव्यतिरेकोगंधवदित्यत्रवक्ष्यमाणसांशत्व
विरोधोनशंक्यइतिभावः । पर्यवसानोपपत्तिपर्यवसानस्योपपन्नत्वं । सर्वत्रेत्यनुवादः । तृणादानादावपीतिव्याख्यानं ॥
अंशितापिवेति । एकदेशेनप्रवृत्तौइतियोज्यं ॥ [३०४।६] अनुभवश्रुतीति । अनुभवश्रुतिभ्यांयथाक्रमंविरोधइत्यर्थः ॥ हि
[३०४।८] ताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति । हिताकरणाहितकरणयोर्दोषत्वमयुक्तत्वंप्रसज्यतेत्यर्थः । नह्यचिंत्यशक्तिमतोहिताकर
णादिकंयुज्यतइतिभावः । ननुमहदादिसकलकार्यकर्तृत्वंजीवस्यपूर्वपक्षयतःपूर्ववादिनोमतेकथंजीवस्याचिंत्यशक्त्यभावःइत्य
तआह ॥ नहीति ॥ [३०४।९] किंत्विति । इत्याशंकितमित्यन्वयः ॥ [३०४।१०] तथाचेति । सर्वकर्तृत्वेसतीत्यर्थः। नचैवंदेवादिवदपिलोक
इतिसूत्रविरोधः । तत्रेश्वराभावसूचनेनसर्वत्रजीवकर्तृत्वपूर्वपक्षस्यसूचनात् । टीकायांस्पष्टंसर्वत्रजीवकर्तृत्वेनपूर्वपक्षकरणेनत
द्विरोधश्चेतिवाच्यं । नहीत्यादिग्रंथस्यचंद्रिकायांमहदादिकार्यकर्तृत्वांगीकारेअनुभवविरोधइत्येतत्पक्षेअपरितोषमात्रंनतुसर्व

थामहदादौजीवकर्तृत्वपक्षोनाभिप्रेतइतितात्पर्योक्तेः ।। वक्ष्यतीति । तृतीयपादेवक्ष्यतीत्यर्थः ।। गूढाभिसंधेरिति । वक्ष्यमाणबहुरूपत्वाणुत्वोभयान्यथानुपपत्तिसिद्धसांशत्वभिन्नांशत्वराहित्याभ्यांकृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपरूपदोषद्व यपरिहारसंभवेनस्वतएवजीवस्यकर्तृत्वसंभवेव्यर्थमीश्वराधीनत्वकल्पनमित्यभिप्रायोगूढइतिज्ञातव्यं ।। अविदिताभिप्राय इवेति । (अ)विदिताभिप्रायत्वेबहुत्वेनाविनाभावादित्यादिकमेवोच्येतसार्धश्लोकद्वयंनवक्तव्यंस्यादितिभावः ।। वक्ष्यमा णमिति । अणुत्वंबहुत्वंतल्लभ्यसांशत्वंचेत्यर्थः। द्विरूपस्यापिपरिग्रहायाह ।। बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणमिति । अतएवानेक स्वरूपेष्वित्युक्तिर्मूलइतिभावः । ख्यायतइतिकर्मणिबहुस्वरूपत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्याज्ञायमानेत्यर्थः। सांशताविशेषणमेतत्।। श्रुतीति । अथयःसजीवःसनित्योनिरवयवइतिश्रुतिनिषेध्यायाःसांशतायाःपरस्परमंशिनाचभिन्नांशत्वरूपवैशिष्ट्यद्योतकइ त्यर्थः।बहुस्वरूपतेत्युपलक्षणमितिभावेनोक्तमणुत्वंचेति । ख्यापदार्थमाह।। तदन्यथेति ।अत्रानुक्तमंशिनाभिन्नाभिन्नैरित्ये तत्कुतउच्यतइत्यतआह ।। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । अंशिनोंशैरभेदोयमंशेनतुभिदाभिदा । सर्वप्रत्यक्षविषयःकथमेवह्यपो ह्यतेइतिवैशेषिकनयेसमवायनिरासप्रस्तावेवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। हस्तवितस्त्याद्यंशैरत्यंताभेदादाह ।।तंत्वादिभिरिति।। अनंशिनइतिश्रुतिरिति । पूर्वोक्तनिरवयवत्वश्रुतिरित्यर्थः ।। श्रुतिद्वयेति । अथयःसजीवःसनित्योनिरवयवइति। एवमंशिनोजीवादंशापृथक्गच्छंतीतिनिरंशत्वसांशत्वबोधकश्रुतिद्वयविरोधादेवेत्यर्थः ।। चेतनमात्रेपीति । तेनेश्वरश्री तत्वयोरप्ययंन्यायोज्ञेयइत्युक्तंभवति ।। पटादिवदेवेति । उत्पादविनाशादिमंतःस्युरित्यर्थः ।। अनेनेति ।

चेतनाइतिकथनेनेत्यर्थः । एवंनियमकृदित्यनुवादः बहुत्वेपीत्यादिव्याख्या ।। यथोक्तमिति । तार्किकैःतदनुविधा नाद्बहुत्वसंख्याविधानात्पृथक्त्वंभेदइत्यर्थः ।। भिन्नत्वमपीति । अंशानामंशिनापरस्परंचभिन्नत्वमप्यापद्येतेत्यर्थः । दुरात्मादुष्टस्वरूपः ।। कृत्येति । अभिचाररूपेत्यर्थः । चेतनपदप्रयोगसूचितंसमाधिमाशंकते ।। अथजडे ष्विति ।। यतःकारकप्रश्नोयमिति । कुतएतदितिप्रश्नःकुतोज्ञापकादितिभावेनभवतियेनतथादर्शनादितिसमाधिःसंग तःस्यात् । किंतुकुतःकारणात्कथमेतज्जडयोरेतद्वैषम्यमितिभावेनप्रश्नस्यतूत्तरंएतस्मान्निमित्तादितिवाच्यमित्यर्थः । तत्तत्स्व भावएवएतद्वैषम्यकारकइतिस्वभाववादमाशंक्यनिराह ।। स्वभावोयमिति ।। प्रसारिकेति । ग्रहणेत्यर्थः । पादप्रक्षेपइ तिवार्थः ।। सद्वितीयइति । अनेकरूपइत्यर्थः ।। प्रत्युक्तमिति । यतःकारकप्रश्नोयंनप्रमाणप्रश्नइत्यनेनेतिभावः ।। इद मिति । स्वेनैवानेकरूपत्वंसद्वितीयत्वंघटतइत्यर्थः । क्लृप्ताविनाभावानादरेणप्रयोजकांतरशंकायांअतिप्रसंगमाह ।। धूमवान पीति ।। इदमिति । स्वेनैवसद्वितीयत्वमित्यर्थः । नहितत्रविशेषोनास्तीतिकाकुः । अस्त्येवखलुतत्रापिविशेषइत्यर्थः ।। ने तीति । घटेप्युपपद्यतामित्येतन्नेत्यर्थः ।। तदेवेति । विशेषवैचित्र्यमेवकुतःकारणादित्यर्थः ।। अंगीकर्तव्यमितीति । इतिशब्दस्यैतदुक्तंभवतीतिपूर्वेणान्वयः । अशक्यसंपादनमितिविभागः । विक्षिप्तत्वादुपसंहरति ।। तदेवमिति ।।२।१।७।। ।।छ।। ॐश्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्ॐ । तस्यत्वित्यादिनातात्पर्योक्तेःकःप्रसंगइत्यतोव्यावर्त्यमाह ।। नन्वित्यादिना । आद्यसूत्रव्यावर्त्यमाह ।। जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेरिति । एतेनपूर्वसिद्धांतन्यायेनप्राप्तःपूर्वपक्षोत्रापोद्यते । इत्यापवादिकीसं

गतिरपिसूचिता । अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ **नहीति** ॥ **एकदेशेनेति** । पिपीलिकांडनिर्माणादावितियोज्यं । विकरणत्वा
न्नेतिचेदितिसौत्रशंकाभागंव्यनक्ति ॥ **शरीरेति** । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहीतिसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ **एवंदार्ढ्येपीति** ॥
हेतुसमुच्चयइति । आत्मनिचैवमितिसूत्रोक्तविचित्राशेषशक्तित्वादिहेतुनासहश्रुतेस्त्वितिसूत्रोक्तालौकिकत्वश्रवणागमैकग
म्यत्वहेतोर्मूलानुक्तयोःसमुच्चयेवर्ततइत्यर्थः । तदेवव्यंजयन्श्रुतेरितिसौत्रहेत्वर्थमाह ॥ **ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरिति** ।
योसौविरुद्धोऽविरुद्धइत्यादिभाष्योक्तश्रुतावलौकिकत्वश्रवणादित्यर्थः । शब्दमूलत्वादितिसूत्रांशतात्पर्यार्थमाह ॥ **आगमै
केति** ॥ **युक्तिविरोधेति** । एतेनशास्त्रयोनित्वादित्यत्रयुक्तेरलौकिकार्थेसाधकतानेत्युक्तमिहतुविरोधकत्वंनेत्युच्यतइत्यग
तार्थताचसूचिता । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनादितिसूत्रद्वयोक्तंमूलोपात्तहेतुंसप्रमाणकमाह ॥ **विचि
त्रेति** । इत्यादिश्रुतिभिर्भाष्योक्ताभिरितियोज्यं । सर्वमितिअनुवादःभिन्नेत्यारभ्येत्यादीत्यंतंव्याख्या ॥ **वक्ष्यमाण
मिति** । श्रुतेस्त्वित्यत्रनयेवक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ **पूर्वोत्तरेति** । कृत्स्नप्रसक्त्यादिनोक्तकर्तृत्वाक्षेपस्यकर्ताशास्त्रार्थवत्त्वा
दितिवक्ष्यमाणकर्तृत्वस्यचविरोधःअचिंत्यशक्तिकेश्वराधीनकर्तृत्वतात्पर्यकत्वंकर्तृत्वाक्षेपस्येतिवर्णनेनपरिहृतइत्यर्थः । परमते
कृत्स्नप्रसक्तिरितिपूर्वपक्षसूत्रंश्रुतेस्त्वित्यादीनित्रीणिसिद्धांतसूत्राणिसर्वोपेताचेतिसूत्रद्वयमधिकरणांतरंतत्रसूत्रचतुष्टयतात्पर्या
र्थमनुवदति ॥ **परिणामेत्यादिना** । पूर्वपक्षसूत्रार्थमनुवदति ॥ **नब्रह्मेति** । **तद्दर्शनोपदेशेति** । आत्मावाअरेद्रष्ट
व्यइतिब्रह्मदर्शनार्थश्रवणाद्युपदेशस्यसत्यंज्ञानमित्यादिब्रह्मस्वरूपोपदेशस्यचवैयर्थ्यादित्यर्थः । आदिपदेनब्रह्मभावापत्तिरूप

मोक्षाभावादिग्रहः ॥ [३०६।३] **अत्रोच्यतइति** । एवंपूर्वपक्षेसिद्धांतउच्यतइत्यर्थः । पररीत्यासूत्रार्थव्यक्तीकरणेनतद्दीयसिद्धांतमनु वदति ॥ **नायंदोषइत्यादिना** । श्रुतेस्त्वितिसूत्रार्थमनूद्यसर्वोपेतेत्येतदर्थमनुवदति ॥ [३०६।४] **अपिचेति** । ब्रह्मतंत्रेनारायण स्यकाप्रसक्तिरित्यतआह ॥ [३०६।५] **परंब्रह्मणइति** । सएवब्रह्मशब्दार्थोनारायणपदोदितइतिप्रागेवोक्तेरितिभावः । पंचमीभयेनेत्य त्रयोगविभागात्समासइतिभावेनसर्ववैशिष्ट्यइत्यस्यार्थमाह ॥ **सर्वस्मादिति** ॥ **वैलक्षण्यइति** । जगज्जनकत्वादिविशिष्ट लक्षणवत्त्वे । यद्वालोकानंतर्गतत्वेनालौकिकत्वइत्यर्थः । अत्यंतव्यावृत्तत्वेचअत्यंतभिन्नत्वेचेत्यर्थः । भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थमत्यं तपदं । तुशब्दार्थः सएवेति ॥ [३०६।८] **विरुद्धमेवेति** । सर्वाभेदेसर्वस्माद्वैशिष्ट्यमित्यस्यायोगादितिभावः । उक्तविरोधपरिहार माशंकते ॥ [३०६।९] **ननुजगदिति** ॥ [३०६।११] **उक्तोत्तरत्वादिति** । भोक्त्रापत्तेरितिनयेनान्यदन्यत्वमापन्नंक्वचिद्दृष्टंकथंचनेत्येतद्व्याख्याव सरे यःकदाचिद्यतोत्यंतंभिद्यतेनासौकदाचित्तदैक्यमापद्यतेयथाघटःपटेनेत्युक्तत्वादितिभावः ॥ **अनुक्तत्वादिति** । प्रकृत्या द्यधिकरणानामप्यन्यथाव्याख्यानादितिभावः ॥ **श्रुतेरभावेनेति** । तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यस्यात्मकृतेरित्यत्रान्यथैवव्या ख्यानादितिभावः । शंकानवकाशमेवव्यनक्ति ॥ [३०६।१३] **श्रुत्यादिकमिवेति** ॥ **आरंभणेति** । तदनन्यत्वमारंभणेत्यत्र ॥ **शं काविषयत्वादिति** [३०६।१६] । शंकायाअविषयत्वादित्यर्थः ॥ [३०६।१७] **किंकरिष्यतीति** । कृत्स्नप्रसक्तौतद्दर्शनोपदेशाभावेनतदानर्थक्यभ याभावात् । निरवयवत्वश्रुतेरभावेनतद्व्याकोपस्याप्यभावादितिभावः ॥ **सर्वथाप्यसंगतमेवेति** । शब्दमूलत्वादेरौपनिषदः पुरुषइत्यादिश्रुत्याब्रह्मणीवाविद्यायामभावादितिभावः । विवर्तवादिमतेसूत्रांतरार्थंचनिराह ॥ **एतेनेति** । तदेवव्यनक्ति ॥

[३०६।१८] नहीति ॥ तदितीति । विकरणत्वादितिसूत्रंमायाशबलविशिष्टब्रह्मस्वरूपेश्वरविषयंनभ्रमाधिष्ठानोदासीनब्रह्मविषयं येनाक्षेपपरिहारावसंगतावितिभावः ॥ विकरणत्वाभावेनेति । ऐच्छिकमायामयविग्रहत्वादितिभावः ॥ [३०६।१९] इत्यादिकमि ति । विशेषप्रपंचनंचंद्रिकायां ॥ [३०६।२२] चतुरध्यायीति । द्विगोरितिङीप् ॥ [३०६।२३] श्रृंगग्राहिकयेति । धात्वर्थेण्वुल्वक्तव्यइतिण्वु लिअतउपधायाइत्युपधावृद्धौप्रत्ययस्थादितीत्वेअकादेशेशब्दस्वाभाव्यात्स्त्रीलिंगत्वंश्रृंगग्रहणेनेत्यर्थः ॥ [३०६।२४] वैलक्ष्येति ।सर्वतो व्यावृत्तासाधारणधर्मोपदर्शनेनेत्यर्थः ॥ [३०६।२५] तस्येति । शास्त्रस्येत्यर्थः ॥ सामान्यतइति । तत्तुसमन्वयादित्यनेनसामा न्यतःआनंदमयइत्यादिनाविशेषतश्चेत्यर्थः । द्वयइतिबहुवचनांतंविरोधविशेषणं । द्विरूपाइत्यर्थः । तदेवव्यनक्ति ॥ [३०६।२६] द्वितीयेति । वाक्यानामितिपदस्यबुद्धिविभागेनोत्तरत्राप्यन्वयइतिभावेनाह ॥ [३०७।३] वाक्यानामिति ॥ [३०७।४] उपपत्तीति । सा चर्कीचैवमित्यादिनाग्रेव्यक्ता ॥ विशेषार्थइति । सोपिकिंतुप्रथमद्वितीयपादयोरित्यादिनाग्रेविवरिष्यते। वाक्यंयोजयति॥ यइति । अविरोधपदंविरोधपरिहारपरमितिभावेनाह ॥ [३०७।५] सोपीति ॥ व्यवधानेनेति । वाक्यानामन्योन्यविरोधनिरा सद्वारेत्यर्थः । सोपीत्यादिनोक्तंव्यनक्ति ॥ [३०७।६] तथाहीत्यादिना ॥ [३०७।७] उदितहोमेति । प्रातःप्रातरनृतंतेवदंतिपुरोदया च्चजुह्वतियेग्निहोत्रं। दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयंतइति । यथातिथयेप्रद्रुतायान्नंहरेयुःतादृक्तद्यद्युदितेजुहोतीतिपरस्परनिंदयो दितानुदितहोमवाक्ययोर्विरोधस्यप्रतीतेस्तन्निरासायतादृशवाक्यानामपिअत्रोपादानंस्यादित्यर्थः । एवंसतीत्यापादकानुक र्षः । आकाशेति । नवियदिति । एतेनमातरिश्वेतितेजोतइतिआपइतिपृथिव्यधिकाररूपेतियःक्रमःसःप्रामाण्यनिर्णय

मात्रफलत्वेनुपयुक्तःस्यात् । प्रमेयनिर्णयफलत्वेतुअस्तिभाष्याद्युक्तदिशाभगवतःस्वातंत्र्यादिनिर्णयार्थत्वादभ्युपयोगइति भावः ॥ [३०७।९] तदंगीभूतमिति । सृष्ट्यादिप्रमेयमंगंकृत्वायत्प्रधानतयावर्ततेप्रमेयंतदित्यर्थः ॥ स्वरूपतोप्रयोजनत्वादि ति । सृष्टिलयादिस्वरूपमात्रनिर्णयस्यमुक्त्यनुपायत्वादितिभावः ॥ प्रथमेति । सृष्टिलयादिरूपप्रमेयमात्रस्यप्रथमाध्यायाप्र तिपाद्यत्वाच्चेत्यर्थः।प्रथमाध्यायप्रतिपादितप्रमेयनिर्णयस्यैवद्वितीयेध्यायेविरोधनिरासेनकार्यत्वादितिभावः ॥ अन्यथेति । प्रथमाध्यायानुक्तेप्रमेयविरोधनिरासेसतीत्यर्थः ॥ [३०७।१०] द्वितीयएवेति । तदंगीभूतमन्यदस्तीतिपक्षइत्यर्थः । अस्त्वेवंतावतातत्स र्ववैशिष्ट्यमितिकुतइत्यतआह ॥ नचेति । प्रथमाध्यायोक्तमंगिसर्ववैशिष्ट्यादन्यन्नचास्तिकिंतुतदेवेत्यर्थः ॥ [३०७।१२] विरोधाच्चेति । सर्वोपादानत्वेनसर्वात्मकत्वरूपार्थस्यपूर्वाध्यायोक्तसर्ववैशिष्ट्यविरोधादितिवाप्रकृत्याद्यधिकरणेषुपराभिप्रेतविवर्तवादविरोधा दितिवाकृत्स्नप्रसक्त्यादिसूत्रोक्तोपादानादिविरोधादितिवार्थः। विवर्तवादेकृत्स्नप्रसक्त्यादिचोदनानवकाशस्योक्तत्वात् ॥ध॥ विकरणत्वान्नेतिचेन्न ॥ अत्रेति । श्रुतेस्त्वित्यधिकरणइत्यर्थः ॥ [३०७।१३] सूत्रमिति । चरमसूत्रं । परिहृतत्वमेवव्यनक्ति ॥ यो [३०७।१५] हीति । इंद्रियाणीत्यादावपेक्षितइत्यनुषंगः । मेयविशेषणेत्युक्तेरिहानुपयोगेपिदृष्टांतोक्त्यर्थतयोपयोगमाह ॥ [३०७।१७] यथेति । इ त्यादावित्यादिपदेनज्योतिश्चरणाभिधानात्छंदोभिधानादित्यादेर्ग्रहः । मानैक्येपितद्धर्मोपदेशात्तल्लिंगादितिपूर्वनयद्वयेनिर वकाशलिंगरूपमानेननिर्णयस्तथातएवप्राणइत्यादावपिनिरवकाशलिंगेनैवनिर्णयःकृतइतिनिरवकाशलिंगत्वेननिर्णायकमानै क्येपिपूर्वत्राधिदैवाधिभूतगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमीश्वरगतमन्यगतंचतदधीनमित्युक्त्यातच्छब्दानांभगवतिशक्तितात्पर्यरूपप्र

मेयैरुपपादितं । अतएवेत्यादौतुजीवनहेतुत्वादिरूपमध्यात्मादिगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमीश्वरगतमन्यगतंचतदधीनंचेत्युक्त्या
तच्छब्दानांभगवतिशक्तितात्पर्यैस्तइत्युच्यतइतिप्रमेयविशेषेणनपुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ [३०७।१८] मयैक्ययीति । तच्चप्रकटितंप्राक्योही
त्यादिनाकिमर्थमपेक्षतइत्यंतेन ॥ मानविशेषेणेति । सचापाणिपादइत्यादिनाग्रेव्यक्तः ॥ यथेतिदृष्टांतोक्तितात्पर्यंउक्तंप
रिहारेत्यादि । सत्वादित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३०७।१९] इहहीति । मेयेत्यस्यप्रकृतोपयुक्ततयैवयोजयति ॥ [३०७।२०] यद्वेति ॥ [३०७।२२] विशेषविषयेणे
ति । देहेंद्रियादिविशेषविषयेणमानेनदेहादिहीनस्यनकर्तृत्वमितिएवंरूपविशेषानुपपत्तेःपरिहारःक्रियतइत्यर्थः ॥ तथापी
ति । अपुनरुक्तावपिसर्वानुपपत्तेःपरिहारात्विकरणत्वादितिचेत्इत्याक्षेपोनयुक्तइत्यर्थः ॥ [३०७।२३] विशेषजिज्ञासयेति । मान
विशेषमेवविशेषबुभुत्सयोपपत्तेरित्यर्थः ॥ २।१।८॥ ७ ॥ ॐ नप्रयोजनवत्त्वात् ॐ । स्वयंकृतापितद्व्याख्याक्रियतेस्पष्ट
तार्थइतिस्वप्रतिज्ञामनुरुध्यसदाप्रवृत्तिरित्यादिनाभाष्योक्तस्यविवरणंक्रियतइतिभावेनविवरणहेतुबीजभूतांभाष्योक्तेरनुपप
त्तिभाष्यवाक्यमेवाधिकरणार्थोक्तिव्याजेनपठित्वादर्शयति । यत्प्रयोजनार्थमित्यादिनामैवमित्येतत्पर्यंतेन ॥ प्रयोज
नवत्त्वहेतोरित्यादि । तस्यसृष्ट्यादिनाप्राप्तव्यप्रयोजनस्यप्रागेवाप्तत्वादित्यर्थस्यभाष्येभिधानादितिभावः । नप्रयो
जनवत्त्वादित्यत्रनसमासैकपद्यमाश्रित्यसृष्ट्यादिलभ्यंयत्प्रयोजनंतादृशप्रयोजनवत्त्वाभावादितिभाष्याभिमतार्थांतरेप्यनुप
पत्तिंपक्षभेदेनदर्शयति ॥ अथेत्यादिना ॥ [३०८।१] साधनेति । साधनापादनयोर्दूषणस्येत्यर्थः । सूत्रद्वयतात्पर्यं
तावन्मूलकाराभिमतंद्वेधास्वयमाह ॥ [३०८।२] ईश्वरस्येत्यादिनानिराकरोतीत्यंतेन । सृष्ट्यादिनेश्वरस्यप्रयोजनंनास्तिप्रागेवसृ

ष्ट्यादिलभ्यप्रयोजनवत्त्वात् आप्तकामत्वादितियावदितिसूत्रार्थंहृदिकृत्वाह ॥ [३०८।३]प्रयोजनाभावपक्षंसयुक्तिकमुपाद
त्तइति ॥ तत्रोक्तदोषेति । प्रयोजनाभावपक्षोक्तकर्तृत्वानुपपत्तिरूपदोषपरिहारार्थमित्यर्थः । सचपरिहारोग्रेमूलव्याख्या
वसरेव्यक्तः ॥ [३०८।५]आद्येनेति । सूत्रेणेत्यनुषंगः । निराचष्टइत्येतत्सूत्रार्थोक्त्याव्यनक्ति ॥ नकर्तृत्वेनेति । प्रयोजनवत्त्वादि
त्यस्यार्थःकृतकृत्यत्वेनेति। तात्पर्यार्थः प्रयोजनेत्यादि। यद्वासूत्रेनेत्येतद्व्यस्तंसमस्तंचेत्युपेत्यव्यस्तस्यार्थोनकर्तृत्वेनेत्यादि। समस्त
स्यार्थःप्रयोजनाभावस्यानिश्चयादिति । तत्रहेतुःकृतकृत्यत्वेनेति । तथाचबाधितमनुमानमितिभावः । अपूर्णतासाधननिरासः
सूत्रेनप्राप्तइत्यतआह ॥ [३०८।६]प्रयोजनवत्त्वेनेति । हेतोरेवासिद्धेरितिभावः ॥ [३०८।७]आद्यस्येति । आद्यस्यकर्तृत्वेनप्रयोजनसाधन
पक्षस्यप्रागुक्तबाधरूपदोषादनैकांतिकत्वरूपदूषणांतरंवदन्नित्यर्थः । द्वितीयमापादनपक्षंद्वितीयेनसूत्रेणनिराकरोति सप्रकारो
ग्रेव्यक्तः ॥ [३०८।८]ज्वलनेति । अग्निवायुप्रभृतीनामूर्ध्वगमनतिर्यग्गमनादिप्रवृत्तिःस्वभावादित्यर्थः ॥ [३०८।९]प्रमितेति । देवस्यै
षस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिवक्ष्यमाणश्रुतेरितिभावः ॥ [३०८।१०]अनैकांतिकमिति । ज्वलनादिप्रवृत्ताववितिभावः ॥
बाधितविषयंचेति । प्रमितेत्युक्तत्वादितिभावः ॥ प्रसंगस्त्विति । कर्ताचेत्प्रयोजनवान्स्यान्नचैवं अतोनकर्तेतिप्रसंगइ
त्यर्थः ॥ व्याप्तीति । ज्वलनादिकृतौव्याप्तिभंगःईशकृतेःप्रमितत्वेनबाधापत्त्याविपर्ययापर्यवसायीचेत्यर्थः । नृत्तगानादि
कासुखादित्यानंदमयनयानुव्याख्यानंहृदिकृत्वाह ॥ [३०८।११]मत्तस्येति । मत्तोनप्रेक्षावानितिशंकते ॥ ननुचेति । [३०८।१३]तथापीति ।
प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेनप्रयोजनसाधकहेतोर्विशेषणेप्ययंगचेष्टादिप्रवृत्तावनैकांत्यबाधयोःप्रसंगपक्षेचव्याप्तिवैकल्पेविपर्ययापर्यवसा त्या

५०४६

नयोरनिस्तारइत्यर्थः। श्रुत्यर्थमाह ॥ [३०८।१४] देवस्येति । एषइत्यनुवादः। इच्छेतिव्याख्या। इषुइच्छायामित्यस्माद्भावेघञिपुगंतलघू
पधस्यचेतिगुणेरूपं । अन्यथाऽयमेषइतिपुनरुक्तिःस्यादितिभावः ॥ [३०८।१६] केचिदिति । मायावादिनोरामानुजीयाश्चेत्यर्थः ॥
[३०८।१९] संयुक्तिकमिति । आप्तकामस्यकास्पृहेतियुक्तेरुक्तेरितिभावः। इतिहैतावित्युपेत्याह ॥ [३०८।२१] इतितस्मादिति । यद्वेत्यादि
नोक्तंव्यनक्ति ॥ [३०८।२२] यस्मादिति ॥ [३०८।२३] कृत्वासृष्टिरिति । प्रवर्ततइतिवाक्यशेषः। तेनक्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। अंगचेष्टाइत्य
स्यदयापूर्वप्रवृत्तयइत्यर्थउद्देशेत्यस्यप्रयोजनोद्देशवर्जिताइत्यर्थंचोपेत्यव्याख्यानांतरमारभते ॥ किंचेति ॥[३०८।२४] साधारणमिति।
उभयसंबंधीत्यर्थः ॥ आद्यइति । स्वसंबंधीतिपक्षइत्यर्थः । अनैकांत्यादिदोषत्रयंव्यनक्ति ॥ [३०८।२५] दृश्यंतेहीति ।
कृपालवइत्यस्यसाधुत्वमुक्तंजिज्ञासानयेयथादृष्ट्याप्रसन्नःसन्नित्यत्र ॥ [३०९।१] द्वितीयेपीति । परसंबंधीतिपक्षइत्यर्थः । कु
त्रेत्यतआह ॥ स्वप्रयोजनार्थमिति । एतेनकाश्चिदंगचेष्टाआत्मकार्यमात्रार्थंप्रवर्तमानानांप्रवृत्तयः । उद्देशवर्जिताः
परप्रयोजनोद्देशहीनाइतिमूलार्थःसूचितः । भूत्यैनिजाश्रितजनस्यहिसृज्यसृष्टावीक्षाबभूवेत्युक्त्यनुरोधेनेशस्यसदाप्रवृत्तिः
स्वीयानांप्रयोजनभावादेवेतिमूलार्थमुपेत्याह ॥ भगवतोपीति ॥ [३०९।२] क्रमेणेति । साधनपक्षेपरप्रयोजनस्योपगमेन
सिद्धसाधनत्वंआपादनेचेष्टापादनंविपर्ययेचापाद्यप्रयोजनस्याभावरूपहेतोरसिद्धिरित्यर्थः॥ अतएवेति । स्वपरान्यतरमात्र
प्रयोजनोद्देशात्सुदयालुमूर्खयोःप्रवृत्तिष्वनैकांत्यादिदोषादेवतृतीयोपिनेत्यर्थः । यदासाधारणमित्यस्यस्वपरेतिविशेषमविव
क्षित्वाप्रयोजनवत्त्वमात्रमित्यर्थः। तदापरप्रयोजनवत्त्वोपगमेनसिद्धसाधनादिदोषादेवेत्यर्थः ॥ अतएवेति । सविशेषणत्वे
पिव्यभिचारादिप्रदर्शनादेव । ज्वलनादावव्यभिचारायचेतनत्वेसतीत्युक्तौनृत्तगानादिकर्तरिव्यभिचारात् । प्रेक्षावत्त्वेसती
त्युक्तावप्यंगुलिचलनादिकर्तरिव्याख्यात्रादौव्यभिचारात् । दयालुत्वेसतीतिविशेषणेपिस्वप्रयोजनोद्देशहीनलौकिकेषुदयया
प्रवर्तमानेषुव्यभिचारादेव तथास्वपरेतिविशेषाविवक्षयाप्रयोजनवत्त्वमात्रसाधनेसिद्धसाधनाद्युक्तदोषादेवचेतनत्वादिनाकेन
चित्कर्तृत्वविशेषणंनिरस्तं। ज्वलनादौव्यभिचारादेवसर्वदाप्रवर्ततइत्यपिनिरस्तमित्यर्थः। एवंहेतूक्तावप्युक्तप्रमेयसिद्धिःकथमि
त्यतआह ॥ [३०९।६] एतदुक्तमिति ॥ इतिहेतुरनैकांतिक[३०९।७]इति । प्रयोजनवत्त्वादित्यस्यह्याप्तप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः। तथाचेश्व
रोनप्रयोजनोद्देशेनव्याप्रियतआप्तप्रयोजनवत्त्वात्योयद्व्यापारसाध्यप्रयोजनमाप्तवान्सतद्व्यापारसाध्यप्रयोजनोद्देशेननव्याप्रि
यतइत्युक्तौव्यभिचारीहेतुःस्यादित्यर्थः। कुत्रेत्यतआह ॥ स्वयमिति। आत्मनइत्यर्थः। व्यापारसाध्यप्रयोजनंस्वस्याप्तवतो
पीत्यर्थः ॥ [३०९।९] इतिहेतुमिति । आप्तप्रयोजनत्वादित्यर्थंकंहेतुमित्यर्थः ॥ [३०९।१०] तद्व्यासंकमपीति । स्वभाववत्त्वादिकमित्यर्थः।
तावतापरार्थमितिकथंज्ञायतइत्यतआह ॥ स्वप्रयोजनेति। उत्तरवाक्यसंगत्यर्थमाह ॥ [३०९।११] उपलक्षणमिति ॥ ७ ॥ उत्तरवा
क्यमवतारयितुंश्रुतेरपव्याख्यानंपराभिप्रेतंयुक्तिपूर्वकमनुवदति ॥ [३०९।१२] इहहीति । ईश्वरस्येच्छाविषये। केचिदितिमन्वानाइति
व्याचक्षतइत्यन्वयः। इच्छाकृत्योर्द्वयोरप्यपलापप्रकारंतावदाह ॥ बुद्धिरेवेति ॥ क्रियाशक्तिरिति । अव्याहतानिर्मा
णशक्तिरित्यर्थः। बहुव्रीहिर्वा। इच्छामात्रापलापिनोमतमाह ॥ [३०९।१३] यद्वेति ॥ तस्यैवेति । प्रयत्नरूपकर्तृत्वस्यैव लःकर्मणिचभा
वेचाकर्मकेभ्यइत्यत्रचकारेणकर्तरिविहितलकारादेशस्यतिङ्रूपाख्यातस्यार्थत्वेननिर्णीतत्वात्भावनैवप्रयत्ना(त्मा)(ख्या)सर्व

त्राख्यातगोचरइत्युक्तेश्चेतिभावः ॥ विषयनियमार्थमिति । यद्विषयाबुद्धिःतद्विषयःप्रयत्नइतिविषयनियमार्थमित्यर्थः । कुतएवघटादिवन्निर्विषयत्वेनवास्वतएवविषयप्रावण्यादेवोपपत्तिरस्त्वित्यतोनिराह ॥ नहीति ॥ व्यर्थत्वेति । प्रयत्नोहियद्विषयःतस्योत्पत्त्याद्यर्थमभ्युपगम्यतेसचेन्निर्विषयस्तदाप्तेनसाध्यांशाभावाद्व्यर्थएवायमापद्यतइतिभावः । तर्हिइच्छैवोपेयतांकिंबुद्ध्येत्यतआह ॥ नचेति ॥ तन्निराकरोतीति । तद्व्याख्यानंनिराकरोतीत्यर्थः । शेषोक्त्याचरमपादंव्याचष्टे ॥ कास्पृहेति । तत्रहेतुत्वेनप्राक्तनपंचपादींव्याचष्टे ॥ कुतइत्यादिना । प्रसवंजगज्जननं । विभूतिंब्रह्मणोवियदादिरूपेणविविधभवनंमन्यंतइत्यर्थः॥स्वप्नेति । स्वाप्नपदार्थगतजाग्रत्त्वस्थौल्यबाह्योपादानकत्वादिकंयथाकल्पितंयथावामायाविनिर्मितंगंधर्वनगरादिकंमायापदगृहीतंयथामिथ्यातथेश्वरसृष्टंजगदपिमिथ्येतिकल्प्यतइत्यर्थः । विवर्तवादमारोपवादं ॥ कालादीति । एतेनकालादित्युपलक्षणमितिसूचितं । विनिश्चिताइतिकर्तरिनिष्ठांतंवाभावार्थनिष्ठार्थत्वेपिअर्शआद्यच्प्रत्ययांतंवा । सृष्टावितिचविषयसप्तमीत्युपेत्यार्थमाह ॥ यइति । राजाराष्ट्रमितिवदभेदोपचारइत्युपेत्याह ॥ इच्छामात्राधीनइति । इतिपदस्यस्वमतमुच्यतइत्यनेनान्वयः । शंकते ॥ प्रशंसात्वादेवेति । पूर्वतंत्रेअर्थवादानांस्वार्थेतात्पर्यस्यानंगीकारादितिभावः । समाधिमाह ॥ पूर्वोत्तरपक्षेति । विभूतिप्रसवादिपक्षःपूर्वोक्तःसाधुर्वा चरमोक्तइच्छामात्राधीनत्वपक्षःसाधुर्वेतिचिंतायांपूर्वोत्तररूपपक्षचतुष्टयमध्येअयंसमीचीनइतिनिर्धारणप्रसंगेप्राप्तप्रशंसायाअपीत्यर्थः ॥ अन्यथेति । प्रशंसायाःस्वार्थपरत्वाभावइतिवाप्रशंसयाचरमपक्षस्याभिमतत्वाभावइतिवार्थः । कामश्रुतिभ्यश्चेत्येतद्व्याचष्टे॥नकेवलमिति । अभ्युपेत्याह॥मांवा

सैत्सीदिति। नैवसिध्यत्विच्छेत्यर्थः ॥ साधयिष्यमाणत्वादिति । कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधि। इतियल्लक्ष णंमुक्तेश्रुतिराहबलीयसीत्यादिनातृतीयाध्यायांत्यपादे । तथा अव्यक्तिरेवकामानांननाशोमोहसुप्तयोरितिमूर्छितसुप्तयोरपित त्रैवपादेसाधयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ यदीति । अयंचतर्कोग्रेव्याख्याद्युपपादनेनविवरिष्ये । बुद्ध्यैवसर्वकार्यसिद्धाविच्छांगी कारोव्यर्थइतिशंकते ॥ इच्छेति । प्रमेयांगीकारोनप्रयोजनानुरोधेनकिंतुप्रमाणबलेन तच्चात्रइच्छावत्त्वेप्रागुक्तमितिभावः । अन्यतःप्रमाणतः ॥ उदासीनस्येति । अनिच्छतइत्यर्थः । निष्फलत्वेनेच्छानिरासेबुद्धिप्रयत्नौद्वावपिनस्यातामितिआपादि तं। अधुनाप्रयत्नमुपेत्यबुद्धिंनिराह॥प्रयत्नवंतएवेति। परोपाधिकेतिबहुव्रीहिः। बुद्ध्यधीनविषयप्रवणत्वयोरित्यर्थः॥ तज्ज्ञा नार्थमिति । विषयालिंगितत्वेनज्ञानार्थं ॥ बुद्धेरपीति । इच्छाप्रयत्नतुल्यन्यायत्वादितिभावः ॥ तत्तच्छास्त्रेति । ध र्ममीमांसातात्पर्यविषयत्वंधर्मस्यसांख्यशास्त्रतात्पर्यविषयत्वंयोगस्यव्याकरणतात्पर्यविषयत्वंशब्दस्येत्येवंदर्शनादित्यर्थः । बहु वचनलब्धार्थोक्तिः सर्वाअपीति । तदभावइत्यत्रतत्पदंव्यस्तंसमस्तंचेत्युपेत्यवायत्तदोर्नित्यसंबंधाद्वाह ॥ तस्मादिति । त दभावइत्यस्यार्थद्वयमाह ॥ परमेत्यादि ॥ कर्मेत्युपलक्षणमिति । प्रबोधयतीतिज्ञानस्योपलक्षणमित्यर्थः । कर्मणो मुक्तिहेतुप्रसादाहेतुत्वादितिभावः । लक्षणादोषंमन्वानआह ॥ यद्वेति ॥ साध्यसाधनेति । यथायोग्यमन्वयोनयथाक्रमं साधनसाध्यभाववतीयेविषयप्रयोजनेतद्वत्तयेत्यर्थः । तद्वत्त्वंचप्रयोजनसाधनं योविषयस्तस्यसव्यापारीकारि(त्वेनेति)त्वमि तिज्ञेयं । श्रुतौमोक्षायेत्यश्रवणादाह ॥ मोक्षादन्यत्रेति ॥ विषयस्त्विति । श्रुतीनामित्यनुषंगः ॥ अब्धापृतादिति ।

व्यापाररहितादित्यर्थः ॥ उक्तेति । विमतोबंधमोक्षइत्युक्तानुमानाच्चेत्यर्थः । एवंतर्हिश्रुतिरूपशास्त्रस्यसाध्यंमोक्षरूपफलंप्र
तिसाधनभावापन्नविषयेणसहकथंसंबंधः । तदनुत्पादकत्वात्प्रसादस्य । दृष्टहान्यदृष्टकल्पनापत्त्याश्रुत्यजन्यत्वेनसव्यापारीका
रित्वस्याप्यभावादित्यतोस्तिज्ञाप्यज्ञापकरूपसंबंधइतिभावेनाह ॥ ज्ञानंत्विति । श्रुतिजनितंविषयज्ञानंत्वित्यर्थः । तावता
इच्छावत्त्वेकिमायातमित्यतआह ॥ प्रसादोनामेति ॥ उन्निनीषतइति । यमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतइतिप्रागुक्तश्रुतेःप्र
तीकग्रहणं । पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययावित्यत्रभाष्योक्तस्मृतिमाह ॥ तदिच्छयेति । आपाद्यापादकयो
र्व्याप्तिंव्यनक्ति ॥ सामान्याभावइति । अंगीकरणीयमितीतिशब्दस्यैतदुक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ अस्त्येवेति । प्रयोजनव
त्त्वेनव्याप्तिरित्यनुषंगः ॥ पदानामिष्टसाधनएवेति । इष्टेव्युत्पत्तिरिष्यते । अत्त्यपूपांस्तवभ्रातेत्यादावावापतोपिचेत्या
दिव्याख्यावसरेजिज्ञासानयएवसमर्थनादितिभावः ॥ फलस्येति । प्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वरूपफलस्येत्यर्थः । उपक्रमो
पसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं ।अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तेरभेदपरतयाप्रतीतवाक्यानामभेदरूपविषयप्रमापकत्वं
वाभगवद्गुणोत्कर्षप्रमापकत्वंवेतिविचारेघातयंतिहिराजानोराजाहमितिवदंतंददतिचसर्वमभिप्रेतंगुणोत्कर्षवदतइतिसफलगु
णोत्कर्षरूपविषयप्रमापकत्वस्यतद्गुणसारत्वादित्यत्रनिर्णयात् । असंभवस्तुसतोनुपपत्तेरित्यत्रासतःसदजायतेत्यादिवाक्यस्य
निष्फलभगवदुत्पत्तिरूपार्थपरित्यागेनसफलवायूत्पादकत्वरूपार्थप्रमापकत्वस्यनिर्णयादितिभावः ॥ पूर्वं वाक्यमितिप्रकृतत्वा
त्तत्रापीत्यस्यवाक्येपीत्येकवचनयुक्तं वाक्येष्वित्यर्थः । यतश्चनिर्धारणमितिसूत्रेनिर्धार्यमाणवस्त्वपेक्षयाअवधिभूतेसप्तमीषष्ठी

वाभवति । गवांगोषुवाकृष्णागौःबहुक्षीरेत्यादौनिर्धारणविधौबहुवचनदर्शनादतएवप्रयोजनवत्त्वेपीतिवेत्यर्थांतरोक्तिः । इति
चावर्तनीयमित्येतत्यत्तच्छब्दार्थाभ्यांअन्वयायउपलक्षकस्यावृत्त्युक्त्यानुपलक्ष्यस्यप्रधानविषयंचेत्यस्याप्यावृत्तिरुक्तप्रायेति
भावेनयोजनामाह ॥ यद्वाक्यमिति । मानत्वमेतीत्यनुवृत्तस्यार्थःप्रामाण्यमश्नुतइति ॥ २ । १ । ९ ॥७॥ ॐवैषम्यनैर्घृण्ये
नसापेक्षत्वात् । स्वयंकृतापितद्व्याक्रियतेस्पष्टतार्थतइतिप्रतिज्ञामनुरुध्योपलभ्यतेचेतिचरमसूत्रखंडस्यतात्पर्यस्पष्टीकरणेका
नुपपत्तिरित्यतःतांवक्तुमधिकरणतात्पर्योक्तिपूर्वसूत्रतात्पर्यार्थमाह ॥ प्राणिनामित्यादिना ॥ उभयथापीति । आद्ये
स्वातंत्र्याभावात्द्वितीयेदोषित्वादितिभावः ॥ इत्येषपूर्वपक्षइति । एतेनपूर्वोक्तप्रयोजनरूपफलविषयेयुक्तिविरोधोत्रनिर
स्यतइतिपूर्वसंगतिः । पादांतर्भावश्चोक्तोभवति । कर्मादीत्यादिपदेनतदीयप्रयत्नसंस्कारादिग्रहः ॥ प्रमाणैरिति । एषह्येव
साधुकर्मकारयति सकारयेत्पुण्यमथापिपापमित्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । वेदाप्रामाण्यकारणत्वेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ वेदोहीति ।
अन्यत्त्वित्यनुवादः द्वितीयमितिव्याख्या ॥ तदभावादिति । विधिनिषेधातीतत्वादीश्वरस्येतिभावः । एवंतर्हीत्यादिना
स्वोक्तार्थभाष्यारूढमितिदर्शयति ॥ तथाचभाष्यमिति । यद्वादूषणरूपंनभवतीतियावदितिस्वोक्तार्थसंवादायाह ॥ त
थाचभाष्यमिति । यद्वाएतदनुमानंभाष्यस्यैतद्वाक्यविवरणमितिदर्शयति ॥ तथाचभाष्यमिति । यद्वा । वैषम्यादि
नस्वयंदोषःकिंतुदोषहेतुरित्युक्तार्थेसंवादायाह ॥ तथाचेति ॥ २ । १ । १० ॥ ७ ॥ ॐसर्वधर्मोपपत्तेश्चॐ । पूर्वसंग
त्यंतर्भावसंगत्योःद्योतनायाधिकारणार्थमाह ॥ सर्वइति । समासव्यासाभ्यां संक्षेपविस्तराभ्यामित्यर्थः । ईश्वरोनसर्वगुण

श्चेतनत्वाच्चैत्रवत्ईश्वरोनसर्वदोषदूरःचेतनत्वाच्चैत्रवत्इतिसंकोचतः ईश्वरोनविमतसंपूर्णज्ञानवान्नपूर्णानंवान्नसर्वशक्तिमा
न्ईशोनविमतनिश्शेषदुःखहीनोननिश्शेषश्रमहीनश्चेतनत्वादित्यादिरूपेणविस्तरतःप्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ [३१२।१३] युक्तेरिति । उपप
त्तिपदोक्तयुक्तेरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोगानुकूलव्याप्तिंव्यनक्ति ॥ [३१२।१५] द्वेधाहीति ॥ तत्रेति। वस्तुप्राप्तौस्वातंत्र्याभावाच्छक्त्यभा
वादित्यर्थः ॥ प्रेप्सेति। प्राप्तीच्छाभावादित्यर्थः ॥ नहीयतइति। नत्यक्तोभवतीत्यर्थः। जिहासाभावात् त्यागेच्छाभावादित्यर्थः
॥ [३१२।१६] अस्तिचसर्वत्रस्वातंत्र्यमिति । आरंभणाधिकरणेआत्मनिचैवंविचित्राश्चहीत्यादौसमर्थनादितिभावः । समासेनपूर्वप
क्षेअभिहितप्रयोगस्यप्रतिप्रयोगमाह ॥ [३१२।१७] ईश्वरस्सकलगुणपरिपूर्णइति । व्यासेनपूर्वपक्षोक्तप्रयोगस्यप्रतिप्रयोगमाह ॥ ई
श्वरोविप्रतिपन्न[३१२।१८]गुणवानिति । संपूर्णज्ञानवान्तादृशसुखवानित्यादिरादिपदार्थः । एवमग्रेतनप्रयोगेपिदुःखरूपदोषवान्
श्रमरूपदोषवानित्येवंध्येयं । मूलवाक्यशेषंयोजयति ॥ [३१२।२०] तदेवमिति । षष्ठीतत्पुरुषेसातिषष्ठ्यर्थमाह ॥ संबधिन्याइति ।
तेषामित्यस्यविवरणं । गुणाःश्रुताइत्यादीनामिति । भाष्योक्तानामित्यर्थः ॥ [३१२।२२] परकीययुक्तीनामिति । पूर्वपक्षोक्तयुक्तीना
मित्यर्थः ॥ २ । १ । ११ ॥७॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेसुधींद्रपादपूज्यराघवेंद्रयतिकृतेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादःसंपूर्णः

अथ श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ मूलमवतारयितुंशंकोत्थापनायवात्राध्यायेंतर्भावद्योतनायवापरमतानांदुष्टत्वोक्तिरत्रपादेव्य र्थेत्यतोवापादप्रतिपाद्यमाह ॥ [३।३।१]जगज्जन्मादीति । एतच्चलक्षणसूत्रोक्तंविशेषणं । जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपपादितंयौगिक ब्रह्मपदोक्तंविशेषणमाह ॥ सकलेति । एतच्चवैशेषिकादिमतविरोधायवा । समस्तश्रुतिसमन्वयघटनायवोक्तं । स्वातंत्र्यसा र्वज्ञपूर्णानंदादिगुणपूर्णत्वोक्त्यार्थाल्लब्धपारतंत्र्याल्पज्ञानादिदोषराहित्यरूपंविशेषणमाह ॥ समस्तेति । एतद्विशेषणद्वयो पपादकत्वेनजगत्कारणविशेषणंप्रागुक्तं । शैवादिमतविरोधायब्रह्मणीत्येतद्विष्णाविति व्याख्यातं । उक्तविशेषणत्रयस्यविष्णाव संभवनिरासायसौत्रब्रह्मपदप्रयोगोब्रह्मणीति । समन्वयःशक्तितात्पर्यावधारणं । तन्निराकरणार्थमिति । अन्यथात्वशंका निराकरणार्थमितिवातन्मूलभूतसमन्वयविरोधनिराकरणार्थंवेत्यर्थः । मूलोक्ताभ्यधिकाशंकोपपत्तयेपूर्वेणगतार्थतयापादारं भमाक्षिपति ॥ [३।३।२]नन्वित्यादिना । स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणेतिमूलक्रमानुरोधेनविकल्पयति ॥ [३।३।३]किंस्मृतित्वेनेत्यादिना । अव शिष्टस्यांतइतिन्यायेनाह ॥ [३।३।४]यद्वाप्रत्यक्षेति । अन्यस्मृत्यनवकाशेतिसिद्धांतसूत्रांशार्थोक्तिःप्रतिस्मृतीति । इतरेषांचेतिसू त्रतात्पर्यार्थःअपस्मृतीत्यादि ॥ [३।३।५]अतएवेति । विष्णुप्रत्यक्षमूलप्रतिस्मृतिपराहतत्वादेवेत्यर्थः ॥ उक्तेति । प्रथमाध्यायो क्तेत्यर्थः ॥ तत्रैवेति । आद्यपादेनविलक्षणत्वाभिमानिव्यपदेशस्त्वित्यधिकरणद्वयइत्यर्थः । श्रुतिगुणेत्येतद्व्यावर्त्यपूर्वंविवृ णोति ॥ प्रबलेति । श्रुतिगुणेत्यत्रश्रुतिपदमुपलक्षणंप्रत्यक्षस्येत्याशयेनोक्तं ॥ [३।३।६]श्रुत्यादीति । गुणपदंमूलपरंसंवादिपरंचे तिभावेनमूलत्वेनतत्संवादित्वेनवेत्युक्तं । बहुयुक्तयइत्येतद्व्यावर्त्यंबहुत्वेनेति ॥ [३।३।७]इत्यादिसंवादिनीनामिति ॥ तत्रैवेति । इतर

व्यपदेशादित्यत्रश्रुत्यनुभवसंवादियुक्तेरसदितिचेदित्यत्रश्रुतिसंवादियुक्तेर्भोक्त्रापत्तेरित्यत्रश्रुतिमूलयुक्तेस्तदनन्यत्वमित्यादौ बहुयुक्तीनांनिरासादितिभावः । परोक्तंगतार्थतापरिहारमनूद्यनिराह ॥ [३।३।९]कश्चिदाहेत्यादिना ॥ [३।३।११]स्मृत्यादीति । स्मृतित त्सहभूतयुक्तिश्रुतिप्रत्यक्षाणीत्यर्थः ॥ उक्तमेवोत्तरमिति । परपक्षप्रतिक्षेपेहीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः । प्रत्युतेत्यादिनोक्तंमतं निराह । सार्वज्ञं(सर्वज्ञत्वं)चेति ॥ [३।४।७]प्रागेवेति । इतरेषांचानुपलब्धेरित्यत्रनचास्तिनिश्चयस्तत्रशक्यतेव्यभिचारतइत्यादिना पूर्वपादएवेत्यर्थः ॥ उपसर्जना(नीति)इति । उपसर्जनत्वंचमूलतयासंवादितयाचेतिज्ञेयं । एवंचतुर्विधाइत्यत्रापेक्षितवि शेष्यंपूरयति ॥ विरोधिप्रतीतय[३।४।८]इति । किमनेनोक्तशंकानिरासःकृतइत्यतआह ॥ [३।४।९]एतदुक्तमिति । परमार्थइत्यंतेनाऽप्यं तमूलतात्पर्यानुवादः । अभियोगतइत्यादेस्तात्पर्यमुक्तेर्थेपुनरित्यादि ॥ अतिप्रसंगादिति । प्रमाणनिर्णीतार्थमात्रेप्येवंस भवादित्यर्थः । तथाचनिःशंकाप्रवृत्तिःक्वापिनस्यादितिभावः । प्राप्तिशंकाबीजमित्यर्थः ॥ [३।४।१६]स्मरणानीति । कपिलकणादादि प्रणेतॄणांस्मरणान्यप्येवमेवसंतीतिवानेयानीतिवार्थः । एतावताकिमाशंकाबीजमुक्तमित्यतआह ॥ [३।४।१७]इदमुक्तमिति ॥ अति [३।४।१८]प्रसंगादिति । प्रमाणमात्रो(त्सादन)च्छेदप्रसंगादित्यर्थः ॥ समयानामपीति । अनादित्वात्करणदोषाभावइत्यन्वयः । तर्कैर्दृ ढतरैरित्यग्रेअभिधानातद्व्यावर्त्यंस्वयमाह ॥ [३।४।२०]यथाचश्रुतयइति । तासांयुक्तीनांआभासत्वंपूर्वपादइत्यर्थः ॥ [३।४।२१]तदनुवर्तिनामि ति । तत्तन्मतानुवर्तिनापुंसामित्यर्थः ॥ [३।४।२२]परिहारेति । उक्तस्यपरोक्तयुक्तीनामाभासत्वदोषस्यपरिहारसंभावनादित्य र्थः । प्रतिपक्षत्वादिकंसमयानांकथंज्ञेयमित्यतआह ॥ कथमन्यथेति ॥ सूत्रकृदेकधुरीणाइति । सूत्रकृतामेकधुरं

मुख्यभारंवहंतीतिवा। सूत्रकृतांमध्येश्रेष्ठाइतिवा । सूत्रकृतश्चतेएकधुरीणाश्चइतिवार्थः । एकधुराल्लुक्चेतिखश्प्रत्ययेतस्य ईनादेशेअंत्यलोपेणत्वेचरूपं । शौद्धोदनिप्रभृतयःजिनादयइत्यर्थः । संदेहइतीतिशब्दस्यइदमुक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ **अनेकेषामिति** । समयानामित्यर्थः ॥ **कस्यचिदेवेति** । समयस्येत्यर्थः ॥ **न्याय्यमिति** । तदुक्तफलविसंवादिरूपन्याय मित्यर्थः । अनीशानःअसमर्थः । बौद्धादिमतसाधारण्यायाह ॥ **भ्रांतिपदमिति** ॥ **एतेनेति** । अतोविभुः । भ्रांतिमूल त्वमेतेषामित्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ **पूर्वपादेनेति** । विरोधिभूताशेषस्मृतियुक्तीनांसंक्षेपेणपूर्वपादेननिरस्तानामप्यत्रप्रपंचनेन निरासादितिभावः ॥ **प्रयोजनंचेति** । अल्पमतीनामपिइतरप्रहाणेनपूर्वाध्यायोक्तार्थस्यैवबुद्धौसुदृढमवस्थानरूपप्रयोजनंचे त्यर्थः ॥ **परकीयेति** । स्वस्वमतविरोधिवाद्यंतरोक्ततर्काणामित्यर्थः । तथाचसिद्धांतीयतर्काणामपिनिरासप्राप्तिरिति भावः ॥ **सोपस्करेति** । व्याप्तिसमुचितदेशवृत्तित्वानुकूलतर्कादिपरिकरोपेतेत्यर्थः । नन्वागमवादिनामित्यस्यवेदादि प्रामाण्यवादिनांपुंसांसंबंधिसमयानांसुदृढतर्कागमैर्भ्रांत्यादिमूलत्वंदर्शयतीतिव्याख्यानेविप्रतिषेधाच्चासंमजसमितिसांख्यन यांतिमसूत्रेणापरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षेतिवैशेषिकनयांतिमसूत्रेणविप्रतिषेधाच्चेतिशक्तिनयांतिमसूत्रेणचाविरोधेपिसर्वथानुपप त्तेश्चेतिबौद्धनयांतिमसूत्रेणविरोधः।तस्यापिसूत्रस्यसर्वश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाच्चनैतेपक्षाग्राह्याःइतिबौद्धान्प्रतितत्सूत्रेतन्मतविरो धिश्रुत्याद्युक्तेरित्यतोवेदादिवाक्यानामित्यादिनाकृतचोद्यस्यसर्वथेतिसूत्रएवोदयात्तन्निवृत्त्यर्थंव्याख्यानांतरमाह॥**यद्वास्वाग मेति** । सर्वसाधारण्येनसमाध्यंतरमाह॥ **अर्थवेति**। चरमव्याख्यानद्वयस्यफलमाह॥**तथाचेति** ॥ **एतदिति**। तर्कैरित्या

दिनोक्तमित्यर्थः ॥ [३१५।१०] अनुपंदमिति । चेतनेच्छानुसारेणेत्यादिनाग्रेतनग्रंथएवेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोगेऽनुकूलव्याप्तिंव्यनक्ति ।
[३१५।११] ननुचानाद्यनंतेति । अन्यथाहेतूच्छित्तिरितिभावेनसाध्यहेतुव्यतिरेकयोःव्याप्तिंव्यनक्ति ॥ [३१५।१२] तथाविधस्येति । भ्रांत्या
दिमूलस्येत्यर्थः ॥ तदयमिति । तस्माद्भ्रांत्यादेर्भावादित्यर्थः ॥ [३१५।१३] वक्ष्यमाणेति । रचनानुपपत्तेः । प्रवृत्तेश्चेत्यादौवक्ष्यमा
णेत्यर्थः । प्रामाण्यादिकमित्यादिपदेनाभ्रांतिमूलत्वग्रहः ॥ बाधितेति । प्रमाणभूतसमयेनसमयांतरस्यविषयस्यापहारेण
तत्प्रामाण्यंतेनबाधितमितिभावः ॥ प्रतिक्षे[३१५।१४]परूपत्वेनेति । हेतुनेतियोज्यं । सर्वसमयाःनप्रमाणं । भ्रांतिमूलावा । परस्प
रनिषेधरूपत्वात् । अन्योन्यनिषेधकघटोस्तिघटोनास्तीत्यादिरूपवाक्यवदितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्चेत्यर्थः ॥ प्रागुक्तेति । बाधि
तविषयत्वदोषेत्यर्थः ॥ [३१५।१५] व्यभिचारादिति । सर्वदानुवर्तमानत्वादितिहेतोरितियोज्यं । देषांतरंचाह ॥ [३१५।१६] वेदेति । प्रतिज्ञा
(ता)र्थानुपपत्तिरिति । परेणपक्षीकृतसमयस्यतद्विरुद्धार्थकप्रमाणभूतवेदेनबाधादितिभावः ॥ दृष्टांतदोषइति । साध्यहीन
तेत्यर्थः । चरमवाक्यंतावद्योजयति ॥ [३१५।१८] समर्थप्रवर्तकानामिति । आकांक्षाक्रमेणपदानियोजयति ॥ नन्वाग्रहेपीति ॥
[३१५।२२] साधूनामिति । साधुभिःविद्वद्भिःनिवार्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [३१५।२२] स्वरूपमात्रेति । मात्रपदेनतन्निष्ठासाधारणधर्मवेदित्वंनिवार्यते ।
वेदादिवदित्युक्तवेदसाम्यंनिराह ॥ [३१५।२३] नचैतानीति । ननुसमयानांभ्रांत्यादिमूलत्वव्युत्पादनानंतरमेवकथंतर्ह्युन्मत्तवाक्येऽविद्य
मानंसर्वदावर्तमानत्वादिकंसमयानामितिशंकोदयात्तन्निवर्तनंपरंदौर्लभ्यादिकंपादांतएववाच्यमित्याशंक्यनिराह ॥ [३१५।२४] यद्यप्येत
दित्यादिना ॥ प्रसंगेति । भ्रांतिमूलत्वमेतेषामित्युक्तिप्रसंगेत्यर्थः ॥ [३१६।४] वक्ष्यंतइति । अनिष्टादिकारिणामपिचश्रुतमित्यधिकर

णेसंयमनेत्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहावित्यादौवैराग्यपादेमुक्त्ययोग्यानामप्युक्तेः । ज्ञानपादेचासार्वत्रिकीतिनयेमुक्तिहेतुज्ञाने केषांचिदेवाधिकारःनसर्वेषामित्युक्त्याकेचिन्मुक्तियोग्याःकेचिन्नेतिलाभात्। तथातत्रैवसर्वथापितुतएवोभयलिंगात्। नचाधि कारिकमपिपतनानुमानात्तदयोगादित्यधिकरणयोश्चमुक्तियोग्यतदयोग्यानांचव्यक्तत्वाच्च। एतदधिकरणद्वयार्थव्याख्यानपरे (ण)अनादियोग्यतांचैवकलिवाणीश्वरावधिमित्यादिना अदृष्टाच्चेद्विविशेषोयमनादित्वंकुतोनतदित्यंतग्रंथेनयोग्यताभेदस्यप्र पंचनाच्चेतिभावः॥ [३१६।७]समूलघातंहंतीति । समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहइतिणमुल्। अतउपधायाइतिवृद्धिः। होहंतेरितिकुत्वं। हनस्तचेतिनकारस्यतकारः । कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः । यस्माद्धातोर्णमुल्कृतःसएवानुप्रयोज्यइतिसमूलघातंहंतीत्युक्तं। समूलंहंतीत्यर्थः॥ [३१६।८]यथोक्तमिति । भारततात्पर्यनिर्णयेद्वाविंशेऽध्याये। हठोयोग्यता। हठःकर्मचद्वयंयत्नंविनानकार्यक्षममित्य र्थः ॥ [३१६।९]इतिवक्ष्यतइति । सर्वथापितुतएवेतिज्ञानपादीयाधिकरणेविशेषानुग्रहंचेतिगुणसूत्रेवक्ष्यतइत्यर्थः । श्रृण्वेवीरउग्रमु ग्रंदमायन्नन्यमन्यमित्यादिनानुव्याख्यानेचेतिभावः॥ समूलकाषमिति । समूलघातमितिवदयंज्ञेयः । कषतेर्निमूलसमू लयोःकषइतिणमुल् । समूलंकषतीत्यर्थः॥ [३१६।११]तथाचोक्तमिति । भारततात्पर्ये । सर्वजनस्येतिभ्रांतिनिरासायव्याचष्टे ॥ अखिलस्येति ॥ [३१६।१३]इत्यागमेति । भाष्योक्तागमोयं । तद्वाक्यशेषेब्रह्मरुद्रादिदेवेषुज्ञानंसंस्थाप्येत्युक्तेरितिभावः॥ ॐ[३१६।१६]रचना नुपपत्तेश्च ॥ [३१६।१८]द्वंद्वैकवद्भावइति । सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवतीत्युक्तेरितिभावः । उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह ॥ [३१६।१९]ननुसां ख्याइति ॥ [३१६।२०]चेतस्रइति । वक्ष्यमाणसंमतिश्लोकेचातुर्विध्यस्योपलंभादितिभावः॥ प्रकृतिरेवेति । तत्वांतरंप्रतिपरिणा मिकारणमेवेत्यर्थः । श्लोकस्थाविकृतिशब्दार्थोक्तिरेवेति ॥ [३१६।२०]विकृतिरेवेति । नकस्यापितत्वस्योपादानमित्येवकारार्थः । प्र कृत्यादिरूपानर्थान्दर्शयति ॥ तत्रसत्वेति ॥ [३१६।२१]साम्यावस्थेति । अन्योन्यमिश्रणेनविनास्वरूपेणावस्थानं । तादृगवस्था पन्नानांतेषांनामांतरमाह ॥ प्रधानमिति । मूलप्रकृतिरितिश्लोकस्थमूलपदार्थस्यससंबंधिकत्वादाह॥ साहीति । महदाद्याः प्रकृतिविकृतयःसप्तेतिश्लोकस्थंव्यनक्ति॥ महदिति ॥ तन्मात्राइति । शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः॥ [३१६।२३]आकाशादीनामिति। आकाशवाय्वग्न्यप्पृथिवीनांयथाक्रमंशब्दादयःप्रकृतयःअहंकारस्यविकृतयश्चेत्यर्थः । षोडशकश्चविकारइतिश्लोकस्यार्थमाह॥ पंचभूतानीति । वाक्पाणिपादपायूपस्थश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणमनांस्येकादशेंद्रियाणीतिषोडशकःषोडशसंख्योपेतःगणइ तिशेषोक्तिः । प्रत्ययार्थोयं । पंचद्दशतौवर्गेवाइत्यत्रवाशब्दाद्वर्गार्थेकन्प्रत्ययस्याप्युक्तेर्दशपदेनतदंतस्यापिगृहीतत्वादितिके चिदाहुः । षोडशकस्त्वित्यत्रतुरेवार्थइतिभावेनोक्तं। विकृतिरेवेति । विकृतिरेवेत्येतदयुक्तमित्याशंक्य तुशब्दसूचितसमाधिमा ह॥ [३१६।२४]यद्यपीत्यादिना॥ स्थूलतेति। पृथिव्यादेर्यथास्थूलत्वंइंद्रियग्राह्यत्वंचतथातेषामपितदस्तीतिगोघटादयःपृथिव्येवदध्या दयश्चपयआदय(पयोदध्यादय)एवेत्यर्थः।चरमपादार्थमाह॥ [३१६।२६]पुरुषस्त्विति। [३१७।२]पंचचतेपंचतश्चेति । विशेषणंविशेष्येणबहुल मितिसमासः । सचेत्यस्यपंचपंचत्वपरामर्शित्वेपिविधेयलिंगापेक्षयापुन्निर्देशः॥ उपलक्षितं । उपलक्षणतयाव्यावर्तितंज्ञा पितमितिवार्थः।तदित्येतच्चेतनमचेतनमित्यनयोर्विशेषणमितिभावेनानुवदति ॥ [३१७।३]तच्चेतनमचेतनंचेति ॥ [३१७।६]भिन्नत्वेनेति। स्वां तर्गतभेदवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ [३१७।७]जननमरणेति । देहेंद्रियादियोगत्यागरूपजन्ममरणयोश्चक्षुरादिकरणानांचप्रतिनियमात्प्रत्येकं

व्यवस्थिततत्वात्पुरुषबहुत्वंसिद्धमेवेतिसाध्येनान्वयः । पुरुषैक्येहिएकस्मिन्जातेमृतेअंधादौचसतिसर्वेपितथास्युरितिभावः ॥
अयुगपत्प्रवृत्तेश्च । सर्वपुरुषाणांयुगपत्प्रवृत्त्यसंभवाच्चेत्यर्थः।पुरुषेक्येह्येकत्रशरीरेपुरुषप्रयत्नेनचेष्टायांसर्वदेहेष्वपिचेष्टास्यादेवेति
भावः ॥ त्रैगुण्येति । सत्वादित्रिगुणाएवत्रैगुण्यंतस्यविपर्ययाद्व्यत्यासाच्चकेचित्सत्वप्रधानाःमहात्मानः । केचिद्रजःप्रधाना
मनुष्याः केचित्तमोगुणकाःपश्वादयः । पुरुषैक्येतुतन्नस्यात् अतश्चपुरुषबाहुल्यमित्यर्थः ॥ [३१७।८]इत्यंतआहेति । रचनेतिसूत्रव्या
वर्त्यमाहेतियोज्यं ॥ [३१७।९]संघातपरार्थत्वादीति । यथाशयनासनादिकंदेहार्थमेवंमहदहंकारादिसंघातरूपोदेहादिरपिपरार्थ
एवेतिसंघातस्ययत्परार्थत्वमस्तितेनहेतुनापरःकश्चनसिद्धः । सएवचेतनः । तथासुखदुःखादेरधिष्ठात्राभाव्यं । रथादिवद्योधि
ष्ठातासचेतनइति । सुखदुःखादेरनुकूलवेदनीयत्वद्दश्यत्वादिरादिपदार्थः । तेनानुकूलवेदितुरंगीकार्यत्वाद्दृश्यत्वस्यद्रष्टृविना
भावात्तेनद्रष्टुरुपेयत्वात् ॥ व्यक्तमिति । योग्यरूपमचेतनमित्यर्थः ॥ [३१७।१०]अव्यक्तंचेति । अयोग्यरूपमचेतनमित्यर्थः ॥
कारणकार्येति । एतच्चाग्रेस्वयमेवविवरिष्यते ॥ कर्तृत्वेनेति । स्वतःपरिणामादिरूपप्रवृत्तिमत्त्वेनेत्यर्थः । संमतित्वेनो
दाहरिष्यमाणश्लोकेसत्कार्यमितिसाध्यभागंव्यनक्ति ॥ [३१७।१५।९]कार्यंतावदिति । अत्रोपात्तहेतुपंचकंक्रमेणविवरिष्यन्नाद्यंतावद्व्यन
क्ति ॥ असदकारणादिति । कार्यकारणव्यापारात्पूर्वमसच्चेत्यर्थः । द्वितीयतृतीयहेतूक्रमात्कल्पद्वयनिरासकावितिभावेन
विवृणोति ॥ [३१७।१६]किंचेत्यादिना । उपादानस्यकारणस्यकार्येणममेदंकारणमितिग्रहणात्संबद्धत्वादितियावदित्यर्थमुपेत्यार्थमाह॥
आद्यइति । शक्तस्येत्यादिनोक्तंघटयितुमाह ॥ [३१७।१७]असंबद्धत्वेपीति । द्वेधाविकल्प्यांत्यंसर्वेतिपूर्वहेतुनानिरस्याद्यकल्पेऽस्य

हेतोर्घटनांव्यनक्ति ॥ [३१७।१८] **सांशक्तिरित्यादिना** ॥ **सैवेति** । सर्वस्मादित्युक्तेत्यर्थः । कारणभावात्कारणात्मकत्वादितिपंचम हेतोरसिद्धिंनिरसितुंप्रत्यक्षंतावदाह ॥ [३१७।१९] **नचकारणादिति** । अनुमानैरपिकारणात्मकत्वंकार्यस्यसाधयति ॥ **किंचेति** ॥ [३१७।२०] **नार्थांतरत्वंमिति** । कार्यकारणयोरित्यनुषंगः । अभेदेहेत्वंतरमाह ॥ [३१७।२२] **गुरुत्वांतरेति** । तंतुपटयोर्भेदेतंतुषुयद्गुरुत्वंततोन्यच्च गुरुत्वंपटेस्यात् । नचेष्टापत्तिः । पूर्वपटोपादानतंतूनांतुलायांस्थापनेयादृशमवनमनंतदुपादानकपटस्थापनेपितादृगवनमनंन स्यात् । किंतुपुनरधिकावनतिःस्यात् । गुरुत्वद्वयसत्त्वात् । नचतथोपलभ्यते । अतोगुरुत्वांतरकार्यस्यावनमनविशेषस्यादर्श नादनन्यत्वंकार्यकारणयोरित्यर्थः ॥ **एवंचेति** । कार्यस्यकारणाभेदेप्रामाणिकेसतीतिवाकार्यस्यकारणव्यापारात्प्रागपिसत्वे सतीतिवार्थः ॥ [३१७।२४] **तेष्वपीति** । सांख्येष्वपीत्यर्थः । क्रियेतिकिंपरिस्पंदउच्यते उतप्रयत्नः अथपरिणामः नत्रयमपीतिक्रमेणनि राह ॥ [३१७।२५] **नचात्मनइत्यादिना** ॥ [३१७।२६] **तस्माचेति** । तदीयग्रंथेपूर्वप्रकृतत्रिगुणमयत्वादिपरामर्शः । तस्माद्विपर्यासाच्चेतनत्वादिकं तस्माच्चेतनत्वात्साक्षित्वंततएवद्रष्टृत्वंचसिद्धं । त्रैगुण्यहीनत्वात्कैवल्यं । ततएवोदासीनत्वान्माध्यस्थ्यंमध्यस्थत्वंसिद्धं । तत एवाकर्तृभावश्चसिद्धइत्यर्थः ॥ [३१८।१३] **नापिसंसरतीति** । सुखदुःखभाङ्नभवतीत्यर्थः । नानाश्रयानानापुरुषसंबंधिनी । प्रका श्यतइतिप्रकाशः स्वस्यप्रकाशः तस्मात्स्वप्रकाशात् । भावसाधनंचेदमित्युपेत्यार्थमाह ॥ [३१८।१५] **स्वप्रतीतिसिद्धत्वादिति** ॥ **उपपत्तीति** । क्रियावेशोहीत्यादिनाप्रागुक्तोपपत्तिबाधितत्वेनेत्यर्थः ॥ [३१८।१७] **पुरुषस्यदर्शनार्थमिति** । पुरुषकर्तृकप्रधानकर्मक दर्शनार्थं । अतएवप्रकृतिपुरुषविवेकेसतिकैवल्यंभवतीतिपुरुषस्यकैवल्यार्थमित्यर्थः ॥ **पंग्वंधादिवदिति** । अंधपंगुवदि

त्यर्थः । अजाद्यदंतमित्येतन्नाश्रितं ॥ **कदाप्यपैतीति** । विभुत्वादित्यर्थः ॥ **विवेकग्रहेचापवर्गायेति** । भवतीति पूर्वेणान्वयः । तत्कथमित्यतोद्वयमपिव्यनक्ति ॥ **करोतिनामेति** । विवेकेतिच । अनयाप्रकृत्याअकृतेतीतिशब्दोहेत्वर्थः पूर्वेणान्वयः ॥ **कृतेति** । अनयेत्यनुषंगः ॥ **दृष्टेति** । स्वविविक्तत्वेनदृष्टेत्यर्थः । उपेक्षकःशब्दादेरभोक्ता ॥ उपरमतीति । शब्दादिकंनभोजयतिप्रकृतिरित्यर्थः ॥ **रंगस्येति** । रंगस्थजनस्येत्यर्थः । दर्शयित्वास्वकीयनर्तनमितियोज्यं ॥ **तस्यापिस्वेनैवेति** । कतकरजोन्यायेनेतिभावः ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । नापिविवेकख्यातिंप्राकृतींततोविविक्तआत्मास्वार्थमभिमंतुमर्हतीतिसांख्यैरुक्तत्वात्प्रकृतिसंबंधविवेकख्यातिरपिनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ **पूर्वपक्षोपन्यासः** ॥ ७ ॥ ग्राहयिष्यन्प्रतिबोधयिष्यन्नित्यर्थः । **पार्तनिकार्थमिति** । अवतारिकोदयार्थमित्यर्थः ॥ **सूत्रार्थतयेति** । पटादावपिचेतनप्रवृत्तेर्दर्शनात् महदादावपिचेतनप्रवृत्तेरनुमातुंशक्यत्वादितिसूत्रार्थतयेत्यर्थः । वस्तुत्वादित्यस्यार्थःकार्यत्वादिति । वस्तुत्वमात्रस्यनित्ये(पि)सत्वे(पि)नात्रविवक्षितपरिणामरूपोद्भवत्वाभावेनव्यभिचारापत्तेरितिभावः ॥ **उभयत्रेति** । हेतुदृष्टांतयोरननुरूपयोरुक्तावनुरूपपक्षदृष्टांतयोरुपलक्षणतयाग्रहणेनप्रयोगद्वयंज्ञास्यंति । आप्तोक्तत्वस्यशिष्याणांनिश्चयादितिभावेनैवमुक्तिरित्यर्थः । स्वातंत्र्येणप्रकृतिकर्तृत्वस्यसाक्षाद्विरोध्यनुमानंस्वयमाह ॥ उपलक्षणंचैतदित्यादिना ॥ **ईर्त्याद्यपीति** । महदादिकंप्रतिस्वतंत्रकारणंचेतनरूपंस्वतंत्रत्वात्तादृशपटादिकारणवदित्यादिरादिपदार्थः ॥ **ईश्वरएवसिध्यतीति** । नन्वेवंशास्त्रयोनिसूत्रविरोधः । तत्रानुमानिकत्वनिरासेनेश्वरस्यशास्त्रैकगम्यतोक्तेः । अदृष्टद्वाराजीवानादायोक्तहेतूनामुपपत्तेश्चेतिचेन्न । तत्रकेवलानुमान

गम्यत्वनिरासेपिश्रुत्युपेतानुमानगम्यत्वानिरासात् । श्रुतयश्चोत्तरत्रव्यक्ताः । हेतुवादस्यश्रुतावतीवादरमकुर्वाणंप्रत्यनुमानस्यैवादावुक्तिरितितात्पर्यात् ॥ **तत्प्रयुक्तानुमानादिति** । कार्यकारणविभागादितिहेतुसिद्धमितिप्रागुक्तकार्यकारणविभागादिरूपानुमानादित्यर्थः ॥ **तदिति** । महदादिकं । उक्तंअनुमितंचतैरित्यर्थः । ननुजगदुपादानश्रुतीनांपरैरविद्यादिपरत्वेनव्याख्यानात्सिद्धांतेचब्रह्मपरत्वेनपूर्वत्रानुमानिकपादेअजामेकामित्यादिसर्वस्त्रीलिंगशब्दानांब्रह्मनिष्ठतयाप्रकृतिनयेव्याख्यानात्कथंवेदतस्तत्सिद्धिरित्यतआह ॥ **उक्तंहीति** । अजामेकामितिप्राहश्रुतिरेतांयदातदा । कोदोषइत्यादिना । अतोजगदुपादानंप्रधानंवक्तिसाश्रुतिरित्यनेनानुमानिकपादेउक्तमित्यर्थः । वेदतइत्युपलक्षणं । पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मेत्यादिवचनान्महदादिसिद्धिरित्यपिध्येयं । यद्वामहतःपरमव्यक्तमित्यादिश्रुत्यामहदादिसिद्धिर्ध्येयेतिभावः । वक्ष्यमाणत्वादिति । इच्छाम्यहमितिह्येवेत्यादिनात्रैवाधिकरणेउत्तरत्रेतिभावः ॥ **द्वितीयेचेति** । प्रयोगइत्यनुषंगः । महदाद्युद्भवश्चेतनेच्छाधीनः । उद्भवत्वात्पटोद्भववदितिद्वितीयप्रयोगइत्यर्थः । आश्रयसिद्धेःपक्षासिद्धेर्दृष्टांतासिद्धेश्चेत्यर्थः । अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्याश्रयासिद्धिषुसकृद्धेतुमाह ॥ **मयेति** । तथाचासतःसत्तायोगरूपजनेर्वापरिणामरूपापूर्वावस्थांतरापत्तिर्वाक्वापिनास्तीत्येतेदोषाइतिभावः ॥ **द्वितीयइति** । व्यक्तिपक्षेपीत्यर्थः ॥ **व्यक्तीति** । प्राक्सतएवकार्यस्यकुलालादिव्यापारेणाभिव्यक्तिरूपोद्भवानभ्युपगमादितिभावः ॥ **साधितत्वादिति** । असद्यत्कार्यरूपेणकारणात्मतयास्तिहीत्यादिनातदनन्यत्वनयइतिभावः । असदकारणादित्यादिप्रागुक्तहेतवएवप्रमाणमित्यतआह ॥ **असदकरणादित्यादिभिरिति** ॥ **सदसत्त्वाभ्युपगमादि**

ति । असद्यत्कार्यरूपेणेत्यादिनास्यार्थस्यसाधितत्वादितिभावः ॥ [३१९।१३] कर्मत्वमिति । कर्तृप्रयत्नविषयत्वमित्यर्थः । एतेनकार्य
त्वमप्युक्तार्थं । यद्यपिघटोजायतइतिप्रयोगःसत्कार्यवादेमानंजायतइतिक्रियास्वातंत्र्यरूपकर्तृत्वस्यासतोनुपपत्तेरित्युक्तंसांख्य
ग्रंथे । तदतिदेशेननिराह ॥ अनेनेति । सतःकथंकार्यत्वमितिकथनेनेत्यर्थः ॥ [३१९।१४] इत्यादेरिति । घटोभवतिघटोजायतइत्या
दिरादिपदार्थः ॥ घटीकरोतीति । घटत्वेनाभूतंघटत्वेनकरोतीत्यर्थः । घटत्वेनप्रागभूतोऽधुनाघटत्वेनभवतीत्यर्थः । अघटोघटः
संपद्यतइत्यर्थे(पि)अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिच्विरितिच्विप्रत्ययेअस्यच्वावितीत्वेच्वेर्लोपेचघटीकरोतीत्यादिरूपनि
ष्पत्तिरितिज्ञेयं । यत्किंचिदुपादानस्यसर्वदासत्वादुत्पत्तितादवस्थ्यमित्यतउक्तं ॥ [३१९।१५] तदात्मकस्येति । खरविषाणात्मकतयाप
[३१९।१६] [३१९।१७]
रिणम्यमानस्येत्यर्थः ॥ इत्येवनेष्यतइति । कर्तरिप्रयोगोनेष्टइत्यर्थः ॥ तदिति । उपादानकारणमित्यर्थः ॥ द्वितीये
येत्विति । निमित्तकारणमितिपक्षेत्वित्यर्थः ॥ अतएवेति । कारणत्वरूपेणसंबद्धंसदेवकार्यंजनयतीत्युक्तत्वादेवप्रा
गुक्तासंबंधपक्षोक्तातिप्रसंगदोषोनेत्यर्थः । शक्तस्यशक्यकारणादितिप्रागुक्तंनिराह ॥ शक्तिश्चेति । कारणात्मनायत्सत्का
र्यात्मनाचासत्तद्विषयेत्यर्थः । कुतएतदित्यतोऽसदविषयत्वस्यपरेणैवोपगमात् । सदविषयत्वमेवव्यनक्ति ॥ नहीति ॥ य
च्चेति । नपटस्तंतुभ्योभिद्यतेतंतुधर्मत्वादितिप्रागुक्तानुमानमित्यर्थः । स्वांगेशेतेइतिवदुपचारःकिंनस्यादित्यतआह ॥ न
[३१९।१९] [३१९।२०]
हीति ॥ अतिप्रसंगादिति । चैत्रःकेसरवान्सिंहत्वादित्यनुमानरूपातिप्रसंगादित्यर्थः । नचहेतोरसिद्धिः । उपचरित ॥२८०॥
सिंहत्वसद्भावादितिभावः ॥ [३१९।२१] अभेदेनेति । तंतुधर्मत्वादित्यस्यतंत्वात्मकत्वादित्यर्थोक्तेः । तंत्वभेदेनहेतुनातंतुभेदाभावसाध

नान्नसाध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ [३१९।२३] बाधादिति । प्रत्यक्षादिनाभेदस्याप्यवगमादितिभावः । उपादानोपादेयभावाच्चेतिप्रागुक्त भेदसाधकहेत्वंतरंनिराह ॥ एवमुपादनेति ॥ भेदनियतत्वादिति । एतेनबाधादितिप्रागुक्तंस्फुटीकृतंध्येयं । संयोगप्रा प्त्यभावाच्चेतिहेत्वंतरंनिराह ॥ [३१९।२४] संयोगेति । प्रागुक्तहेत्वंतरंचप्रत्याह ॥ गुरुत्वेति ॥ एतेनेति । उक्तदिशासत्कार्यत्वादि हेतूनांअपाकरणेनेत्यर्थः । ॐरचनानुपपत्तेश्च ॥ [३२०।१] व्याख्यातुमिति । इदंनाचेतनवशमित्यादिनाव्याख्यातुंश्लोकद्वयेनतदुपो द्धातमारचयतीत्यर्थः । चशब्दस्यार्थोनकेवलमित्यादि । मूलेनिरासक्रमानुरोधादागमानुमानयोर्व्युत्क्रमेणनिर्देशउतागमइत्या दि ॥ योनिं । जगदुपादानभूतप्रकृतिमित्यर्थः । एवकारोभिन्नक्रमइत्युपेत्याह ॥ [३२०।५] अस्माकमेवेति । फलितमाह ॥ [३२०।६] तथा चेति । मूलेश्रुतिरित्युपलक्षणंमत्वाश्रुतिरेवेत्यादिवाक्यस्यफलितार्थमाह ॥ [३२०।७] तस्याप्यस्मन्मतानुसारित्वादिति ॥ [३२०।१०] इत्यु क्तमार्गेणेति । इतिपूर्वपादीयस्मृत्यधिकरणसूत्रेण । नव्याप्तिनिश्चयस्तत्रशक्यतेव्यभिचारतइत्यनुव्याख्यानोक्तमार्गेणेत्य र्थः ॥ [३२०।११] इत्याद्युक्तमार्गेणेति । जिज्ञासाधिकरणेवेदापौरुषेयत्वोक्तिप्रस्तावे अविप्रलंभस्तज्ज्ञानंतत्कृतत्वादयोपिच । कल्प्या गौरवदोषेणपुंवाक्यंज्ञापकंनततृइत्युक्तमार्गेणेत्यर्थः ॥ [३२०।१२] तथैवासुरयइति । आसुरिनाम्नेमुनयइत्यर्थः । सांख्यमासुरयइत्यत्रा सुरिरयोग्यःकश्चिज्ज्ञेयः ॥ [३२०।१३] इतिपुराणेति । प्रथमस्कंधतृतीयाध्यायतात्पर्योक्तपद्मपुराणेतिज्ञेयं ॥ ऋषिमिति । ऋषिंप्रसूतं कपिलंयस्तमग्रेज्ञानैर्बिभर्तिजायमानंचपश्येत् । सुखादनंतात्पालनाह्लापनाच्चयंवैदेवंकपिलमुदाहरंतीतिसांख्यकृतश्रुत्युदाहरण मपिपुराणोदाहरणेनभगवदवतारपरत्वेनोपपादनेनतदभिमतार्थपरतयानिरस्तमित्यर्थः ॥ [३२०।१४] एतेनैवेति । वक्तुराप्तत्वनिश्चया

योगकथनेनेत्यर्थः । अपिपदस्यषष्ठ्यंतपूर्वपदेनान्वयमुपेत्याह ॥ **अपिशब्देनेति** । स्वतस्त्वशब्दार्थःज्ञानकरणेत्यादि । ज्ञाना
नांद्विरूपत्वेनप्रामाण्याप्रामाण्यघटकयोरन्योन्यविरहरूपत्वाभावात्कथंस्वोक्ताखिलनिषेधीस्यादित्युक्तिरित्यतोभिप्रायमाह ॥
[३२०।२२] **उभयेस्वतस्त्वइति** । ननुमायाशब्दान्मत्वर्थेअस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिप्रत्ययेमायावीतिभाव्यं । कथंमायिवदिति
मायिपदप्रयोगइत्यतआह ॥ [३२०।२३] **मायाशब्दस्यव्रीह्यादित्वादिति** । व्रीह्यादिगणेपठितत्वाद्व्रीह्यादिभ्यश्चेतिसूत्रेणेनिप्रत्ययेय
स्येत्याकारलोपेमायीतिसाध्वित्यर्थः ॥ [३२०।२४] **अप्रामाण्येपीति** । प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादेरर्थस्वभावेअप्रामाण्यस्यकागतिरित्यपि
दृष्टिर्दीयतामित्यर्थः । प्रामाण्याप्रामाण्यविकलंज्ञानमात्रमितिपक्षनिरासकत्वेनापितदेववाक्यंयोजयति ॥ [३२०।२५] **द्वितीयइति** ॥
तृतीयेत्विति । ज्ञानमेवनोत्पद्यतइतिपक्षेत्वित्यर्थः । नन्वेवंवेत्रबीजस्यवेत्रांकुरजननशक्तिमत्त्वंकदलीकांडजननशक्तिमत्त्वंचो
पलभ्यते । अभिज्ञाजनकचक्षुरादेःप्रत्यभिज्ञाजनकत्वंचदृश्यते । तथैकमेवचक्षुरादिकंप्रमांभ्रमंचोपजनयदुपलभ्यते ।
तथाचकथंकरणेप्युभयशक्तिविरोधादित्युक्तिरित्यतआह ॥ **यदपीति** । विरुद्धकार्यजनकंयत्करणमस्तितदपिसहजशक्त्यैक
कार्यंजनयत्सहकारिसामर्थ्यादाहितशक्तिकंविरुद्धकार्यांतरंजनयति । नतुशक्तिद्वयमपिसहजमेवेत्यर्थः । प्रकृतेपितथास्त्वित्य
तआह ॥ [३२१।५] **प्रकृतेचेति** । गुणाहितशक्तिकंचक्षुरादिकंप्रमांजनयति । दोषाहितशक्तिकंतुभ्रममित्यंगीकारेचेत्यर्थः । एकाश
क्तिःसहजा । अपरात्वाहितेत्युक्तौतूभयंस्वतइत्युक्तिविरोधइतिभावः ॥ [३२१।७] **उभयात्मकमिति** । प्रमाणमप्रमाणमित्यर्थः ॥
अनुभयेति । परस्परविरोधाद्धेतोरितिभावः ॥ **नोत्पद्येतवेति** । ज्ञानमित्यनुषंगः । निःस्वभावस्योदयायोगादितिभावः॥

[३२१।८] **सएवेति** । प्रागुक्तत्रिविधकल्पदोषप्रसंगइत्यर्थः ॥ [३२१।९] **उक्तसकलेति** । प्रागुक्तत्रिविधेत्यर्थः ॥ **सव्यभिचारत्वादिति** ।
बौद्धादिग्रंथेष्वपिप्रामाण्यहीनेषुसत्त्वादितिभावः । ननुतदपेक्षयापिबहुजनपरिगृहीतत्वंहेतुरस्त्वित्यतआह ॥ [३२१।१०] **संदिग्धेति** ।
ततोप्यधिकसंख्यावत्त्वस्यानिर्णयादितिभावः । इदमित्यादिमूलमवतारयितुमाह ॥ **माभूदित्यादिना** । उत्तरार्धंतावद्वि
वृण्वन्त्साध्योक्त्याकांक्षांतावत्पूरयति ॥ **कारणकार्येति** । कारणकार्यविभागादितिहेतुंव्यनक्ति ॥ **यथेत्यादिना** [३२१।१२] **विभागेइ**
त्यंतेन ॥ [३२१।१३] **संत्येवेति** । विद्यमानान्येवेत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ **विभज्यंतइति** । विभक्ततयादृश्यंतइत्यर्थः ॥ **तस्मिन्नेवेति** ।
यथेत्यनुषंगः । अयंचदृष्टांतःप्रतिसर्गेइत्यादावविभागहेतूपपादनस्थलेउपयोक्ष्यमाणोपीहप्रसंगादुक्तः ॥ [३२१।१६] **तन्मात्रादिति** ।
गंधरसरूपादितइत्यर्थः । विभज्यंतइत्यनुषंगोऽत्रोत्तरत्रचध्येयः । वैश्वरूप्यस्येत्यस्यार्थोविश्वस्यकार्यस्येति । अविभागहेतुं
चव्यनक्ति ॥ **प्रतिसर्गेइत्यादिना** [३२१।१८] **रूपस्यकार्यस्येत्यंतेन** । यथाकूर्मशरीरेतदंगान्यव्यक्तीभवंतीत्येवमित्येतावतोवाक्यस्या
नुकर्षः । तन्मात्राणीतिद्वितीया । विशंतोऽव्यक्तीभवंतीत्यनुषंगोऽत्रोत्तरत्रचज्ञेयः । स्वापेक्षयेत्यस्यतन्मात्रादेर्व्यक्तत्वेपिपृथि
व्यादेरव्यक्तत्वेनहेतुनाऽव्यक्तव्यवहारइत्यर्थोध्येयः । विश्वरूपस्येत्यनुवादः । नानेत्यादिव्याख्या । स्वार्थेष्यञितिभावः ॥
[३२१।१९] **इतश्चेति** । अस्मादपिहेतोरितिभावः । तमाह ॥ **शक्तितःप्रवृत्तेरिति** । तद्व्याचष्टे ॥ **कारणेति** । परिमाणादित्यस्यपरिमित
त्वादित्यर्थमुपेत्याह ॥ [३२१।२१] **अव्यापकत्वादिति** । समन्वयादित्येतदवतार्यव्याचष्टे ॥ **इतश्चेति** । समन्वितानिहिकार्याणीति ।
सुखादिजनकानिवनितादिकार्यभूतवस्तूनीत्यर्थः ॥ [३२१।२२] **यद्रूपमिति** । यज्जननस्वभावंप्राप्तानितानितज्जननस्वभावकाव्यक्ता

नीत्यर्थः । किंचिद्वनितादिवस्तुकस्यचित्स्वानुभवितुःपुंसःसुखहेतुर्भवतितंप्रतिसत्वगुणस्योद्रेकात्कस्यचित्सपत्नीप्रभृतेर्दुःखहेतु
र्जायते । तंप्रतिरजोगुणस्योद्रेकात् । कस्यचित्तत्कामुकादेर्मोहहेतुस्तमोगुणस्योद्रेकात् । इत्येवंरूपेणसुखादिहेतुभूतसत्वरजस्त
मोनुरूपाव्यक्तकानिकार्याणिसर्वाणीतिभावेनाह ॥ [३२१।२२] तस्मादस्तीत्यादिना ॥ [३२१।२३] साम्यावस्थेति । अन्योन्यमिश्रणेनविना
विद्यमानावस्थान्येवसत्वादीन्यव्यक्तंमूलकारणमित्यर्थः ॥ [३२१।२४] कारणतयैवेति । कार्याणामव्यक्तावस्थाकारणमेवेत्यंगीकारादि
तिभावः । नन्वव्यक्तादिशब्दानामपिब्रह्मणिसमन्वयात्कथमेवमुक्तिरित्यतआह ॥ [३२१।२५] शरीररूपकेति । शरीरस्यरूपमिवभग
वत्तंत्रंरूपंयस्येतिव्युत्पत्त्याशरीररूपकेशरीरवद्विद्यमानेप्रधानेविन्यस्तस्यहरेरव्यक्तशब्देनगृहीतेरित्यानुमानिकपादेअव्यक्तपदे
नप्रधानमपितच्छब्दमुख्यार्थभगवत्संबंधाद्गृह्यतइतिह्युक्तमित्यर्थः । एवकारतात्पर्यंव्यंजयन्नेवोत्तरार्धंव्याचष्टे ॥ [३२२।१] आस्तामि
ति ॥ [३२२।२] इतिवावर्तनीयमिति । तथाचमूलानुमासाधकानुमा । केनसामर्थ्येनमूलानुमामूलभूतानुमाव्यक्तानुमापिकास्या
दितितदर्थइतिभावः ॥ अत्रेति । महदादिकंस्वतंत्राचेतनाधीनोत्पत्तिकंनवस्तुत्वाधानवदितिप्रयोगइत्यर्थः ॥ तामे
वेति । सूत्राक्षरयोजनामितियोज्यं । रचनानुपपत्तिमेवेतिवार्थः ॥ [३२२।५] इत्यन्वयइति । एवशब्दस्येतियोज्यं । प्रकृतेचेत्यादि
नामूलंविवृण्वन्नुपोद्घातमाह ॥ [३२२।७] तावदेवेति ॥ अनेनेति । शंकाकृतेत्यर्थः । नप्रादुष्ष्यात् । नप्रादुर्भवेदित्यर्थः ।
उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइत्यस्तेःषत्वं । स्ववचनादिविरुद्धशंकाचतुष्टयंक्रमेणव्यनक्ति ॥ मूकोपीत्यादिना । न ॥२८२॥
भवेदितीतिशब्दस्येत्येवंनहिकश्चिच्छंकतइतिपूर्वेणान्वयः । एवंकुतोनशंकनीयमित्यतआह ॥ नह्येषेति । ततश्चकिंप्रकृते

ऽप्रयोजकोयंहेतुरित्यस्योत्तरमित्यतआह ॥ [३२२।१०] प्रकृतेचेति ॥ [३२२।१२] स्वव्याघातंतावदिति । इच्छामीत्यादिनाप्रमाणविरोधोप
पादनात्तावच्छब्दः ॥ [३२२।१३] उपपादयितुमिति । कुतइत्यादिनाश्लोकेनेतिभावः । नन्वेवंसतिस्वतंत्रःकर्तेतिपाणिन्युक्तदिशास्वा
तंत्र्यरूपकर्तृत्वस्यवृक्षादावचेतनेऽभावात्तत्रकर्तृवाचितिङ्प्रयोगोनस्यादित्यतआह ॥ [३२२।१४] अतएवहीति । तर्कतांडवेत्वाख्यातवा
देमण्याद्युक्ताख्यातकृत्यर्थत्वभंगेरथोगच्छतीत्यादिप्रयोगेप्येपिमुख्य(एवेत्यु)इत्युक्तिस्तुव्यापारवत्त्वंकर्तृत्वमित्युपेत्येत्यविरोधः॥
[३२२।२२] अंगीकारयित्वेति । विरोधोभिहितइतिपूर्वेणास्यान्वयः । तथैवप्रागुक्तेरितिभावः । अंगीकारशब्दादनुमत्यर्थकात्करो
तितदाचष्टइतिणिचिकृतेणाविष्ठवद्भावात्प्रातिपदिकस्यटिलोपेसनाद्यंताधातवइतिधातुसंज्ञायांक्त्वाप्रत्येनक्त्वासेडितिकित्त्वा
भावाद्गुणेसमासपदत्वाभावेनसमासेऽनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबितिल्यपोनवकाशात्साधुरेवायंध्येयः ॥ अनेनैवेति । अचेतनत्वेपि
प्रधानस्यस्वातंत्र्येणप्रवृत्तिरस्त्विवातिशंकायांस्वव्या[illegible]ग्रंथेनैवहेतूच्छित्तिरूपविपक्षबाधकंचोक्तमित्यर्थः । शंकोदयांगी
कारवादेनचेयंबाधकोक्तिर्ध्येया ॥ प्र[३२] ॥णान्निरो[illegible]ति । चेतनएवेच्छावत्त्वगो[illegible]साक्षिरूपप्रमाणविरोधमित्यर्थः ॥
[३२२।२५] द्धिकर्तृकेति । आत्मांतःकरणरूपचेतनाचेतन[illegible]र्थः ॥ [३२२।२६] नतस्येच्छादिकर्तृ[illegible]ति । नित्यत्वानुपपत्तिसिद्धनिर्विका
रत्वविरोधादितिभावः ॥ [३२३।२] प्रसवेति । परिणामिधर्मिकत्वात्तस्येतिभावः । तस्मादितिश्लोकस्यायमर्थः । तस्मादात्माही
त्यादिनाप्रागुक्तयुक्त्याचैतन्यकर्तृत्वयोःक्रमादात्मांतःकरणधर्मत्वात् । तत्संयोगात्तयोरात्मांतःकरणयोःसन्निधानात्तत्संनिधि
निमित्तभेदाग्रहादितियावत् । लिंगमंतःकरणं । अचेतनंचेतनावदिवचैतन्योपेतमितिव्यपदिश्यते । गुणकर्तृत्वेचांतःकरणस्य

कर्तृत्वेचोदासीनःकर्तृत्वहीनश्चेतनः कर्तेव कर्तेतिव्यवह्रियतइति। यदीत्यनुवादः। तस्यार्थःएवमित्यादि। अत्रेत्यनुवादः। व्यवहारइतिव्याख्या। अस्फुटत्वाद्भावमाह॥ इदमुक्तमिति। अनुभवापलापोनुभ(वागो)वगोचरानुभवविरुद्धइतिद्योतनायस्वप्रकाशानुभवापलापइतिस्वप्रकाशत्वविशेषणं॥ विशिष्टव्यवहारस्येति। इच्छामीतीच्छाविशेषणकात्मविशेष्यकव्यवहारस्येत्यर्थः॥ इतरेतरधर्मेति। घटःपटभे[illegible]गृह्णातिपटश्चस्वस्यघटभेदं[illegible]तीतिघटोप्यहमातानवितानात्मकइति व्यवहरतु। पटोप्यहंपृथुबुध्नोदराकारइ[illegible]तिव्यव[illegible]। मूलेघटस्येतिउपलक्षण[illegible]भावः॥ ननुगृह्यमाणयोरिति। स्वस्वरूपज्ञानवतोरन्योन्यभेदाग्रहोन्योन्यधर्मसंस[illegible]हेतुरित्यर्थः॥ विशिष्टेति। स्वरूपग्रहणसहितोभेदाग्रहइत्यर्थः। व्यवहारोपीति। परधर्मसंसर्गव्यवहारइत्यर्थः। घटस्येत्यनुषंगः॥ अंतःकरणेस्तीति। तथाचतस्यसंभवतिप्रागुक्तविशेषणयुक्तभेदग्रहइतिभावः॥ इत्युक्तत्वादिति। पुरुषस्यदर्शनार्थंकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्य। पंग्वंधवदुभयोरपिसंयोगस्तत्कृतः सर्गइतिप्रागुक्तत्वात्। सत्वादिगुणात्मांतःकरणस्यचप्रधानात्मकत्वादितिभावः। प्रकारांतरेणयोजयति॥ किंचेति॥ गूढाभिसंधेरिति। अत्रयथाभेदग्रहसत्वाद्भेदाग्रहोनास्त्येवमात्ममनसोरपिभेदग्रहसत्वात्तद्विरोधिभेदग्रहोसिद्धइत्यभिप्रायोनिगूढोत्रमनोमइत्यग्रेव्यक्तंभविष्यतीतिभावः। अत्रेतिमूलानुवादः। आत्मेत्यादिव्याख्या। चोप्यर्थःसन्विरोधद्योतकइतिभावेनतदभिप्रायमाह॥ स्फुटमिति॥ गूढाभिसंधिमिति। आत्ममनसोरप्येवमित्यभिप्रायमजानतइत्यर्थः॥ ॥२८३॥
द्वितीयेति। विरोधीतिपक्षमित्यर्थः॥ तसिरिति। प्रतियोगेपंचम्यास्तसिरितिसूत्रेआद्यादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तेराद्यादेश्चाकृतिगणत्वादितिभावः। ननुमनोमइत्यनेनकथंभेदग्रहःप्राप्तइत्यतआह॥ नहीति॥ आत्मन्यपीति। ममाहमितिसंबंधितयाग्रहणप्रसंगइत्यर्थः। अनुमानिकत्व(लक्षण)पक्षेमनोमइतिभेदग्रहायोगंमन्वानःपृच्छति॥ केनेति। कुतः साक्षिणेत्यतःपरिशेषादितिभावेनतमाह॥ तथाहीत्यादिना। तस्मात्सिद्धंसाक्षिग्राह्यत्वंमनसइत्यंतेन। तार्किकमतमाशंकते॥ नन्वित्यादिना। अत्रोच्यतइत्यंतेन। न्यायसूत्रंपठित्वाविवृणोति॥ युगपदित्यादिना॥ बाह्येंद्रियेष्विति। शष्कुलींभक्षयतःपुंसइतिद[illegible]॥ कश्चिदाहेति। दूषणमितियोज्यं॥ एवंविधेति। क्रमेणज्ञानोत्पादरूपेत्यर्थः॥ अनुमानमिति। रूपरसादिज्ञानानिचक्षुराद[illegible]आत्माऽन्यक्रमिकसंयोगवत्सहकारिसापेक्षाणि। अयुगपदुत्पत्तिमत्त्वात्। संमतवदित्यनुमानमित्यर्थः। नकेवलमप्रयोज[illegible]भिचारिचेत्याह॥ मनसइति। चक्षुरादींद्रियैःसहक्रमेणोत्पद्यमानेमनःसंयोगेऽयुगपदुत्पद्यमानत्वरूपहेतुसत्वेनपू[illegible]कारणांतरशून्यतयासाध्या[illegible]नव्यभिचारइत्यर्थः॥ मनस्सिद्धसिद्धिभ्यांनानैकांत्यमित्यतोन्यत्रतदा[illegible]॥ [illegible] कुठारादिव्यापारेचे[illegible]नीतिकारणांतरशून्येचेतिअनैकांतिकमितिचानुषंगः। तार्किकोक्तिंनिराह[illegible]ति॥ अव्यापकमि[illegible]शेस्यैवक्रमिकसंयोगजननसंभवादितिभावः॥ क्रियाक्रमादेरिति। प्रयत्नक्रमःआदिपदार्थःउक्तलिंगाप्रतिसंधानेपिमनसःज्ञायमानत्वात्नोक्तानुमानगम्यतेतिसमाधत्ते॥ अत्रोच्यतइत्यादिना॥ अन्यथेति। पामराणांयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिज्ञानइत्यर्थः॥ अन्यत्रापीति। सर्वेंद्रियाणांस्वस्वविषयसन्निकर्षस्थलेशष्कुलीभक्षणादावपीत्यर्थः॥ बुद्ध्यादीनामिति। बुद्धिसुखदुःखेच्छादीनांआत्ममनःसंयो

गकारणत्वादितिभावः । शंकते ॥ [३२४।८] नित्येति । नित्यद्रव्यनिष्ठविशेषगुणानामित्यर्थः ॥ नैवमिति । लिंगज्ञानादेर्नासमवायि
कारणत्वमित्यर्थः ॥ विभागजशब्दजशब्दइति । वंशादौदलद्वयविभागजेशब्देचशब्दइत्यर्थः । तयोःक्रमाद्विभाग
शब्दासमवायिकारणकत्वेनसंयोगासमवायिक[illegible]स्वरूपसाध्याभावेपिबुद्ध्यादयःसंयोगा[illegible]समवायिकारणकाःनित्यनिष्ठविशे
षगुणत्वात्भेरीताडनजन्यशब्दवदित्यभि[illegible]चारादित्यर्थः । व्यभि[illegible]व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादाह ॥
[३२४।९] व्योमसीति । योयोनित्यजन्यविशेषगुणः[illegible]समवायिकारणकइति[illegible]लक्षण[illegible]शायांविभागादिजन्यशब्दैःअव्य
भिचारायाश्रावणत्वेसतिनित्यजन्यविशेषगुण[illegible]मंसस[illegible]नायययथाप्रयत्नःक्रियतेतथा[illegible]दावव्यभिचारायानात्मीयत्वेस
तीत्यादिरूपविशेषणदानायापिप्रयत्यतामित्यर्थ। कुतइत्यतोविशेषादित्याह ॥ [३२४।१०] असमवायीति । तादिति । लिंगज्ञाना
दिकमित्यर्थः ॥ लक्षणस्येति । समवायिकार[illegible]त्यासन्नत्वेसत्यवधृतसामर्थ्यरूपासमवायिकारणलक्षणस्येत्यर्थः ॥ [३२४।११] नचसु
खादीति । सुखाद्युपलब्धिःकरणसाध्याःक्रियात्वात् । छिदिक्रियावत्इतिसामान्यतःकरणसिद्धौपरिशेषात्सिद्ध्यतोमन
स्त्वादित्यर्थः । ननुसुखदुःखाद्यनुभवःइंद्रियजन्यःप्रत्यक्षाश्रयत्वात् । चाक्षुषज्ञानवत् । अहमित्यनुभवइंद्रियजन्यःप्रत्य
क्षानुभवत्वादित्यादिनास्तुमनस्सिद्धिरित्यतआह ॥ एवमिति । साक्षिसिद्धतयान्यथासिद्धेरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥
[३२४।१३] तस्मादिति । परिशेषादित्यर्थः ॥ [३२४।१४] बलवद्बाधकेति । श्रुतिरूपेत्यर्थः ॥ [३२४।१६] मेचैतन्यामितिवदिति । तेनानिष्टंकथंभवेदि ॥२८४॥
त्यत्रनञानिर्दिष्टमनित्यमित्युक्तदिशावाक्यादौनेतितिनिषेधत्यानित्यत्वात्तेमयावेकवचनस्येतिसूत्रेणप्राप्तोमइतिप्रयोगःसाधुर्ध्वे

यः ॥ [३२४।१६] नचोक्तानुपपत्तिरिति । कथंसनघटस्यस्यादित्युक्तानुपपत्तिर्भेदाग्रहनिमित्तव्यवहारपक्षइत्यर्थः ॥ आदिकार्यं
हीति । आदिकार्यस्यमहत्तत्वरूपत्वेपितस्यैवबुद्धित्वात्तस्याएवचतन्मतेंतःकरणत्वोपगमादितिभावः ॥ [३२४।१७] व्यापारावेशश्चे
ति । कृतिमत्त्वाद्यभिमानइत्यर्थः ॥ भवतिहीति । इत्याकारोभवतीतियोजना । परिणतिभेदः । बुद्धेःपरिणामविशे
षः ॥ [३२४।१८] इंद्रियप्रनाडिकयेति। इंद्रियाणिविषयसन्निकृष्टानितदाकारतयादौपरिणमंते । पश्चात्तदनुसारितयामनःपश्चाद्बुद्धि
रित्येवंरूपेणबुद्धेर्विषयाकारपरिणामभेदइत्यर्थः ॥ [३२४।१९] उभयायत्तइति । चेतनोपरागविषयोपरागोभयाधीनइत्यर्थः । ततः
किंप्रकृतइत्यतआह ॥ एषैवेति । इदमित्यपियोज्यं । अहमितिचेतनोपरागः । इदमितिविषयोपरागः । तदुभयाधीनइ
च्छामीतीच्छावत्त्वरूपव्यापारावेशइत्यर्थः । तत्रेंद्रियप्रनाड्याबुद्धेःकृत्यात्मनापरिणामेकरोमीतिभवति वृत्तिरूपेणपरिणामेजा
नामीतीच्छादिरूपेणपरिणामेत्विच्छामीत्यादिरूपेणभवतीत्येवंबोध्यं॥मनः[३२४।२०]कामइतिश्रुतिरिति। कामःसंकल्पइत्यारभ्यएत
त्सर्वंमनएवेतिश्रुतिरित्यर्थः। शक्नोतीतिशब्दस्यैतदुक्तंभवतीत्यन्वयः॥ [३२४।२३] श्रुत्यनुभवेति । श्रुतिबलान्मनोधर्मता । इच्छामीत्यनु
भवबलादात्मधर्मतेत्यर्थः। अनुभ(वोयंनेत्यु)वोनेत्युक्तमित्यतआह ॥ [३२४।२४] प्रकारेति॥ प्रमाणांतरंचेति। श्रुत्यनुभवप्रमाणापेक्ष
याप्रमाणांतरंकामद्वैविध्यमि(इ)त्यर्थः ॥ [३२४।२५] विषयिणइति । कामस्येत्यर्थः । आत्यंतिकेष्टतात्कालिकेष्टरूपवस्तुविषयकेच्छाभे
दतइत्यर्थः । यौगपद्यानुभवोभ्रमइत्यतआह ॥ [३२५।१] बाधकाभावाच्चेति ॥ योप्रियविषयइति [३२५।२] । तात्कालिकेष्टस्रक्चंदना
दिविषयइत्यर्थः । मुक्तावितीतिशब्दोहेत्वर्थः ॥ [३२५।५] श्रुतिबाधेति । मनःकामइतिमूलोपात्तकामःसंकल्पइत्यादिकायाश्रुतिस्त

द्बाधपरिहारस्येत्यर्थः । उपलक्षणंमत्वाह ॥ [३२५।६] **कुतश्चेति** ॥ **अनेनेति** । स्वतंत्रवृत्तीरचनासाचैवाचेतनेकुतःइत्यत्रोक्तप्रतिप
क्षानुमानस्याप्रयोजकत्वशंकानिरासार्थंप्रवृत्तेनअचेतनत्वंस्वातंत्र्यमितिचात्मप्रमाहतमित्यादिग्रंथेनेत्यर्थः ॥ [३२५।७] **अनुमानानामि**
ति । भेदानांपरिमाणादित्यादिनाप्रागुक्तानुमानानांअचेतनत्वेच्छापूर्वप्रवृत्तिमत्वरूपस्वातंत्र्ययोर्विरोधात्स्ववचनविरोधः ।
अहमिच्छामीतिचेतनस्येच्छावत्त्वानुभवरूपप्रमाणविरोधश्चेत्यर्थः ॥ **दृष्टांतश्चेति** । अनुमानानामित्यनुषंगः । तंत्वादिरूपदृष्टां
तइत्यर्थः ॥ **प्रकारांतरेणेति** । अनुमानस्येदमानुमानमनुमानावगतंप्रकृत्यादिकमितियावत् । अनुमानपदेनचानुमानसि
द्धसार्वज्ञोपेतपुरुषप्रोक्तत्वाद्वानुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनवानुमानप्रधानकत्वाद्वासांख्याचार्यवाक्यंगृह्यते । तथाचसांख्याचा
र्यवाक्यावगतप्रकृत्यादिकमित्येवंप्रकारांतरेणेत्यर्थः । प्रागुक्तानुमानसिद्धमित्यर्थापेक्षयास्यार्थांतरत्वात्प्रकारांतरेणेत्युक्तं ॥
[३२५।१०] **अनुमानसिद्धेति** । प्रत्यक्षयोग्यफलसंवादिकिंचित्सांख्यवाक्यदृष्टांतेनसांख्यवाक्यत्वहेतुनाविप्रतिपन्नतदीयसर्ववाक्यप्रामा
ण्यस्यनानुमानमतच्छब्दादित्यत्रपूर्वपक्षटीकोक्तदिशानुमीयमानत्वादनुमानसिद्धप्रमाणत्वेनेत्युक्तं ॥ **अनुमानप्रधानत्वेनचे**
ति । सांख्यस्यहैतुकत्वेनस्वाभिमतप्रमेयेषुप्राधान्येनानुमानानामेवोक्तेरितिभावः । टीकाकारीययोजनामनूद्यतत्प्रयोजनमा
ह ॥ [३२५।११] **यदात्विति** ॥ **वैचित्रीति** ॥ **अनुमानमिति** ॥ आनुमानमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । जगत्कर्त्रितिमूलानुवादः । कर्तृत्वस्येच्छा
घटितत्वात् । अचेतनेतदभावाद्व्याचष्टे ॥ **स्वातंत्र्येण** [३२५।१३] **जगत्कारणमिति** । अन्याप्रयोज्यत्वेनजगत्कारणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ पयोंबुव
च्चेत्तत्रापीतिसूत्रभाष्यमादिपदार्थविवरणपूर्णमवतारयति ॥ **स्यादेतदित्यादि** ॥ **परिमाणादीति** । भेदानांपरिमाणादि

तिपूर्वोदाहृतश्लोकस्थहेतुभिरित्यर्थः । कथंतस्यमूलकारणतेत्यतआह ॥ [३२५।१४] **तस्यापीति** । सूत्रेपयोंबुनोरुक्तिरुपलक्षणमित्युपे
त्यमूलेपयोंब्वादीत्युक्तं । अतःपयोंबुप्रभृतिषुदर्शनादित्युक्त्वातद्व्यनक्ति ॥ [३२५।१६] **अचेतनमेवहिपयइति** । क्षीरमित्यर्थः । नादेयं ।
नदीसंबंधिरूपंसत्प्रवहतीत्यर्थः । नद्यादिभ्योढगित्युक्तेः । अयस्कांतंअयस्कांताख्यमणिं ॥ [३२५।१८] **इत्यादिप्रमाणेति** । मूलकारो
क्तप्रमाणेत्यर्थः ॥ [३२५।१९] **स्वार्थेति** । प्रधानंस्वतंत्रकारणंइत्येवंरूपार्थेत्यर्थः ॥ **अस्मदीयहेत्विति** । इदंनाचेतनवशंवस्तुत्वादित्यादिनो
क्तहेत्वित्यर्थः । ननुव्यभिचारेचनोपमेत्ययुक्तं । स्वार्थसंभावनायांसाध्यसाधनवत्तयोक्तसाधर्म्यवत्त्वेनोपमापदस्वारस्यवत्व्यभि
चारेपयोंब्वादिचनस्थलमित्येवंवाच्यत्वेनोपमापदस्वारस्यस्याभावादित्यतःतत्रापितत्स्वारस्यंदर्शयन्व्याचष्टे ॥ [३२५।२०] **यथात्रेति** । प
योंब्वादावित्यर्थः ॥ **पक्षेपीति** । इदंनाचेतनवशंवस्तुत्वादित्यादावित्यर्थः । एतत्प्रशास्तिपदयोरर्थःपारमेश्वरप्रेरणेति ।
पयोंब्वादीतिमूलस्थादिपदंनोत्सूत्रमित्याह ॥ [३२५।२४] **सूत्रइति** ॥ [३२५।२५] **स्थलांतरइति** । प्रागुक्ततृणायस्कांतादिरूपस्थलांतरइत्य
र्थः । व्यतिरेकेत्यादिसूत्राणांअर्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तः । एवंचेत्तर्हिपयोंब्वादिवच्चेत्तत्रापीत्येवंसूत्रणीयंनपुनःयोगांतरंकार्य
मित्याशयादाह ॥ [३२५।२६] **यद्वेति** ॥ **उत्तरेति** । व्यतिरेकेतिसूत्रंत्वित्यर्थः । मूलगतंचशब्दमनुक्तसमुच्चयार्थंचमत्वासांख्यमता
नुवादोदाहृतश्लोकस्थान्भेदानांपरिमाणात्समन्वयादित्यादीन्हेतून्प्रकृतिकारणत्वसाधकानपिविशिष्यनिराह ॥ [३२६।१] **किंचेत्या**
दिना आस्तांप्रपंचइत्यंतेन ॥ [३२६।२] **अनैकांतिकइति** । सत्वरजस्तमोगुणेष्वितिशेषः । कथमनैकांतिकत्वमित्यतःसाम्यावस्थापन्नस
त्वरजस्तमोरूपप्रकृतौपराभिमतत्वहेतौसत्यपित्वदभिमताव्यक्तकारणकत्वरूपसाध्याभावादितिभावेनतत्रसाध्याभावहेतुसत्वे

व्यनक्ति ॥ [३२६।२] सत्त्वेत्यादिना । प्रकृतिरुच्यतइत्यनेनसाध्याभावउक्तः । तदुपपादनंचप्रकृतिरितिवाक्येऽग्रेव्यक्तं ॥ यथोक्त
मिति । तात्पर्यनिर्णयेएकविंशेध्याये । अप्रयोजकश्चहेतुरितिभावेनाह ॥ [३२६।३] नचपरिमितस्यापीति ॥ [३२६।४] अनेकैरिति । परि
मितैरितियोज्यं ॥ [३२६।५] कृत्स्नैकदेशेति । कात्स्न्येनपरिणामेएककार्योत्पत्तौकार्यांतरमकारणकमापद्येत । अपरिमितपरिणामरू
पकार्यस्याप्यपरिमितत्वंचापद्येत । एकदेशेनपरिणामेतुनिरंशत्वहानिरितिभावः । कथंतर्हिभवन्मतेप्यपरिमितायाःप्रकृतेःप
रिणामइत्यतआह ॥ अस्माकंत्विति ॥ [३२६।७] अंतर्भावितेति । अव्यक्तकार्यात्मत्वमित्यर्थः ॥ [३२६।८] सत्कार्यवादेति । सचतदन
न्यत्वाधिकरणएवदूषितइतिभावः । किंचेत्यादिनोपक्रांतदूषणसमाप्तौइतिशब्दः । अतएवेत्युक्तहेतुमाह ॥ असत्वादिति ।
तत्रहेतुतयोक्तं । सत्कार्येत्यादि ॥ [३२६।९] स्थूलकार्यस्येत्यादि । द्रव्यकिरणावल्यांह्युदयनेनपरमाणुसिद्धौविभागाविभागरूपौहेतू
उक्तौ । तथाहि । स्थूलकार्यस्यलोष्टादेः ॥ अवयवक्रियाविभागन्यायेनविभज्यमानाल्पतरतमादिभावाद्यतोनाल्पीयस्तंपरमा
णुमाचक्ष्महइतिग्रंथेनविभागरूपोहेतुरुक्तः ॥ एषह्यवयवावयविप्रसंगोनतावन्निरवधिरेव । अनंतावयवारब्धत्वाविशेषेमेरुसर्ष
पादीनांपरिमाणभेदानुपपत्तेः । नचान्यस्तदवधिःसंभवति । तस्मान्निरवयवावधिरवयवावयविप्रसंगइतिग्रंथेनकार्यद्रव्यस्या
वयवाविभागरूपोहेतुरुक्तःताभ्यामित्यर्थः ॥ [३२६।१०] घट्टकुटीति । यत्रपांथैःकिंचिच्छुल्कंदत्वागंतव्यंस्थानंतत्घट्टमुच्यते । तत्रत्यंशु
ल्कग्राहिणांराजभटानांसूक्ष्मगृहंकुटीत्युच्यते । घट्टकुटींविहायमार्गांतरेणगंतुंरात्रावुत्थितानांमार्गाज्ञानहेतुनाघट्टकुट्यांप्रभा
तमुदयमनुसरतीत्यर्थः । कामस्यैकस्यैवात्रप्रकृतत्वात्कथंकामादेरित्युक्तिरित्यतआह ॥ [३२६।११] श्रुत्यपेक्षयेति । कामःसंकल्पइ

तिश्रुत्युक्तसंकल्पादिवृत्त्यंतरापेक्षयेत्यर्थः । तथाचकामादेःकामसंकल्पादेरित्यर्थउक्तोभवति । नन्वपपूर्वस्यवदतेःयजोवपोव हिश्चैववेञ्व्येञौश्वयतिस्तथा । वद्धसौह्वयतिश्चैवस्मृतानवयजादयइत्युक्तयजादिगणमध्यस्थत्वेपिवचिस्वपियजादीनांकिती तिसूत्रेणकितिपरतएवसंप्रसारणोक्तेस्तुमुन्प्रत्ययस्यचाकित्त्वात्कथंवकारस्यसंप्रसारणं । येन(वकारस्य)संप्रसारणेनोकारेसंप्रसा रणाच्चेत्यकारस्यपूर्वरूपत्वेआद्गुणेचसतिअपोवादितुमितिस्यादित्यतआह ॥ [३२६।१३]छांदसमिति । बहुलंछंदसीत्युक्तेरस्यापिछंद स्तुल्यत्वादितिभावः । कुतइत्याक्षेपलब्धार्थमाह ॥ [३२६।१६]बाधकप्रमाणाभावादिति । तस्यासिद्धिनिरासायसंभावितमा शंक्यनिराह ॥ [३२६।१७]नचकौटस्थ्यमिति । निर्विकारोक्षरःशुद्धइत्यादिनोक्तंनिर्विकारत्वमित्यर्थः ॥ [३२६।१८]तदिदमिति । मनसउपादानत्वमात्मनःस्वामित्वंस्वामित्वानुभवस्याभ्रांतित्वमव्यवहारमात्रत्वमित्येतदित्यर्थः । क्वचिदित्यस्यमनसःउपा दानत्वादिविषयइत्यर्थकत्वादितिभावः ॥ [३२६।२२]श्रुत्यर्थतयेति । कामःसंकल्पइत्यादिश्रुत्यर्थतयेत्यर्थः । अव्यवहितपूर्वग्रं थसंगततयेदानींयोजयति ॥ [३२६।२३]यद्वाकामस्येति । इच्छास्वामित्वानुभवेविवदमानंप्रत्याह ॥ [३२७।४]इच्छेतिदेवदत्तइत्यादी ति । इच्छतीत्यत्रस्वतंत्रःकर्तेत्युक्तलकारव्यवहारस्यस्वामित्वव्यवहाररूपत्वादितिभावः । लोकवदित्येतत्प्रश्नपूर्वंव्यनक्ति ॥ [३२७।५]कथमित्यादिना ॥ [३२७।६]अन्यथेति । किंचिद्वशत्वमात्रेणस्वामित्वाभावेगोःस्वामित्वमपिनस्यादित्यर्थः । सं(दि)धित्स तइति । सं(दा)धातुमिच्छतइत्यर्थः ॥ [३२६।८]घटादिकर्तृत्वंनस्यादिति । घटादिकृतीच्छास्वामित्वस्यैवघटादिकर्तृत्वोपपयो गित्वात् । तस्यचकुलालादिमात्रनिष्ठत्वप्राप्तेरितिभावः ॥ इत्यधिकरणेति । जन्माधिकरणोक्तमीशस्यसर्वकर्तृत्वंयुक्तमुता

युक्तमितिविषयेजीवस्यमहदादावपिकर्तृत्वेऽनुभवविरोधेनतत्रेशस्यकर्तृत्वेपिनघटादौतत्रकुलालादेरेवकर्तृत्वेनुभवसिद्धेसतिई
शस्यापिकर्तृत्वोपगमेगौरवान्नयुक्तमितिप्राप्तेजीवस्यैवस्वतंत्रकर्तृत्वेहिताकरणाहितकरणकृतस्नप्रसक्त्यादिदोषप्राप्तेरचिंत्यश
क्त्युपेतोभगवानेवघटादिकार्येप्यनन्याधीनकर्तानजीवःइतियुक्तंविष्णोःसर्वकर्तृत्वमितिप्रागुक्तत्वादितिभावः ॥ **सर्वात्मने**
ति । अनन्यापेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतत्वाज्जीवाधीनकार्यमात्रहेतुत्वपरतयापिव्याचष्टे ॥ **सर्वेषामिति** । यद्वाकामादेर्जीवानु
बंधित्वाप्रतीतेःयोजनांतरमाह ॥ **सर्वेषामिति** । साधनमिति । घटादिकार्यसाधनमित्यर्थः । अस्मिन्नर्थेसंमतिमाह ॥
यथोक्तमिति । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच । अहिंसासमतातुष्टिस्तपो
दानंयशोयशः । भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाइतिदशमगीतायांकामादिवृत्त्यादीनामपीशकारणकत्वमुक्तमित्यर्थः ।
इच्छाकृत्योरपिअत्रोपलक्षणादितिवाभावाइत्यत्रग्रहणादितिवाभिप्रायः ॥ **अमुख्यमिति** । इच्छास्वामित्वंकर्तृत्वंचेत्यनुषं
गः ॥ **तथाचोक्तमिति** । पंचमस्कंधेदशमेऽध्यायेरहूगणंप्रतिब्रह्मकुलोत्पन्नेनजडभरतेनेशस्यमुख्यकर्तृत्वंजीवस्यामुख्यक
र्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । एषःस्वामिनःमेशासनंकिमितित्वंनानुवर्तसइतिमांप्रतित्वयोक्तःस्वस्वामिभावःभृत्यस्वामिसंबंधःध्रुवः
स्थिरःकदाप्यनिवर्त्यःअतएवमुख्योऽत्रयद्यभिमतःतर्ह्यसौस्वामिभावःअच्युतेहरौवर्तते । मुख्यस्वामित्वंहरौअन्यत्रत्वदादि
जीवेषुभृत्यत्वमेवेत्यर्थः । येनत्वयिस्वामित्वभ्रमेणभर्तुर्ममाज्ञामतिवर्तसइतिमामब्रवीरितिभावः । उक्तंहि । स्वामित्वंतु
हरावेवमुख्यमन्यत्रभृत्यतेति । कुतएवंहरावेवमुख्यस्वामित्वमित्यतोमुक्तिहेतुध्यानविषयत्वादितिभावेनोक्तं ॥ **इतिकृत्य**

योगइति । इतिकृत्यःइतिकर्तव्यभूतः । साधनभूतइतियावत् । मोक्षेतियोग्यतयान्वेति । योगःध्यानं । विषयविषयि
णोरभेदोपचारेणायंनिर्देशः । हेतुगर्भमिदं । ममस्वामीहरिर्नित्यमित्येवंरूपमुक्तिहेतूपासनाविषयत्वाद्धरौस्वामिभावोमुख्यो
न्यत्रभृत्यभावएवेतितात्पर्यार्थः ॥ **कामस्वामित्वाभिधात्र्येति** । कामःसंकल्पइत्यारभ्यैतत्सर्वंमनएवेतितादात्म्योक्ति
रुपादानत्वइवराजाराष्ट्रमित्यादिवत्स्वस्वामिभावेनाप्युपपद्यते । तत्रोपादानत्वार्थकत्वेप्रयोजनाभावात्स्वस्वामिभावएवश्रु
त्यर्थइतिशंकितुरभिप्रायः ॥ **यथाहुरिति** । तत्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कस्मृतिकर्तारइत्यर्थः ॥ जात्येति । उत्सर्गतइत्यर्थः ।
तेषुत्रिषुप्रागुक्तप्रत्यक्षानुमानागमेषु ॥ अमुष्यचेति । जात्याप्रबलस्यागमस्येत्यर्थः । पूर्वार्धंयोजयति ॥ **तथाचयोमुक्त**
इत्यादिना । मोक्षकामोभवेदन्यइत्युक्त्यैवसाधनानुष्ठाताप्यन्यइतिप्राप्तमेवेतिभावेनाह ॥ **कामस्येति** । अन्येति ।
मुक्तादितियोज्यं ॥ **एकनिष्ठत्वदृष्टेरिति** । योहंकामयेसोहंसाधनमनुतिष्ठामीत्येकनिष्ठत्वानुभवादित्यर्थः ॥ अकृतेति ।
आत्मनःस्वेनाननुष्ठितस्यसाधनस्यप्राप्तिःस्यात् । अन्यथामोक्षभाक्त्वायोगात् । साधनाभावेसाध्यप्राप्तेरसंभवात् । येनात्मा
न्येनसाधनंकृतंतस्यविप्रनाशःस्यात् । तत्साध्यफलस्यतस्मिन्ननुष्ठातरिकदाप्यभावादित्यर्थः । त्रिपादीमेकवाक्यतयायोज
यितुंचोदयति ॥ **नन्विति** । दयालुव्यावृत्त्यर्थंप्रायेणेति । मोक्षकामस्यकिंतेनेत्याक्षेपार्थककिंशब्दलब्धार्थमाह ॥
नचतदस्तीत्यर्थइति ॥ **कदापिसंसारोऽस्यनस्यादिति** । मोक्षार्थप्रवृत्तिस्वभावस्य प्रधानस्यसंसारापादकत्वा
योगादितिभावः ॥ **उभयंनस्यादिति** । मोक्षःसंसारश्चेत्युभयमित्यर्थः (विरोधादितिभावः) ॥ अविरोधे

वेति । उभयस्वभावस्येतियोज्यं । अस्फुटत्वादाह ॥ [३२८।६]**अयंप्रसंगार्थइति** ॥ [३२८।७]**अयुक्तत्वादिति** । प्र
योजनभावपक्षेप्रमाणाभावरूपदोषस्याभावपक्षेचप्रवृत्त्ययोगरूपदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननुयतीप्रयत्नइतिधातोरनुदात्त
ङित्तआत्मनेपदमित्यात्मनेपदेसतियततेतिस्यात् । कथंयतेदितिपरस्मैपदमित्यतआह ॥ **बहुलमिति** । पाणिनिनाहिस्वकृत
धातुगणपाठेपरस्मैपद्यात्मनेपद्युभयपदिनोधातूनुक्त्वाबहुलमेतन्निदर्शनंधातुषुपरस्मैपदित्वादिनिदर्शनंबहुलंज्ञेयं । अन्यपदित्व
मप्युपलभ्यतेप्रौढप्रयोगेष्वित्युक्तत्वादित्यर्थः । इंद्रश्चंद्रःकाशकृत्स्नापिशलीःशाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेंद्राएतेष्टावादिशा
ब्दिकाइत्युक्तव्याकरणांतरकृतामपिसंमतत्वादित्याह ॥ [३२८।८]**चंद्रादयस्त्विति** । धातुवृत्तौतुचक्षिङ्व्यक्तायांवाचीत्यस्यधातोर
नुदात्तत्वेनैवात्मनेपदसिद्धौङित्करणंव्यर्थंसदेवमादिधातोःपरस्मैपदित्वमप्यस्तीतिज्ञापयतीत्युक्तं॥ [३२८।१८]**एवंसतिस्यातामिति** ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्व्यधिकरणत्वेसतिकर्तुःफलाभावात्कृतस्यपुण्यस्यविनाशःअकर्तुश्चफलप्राप्त्याऽकृतस्यपुण्यस्याभ्यागमःस्या ।
दित्यर्थः ॥ तस्मान्नबध्यतेनमुच्यतेनापिसंसरतिकश्चित् । बध्य तेसंसरतिमुच्यतेचनानाश्रयाप्रकृतिरितितदीयवाक्यंहृदिकृत्वा
ह ॥ **प्रकृतेरेवमोक्षाभ्युपगमादित्यादि** । अनुभवः । अहंसुखीदुःखीत्यात्मगतत्वेनानुभवः । एकपदार्थःप्रधानेति ।
सुखदुःखादिरूपबंधपरिणामत्वात्तद्विलयाधिकरणत्वाच्चविद्यायाइत्येवमुक्तं । जीवनानात्वंसांख्यानांमतेविशेषइत्यतआह ॥
[३२८।१७]**यत्पुरुषेति** । चशब्दादित्यस्यार्थश्चशब्दंप्रक्षिप्येति । ल्यब्लोपेपंचमीतिभावः ॥ २ । २ । १ ॥ ७ ॥ ॐअन्यत्राभावाच्चनतृ ॥२८८॥
णादिवत् ॐ । अत्रपादेपरकृतसूत्रव्याख्यानस्यभाष्यकृताक्वाप्यनिरासात्तदप्यनुमतमितिमंदानांभ्रमनिरासायतदनूद्यस्वयं

निरस्यन्नवतारयति ॥ [३२८।२४] इदंसूत्रंकेचिदित्यादिना ॥ [३२८।२६] अत्रशंकैवेति । परकृतव्याख्यानेसूत्रावतारिकारूपाशंकैवनयुक्तेत्य
र्थः । सूत्रार्थंचनिराह ॥ [३२९।१] परिहारोपीति ॥ [३२९।५] अत्रापीति । क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेत्यन्त्रीयतइत्यर्थः । अस्तीश्वरइत्यस्यपौ
नरुक्त्यमाशंक्यानुवादपरत्वेनसार्थक्यमाह ॥ यद्यपीति ॥ [३२९।६] क्षियंत्यस्मिन्निति । क्षिनिवासगत्योरितिधातोः । अधिकरणे
औणादिकेत्रप्रत्ययेगुणेचरूपमितिभावः ॥ [३२९।८] कर्तारिक्तइति । भातेरकर्मकत्वाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाक्तप्रत्ययइतिभावः ।
निर्माणकायमित्यस्यतत्तान्निर्माणानुकूललीलाविग्रहमित्यर्थः । तंत्रांतरेतदीयग्रंथांतरे । वार्षगण्यस्त्विवतिसांख्यैकदेशीकश्चित् ॥
[३२९।१३] आगामिनइति । बीजावपनकर्तैवेतीत्यत्रस्थेतिशब्दस्यक्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेतिस्वयंभातइतिक्लेशकर्मादिवर्जितइत्यादिरूपे
णसंबध्यब्रूतइत्यनेनान्वयइत्यर्थः ॥ अवधारणेति । क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानित्यत्रावधारणार्थतयान्विततुशब्दव्यावृत्त्यमित्य
र्थः । मयाध्यक्षेणेतिगीतावाक्यं ॥ [३२९।२१] श्रुतइत्यपीति । योयोनिमधितिष्ठतीत्यादावितिभावः । किंजीवोत्पत्तौआवपनकर्तापे
क्षितइत्युच्यतेथतद्भोग्यशब्दादिविषयोत्पत्तौ । आद्येआह ॥ [३२९।२५] दृश्यतेखल्विति ॥ अंत्यआह ॥ [३३०।१] विषयेति । बीजशक्तिम
तएववापनकर्तृसापेक्षत्वादितिभावः ॥ [३३०।८] परकीयानुमानस्येति । प्रधानंस्वाधीनशक्तिमत् । उपादानत्वात् । पृथिवीवदि
त्यनुमानस्यश्रुत्यादिबाधितविषयत्वमित्यर्थः । सत्तेतिमूलपदमनूद्यार्थमाह ॥ [३३०।११] सत्तास्वरूपमिति ॥ प्रवृत्तयइति । तत्तदु
चिता(र्थ)क्रियाइत्यर्थः । सत्ताशब्दितस्वरूपप्रतीतिप्रवृत्तीनांतिसृणामुक्तिःकिमर्थेत्यतआह ॥ केचिदित्यादिना । मूलेयथा
नित्यतयेतिदृष्टांतोक्तिःकिमर्थेत्यतोनित्यस्येशाधीनत्वेकदाचिदनित्यंस्यादितिशंकानिरासायेतिभावेनाह ॥ [३३०।१४] एतदुक्तमिति ।

कोदोषइत्ययुक्तं अनित्यताप्राप्तेरेवदोषत्वादित्यतआह ॥ **नचानित्यतेति**। कुतोनप्राप्तेत्यतआह ॥ **विनाशेति**॥ **तन्नियमनेति** । भगवन्नियमननियमादितिवानित्यत्वनियमननियमादितिवार्थः ॥ **नचैतदिति**। नित्यस्यान्याधीनत्वमित्यर्थः॥ **अस्वरसनित्यस्येति** । पुरुषप्रयत्नाधीननित्यताकस्येत्यर्थः ॥ **तद्भावेति** । परानधीननित्यताकत्वस्येत्यर्थः ॥ **किंचिदिति** । दुरितप्रागभावादितिनित्यत्वं ॥ **तदपीति** । ईश्वरायत्तवेदादिनित्यत्वमपीत्यर्थः । नायतते । नाधीनतयावर्ततइत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । सत्ताप्रधानपुरुषशक्तीनामित्यनेनेतिभावः । श्रुतौक्रियायाएवश्रवणेनशक्तेरश्रवणादाह ॥ **शक्तिरेवहीति** । सविशेषोपिक्रियाशक्त्यात्मनास्थिरइत्यादिलिंगपादोक्तेरितिभावः । यद्वाक्रियतइत्यत्रक्रियानुकूलशक्तिरेवविवक्षितेतिभावः ॥ **सत्तादेरिति**। स्वरूपप्रतीतिप्रवृत्तीनामित्यर्थः ॥ **संभावनैवेति** । नित्यशक्त्यास्वयेत्यनेनेतिभावः। अपौनरुक्त्यायकर्मक्रियाशब्दयोरर्थभेदमाह ॥ **कर्मशब्देनेति** । प्रवाहस्याधीनतोक्त्यैवप्रवाहिणांकर्मस्वरूपाणांसानप्राप्नोतीतिव्यक्तयइत्युक्तं ॥ सत्ताद्याइत्यग्रेऽभिधानादाह ॥ **संतीति** ॥ **त्रिविधमपीति** । तत्पतंजलीतिमूलस्थतत्पदंप्रागुक्तस्यान्यत्राभावाच्चेतिसूत्रखंडार्थस्यसंग्रहरूपमित्युपेत्यतच्छब्दार्थमाह ॥ **तस्मादिति** । तस्मादित्येतद्विवृणोति ॥ **अन्यत्रेत्यादिना**। (पृथिव्यादा)प्रधानादावित्यर्थः । सौत्रचशब्दार्थमाह ॥ **तत्सत्तादेरिति**। प्रधानस्वभावप्रतीतिप्रवृत्तीनामित्यर्थः । मतमित्येतन्नतृणादिवदितिसूत्रखंडार्थोक्तिपरमितिभावेनतद्विवृणोति ॥ **नतृणेति** । तृणाद्युत्पत्तौपृथिव्यनुग्राहकत्वंपर्जन्यस्ययथातथाक्षेत्रानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्यनेत्यर्थः। फलितार्थमाह ॥ **सर्वस्वातंत्र्य**

मेवेतीति । उपसंहरतीत्यन्वयोत्रेतिशब्दस्य। ननुशरीरस्यैवापत्योत्पादनादिकर्तृत्वंजीवस्यतद्विवेकाग्रहनिमित्तमित्यादिपरोक्तस्यदूष्यांशस्यसत्वात्कथमुपसंहारइत्यतउक्तं यदन्यदिति । पंचशिखेत्यादिनामकानामित्यर्थः ॥ **तदवांतरेति** । पुरुषभोक्तृत्वाभोक्तृत्वमतयोरित्यर्थः । कर्तृत्वंयस्यतस्यैवभोक्तृत्वमुपलभ्यतइतिनिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ **आदीयस्येति** । कारणभूतौप्रवर्तकावितियावत् ॥ २ । २ । २ ॥ ७ ॥ **अभ्युपगमेति** । परैःसांख्यापाकृतिपरत्वेनव्याख्यानेप्यन्यथाव्याख्यानेकिंबीजमित्यतस्तदनूद्यनिराह ॥ **केचिदित्यादिना** । अर्थाभावादितिहेतोरंतिमसूत्रेवक्ष्यमाणासामंजस्यरूपसाध्येनान्वयोथप्रवृत्तेश्चेत्यत्रत्वदुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपसाध्येनेतिभावेनविकल्प्यनिराह ॥ **किंचेति** ॥ **एकाधिकरणेति** । प्रयोजनहीनप्रधानप्रवृत्त्युपपादकत्वात्तन्मतमयुक्तमित्येवंरूपेणेतिभावः ॥ **स्वमतेनेति** । नप्रयोजनवत्त्वादितिप्रयोजनहीनेश्वरप्रवृत्त्युपपादकस्यापिस्वमतस्यसूत्रकृतासामंजस्यांगीकारादितिभावः । सांख्यनिरासपरपूर्वोत्तराधिकरणेषुमध्येचार्वाकस्यकुतःप्रसक्तिरितिपृच्छति ॥ **किंनामेति** । अवांतरसंगतिबलादितिभावेनाह ॥ **माभूदिति** ॥ **चार्वीति** । समीचीनेत्यर्थः । वोतोगुणवचनादितिङीप्प्रत्ययः ॥ **तत्संबंधादिति** । लक्षणयाचार्यश्चार्वीशब्देनगृह्यतइत्यर्थः । आचार्यस्यबृहस्पतेश्चारुबुद्धिमत्त्वंचैवंरूपमतनिर्माणेनायोग्यजनव्यामोहकचातुर्याद्ध्येयं ॥ **तस्येमइति** । चार्वीशब्दात्तद्धितेआक(च्)प्रत्ययेयस्येतिईकारलोपेचार्वाकइतिसिद्धिः । आक(च्)इतितद्धितप्रत्ययश्चतद्धिताइतिसूत्रेबहुवचननिर्देशज्ञापकाद्विचित्राहितद्धितगतिरित्युक्तत्वाद्ध्येयइतिभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्वृद्ध

च्छइतिछप्रत्ययोनकृतः ॥ [३३।१।१३] प्रमेयविशेषइति । स्वात्मीयसुखदुःखादिविषयेघटादिगतरेखोपरेखादिविषयेचेतिभावः ॥
क्वचिदितीति । कस्मिन्नपिवस्तुन्यक्षजादन्यन्मानंनेत्यर्थः । तर्हीश्वराद्यतींद्रियसिद्धिःकथमित्यतोब्रह्मणोजगत्कारण
त्वाद्यविरोधादेतन्मतोपन्यासोव्यर्थइत्यतोवाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ [३३।१।१६] शरीरेति । शरीरसंज्ञाइंद्रियसंज्ञाविषयसंज्ञेत्यर्थः ।
तेभ्योदेहरूपेणपरिणतेभ्योभूतेभ्यश्चैतन्यंतस्यचविज्ञानंजायते मदिरायांमदशक्तिर्यथाजायतेतथाजडपरिणामेपिदेहेचैतन्य
मितियोजना ॥ [३३।१।१८] पुरुषान्वयेति । यस्यपुरुषेणसहभोग्यभोक्तृतयासंबंधःसहिपुरुषार्थः । पुरुषश्चेहज्ञानवान्देहएवेति
तेनभोग्यतयान्वीयमानौकामार्थाविवेतितावेवपुरुषार्थावित्यर्थः । कामःस्रक्चंदनवनितादिः । अर्थःसुवर्णादिः । धर्मेचार्थेच
कामेचमोक्षेचभरतर्षभेतिभारतोक्तेः अजाद्यदंतमितिसूत्रकृन्मतानुसाराद्वार्थकामावितिकुतोनोक्तं । धर्मादिषूभयमितिवार्ति
कोक्त्यार्थकामावितिवक्तुंशक्यत्वेपिएवमुक्तेःकिंकृत्यमित्यतआह ॥ तत्रापीति । किमितिसामान्येनपुंसकं । शक्यंहिश्व(स्व)
मांसादिनापिक्षुत्प्रतिहंतुमितिमहाभाष्यप्रयोगवदयंध्येयः ॥ [३३।१।२१] विनेयानराइति । शिष्यभूताःजनाःप्रतिपद्यंतेलभंतेचेतिविप
रिणामेनान्वयः ॥ किमाक्षेपइति । किंशब्दादेशःकइतिशब्दः । लब्धपदस्यापिविषयप्रयोजनरूपार्थद्वयान्वयायक्रमेणा
र्थद्वयमाह ॥ [३३।१।२२] लब्धइति । तेनेत्यस्यार्थःशास्त्रप्रणेत्रेति ॥ [३३।१।२३] शास्त्रमर्थवदिति । सविषयंभवतीत्यर्थः । तेनैवेत्येवकारसार्थ
क्याययुक्त्यंतरपरत्वेनव्याचष्टे ॥ किंचेति । योग्यानुपलंभबाधितत्वमसिद्धमितिशंकते ॥ [३३।१।२५] ननुहितेति । अनुरज्यतेअ ॥२९०॥
नुरागयुक्तोभवति ॥ [३३।१।२६] कृतघ्नेति । कृतोपकारस्यानुरागादिरूपप्रत्युपकाराकरणंकृतघ्नतातन्निमित्तोयःप्रत्यवायःपापंतदनुसं

धानेसतिहितोपदेष्टरिअनुरज्यतेजनइत्यादिकंत्वदुक्तंप्रयोजनंस्यात् नचतदस्ति । त्वयैवधर्माधर्मौनस्तइत्युक्त्यातदनुसंधानस्य
त्याजितत्वादित्यर्थः ॥ [३३२।१]**अत्रापीति** । **द्वितीयपक्षेपि** ॥ **पूर्ववदुत्तरमिति** । प्रणेतृपक्षइवउत्तरंशिष्यजनैर्नतावच्छास्त्रेणा
तींद्रियोर्थउपलभ्यते । तदभावात् । नाप्यैंद्रियकः प्रत्यक्षगोचरत्वेनविषयत्वानुपपत्तेः । अप्राप्तेहिशास्त्रमर्थवत् । नापितैः
प्रयोजनंलब्धं । अतींद्रियस्याभावात् । ऐंद्रियकस्ययोग्यत्वेसत्यनुपलंभबाधितत्वादितिध्येयमित्यर्थः । अनुशासनार्थकशास्त्र
पदप्रयोगसूचितांयुक्तिंवक्तुमाह ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ [३३२।३]**तस्यप्रत्यक्षत्वेपीति** । प्रतियोग्यनुपलब्धिरेवाभावप्रत्यक्षत्वे
हेतुरितिमन्वानस्या(यम)नुवादः ॥ **वैदिकेति** । यजेतेत्यादिवेदार्थानुसंधानजन्यसंस्कारनिमित्तायाधर्माद्यभावनास्तित्वशं
कातद्विषयत्वेनेत्यर्थः ॥ [३३२।५]**शंकामेवेति** । धर्माद्यस्तित्वशंकामेवेत्यर्थः ॥ [३३२।६]**स्वयंवेति** । आप्त(तम)वाक्यात्मनावेत्यर्थः । असा
मर्थ्यमेवव्यनक्ति ॥ **शंकाहीति** ॥ [३३२।७]**विपरीतेति** । शंकाविषयविरोध्यर्थेत्यर्थः । प्रसंगरूपतर्कंव्युत्पादनेनार्थमुपदर्शयच्छा
स्त्रंशंकांवारयिष्यतीतिआशंकामनूद्यनिराह ॥ **तर्केति** ॥ **प्रमाणत्वादिति** । तच्चव्युत्पादयिष्यतिभक्तिपादइतिभावः ॥
[३३२।८]**शास्त्रात्किमितिवदतेति** । **सूचितमिति** । किंस्वयमेवार्थशास्त्युततर्कादिव्युत्पादनेनैवेत्यर्थस्यध्वनितत्वादितिभावः ॥
उभयवाक्यशेषइति । तेनकोर्थोलब्धः । नरैश्चकोर्थोलब्धइतिवाक्यद्वयशेषतांव्यनक्ति ॥ [३३२।९]**शास्त्रप्रणेत्रेति** । निष्फल
मित्यस्यविशेष्याकांक्षांपूरयति ॥ [३३२।१०]**निष्फलमिति** । स्वपरार्थविहीनत्वादित्यत्रार्थपदस्यविषयप्रयोजनरूपार्थद्वयमुपेत्यनि
ष्फलंनिर्विषयंचशास्त्रमित्यत्रहेतुंव्यनक्ति ॥ [३३२।११]**विषयप्रयोजनवत्त्वंहीत्यादिना** ॥ **सर्वप्रकारेति** । स्वपरविषयप्रयोजन

वत्त्वरूपप्रागुक्तप्रकारद्वयेत्यर्थः ॥ सूत्रं[३३२।१३]व्याख्यातीति । व्याख्याप्रकारश्चाग्रेव्यक्तः । यत्तच्छब्दाध्याहारेणमूलंयोजयति ॥ यतएवमिति । एवकाराभिप्रायोनकेवलमिति । स्वमतेनैवनिष्फलमित्यस्यवृथेत्यस्यचहेतुहेतुमद्भावस्यास्फुटत्वाद्व्यनक्ति ॥ [३३२।१४]यस्माद्वादिनेत्यादिना । किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रंवृथाप्रलपतिस्वयमित्येतदपियत्तच्छब्दप्रयोगेनयोजयति ॥ [३३२।१५]यस्माद्वृथेति । निष्फलमित्येतन्निर्विषयमित्यस्यनोपलक्षकमितिभावेनाह ॥ [३३२।१६]यद्वेति । योजनातुप्राग्वदेवेतिभावः ॥ अर्था[३३२।१८]भावादिति । विषयप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः ॥ [३३२।१९]अतिप्रसंगादिति । तृषार्तस्यचैत्रस्यमरुदेशेपानीयसिद्ध्युपगमप्रसंगादित्यर्थः ॥ नचैवंलोकेति । प्रत्यक्षादन्यस्याप्रामाण्येघनगर्जितादिनावृष्ट्यादेः(व्यवहारः)शब्दप्रयोगानंतरंप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारो लोकसिद्धोनस्यादित्यर्थः ॥ संवादेनेति । अर्थदृष्टिरूपसंवादेनेत्यर्थः । नचान्यताप्रतीतावित्यत्रान्यतायाःअप्रतीतावितिपदच्छेदः ॥ [३३२।२५]संबंधेति । षष्ठीशेषइतिसूत्रेस्वस्वामिभावादिरूपसंबंधेषष्ठ्याःविधानेनममेतिषष्ठ्यासंबंधप्रतीतिरितिभावः । प्रतिभासत्वेपिभ्रमत्वंकिन्नेत्यतआह ॥ [३३२।२५]अतएवेति । विपरीतप्रमित्यभावादेवेत्यर्थः । विपरीतप्रमांशंकते ॥ अस्तिगौरोहमिति ॥ प्रतिपक्ष[३३२।२६]तयेति ॥ ममदेहइतिप्रतिभासेनेतियोज्यं । तावतानदेहा(न्यात्मत्व)दनन्यत्वसिद्धिरित्यनुशयादाह॥ किंचेति ॥ देहात्मतेति । देहस्यात्मतावभासइत्यर्थः ॥ देहधर्मस्येति । गौररूपस्येत्यर्थः । तावताकथंनप्रतिपक्षतेत्यतआह ॥ नचव्यधिकरणयोरिति । भिन्नविषययोर्ममदेहइतिगौरोहमितिचप्रतिभासयोरित्यर्थः । ममदेहइत्यस्यदेहात्मरूपधर्मिभेदग्राहित्वात् । गौरोहमित्यस्यचान्यधर्मस्यान्यधर्मतावगाहित्वादितिभावः ॥ [३३३।१]तदभावइति । देहात्मरूपधर्मिणोरैक्यावभासाभावेऽन्यधर्मस्यान्यधर्मतावभासोवाकथमितिशंकार्थः ॥ [३३३।३]स्फटिकेति । जपाकुसुमनिष्ठलौहित्यरूपधर्मवत्तयास्फटिकस्यावभासमानत्वेपितदभिन्नत्वावभासाभावादित्यर्थः ॥ तृतीयेवक्ष्यतइति । उपचारश्चकृष्णोहमितिकर्दमलेपनइत्यादिनातृतीयाध्यायेभक्तिपादेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ अस्तुप्रतीतिरिति । ममदेहइत्यस्याःप्रतीतित्वेपिप्रत्यक्षप्रतीतित्वंकुतइत्यर्थः ॥ [३३३।३]प्रामाण्यापरिहारादिति । अबा(धादे)ध्यत्वादेवेतिभावः ॥ [३३३।४]तदेवेति । अपरोक्षानुभवत्वमेवासिद्धमित्यर्थः ॥ तन्नस्यादिति । प्रत्यक्षत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ [३३३।५]संदेतीति । लिंगाद्यननुसंधानदशायामपीतितस्यार्थइतिभावः ॥ मूलंसंगमयितुमाह ॥ [३३३।८]यत्परेणेति ॥ अर्थादीति । अर्थकामौ । एवकारंभिन्नक्रमंमत्वायोजयति ॥ इत्येवेति । अनीहंप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपचेष्टाहीनमित्यर्थः ॥ [३३३।१०]बाधकाभावादिनेति । संवादआदिपदार्थः ॥ [३३३।१२]उपलक्षणमिति । अनुमानस्येतिभावः । नचेत्यादिमूलमवतारयति ॥ नन्वित्यादिना । सार्धश्लोकंप्रकारांतरेणयोजयितुमाह ॥ [३३३।१४]यद्वेति । एवकारस्ययथान्यासान्वयमुपेत्यैकवचनार्थमाह ॥ एकस्यैव[३३३।१६]प्रत्यक्षस्येति । एवकारंभिन्नक्रममुपेत्याह ॥ [३३३।१७]मानत्वमेवेति । तद्भावमाह ॥ सर्वमपीति ॥ एव[३३३।२०]मनुमानागमेति । अनुमानादेरप्रामाण्यंवदन्प्रष्टव्यः । किंत्वदीययोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमुच्यतेऽथसर्वेषामपीतिविकल्प्यइत्यर्थः॥ आद्यस्त्विति । इतरेषामप्यनुमानागमानांतत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वेसतित्वदीयस्यैवानुमानादेरमानत्वंकेनावसीयतेनकेनापीतिनिरस्तइत्यर्थः ॥ [३३३।२१]पुरुषादीति । पशुपक्ष्यादिरादिपदार्थः ॥ आश्रयाद्यसिद्धेरिति । परकीयानुमानागमजन्यज्ञानयोरप्रत्यक्षत्वेनतज्ज्ञानोपायाभा

वादाश्रयहेत्वोरसिद्धेरितिभावः ॥ तत्साधकेति । परकीयवचनेनतच्चेष्टयाचतदीयमनुमानादिकमवगम्यानुमानत्वादिना हेतुनातदप्रामाण्यमवगम्यतइत्यंगीकारेचव्याघातादित्यर्थः । नचान्येत्यर्धप्रकारांतरेणयोजयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ अन्यथेति । सन्निकर्षाभावेनिमीलितनेत्रस्यापिघटधीप्रसंगादित्यर्थः । नावसीयतइत्यत्रकिमित्याकांक्षांशेषेणपूरयति ॥ अर्थसंयुक्तकरणजन्यतेति । विषयसन्निकृष्टकरणजन्यत्वमेवप्रामाण्यमितिपक्षनिरासकतयापिनचेतिमूलंयोजयति । द्वितीयंदूषयति ॥ नचेतीति । स्वमतेनैवनिष्फलमित्यनेनापौनरुक्त्याह ॥ सूत्रार्थमुपसंहरतीति ॥ २ । २ । ३ ॥ ७ ॥ ॐपुरुषाश्मवदितिचेत्तथापि ॐ। शंकोत्थापनायापौनरुक्त्यायचप्रतिपाद्यमाह॥ अ(त्रानिरीश्व)त्रानीश्वरेति॥ पुरुषेति ॥ जीवोपसर्जनेत्यर्थः ॥ तदनंतरमिति । अन्यत्रभावाच्चेत्यतःप्रागित्यर्थः ॥ प्रागुक्तमिति । पूर्वाध्यायेजन्माद्यस्येत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ प्रथममिति । रचनेत्यत्रेत्यर्थः ॥ तृतीयइति । अधिकरणइत्यनुवृत्तिः । यथैवंशब्दावध्याहृत्यपूर्वार्धंदृष्टांतदार्ष्टांतिकोभयपरत्वेनावृत्त्यायोजयति ॥ यथाखल्विति । अपीत्यस्ययदीत्यत्राप्यन्वयमुपेत्यतदनूद्यार्थमाह ॥ यद्यपीति । उत्तरार्धंदृष्टातदूषणपरतयापियोजयति ॥ शरीरस्यापीति ॥ उक्तरीत्येति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वंहीत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ दूषणांतरेति । पूर्वसूत्रोक्तसाध्यवैकल्यरूपदृष्टांतदोषेणांगित्वानुभवविरोधरूपदूषणांतरेत्यर्थः। सूत्रेचोत्तरसूत्राच्चशब्दाकर्षोवापूर्वसूत्रादपिपदानुवृत्तिर्वेतिभावः ॥ एवंशब्दइति । चशब्दात्परइतिभावः। तदंगत्वोक्तितइत्यनुवादः । तस्योपसर्जनस्येत्यादिव्याख्या ॥ अमुख्यकर्तृत्वस्येति ।शरीरादिकंकिंचित्प्रत्येवस्वातंत्र्यरूपस्यैवकर्तृत्वस्येत्यर्थः।

नन्वत्रजीवस्यशरीरादिकंप्रत्यंगित्वोपपादनंसूत्रकारस्यकैमुत्यद्योतनायाभ्युपगमवादेनैवनतुवस्तुतइतिकुतोज्ञायतइत्यतआह ॥
[३३५।१] उत्तरसूत्रेचेति । ज्ञशक्तिवियोगादित्यंशेनज्ञस्यजीवस्यक्कापिशक्तिर्नेतिविप्रतिषेधाच्चेतिसूत्रेजीवस्वातंत्र्यस्यप्रत्यक्षादिविरु
द्धत्वाद्धिताकरणादिविरुद्धत्वाच्चेति(वा)वक्ष्यमाणत्वात्तेनात्रसूत्रकारोक्तिरंगीकारवादेनेतिज्ञायते। अन्यथातद्विरोधापत्तेरिति
भावः ॥ [३३५।३] पूर्वेणेति । किमुसर्वापलापकःस्यादितिसंबंधइत्यर्थः ॥ २ । २ । ४ ॥ ७ ॥ ॐ अन्यथानुमितौचज्ञशक्तिवि
योगात् ॐ । अपौनरुक्त्यायसंगतिसूचनायचास्यार्थमाह ॥ प्रकृतीति ॥ [३३५।५] अनुमीयतइति । महदादिकंजडोपसर्ज
नकपुरुषकर्तृकंकार्यत्वादश्मानयनादिवदित्यनुमीयतइत्यर्थः । नकेवलंपूर्वत्रेवसाध्यवैकल्यादिदृष्टांतदोषोत्रनेतिप्रतिज्ञाव्याह
तिरूपदोषोपिनेत्याह ॥ पुरुषस्यचेति । हेतोरप्रयोजकत्वंनिराह ॥ [३३५।६] सुषुप्त्यादाविति । मोहादिरादिपदार्थः । त
दानींप्रकृतेरुदासीनत्वादितिभावः ॥ कर्तृत्वेति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपकर्तृत्वेत्यर्थः । तस्यैवेतिमूलपदस्यार्थः ॥ [३३५।७] पुरुषस्यैवेति ।
अंगित्वमित्यनुवादः प्राधान्यमितिव्याख्या । तस्यैवेत्येवकारतात्पर्यंप्रकृतेस्त्वित्यादि । भाष्यार्थंसूत्रारूढंदर्शयति ॥ इतिपू
[३३५।८] र्वमतादिति । द्वितीयपादार्थमाह ॥ तत्रापिचेत्यादिना । चतुर्थपादंयोजयति ॥ [३३५।९] तदेति । तृतीयपादार्थः । प्रकृतिप्रे
रणइत्यादि ॥ [३३५।११] करणत्वादिनेति । इंद्रियतद्विषयात्मिकायाःप्रकृतेः करणत्वकर्मत्वाधिष्ठानत्वादिनाकारकरूपेणसहकारि
तयोपसर्जनत्वमित्यर्थः । अप्रयुज्यमानस्येति पदच्छेदः । नन्विंद्रियादिरूपप्रकृतिप्रेरणेस्वतोशक्तस्यापिपुरुषस्यतदेवकरणादित
योपादायतत्प्रेरयतीत्यस्तुकिंस्वतंत्रेश्वरेणेत्याशंक्यनिराह ॥ [३३५।१२] नचतदेवेति ॥ स्ववृत्तीति । एकस्यांप्रेरणक्रियायांतस्यैवकरण

त्वेकर्मत्वेंगीकृतेसतिस्वस्यस्व(पूर्व)वृत्तिर्विरुध्यते । प्रेरणेनहिकरणत्वं । करणत्वेनचप्रेरणमितिप्रेरणेप्रेरणक्रियायाःअपेक्षितत्वा दितिभावः ॥ **एवंविधएवेति** । स्वातंत्र्यहीनएव(न)भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ **तस्यापीति** ॥ **द्वितीयमि ति** । क्वचित्स्वातंत्र्यमस्तीति पक्षमित्यर्थः । एवकारसूचितंदोषंस्वयमाह ॥ **तथासतीति** ॥ **इतिसूत्रंव्याख्यातमि ति** । स्वसिद्धांतविरोधाच्चेत्येवंरूपेणव्याख्यातमित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षादिप्रमाणैरिति** । तत्तदनुभवरूपप्रत्यक्षेणापूर्णत्वाल्पश क्तित्वाद्यनुमानैःअपूर्णोयंजीवसंघोस्वतंत्रइत्यादिश्रुत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः ॥**प्रकारांतरेणेति** । हिताकरणाहितकरणविरोधाच्चे त्येवंरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानांजडस्यचसंग्रहायाह ॥ **संसारिपदमिति** ॥ **विशेष्यपदमिति** । रूढ्याविष्णुपरंनयौगिकत्वेन तेनरूढत्वेनहेतुनाचेतनाचेतनस्येत्यादिनानपौनरुक्त्यमित्यर्थः । सर्वेषांचेत्युक्तितात्पर्यमाह ॥ **नकेवलमिति** ॥ **तथा त्वइति** । उक्तविशेषणहीनत्वइत्यर्थः ॥ **श्रुतिप्रमाणेनेत्याद्युक्तमिति** । पूर्वाध्यायोक्तश्रुतियुक्तिभिरित्यग्रेव्यक्तं । परइत्यस्यार्थांतरंउक्तविशेषणोपपन्नइति । विलक्षणार्थत्वात्तस्येतिभावः ॥ **सामर्थ्यादिति** । तद्विशेषणत्वयोग्यताव शादित्यर्थः । सुनिश्चितमितिक्रियाविशेषणं । तत्रनिश्चयस्यसुष्ठुत्वंव्यनक्ति ॥ **निश्चयस्येति** ॥ **यथालक्षितमिति** । जगज्जन्मादिकारणत्वादिलक्षणवत्तयोक्तमित्यर्थः ॥ २ ।२। ५ ॥ ६ ॥ ॐ**महद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमंडलाभ्यां**ॐ । **परमाण्वारंभवादिनां** । परमाणुसमवायिकारणकार्यवादिनांवैशेषिकनैयायिकानामित्यर्थः । एतच्चेशंवदंतोन्यइ तिमूलोक्त्युपयोग्यपिशंकोत्थापनाद्यर्थमुक्तं । ननुनित्यज्ञानेतिज्ञानादिगतनित्यत्वोक्तिवत्संख्यादिगतनित्यत्वाद्युक्तिःकुतो

नेत्यतआह ॥ **नित्यद्रव्येति** । **एकपृथक्त्वेति** । अयमस्मात्पृथगित्येवंरूपंएकपृथक्त्वमित्यर्थः । ईशघटौपृथगिति द्वित्वसमानाधिकरणंद्विपृथक्त्वंआदिपदेनेशघटपटाःपृथगितित्रित्वसमानाधिकरणत्रिपृथक्त्वग्रहः ॥ **सर्वत्रेति** । नि त्यद्रव्येऽनित्यद्रव्येचेत्यर्थः । ईशादौनित्येपिघटादिनिरूपितद्वित्वादेरनित्यत्वात् ॥ **नाभिहितइति** । किंतुसंख्याद्यैरि त्येवोक्तमित्यर्थः । तर्हिज्ञानादौनित्यत्वोक्तिःकुतइत्यतआह ॥ **ज्ञानादीनांत्विति** ॥ **षड्गुणमिति** । ज्ञानेच्छेविनातदन्यष ड्गुणमित्यर्थः ॥ **आत्रेयस्येति** । आत्रेयनामकेनांगीकृतमीशज्ञानानित्यत्वमपिअमुख्यमतत्वान्नोपन्यस्तमित्यर्थः ॥ **यथार्थज्ञा नेति** । दोषाजन्यत्वादितिभावः ॥**ज्ञानादीनामखंडत्वमिति** । तद्गुणसंविज्ञानेसतिज्ञानेच्छाप्रयत्नानांत्रित्वाज्ज्ञानादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः।देशकालव्यवहितनानाविषयभेदेपितत्तद्विषयकज्ञानादेर्जीवात्मज्ञानादेरिवभिन्नत्वाभावोऽखंडत्वमित्यर्थः । यद्वास्मन्मतेयथाज्ञानेभूत्वाभावित्वादिविशेषः । इच्छायांसिसृक्षत्वादिविशेषः । कृतौशक्तिव्यक्त्यादिविशेषः । नतथातन्मतेवि शेषइतिनिर्विशेषत्वमखंडत्वमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणइति** । सामान्यांत्यविशेषौचसमवायश्चतत्रयं । नित्यमित्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणइत्यर्थः ॥ **संस्कारादयइति** । आदिपदेनपाकजपार्थिवपरमाणुरूपादयोग्राह्याः । ननुन्यायमतेसर्वमुक्त्यंगीका रेणमहाप्रलयानंतरंसृष्टिरेवनेत्यतोविवक्षितमहाप्रलयशब्दार्थंव्यनक्ति ॥ **ब्रह्मवर्षशतांतइति** । नतुगंधानाधारकालइति भावः ॥ **मनसामपीति** । तेषांतन्मतेऽणुत्वात् । मुक्तजीवमनसांभूयसांसंसारिजीवदेहेभ्योबहिरपिसत्वेननोदनादिनाक्रियाव तांसंयोगसंभवादितिभावः ॥ **सजातीयेति** । सजातीययोःसंयोगःसजातीयसंयोगइत्यर्थः । व्यावर्तयतीत्युक्तंव्यावर्त्यत्रयं

व्यनक्ति ॥ [३३६।२३] **परमाणुद्वयेनेत्यादिना** ॥ **निरंतरतयेति** । विरलपरमाणुद्वयेनाव्यवहिततयासंश्लिष्टतयोत्पन्नपरमाणुद्वयंने
त्यर्थः ॥ [३३६।२४] **पूर्ववद्व्याख्यानमिति** । संयुक्तसजातीयद्व्यणुकत्रयैरेवतेभ्योत्यंतभिन्नानितत्समवेतानिप्रागविद्यमानान्येवत्र्यणु
कनामकानिपार्थिवानिआप्यतैजसवायवीयसंज्ञकद्रव्याण्युत्पद्यंतेजायंतइत्यसत्कार्यसूचनात् । एवशब्देनचनिरंतरोत्पन्नपर
माणुत्रयमेवत्र्यणुकमितिपरमाणुपुंजवादस्यद्व्यणुकत्रयपरिणामवादस्यद्व्यणुकत्रयादाधिक्यस्यचव्यावर्तनादितिव्याख्येयमित्य
र्थः । परमाण्वादिभिन्नकार्येकथंतर्ह्यणुसंज्ञेत्यतआह ॥ **अणुत्वेति** । द्वावणूहेतूयस्यइत्यादिविग्रहसंभवात्द्व्यणुकादिसंज्ञेति
भावः । तदात्मकमित्यनुवादः । चतुरणुकात्मकमितिव्याख्या ॥ [३३६।२५] **उपचारादिति** । त्र्यणुकेचतुरणुकेचपरिमाणस्यमहत्त्वा
दितिभावः । ततइत्यस्यमतभेदेनार्थद्वयमाह ॥ [३३७।१] **ततइति** । एवंतर्हितत्रयमकार्यमितिवक्तव्येनित्यमितिकथमुक्तमित्यतआह॥
कार्यत्वानित्यत्वयोरिति [३३७।१२] । सामान्यादिस्वरूपंव्यक्तीकर्तुंपदार्थानाह ॥ [३३७।१३] **षडिमेइति** । गुणाश्रयत्वमाद्यक्षणेनेत्यतोलक्ष
णांतरमाह ॥ [३३७।१४] **समवायिकारणमिति** । यदातुगुणाश्रयत्वंगुणात्यंताभावानधिकरणत्वंविवक्षितंतदाविषयव्याप्त्यर्थंलक्षणां
तरं ॥ **असमवायिकारणमिति** । समवायिकारणभिन्नमित्यर्थः । सामान्यादिचतुष्टयेद्रव्येकर्मणिचानतिव्याप्तयेक्रमा
त्रीणिविशेषणानि ॥ [३३७।१५] **नित्यमेकमनेकानुगतामिति** । अनेकानुगतत्वमनेकसमवेतत्वं। क्वचिदनेकसमवेतमित्येवपठ्यतेतेऽना
त्यंताभावादौसमवायेचनातिव्याप्तिः । अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमेनानेकाधिकरणेष्वाकाशाद्यत्यंताभावान्योन्या
भावयोःसत्वात् । संयोगादावनतिव्याप्तयेनित्यमित्युक्तिः । गगनादावनतिव्याप्तयेअनेकानुगतमित्युक्तिः । अत्रनित्यमनेक

समवेतमित्येतावतैवपूर्तौएकमित्युक्तिःस्वरूपकथनायेत्याहुः॥ **नित्येष्वेवेत्यादि**। अत्रवर्ततइत्येवोक्तौघटादावतिव्याप्तिः अतो वर्ततएवेत्युक्तं। घटादेराद्यंतवत्त्वेनपूर्वोत्तरकालमवर्तनात्। तावत्युक्तेरूपत्वादौ ततोद्रव्येष्विति। तावतिसत्तायां। अतोद्रव्येष्वेवेति। तावत्युक्तेघटत्वादौ अतोनित्येष्विति। तावत्युक्तेद्रव्यत्वादौ अतोनित्येष्वेवेति। नित्येषुवर्ततेविशेषाइत्युक्तौपार्थिवपरमाणुरूपादौ अतोवर्ततएवेति। तावत्युक्तौसत्तादौ अतोनित्येष्वेवेति। तावत्युक्तौआप्यपरमाणुरूपत्वादौततोद्रव्येष्विति। तावत्युक्तेपरमाणुपारिमांडिल्यान्यतरत्वादौअतोद्रव्येष्वेवेति। नित्येषुद्रव्येष्वेववर्ततएवविशेषाइत्युक्तौद्रव्यत्वगुणकर्मध्वंसादावतोनित्येष्वेवेति॥ **अत्यंतव्यावृत्तिहेतवोवेति**। व्यावृत्तिशब्दोव्यावृत्तिधीपरः। अत्यंतंकेवलंव्यावृत्तिधीहेतवः। अयमस्मादन्यइतिभेदधीमात्रहेतवोनकदाचिदनुगतबुद्धिहेतवइत्यर्थः। व्यावृत्तिहेतवइत्येवोक्तौव्यावृत्तेःप्रागेवसिद्धत्वेनव्यावृत्तिधीहेतवइतिवक्तव्यं। तावतोद्रव्यत्वादावतिव्याप्तत्वादत्यंतेति। तस्याद्रव्यादितोव्यावृत्तिधीहेतुत्वेपिइदंद्रव्यमिदंद्रव्यमित्यनुगत(वृत्ति)बुद्धेरपिहेतुत्वेनकेवलंव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाभावात्। मूलंयोजयति॥ **तत्रसामान्यमिति**। उक्तपदार्थेषुमध्यइत्यर्थः। अर्थाल्लब्धमर्थमाह॥ **अकार्यंचेति**॥ **विशिष्यंतइति**। व्यावर्त्यंतइत्यर्थः। विपूर्वात्शिष्इतिधातोःअकर्तरिचकारकेसंज्ञायामिति करणेघञ्प्रत्ययेपुगंतेतिगुणेविशेषइतिसिद्धेरितिभावः। द्रव्यादेर्विशेषत्वंव्यनक्ति॥ **द्रव्यंचदंडादिकमिति**॥ अदंड्यादिभ्यइति। दंडहीनादिभ्यइत्यर्थः॥ **द्रव्यमिति**। व्यावर्तयतीत्यनुषंगः॥ **मूर्तमिति**। वृक्षादेर्मूर्तंव्यावर्तयतीत्यर्थः। सामान्य(स्य)विशेषत्वंविभागपूर्वंव्यनक्ति॥ **सामान्यंद्विविधमिति**॥ **परमपरमिति**। मुख्यममुख्यमित्यर्थः।

[३३७।१२] अनुवृत्तीति । घटःसन्पटःसन्निति अनुगतबुद्धिमात्रहेतुत्वेनसामान्यमात्रत्वेपीत्यर्थः । अपीत्यंगीकारवादः । सामान्यादित्रयव्यावृत्तिहेतुत्वस्यापिसत्वात्द्रव्यगुणकर्मसुव्यावृत्तिबुद्ध्यहेतुत्वात्सामान्यमात्रत्वेपीत्युक्तं । क्रियाइत्यादिमूलंयोजयति ॥ [३३७।२२] क्रियाइति । ऊर्ध्वदेशसंयोगादिहेतुरुत्क्षेपणक्रिया । अधोदेशसंयोगादिहेतुरपक्षेपणं । अल्पदेशसंयोगादिहेतुराकुंचनं । अनल्पदेशसंयोगादिहेतुःप्रसारणं । ग्रामांतरसंयोगादिहेतुर्गमनं ॥ [३३७।२५] गुणाश्चेति ।रूपरसगंधस्पर्शशब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारभेदभिन्नेषुगुणेषुअनित्यद्र (व्यगतागु) व्याणांगुणाःअनित्याइत्यर्थः ॥ [३३८।७] एवंकार्याकार्येइति । नित्यानित्यत्वविभागोक्त्याऽर्थाल्लब्धस्यायमनुवादः । तुशब्दांतत्रिपादींयोजयति ॥ [३३८।८] तत्रश्चकार्येऽकार्येचेत्यादिना । आद्यतुशब्दार्थःसमवायिकारणस्थंकर्मचेति । एतत्सर्वमनुपदमेवतथाहीत्यादिनाविवरिष्यते ॥ [३३८।१०] कर्मणश्चेति । कार्येऽकार्येचजायमानस्येत्येवमनुषंगः । समवायिकारणस्थाःगुणाएवेत्येवकारेणसमवायिकारणसमवायिकारणस्थगुणव्यावृत्तिःनतुकर्मणः । कार्यगतकर्म(णांका)(णिका)णःकारणगतगुणकर्मणीअसमवायिकारणमितिभाष्यटीकायामुक्तेः । यद्वामतांतरमुपेत्यटीकासुधयोर्भेदेनोक्तिरितिज्ञेयं । किंतदनुक्तंप्रमेयंयत्तुशब्दद्वयेनसमुच्चेयमित्यतआह ॥ [३३८।११] तच्चेति । अनुक्तंप्रमेयंचकार्येकार्येचेतिसमवायिकारणसमवायिकारणस्थाइतिपूर्वयोजनायामेवोक्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षेकार्यग्रहणंनोपलक्षणं । कारणपदंचनकारणकारणपरमित्यर्थः। कार्येऽकार्येचेत्यादिनोक्तंविवृणोति ॥ तथाहीत्यादिना ॥ [३३८।१३] कारणगतेति । कार्यंप्रतियत्कारणंतद्गताइत्यर्थः । स्वकारणकारणगतेतियावत् । समवायिकारणस्थाश्चेत्युक्तंविवृणोति ॥ पार्थिवपरमाण्विति ॥ [३३८।१३] तेजस्संयोगइति । सौरालोकसंयोगइत्यर्थः । समवायिकारणस्थंकर्मचेत्युक्तंविवृणोति॥ संयोगविभागवेगानामिति ॥ [३३८।१४] परत्वापरत्वयोरिति । दिक्कृतयोःकालकृतयोश्चेतियोज्यं ॥ आत्मविशेषेति । ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणांगुणानामित्यर्थः । कर्मणश्चसमवायिकारणस्थागुणाएवेत्युक्तंविवृणोति ॥ कर्मणश्चेति व्याचष्टे ॥ [३३८।१७] परिमाणविशेषेइति । मूलंयोजयति ॥ [३३८।१८] तत्रेत्यादिना । चतुर्विधपरिमाणमध्यइत्यर्थः । महत्वंचैवेत्याद्यचतुर्थपादार्थमाह ॥ [३३८।१९] द्रव्यस्यत्विति । तत्रेत्यनूद्याग्रेतनमूलोपयोगायमूलाभिप्रेतंस्वयमाह ॥ [३३८।२३] त्र्यणुकादिगतंत्विति । वैरूप्यमित्यादिमूलमन्यथाप्यवतार्यव्याचष्टे ॥ [३३९।२] एवंचेदिति ॥छ॥ परमतोपन्यासः ॥छ॥ मूलंसंगमयितुमाह ॥ [३३९।५] नवैशेषिकादीति । त्र्यणुकाद्येष्वित्यत्रगुणाद्यग्रहणायविशेष्यमाह ॥ [३३९।८] त्र्यणुकाद्येषुद्रव्येष्विति । तस्मादित्यनुवादः । दीर्घत्वादित्यंतंव्याख्या ॥ [३३९।९] चशब्दइति । तस्माच्चेतिचशब्दोयथाश्रुतएवसन्पूर्वोत्तरार्धरूपवाक्यद्वयोक्तार्थद्वयसमुच्चयइत्यर्थः। यद्वाजायतइत्यनंतरंइतिचकल्पितंयथेतिपूर्वार्धोक्तेनोत्तरार्धोक्तार्थसमुच्चयइत्यर्थः । महत्वान्महत्वंदीर्घत्वाच्चदीर्घत्वंयथाजायतइतिवाक्यद्वयार्थसमुच्चयइत्येके । कार्यमित्यस्यविशेष्यमाह ॥ कार्यपरिमाणमिति । कार्यइत्यनुवादः । त्र्यणुकेद्व्यणुकेचेतिव्याख्या ॥ [३३९।११] द्योतकइति । वक्ष्यमाणप्रयोगेष्वितिभावः । ननुसूत्रेमहदित्याद्युक्त्याद्रव्यप्रतीतेःकथंमहत्वमित्यादिनापरिमाणपरत्वेनव्याख्यानमित्यतआह ॥ यद्यपीति । सूत्रइतियोज्यं ॥ [३३९।१३] इत्यादिहितदिति । कणादसूत्रमित्यर्थः । कारणबहुत्वाच्चमहदित्येवकणादसूत्रपाठेपितदीयव्याख्योक्तरीत्याचशब्दसमुच्चयप्रदर्शनेनकारणमहत्वात् प्रचयविशेषाच्चमह

दित्यनुवादःकृतइत्यदोषः । एवमनुवादोपिवक्ष्यमाणप्रयोगेषुदृष्टांतसौकर्यायव्याप्तिलाभायच । अतएवाग्रेत्र्यणुकपरिमाण
वदित्याद्युक्तिः । नचयत्रकेवलेनेत्यादिनाव्यभिचारोद्धारश्च । आदिपदेनातोविपरीतमणावित्युत्तरसूत्रंग्राह्यं ॥ [३३९।१३] षष्ठ्यर्थेव
तिरिति । तत्रतस्येवेतिसूत्रेसप्तम्यंतात्षष्ठ्यंताच्चेवार्थेवतिप्रत्ययोक्तेरिहचसूत्रेमहद्दीर्घयोरिवेत्यर्थेमहद्दीर्घवदितिप्रयोगइत्यर्थः।
तर्हिमूलेतस्यचसदृशंकार्यमितिवक्तव्येतस्मादितिकथमुक्तमित्यतआह ॥ विभक्तीति । सूत्रेमहद्दीर्घयोरिवेतिअभिप्रेता
याःषष्ठ्याःमहद्दीर्घाभ्यामितिपंचमीत्वेनविपरिणामेनेत्यर्थः॥ सकाशादिति । महतोदीर्घस्यचसकाशादित्यध्याहारेणेत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणप्रयोगोपयुक्तंनिष्कृष्यदर्शयति ॥ अत्रेति । कथंप्रयोगइत्यतआह ॥ [३३९।१४] एतदुक्तमिति ॥ [३३९।१८] नचविवक्षितार्थासि
द्धिरिति । द्वितीयेचतुर्थेचप्रयोगेद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोःपरिमाणासमवायिकारणत्वमात्रसिद्धावपिविवक्षितस्यत्र्यणुकद्व्य
णुकपरिमाणासमवायिकारणत्वस्यासिद्धिः । तथातृतीयेपिप्रयोगेत्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोःपरिमाणारभ्यत्वमात्रसिद्धावपि
विवक्षितस्यतयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वस्यासिद्धिर्नचेत्यर्थः ॥ अन्यथानुपपत्तेरिति । द्वितीयचतुर्थप्रयोगयोः
त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणत्वेनविनातृतीयेचप्रयोगेद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वेनविनाचानुपपत्त्यासाध्यपर्यव
सानायोगेनविवक्षितार्थासिद्धेरित्यर्थः ॥ नचयत्रेति । तूलपिंडादौप्रचयेनप्रशिथिलावयवसंयोगरूपेणेत्यर्थः ॥ व्यभिचा
रइति । तूलपिंडादिपरिमाणेतदवयवपरिमाणेतूलपिंडादिद्रव्येतदवयवेचयथायोगंव्यभिचारःप्रागुक्तहेतूनांध्येयः॥ [३३९।१९] नचैवमि
ति । तत्रापिपरिमाणकारणत्वेंगीकृतेसतिप्रचयकारणकत्वविषयप्रत्यक्षबाधइत्यर्थः॥ [३३९।२०] द्वयोरपीति । परिमाणस्यहेतुत्वमन्यत्र

॥२९६॥

प्रमितंपरिमाणोत्कर्षेचप्रचयहेतुकत्वंचवाच्यमित्युभयहेतुकत्वमावश्यकमेवेतिभावः ॥ [३३९।२४] **एतेनेति** । आभाससाम्यादिकथनेनेत्यर्थः । प्रागुक्तप्रयोगेषूपाधिमप्याशंक्यनिराह ॥ [३३९।२५] **नचानणुत्वमिति** । अणुपरिमाणान्यत्वंअणुद्रव्यभिन्नत्वंचेत्यर्थः । तेनपरिमाणपक्षकद्रव्यपक्षकप्रयोगेषुचतुर्ष्वप्युपाधिशंकेतिध्येयं ॥ **वक्ष्यमाणेति** । महत्वंचपरमाणावणावपिकथंत्र्यणुकपूर्वेषुनाणुत्वमपीत्यादौवक्ष्यमाणेत्यर्थः । तथाचत्र्यणुकचतुरणुकादावप्यणुपरिमाणस्यसत्वेनसाध्याव्यापकत्वमितिभावः । साधनव्यापकत्वंचाह ॥ [३३९।२६] **पक्षीकृतादिति** ॥ [३४०।६] **वाशब्दमिति** । महद्दीर्घवद्वेतिसूत्रस्थंवाशब्दमित्यर्थः । ननुव्याप्त्यभावात्कथमेवमापादनमित्यतआह ॥ **साक्षात्समवायिकारणसमवेतेनेति** ॥ [३४०।७] **इदमिहवक्तव्यमिति** । समवायिकारणसमवेतत्वंनेतिप्रमितत्वादयुक्तमित्युक्तं । अस्मिन्पक्षेबाधकोक्तिपरतयापिमूलंयोजयति । समवायिकारणसमवेतत्वाभावान्नचेदिति ॥ [३४०।१५] **उक्तप्रसंगएवेति** । महद्दीर्घत्वाभ्यामपिचतुरणुकपरिमाणमपिनोभवेदित्युक्तप्रसंगइत्यर्थः । अनन्यथासिद्धत्वंनेतिशंकते ॥ **सद्दशेति** । तथाप्युक्तएवातिप्रसंगइत्येतद्विधिमुखेनव्यनक्ति ॥ [३४०।१७] **चतुरणुकादीति** । ननुस्थूलैःसूक्ष्मैश्चसमसंख्यैस्तंतुभिर्निर्मितयोःपटयोःपरिमाणभेदोनस्यात्संख्याभेदस्यतत्राभावादित्यतआह ॥ [३४०।१९] **यत्रत्विति** ॥ **परिमाणमपीति** । द्वयोरपिक्लृप्तश(प्रसक्ति)क्तित्वादितिभावः । तस्माच्चसद्दशमित्यादिश्लोकद्वयोक्तानिदृष्टांतदार्ष्टांतिकानिष्टापादनानिनपरिणामवादेसिद्धांतेयुक्तानीत्यतआह ॥ **यद्यपीति** ॥ ७ ॥ पारमांडिल्यादेर्हेतुत्वेनुमानानि ॥ ७ ॥ कथंचनेत्यनुवादः । उक्तेत्यादिव्याख्या ॥ [३४१।१] **द्रव्यस्यहीति** । बहिर्द्रव्यस्येत्यर्थः ॥ **रूपस्पर्शवत्त्वेनेति** । मतभेदेनोद्भूतरूपवत्त्वेनोद्भूतस्पर्शवत्त्वेनचेति

ध्येयं ॥ [३४१।४]तदभावापत्तेरिति । अप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः । कारणीभूतपरमाणुद्व्यणुकयोरसतउद्भूतरूपादेस्तत्कार्यत्र्यणुकादा
वप्यभावादित्यर्थः ॥ अतएवेति । परमाणुद्व्यणुकयोःप्रत्यक्षत्वापातादेवेत्यर्थः । तत्प्रयोजनकमहत्त्वाभावात्कथमेतदित्य
तआह ॥ दीर्घत्वइति ॥ इतिपक्षद्वयेति । द्वितीयचतुर्थरूपपक्षद्वयदूषणमित्यर्थः । मूलेआद्यपक्षदूषणमात्रप्रतीताव
प्येतेनतृतीयोपिपरास्तइत्युक्ततयातेनपक्षद्वयदूषणंलब्धमितिभावः ॥ [३४१।५]अप्रामाणिकत्वोक्त्येति । पूर्वंमूलेकल्पितशब्दै
वशब्दयोःप्रयोगस्याप्रामाणिकत्वोक्तिपरतयाव्याख्यानात्ताभ्यांतासामप्रामाणिकत्वोक्त्येत्यर्थः ॥ [३४१।६]महत्त्वपक्षमिति ।
मूलेमहत्त्वपक्षस्यस्वशब्देनोपादानादेवमुक्तं । वस्तुतस्तुमहत्त्वदीर्घत्वपक्षावित्यर्थः ॥ [३४१।७]परमाणुमहत्त्वादिति । परमाणुदी
र्घत्वादित्यपिध्येयं ॥ [३४१।८]गूढाभिसंधिनेति । अणुत्वंचमहत्त्वंचयतोवस्तुव्यपेक्षयेत्यत्रव्यक्तीकरिष्यमाणाभिप्रायंगूढंकृत्वा
पूर्वार्धेनपक्षद्वयंउत्तरार्धेनाणुत्वरूपपक्षंचपरिजग्राहेत्यर्थः । उत्तरार्धमवतारयति ॥ अतएवेति । परिमाणावांतरजात्यभा
वोपपादनार्थप्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाव्यवस्थितमेकमेवपक्षंपरिगृह्णीयादितिभावः । अवतारितार्धस्यतात्पर्यमाह॥ [३४१।१०]परमा
णोरिति ॥ [३४१।११]पक्षद्वयोक्तदोषेति । दीर्घत्वपक्षस्यचशब्देनसमुचिततयाकंठोक्तत्वाभावात्पूर्वार्धोत्तरार्धयोःकंठोक्तंमहत्वा
णुत्वपक्षरूपपक्षावभिप्रेत्यपक्षद्वयेत्युक्तं। इष्टापत्तिंनिराह॥ [३४१।१२]नचपरमाण्वादेरिति। व्याघातश्चेत्युक्तंव्यनक्ति॥ [३४१।१३]प्रत्यक्षत्वेति॥
[३४१।१४]महत्वाणुत्वेचेति।यद्यप्यणुत्वमहत्वेचेतिवाच्यं। अजाद्यदंतमितिस्मरणात् । तथापिमूलोक्तिक्रमानुरोधेनैवमुक्तं यथा(तदा)
हसूत्रकारइति । अणुत्वमहत्वेविरुद्धेइत्येतदाहसूत्रकारः कणादइत्यर्थः । तत्सूत्रंपठति ॥ दृष्टांताचेतीति । अणुत्वमह

त्वयोरेकत्रासमावेशेसतिकथंकुव(लयाम)लामलकबिल्वादिषुलौकिकानांउत्तरोत्तरापेक्षयापूर्वपूर्वस्याणुत्वव्यवहारः। पूर्वपूर्वापे
क्षयोत्तरोत्तरस्यमहत्त्वव्यवहारइत्याशंक्यतेषुमहत्त्वमेवनाणुत्वंइतिवक्तुंइदंसूत्रं । यथाशुक्लेष्वपिपटशंखस्फटिकादिषुशुक्लशुक्लत
रशुक्लतमव्यवहारेपिउत्तरोत्तरापेक्षयापूर्वपूर्वस्यशुक्लतमत्वादिव्यवहारोनेत्येतावतानीलत्वादिकंनास्तिकिंतुशुक्लत्वमेवतद्दृष्टांतेने
हापिकुव(लयाम)लामलकबिल्वादिषुमहत्तरमहत्तमत्वादिमहत्त्वोत्कर्षापेक्षयाऽणुत्वव्यवहारेप्यणुत्वंनास्त्येव । किंतुमहत्त्वमेवे
तितद्व्यवहारोमुख्योणुत्वव्यवहारोगौणोनमुख्यः । परमाण्वादाविवाणुत्वपरिमाणासत्वादिततदीयसूत्राभिप्रायः । एत
च्चोत्तरत्रस्फुटीभविष्यतीत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३४१।२४]अतएवप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोर्विरोधोप्यपास्तइत्यादिना । सापेक्षतयाणु
त्वमहत्त्वयोरविरोधादेवेत्यर्थः ॥ [३४१।२५]तर्हीति । इंद्रियपाटवस्यप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वइत्यर्थः । द्व्यणुकाप्रत्यक्षत्वंतदमहत्त्वप्रयुक्त
मित्यस्यकस्यचिदनुमानमाशंकते ॥ [३४१।२६]द्व्यणुकानुपलंभइति॥ गुणविशेषेति। सचमहत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शान्यतरवत्त्वं। विपर्य
योऽभावः । तथाचद्व्यणुकेरूपस्पर्शवत्त्वेनतदभावाधीनत्वेनसाध्यपर्यवसानेबाधान्महत्त्वाभावाधीनत्वेनपर्यवसानादमहत्त्वंद्व्य
णुकेसिद्ध्यति । दृष्टांतेतुपवनस्यमहत्त्वेनरूपस्पर्शान्यतराभावाधीनत्वेनसाध्यानुगमः ॥ आलोकेति । आलोकेंद्रियाभ्यांस
न्निकृष्टंयद्द्रव्यंतद्विषयकचाक्षुषानुपलंभत्वादित्यर्थः । अन्यथाचाक्षुषंयद्द्रव्यमितियथाश्रुतग्रहणेऽसिद्धिसाधनवैकल्ययोराप
त्तेः । घटविषयकरासनानुपलंभेऽव्यभिचारायचाक्षुषेति । चाक्षुषगुणाद्यनुपलंभेऽव्यभिचारायद्रव्येति । असन्निकृष्टांधकार

स्थद्रव्यचाक्षुषानुपलंभेऽव्यभिचारार्येंद्रियसन्निकृष्टेतिआलोकसन्निकृष्टेतिचोक्तिः ॥ [३४२।१] अपकृष्टमहत्त्वादिनेति । उत्कृष्टाणु
त्वमादिपदार्थः ॥ तर्हीति । अपकृष्टमहत्त्वादेःप्रयोजकत्वइत्यर्थः ॥ [३४२।२] अतएवेति । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वापकर्षस्यैता
दृशोमहत्त्वापकर्षोप्रत्यक्षताहेतुरितिव्यवस्थितस्याभावादेवयत्पुरुषप्रत्यक्षेणयादृशंद्रव्यमुपलभ्यतेतस्यतत्रत्यतादृशपरिमाणवि
शेषःप्रत्यक्षताप्रयोजकःयादृशंनोपलभ्यतेतत्रत्यःपरिमाणविशेषःतस्याप्रत्यक्षताहेतुरित्येवंरूपेणपुरुषापेक्षयेत्युक्तमित्यर्थः । एवं
सर्वत्राणुत्वमहत्त्वयोः तत्प्रयुक्तप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोःसमावेशोक्त्याप्रागुक्तानुमानानां(तर्कपराहतावुद्धृतायां) तर्कपराहत्यु
द्धारेबाधकमाशंकते ॥ अस्त्वेवमित्यादिना ॥ [३४२।५] इत्यसदिति । नमहत्त्वंचपरमाणावणावपीत्युक्तमयुक्तमित्यर्थः ।
स्वकृतयोजनाद्वयानुसारेणपरिमाणविषयकंपरिमाणाश्रयद्रव्यविषयकंचसाध्यद्वयमाह ॥ [३४२।७] कुतश्चिदिति स्वपरिमाणे
तिच । कुतश्चित्परिमाणादित्यर्थः । अपकृष्टपरिमाणवानित्यस्यापकृष्टपरिमाणद्रव्ययुक्तइत्यर्थः । यद्वापरिमा
णविषयकमेवसाध्यद्वयं । आद्येयुक्तत्वमाश्रयत्वंद्वितीयेतुतद्वत्त्वंतत्साहित्यमात्रमितिध्येयं । मूलेद्वयोरुक्तावपिउत्कृष्टपरिमाणे
विवादाभावात्अपकृष्टपरिमाणमेवसाधितमितिज्ञेयं ॥ [३४२।८] वक्ष्यमाणत्वादिति । अतस्सर्वपदार्थानांभागाःसंत्येवेत्यत्रेति
भावः ॥ सौत्रमिति । महद्दीर्घवद्वेतिसूत्रोक्तंप्राक्प्रपंचितंअनुमानचतुष्टयंसाधिवतिसिद्धमित्यर्थः । भाष्येऽनौ
चित्यमाशंक्यनिराह ॥ [३४२।१] यद्यपीति । एवंतर्कपराहत्युद्धारेणानुमानानिसमर्थ्यतारतम्येतिमूलाभिप्रेतेअयमत्रप्रयो
गइतिप्रागुक्तानुमानेप्रतिज्ञादोषवदर्थवचनविरोधरूपबाधकव्याघातोक्तिपरतयामूलंव्याचष्टे ॥ [३४२।१२] यथेति । अत्रयथा

श्रुतमूलानुरोधात् अणुत्वंक्कचिद्विश्रांतंपरिमाणत्वान्महत्त्ववदित्युक्तावणुद्रव्यसिद्धावणुत्वपरिमाणसिद्धिस्तत्सिद्धौचतदाश्रय
त्वेनाणुद्रव्यसिद्धिरितिवक्ष्यमाणान्योन्याश्रयापत्त्याश्रयासिद्ध्यापातादाह ॥ [३४२।१३] अत्रमहत्त्वाणुत्वेति । एवंविवक्षायां
बीजंस्वयमेवाह ॥ [३४२।१४] तथाचेति ॥ [३४२।१७] स्ववचनेनचेति । यतःपरमाणुर्नास्तिसपरमाणुरितिनिर्वचनात्स्वापेक्षयापकृष्टपरिमाण
वान्नतादृशपरिमाणवांश्चेतिप्रतिज्ञास्वरूपनिष्पत्त्यास्ववचनव्याघातइतिभावः । इयत्तापरिच्छेदइत्यस्यविवरणंत्र्यणुकेत्यादि ।
किंवाक्कचिद्द्रव्येवृत्तिरित्यस्यव्याख्यापकर्षतारतम्यमित्यादि ॥ [३४२।२०] पक्षस्येति । परिमाणापकर्षतारतम्यस्येत्यर्थः ॥ इत्ये
[३४२।२१] वदृश्यतइति । साक्ष्यादिनेतिभावः । विवरिष्यतेचैतदग्रेकेवलंसाक्षिमानेनेत्यादौ । कुतोनास्तीत्यस्यदृश्यतइत्यादिनाकि
मुत्तरमुक्तमित्यतआह ॥ [३४२।२२] बाधकप्रमाणसद्भावात्साधकाभावाच्चेत्यर्थइति ॥ कालात्ययापदिष्टंचेति । प्राग
पिपदसूचितमितियोज्यं ॥ अस्मिन्पक्षइति । प्रागुक्तरूपेयत्तापरिच्छेदोविश्रांतिरितिपक्षइत्यर्थः । अणावित्यनुवादः ।
परिमाणेत्यादिव्याख्या । ननुकथंमहत्तत्वमिति । महच्चतत्तत्वंचेतिविग्रहेमहातत्वमितिप्राप्नोति । महाह्रदइतिवत् ।
आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोरितिसूत्रेसमानाधिकरणशब्देजातीयशब्देचपरतोमहच्छब्दस्याकारोंतादेशोभवतीतित
कारस्याकारविधानादित्यतआह ॥ [३४२।२४] महत्तत्वमितीति ॥ [३४२।२५] आन्महतइतीति । कुतइत्यतआह ॥ दृष्टानुगति
र्हीति । संज्ञायांछंदोविषयेचयथाप्रयोगोदृष्टस्तथैवानुगतिरनुसरणमिष्यतेप्राज्ञैरित्यर्थः । कुतएवमित्यतोवार्तिकसंमति
माह ॥ यथाहेति । चतुर्थस्याद्यपादेस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेअस्वांगपूर्वपदाद्वेतिसूत्रेबहुलंतणीतिवक्तव्यमितिवार्तिकं । तणि

तिसंज्ञाछंदसोःप्राचांसंज्ञातणीतिसप्तमी । संज्ञाछंदसोर्विषयेबहुलंकार्यंभवतीत्युक्तेरिहतकारस्यात्वंनभवतीत्यर्थः ॥ तं त्रेणेति । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकंतंत्रमितिवदंति ॥ [३४३।१३] **श्रुत्यादेरिति** । तन्मात्राणिभूतादौलीयंतेभूतादिर्महतिमहान व्यक्तेलीयतइति । यस्याहंकारःशरीरंयस्यबुद्धिःशरीरंयस्याव्यक्तंशरीरमित्यादिश्रुतेः । त्रिविधोयमहंकारोमहत्तत्वादजायते त्यादिस्मृत्यादेःप्रमाणस्येत्यर्थः ॥ [३४३।१४] **अव्यक्तत्वादीति** । अव्यक्तत्वभूतकारणत्वभूतलयाधारत्वभूतभिन्नत्वादिश्रवणादित्यर्थः । त्र्यणुकादेस्तुव्यक्तत्वभूतात्मकत्वांगीकारादितिभावः । अव्यक्तेद्व्यणुकोपादानकत्वादव्यक्तत्वोपचारइत्यतआह ॥ **नचबाधकमिति** ॥ [३४३।१५] **उपपादयिष्यतइति** । उत्क्रांतिगत्यागतीनामितिसूत्रकृतोपपादयिष्यतेऽग्रेतनपादइतिभावः ॥ [३४३।१७] **षष्ठभागएवेति** । परमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकत्रयेणत्र्यणुकस्यारब्धतयात्र्यणुकपरिमाणस्यपरमाणुपरिमाणात्षड्गुणाधिक्येनत्र्यणुकपरिमाणात्परमाणुपरिमाणंषष्ठभागएवापकृष्यतइत्युक्तं ॥ [३४३।१८] **तदसिद्धाविति** । त्र्यणुकपरिमाणात्षष्ठभागएवापकृष्यतेपरिमाणमित्यस्यासिद्धावित्यर्थः । विवक्षितार्थेपरमाणुरूपार्थइतिभावः । तदेवाह ॥ **अस्मादिति** । तदयमर्थइत्यादिनापूर्ववाद्युक्तानुमाने दृष्टांतस्यसाध्यहीनताबाधोक्तिपरिहारत्वेननमहत्तत्वस्यापीत्यादिमूलंव्याख्याय तथेत्यादिवाक्यमनुमानंविवक्षितार्थासाधकमित्येतदुक्तिपरतयाव्याख्यातमधुनान्यथापिव्याचष्टे ॥ [३४३।१०] **यद्वेति** ॥ **अनेनेति** । तथाणोश्चेत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । **समर्थितमिति** । नमहत्त्वस्यापिविश्रमइत्यादिनाह्यधस्तनग्रंथेनेतिभावः । तत्तात्पर्यंसंग्रहेणानुवदति ॥ **तावदित्यादिना** । तथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ॥ [३४३।११] **तथेति** । एतस्यार्थस्तद्दृष्टांतेनेति । अणोरित्यस्याणुत्वपरिमाणापकर्षस्येतिपूर्ववदर्थोध्येयः ॥

एतावद्भागतेति । त्र्यणुकपरिमाणात्षष्ठभागतेत्यर्थः ॥ [३४३।१२] **द्वितीयमिति** । किंवाक्वचिद्द्रव्येवृत्तिरित्यादिनोक्तपक्षमित्यर्थः । तर्हिमास्तुपर्यवसितिरित्यतआह ॥ [३४३।१७] **भवितव्यंचेति** ॥ [३४३।१८] **तदनेनेति** । नावसाययितुंशक्यइत्यंतेनेत्यर्थः । तत्पक्षेत्र्यणुकपरिमाणापेक्षयाषष्ठभागपरिमाणेऽवसानांगीकारात्तस्यचाशक्यतयापरमाणुमहत्वस्याप्यापत्तेरितिभावः । तर्ह्यनंतत्वंत्यज्यतां एवंचन विरोधइत्याशंकामनूद्यनिराह ॥ **यदिचेति** । अवधीर्यतिरस्कृत्येत्यर्थः ॥ [३४३।१९] **नसिसाधयिषितेति** । त्र्यणुकषष्ठभागपरिमाणद्रव्यासिद्धेरितिभावः ॥ [३४३।२३] **तदभावादिति** । आधिक्यन्यूनतासाधारणस्यातिशयस्याभावादित्यर्थः ॥ **शब्दसाम्येति** । निरतिशयमितिशब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः । अन्यथागोत्वेनपृथिव्याअपिशृंगित्वानुमानापत्तेरितिभावः ॥ [३४३।२४] **उभयावधिमन्नभवतीति** । आकाशपरिमाणस्योत्तरावधिमत्त्वाभावेपिपूर्वावधिमत्त्वेनोभयावधिमत्त्वंयथानास्तितथात्र्यणुकावयवावयवपरमाणुपरिमाणमप्युभयावधिमन्नेत्युक्तौउत्तरावधिमत्त्वेनतदभावेनसाध्यपर्यवसानेबाध्यात्पूर्वावधिमत्त्वाभावेनैवसाध्यपर्यवसानमितिपरमाणोरणुत्वमात्रमेवसिध्यति । नमहत्वमपीतीष्टसिद्धिरितिभावः ॥ [३४३।२५] **वक्ष्यमाणत्वेनेति** । रूपस्पर्शादिहेतुभ्यःपरमाणोरनित्यतेत्यादावितिभावः । परिमाणकाष्ठात्वमेवपक्षदृष्टांतयोरनुगतोहेतुरस्त्वित्यतआह ॥ **परिमाणकाष्ठात्वस्यचेति** । परिमाणतारतम्यकाष्ठत्वस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवंतारतम्यस्थिताइत्यादावुक्तेपरमाणुगतपरिमाणोत्कर्षापकर्षरूपप्रमेयेविरोधितयायथामहत्त्वेत्यादिनाशंकितमनुमानंनमहत्त्वस्येत्यादिनासाध्यवैकल्यबाधप्रीतपक्षापसिद्धांतार्थांतरत्वहेत्वभावसाध्याविशिष्टत्वदोषैर्निरस्यसर्वस्याणुत्वमहत्त्वेपुरुषापेक्षयाप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वेचोपपाद्यमहद्दीर्घवद्वेतिसूत्राभिमतंप्रागुक्तानुमा

नचतुष्टयंसमर्थितं । तत्रप्रागुक्तसाध्यवैकल्यबाधयोःप्रपंचनपरःकेवलंसाक्षीत्यादिरतोनाणुत्वेत्यंतउत्तरोग्रंथइतिभावेनावता
रयति ॥ [३४३।२६]परिमाणेति ॥ [३४४।२]आकाशउच्यतइति । अत्रसर्वत्राकाशपदेनाव्याकृताकाशोग्राह्यः । नांतवानितिनसमास
इतिभावेनार्थमाह ॥ अनवधिकपरिमाणोत्कर्षवानिति ॥ [३४४।३]उपपादितमिति । कालोहिसाक्षिप्रत्यक्षःसुषुप्तौच
प्रतीतितइत्यादिनानुमानिकपादइतिभावः ॥ [३४४।४]इत्युक्तमिति । तथानंत्यमणावपीत्यत्रेतिभावः । द्वयोरितिसप्तमीत्यु
पेत्याह ॥ कालेगगनेचेति । अणोश्चेत्यस्यव्याख्यापरिमाणेत्यादि ॥ [३४४।७]एवमुक्तमिति । परमाणुगतपरिमाणादपकृष्टप
रिमाणसद्भावोनास्तीत्येवंसाक्षान्नह्युक्तंपूर्ववादिनेत्यर्थः । यथामहत्त्वविश्रांतिस्तथाणुत्वस्यचेतिमूलानुरोधादाह ॥ किंतु
परिमाणेत्यादि । तारतम्येनेत्येतत्सामानाधिकरण्यादाह ॥ [३४४।१७]तृतीयार्थेतसिरिति । प्रतियोगेपंचम्यास्तसिरितिसूत्रेआ
द्यादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तत्वात्आद्यादेराकृतिगणत्वादत्रतृतीयार्थेतसिरित्यर्थः ॥ [३४४।१८]तारतम्येनानुमानेनेति । तारत
म्यत्वहेतुनेत्यर्थः । अस्माकंसिद्धांतिनामित्यर्थः ॥ [३४४।२१]इतिवक्तव्यमिति । परिमाणोत्कर्षानंत्यंब्रुवतेतिभावः ॥ सएवेति ।
साक्ष्येवेत्यर्थः ॥ [३४४।२२]सएषोनंतइत्यादेरिति । आकाशइतिहोवाचेतिप्रकृतमाकाशमेतच्छब्देनपरामृश्यसएषपरोवरीयानुद्गीथः
सएषोनंतइतितस्यानंत्योक्तेरितिभावः । आकाशस्तल्लिंगादित्यत्राकाशस्यविष्णुत्वोक्तावपिवैशेषिकादिभिस्तथात्वानंगीकारात्तै
रेवात्रसाक्षिसिद्धत्वेविवदमानैरागमसिद्धत्वशंकनात्तन्मतानुरोधेनैतद्वाक्योक्तिरित्यदोषः । आदिपदेनानंताकाशवत्पश्यन्नि
त्यादिसंग्रहः । ननुकेवलंसाक्षिमानेनेत्यत्रसाक्ष्यन्यमानाप्रवृत्तेरुक्तत्वादिहागमादपिपरिमाणोत्कर्षापकर्षसिद्धिःकथमुपेयतेइ

त्यतोभ्युपेत्यवादोयमितिभावेनाह ॥ [३४४।२३] एतदुक्तंभवतीति ॥ [३४४।२५] अनंतशब्दोहीति । सएषोनंतइत्यादौस्थितइतिज्ञेयं ॥
॥ छ ॥ साक्षिपरिमाणोत्कर्षापकर्षसिद्धिः ॥ छ ॥ साक्ष्यवगतोपिनसत्यइतिप्राग्विकल्पितद्वितीयकल्पंविवृण्वन्नेवावतारयति ।
[३४४।२६] परिमाणोत्कर्षवदित्यादिना अतिप्रसंगादितिद्वितीयंनिराकरोतीत्यंतेन । शुक्तिरूप्यादेरपिसत्यत्वापत्तिरूपातिप्रसं
गादित्यर्थः । प्रागणुत्वासिद्धेरेवशंकनादाह ॥ [३४५।२] अत्रमहत्त्वग्रहणमिति । अस्फुटत्वादाह ॥ इदमुक्तंभवतीति । एवंत
र्हिप्रागुक्तातिप्रसंगस्यकागतिरित्यतआह ॥ [३४५।१५] अतिप्रसंगस्त्विति । शुक्तिरूप्यादेर्बाधकभावादितिवैषम्यमितिभावः ॥
[३४५।१५] अवच्छेदाभावएवेति । परिच्छेदाभावएवेत्यर्थः ॥ [३४५।१७] यथोक्तमिति । गणकैरुक्तमित्यर्थः ॥ छ ॥ कालाकाशयोःप
रिमाणोत्कर्षापकर्षयोराविश्रांतिसमर्थनं ॥ छ ॥ [३४५।२१] तदागमेनेति । परिमाणोत्कर्षापकर्षानंत्यमित्यर्थः ॥ [३४५।२३] व्यवस्थितमिति ।
अणुपदेनपरमाणुलक्षणमेवद्रव्यंग्राह्यं महच्छब्देनचगगनमेवेतिननियमइत्यर्थः । इत्युक्तयोःश्रुतावुक्तयोरीशरूपयोरपिश्रौता
भ्यांअणोर्महतइतिशब्दाभ्यांगृहीतत्वादित्यर्थः ॥ [३४६।१] यथाचैतत्तथावक्ष्यतइति । महतोल्पत्वमपिहीत्यादावप्यनवधिकपरि
माणोत्कर्षापकर्षवत्त्वोक्त्याभगवत्यपितद्व्यक्तीभविष्यतीतिभावः ॥ [३४६।३] अनवच्छिन्नसत्ताकत्वमिति । त्रिकालसत्त्वमित्यर्थः ।
अन्यायत्वंव्यनक्ति ॥ [३४६।५] निरर्थकेति । समाधत्तेउच्यतइति । व्यवस्थितेसति । पूर्वप्रमितेसतीत्यर्थः ॥ [३४६।८] परिमाणानंत्ये
पीति । तत्रापियुगपदेवोभयप्राप्त्यान्यतरमात्रग्रहणेबीजाभावादुत्कर्षापकर्षोभयानंत्यग्रहइत्यर्थः ॥ [३४६।९] अर्थःस्यादिति ।
अनंतशब्दस्येतियोज्यं ॥ नस्यादिति । अर्थइत्यनुवृत्तिः । वक्ष्यमाणमूलानुरोधेनपूर्वविकल्पेकिमल्पाएवगुणाइतिगुणाः

पूर्वनिर्दिष्टाः । उत्तरविकल्पेतुमहागुणस्यचेतिपश्चान्निर्दिष्टाः । मूलेप्येवंनिर्देशस्यगुणकालयोर्यथेष्टमुपादानंप्राथम्यनिरासार्थमितिस्वयमेवगातिंवक्ष्यति । गुणाद्यल्पत्वस्यसर्वकालगतस्येत्युत्तरग्रंथेऽभ्युपगतेःकथमत्रनमानगमित्यप्रामाणिकतोक्तिरित्यतआह ॥ [३४६।१२] गूढाभिसंधेरिति । अल्पमात्रगुणवत्त्वंअल्पकालमात्रसत्त्वंनेत्यभिप्रायोगूढइत्यर्थः । सतुतावत्त्वमेवनैवस्यादित्युत्तरत्रव्यक्तीभविष्यतीतिभावः । इयंप्रतिज्ञाचेद्धेतुःक्वेत्यतआह ॥ हेतुमिति । देशेप्येतन्ननोमतमित्यत्रापादकाभावादितिहेतुंवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ [३४६।१३] यथेष्टमुपादानमिति । नैवगुणाल्पत्वमितिसार्धश्लोकेक्वचित्पूर्वंगुणानामुक्तिःक्वचित्कालस्यपूर्वमुक्तिःअनंतशब्दार्थतयाप्राथम्येनैकस्यप्रतीतिनिरासार्थमित्यर्थः । तस्यापिकिंफलमित्यतआह ॥ [३४६।१४] तेनोक्तेति । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वविवरणपरेणनिरर्थकशब्दप्रयोगेत्यादिग्रंथेनोक्तकल्पनागौरवेत्यर्थः । भावानवगमादाह ॥ [३४६।१६] एतदुक्तंभवतीति ॥ [३४६।१७] एतदापाद्यतइति । अल्पत्वमेवेत्येतदित्यर्थः ॥ [३४६।१८] इत्युक्तत्वादिति ॥ ईशस्यानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षत्वेश्रुतिद्वयोक्तिः ॥ ७ ॥ [३४६।१९] क्वाप्यनुक्तत्वादिति । अक्षरनयेऽन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्रेश्वरेणुत्वमहत्त्वयोरुक्तावपितयोरनवधिकत्वस्यतत्रानुक्तिरितिभावेनपूर्वमीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टेत्याद्युक्तिः । अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तमित्यस्यापिव्योमवदित्येतत्प्रपंचनरूपत्वादितिभावः । ननुमहद्दीर्घवद्वेतिसूत्रेह्रस्वत्वपारमांडिल्याभ्यामपिपरिमाणोत्पत्तिंब्रुवतासूत्रकृतापरिमाणावांतरजातेरपाकरणेवैजात्यनिरसनपूर्वंसर्वपरिमाणानांसाजात्यसूचनेनत्र्यणुकादिगतपरिमाणस्येवपरमाण्वादिगतपरिमाणस्याप्यणुत्वमहत्त्वयोराक्षेपिकयोःसूचनादित्यतआह ॥ महद्दीर्घवद्वेतिसूत्रस्येति । वैजात्यमित्युपेत्यैवह्रस्वत्वपारिमांडिल्या

भ्यांविजातीयाभ्यामपिमहत्त्वंदीर्घत्वंजायते । यथापरमाण्वादिगतद्वित्वत्रित्वसंख्यायाद्व्यणुकादौपरिमाणजन्मोपेयते । प्रशिथिलावयवसंयोगरूपप्रचयात्तूलपिंडादिपरिमाणजन्मांगीक्रियतेतथेत्येवमुपपादनेनेत्यर्थः ॥ [३४६।२०] व्यधिकरणयोरिति । गगनादावेवानवच्छिन्नोत्कर्षःपरमाणुष्वेवतादृशपरिमाणापकर्षइत्युपपादनेनेत्यर्थः । व्योमदृष्टांतीकृत्येत्यत्रव्योमेतिभिन्नंपदंद्वितीयांतं ॥ [३४६।२१] सूत्रखंडेनेति । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेतिलिंगपादीयसूत्रांशेनेत्यर्थः । कालाकाशबुद्ध्याह ॥ [३४६।२३] साक्षिणेति । आकाशेश्वराभिप्रायेणाह ॥ आगमेनचेति । सएषोनंतःअणोरणीयान्सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्याद्यागमेनेत्यर्थः ॥ इतिचेति । सर्वत्रापीत्यनंतरंसंस्थानमितिचानुवर्ततइत्यर्थः॥ [३४६।२४] सर्वगतत्वमिति । यद्यपिपरेणावृत्तिमत्त्वमेवाभ्युपेतं(तथापि)विभुत्वांगीकारात् । विभुत्वस्यचसर्वगतत्वेनविनानुपपत्तेरेवमुक्तं । अतएवतत्तथैवव्यनक्ति ॥ [३४६।२५] सर्वगतत्वंचेति । किंतावताप्रकृतइत्यतआह ॥ [३४७।४] एवंचकालादीनामिति ॥ [३४७।६] इत्येववाद्रष्टव्यमिति । महत्त्वविपर्ययेपिबाधकोक्तिपरतयाद्रष्टव्यमित्यर्थः । तथाचतत्रबाधकानुक्तिरसिद्धेतिभावः । नन्वेवमापाद्यमात्रलाभेपिआपादकस्यालाभइत्यतस्तदपियोज्यमितिभावेनतदर्थमाह ॥ नहिपरममहत्त्वाभावइति ॥ तथाचाहेति । तार्किकइत्यर्थः । शंकते ॥ अल्पाल्पतरेति । पर्यवसितस्यपरमाण्वादेरिवाल्पदेशेकृत्स्नस्वरूपेणवर्तमानस्येत्यर्थः॥ [३४७।७] समुदितरूपमिति । माषराश्यादिवाद्भिन्नांशोपेतसमुदायरूपंनेत्यर्थः ॥ [३४७।८] अश्नुवीतेति । प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ एकमेवेति । अत्यंताभेदोपेतानंतांशयुक्तमेकव्यक्तिरूपमेवेत्यर्थः ॥ [३४७।९] सांशत्वेनेति । भिन्नाभिन्नांशवत्त्वेनेत्यर्थः । सर्वत्राप्यवस्थानंगगनादेर्नस्यादित्यस्येष्टापादनरूपत्वात्तर्काभासोयमितिशंकते ॥ न

नुचेति।सर्वमूर्तसंयोगोपितत्तन्मूर्तपरिमाणेसत्येवस्यादित्यतआह॥[३४७।१०] संयोगश्चेति। यदिसर्वगतत्वंनामसर्वमूर्तसंयोगित्वंनतुसर्वत्र संस्थानमितिमन्यसेभवतुतावदेवतुष्यतुभवान्दुर्जनस्तावतापिमहत्त्ववत्यपिगगनेऽनवधिकपरिमाणापकर्षोपिसिध्यत्येव।मूर्तंनामेयत्तावच्छिन्नपरिमाणोपेतद्रव्यं।एवंचतत्तन्मूर्तपरिमाणतुल्यपरिमाणवत्त्वेसत्येवतत्तन्मूर्तसंयोगित्वंनान्यथेतिभावेननिराह॥ [३४७।११] मैवमिति।यदत्रोक्तंतत्तद्रूपपरिमाणाभावेपिसंयोगोभवत्येवनहिघटोगगनेनेत्यादि।तत्रघटोनमहत्परिमाणेनगगनेनसंयुज्यतेकिंतुघटपरिमाणतुल्यपरिमाणेनैवगगनेनातोनव्यभिचारइतिभावेनाह॥ सर्वपरिमाणानामपीति।सर्वमूर्तपरिमाणतुल्यपरिमाणानामित्यर्थः। यदपिनापिपरमाणुनेतिव्यभिचारांतरचोदनंतदपिनेत्याह॥ [३४६।१२] परमाणुनाचेति॥घटांशस्यैवेति। तस्यचपरमाणुपरिमाणतुल्यपरिमाणत्वमेवेतिनसोपिव्यभिचारइतिभावः।नन्वेवंघटस्याप्यनवधिकापकर्षसिद्धिर्गगनवदितिचोद्यंतुघटांशानांभिन्नत्वात्तस्यसांशत्वेनेतिपूर्वग्रंथएवनिरस्तमितिभावः। सर्वपरिमाणानामित्यादिनोक्तंप्रमेयद्वयंव्यनक्ति ॥ तथाहीत्यादिनापरमाणुतेत्यंतेन॥[३४७।१३] व्यवस्थयेति ।सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमांशेषुतत्तदनुरूपापकृष्टपरिमाणानिस्थूलतरस्थूलतमांशेषुतत्तदनुगुणोत्कर्षपरिमाणानीत्येवंव्यवस्थयेत्यर्थः।घटांशएवेतिसप्तमी।सचांशोघटाद्भिन्नइतिभावः॥ [३४७।१५] अन्यथेति।अंशानामाकाशात्मकत्वाभावइत्यर्थः।अभेदेह्याकाशसंयोगस्तदंशेवर्ततइतिप्रदेशवृत्तित्वंलभ्यते। भेदेत्वंशेवर्तमानःसंयोगोनाकाशसंयोगःकिंत्वंशसंयोगएव आकाशधर्मिकःसंयोगःआकाशात्मकेतत्प्रदेशेवर्ततइत्युक्तौतुनव्याघातः आकाशधर्मिकःसंयोगःआकाशभिन्नांशधर्मिकःइत्यस्यैवव्याघातादित्यर्थः। अंशसंयोगस्याकाशसंयोगानात्मकत्वात्तदनात्मकेतद्व्यवहारस्यव्याहतेरितिभावः॥ [३४७।१६] त्रयइति।

कालाकाशेश्वरेष्वित्यर्थः ॥ [३४७।१९] अनुमानदूषणेति । तारतम्यस्थितायस्मादित्यत्रोक्तेपरमाणुगतपरिमाणाणुत्वमहत्त्वरूपेप्रमेयेवि
रोधितयायथामहत्त्वेत्यादिनाशंकितानुमानस्यदूषणयोःसाध्यवैकल्यबाधयोःनमहत्त्वस्यापिविश्रमइत्यादिनोक्तयोरुपसंहारो
यमित्यर्थः । मूलेतच्चेतिचोवधारणेभिन्नक्रमइत्युपेत्याह ॥ [३४७।२०] ब्रह्मैवेति । तदित्यनुवादेनार्थमाह ॥ तत् अनंतमिति । अनंत
त्वस्यांतरूपप्रतियोग्यपेक्षत्वात्परानपेक्षयेतिकथमुक्तमित्यतआह ॥ [३४७।२१] अपराधीनत्वेति । गुणादीत्यादिपदेनाक्रियाविग्रहयो
र्ग्रहः ॥ [३४७।२२] यथोक्तमिति । द्वितीयेगीताभाष्येउक्तमित्यर्थः ॥ [३४७।२३] पक्षांतरमन्वाचिनोतीति । चशब्दस्यहिचत्वारोर्थाः । इत
रेतरयोगसमाहारसमुच्चयान्वाचयाइति। तत्रान्वाचयोनामभिक्षामटगांचानयेत्यत्रभिक्षाटनसमयेगौर्दृष्टाचेदानय नचेन्मास्त्वि
त्येवंरूपः । तथाचसदानंत्ययुतमित्युक्त्याकालतोप्यानंत्यस्यलाभेनक्षणलवादिमात्रव्यावर्तकत्वेनपरममहन्मात्राव्यावर्तकत्वा
दन्वाचिनोतीत्युक्तं । यद्वानन्याधीनानंत्यलक्षणमितिपक्षेदेशकालगुणादिभिरानंत्यमितिपक्षेचनक्वाप्यतिव्याप्तिशंका । किंतु
प्रकरणप्राप्तोभयविधपरिमाणानंत्यमात्रमनंतशब्दार्थइतिपक्षेक्षणादावतिव्याप्तिशंकायांसदेतिविशेषणमन्वेतीत्यर्थः । काला
दावतिव्याप्तिशंकातुप्रागुक्तरीत्याद्वेधानिरसनीयेतिभावः ॥ साक्षिणेतिवक्तुमिति । अतःसर्वपदार्थानामित्यादिग्रंथेव
क्तुमित्यर्थः ॥ [३४७।२६] इतिवदंतइति । यदिनोसाक्षिगम्यंतदित्येतदवतारिकायांकृतविकल्पेषुसाक्षीनामप्रमाणमेवनास्तीत्यवशि
ष्टतृतीयंपक्षंवदतइत्यर्थः ॥ बाधकंतावदिति । स्वयंभातइतिवक्ष्यमाणसाधकापेक्षयातावच्छब्दः ॥ [३४८।२] नचैतदिति । प्रामा
ण्यादेर्ग्रहणमित्यर्थः ॥ [३४८।३] घटवदितीति । अनुमानेनेत्यन्वयः । सामान्यानुमानेनेत्यर्थः ॥ [३४८।४] प्रसंगसूचितेनेति । यदिसा

क्षीत्यादिनोक्तेनप्रामाण्यादेर्ग्रहणव्यवहारयोर्विलोपरूपातिप्रसंगेनसूचितेनेत्यर्थः । नन्वनेनानुमानेनसिद्ध(स्य)प्रामाण्य(स्य)प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वसंभवात्साक्षिसिद्धिः कुतइत्यतआह ॥ [३४८।४]प्रसक्तेति । यथान्यायमतेगगनादिसिद्धिःसामान्यविशेषाभ्यांतथेतिभावः ॥ वक्ष्यमाणेति । प्रामाण्यविषयेप्रसक्तस्यानुमानस्यानवस्थान्यथाभवेदितिवक्ष्यमाणविपक्षबाधकन्यायेनेत्यर्थः । सुखादिविषयेचइच्छाज्ञानंसुखंदुःखंभयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धानकश्चिद्धितत्रसंशयवान्कचित् । यत्कचिद्व्यभिचारिस्याद्दर्शनंमानसंहितदित्यादिनाज्ञानपादेवक्ष्यमाणसंशया(द्य)भावादिरूपन्यायेनप्रसक्तमानसप्रत्यक्षादेःप्रतिषेधश्चभविष्यतीत्यर्थः । साक्षिसिद्धावपितन्मानत्वंकेनसिद्ध्येदित्यतआह ॥ धर्मीति । अक्षजादेर्मानत्वंसप्राणकंवस्तुत्वादितिसामान्यानुमानरूपेणपरिशेषसहितेनसाक्षिरूपधर्मिग्राहकेणप्रमाणेनेत्यर्थः । अपरिचित(प्र)देशाभिप्रायेणाह ॥ [३४८।५]प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । फलवत्प्रवृत्तिजनकज्ञानेनेत्यर्थः । अभ्यासदशापन्नाभिप्रायेणाह ॥ [३४८।६]तज्जातीयत्वेनेति । समर्थप्रवृत्तिजनकज्ञानजातीयत्वेनेत्यर्थः । अन्यथेत्यनुवादः । साक्षीत्यादिव्याख्या ॥ [३४८।९]पदार्थत्वादिति । गुणक्रियादेरपिसभागत्वान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ धर्मिग्राहकेति । प्रत्यक्षसिद्धंत्र्यणुकंस्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धंकार्यत्वाद्घटवदितिद्व्यणुकसिद्धौतदपिपक्षीकृत्यैवंसाधनेसिध्यन्नित्यनिरवयवत्वेनैवसिध्यति । अन्यथानवस्थास्यात् । अतस्तद्विरोधइतिभावः । यद्वापरिमाणापकर्षतारतम्यंक्कचिद्विश्रांतंपरिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदित्याद्यनुमानेनपरिमाणापकर्षस्यक्कचिद्विश्रांतिसिद्धौयत्रेदंविश्रांतंसपरमाणुरितिप्रागुक्तधर्मिग्राहकेत्यर्थः॥[३४८।१०]उक्तत्वादिति ।केवलंसाक्षिमानेनकालोदेशोपिनांतवानितिग्रंथव्याख्यावसरेउक्तत्वादित्यर्थः॥

[३४८।११]सभागत्वमात्रइति । परमाणुस्वरूपेविप्रतिपत्तिंनिराहमात्रपदेन । तथाचनाश्रयासिद्धिरितिभावः । पदार्थत्वादित्यनुमानस्यप्रागुक्तेराह ॥ अनुमानांतरमिति । सप्तम्यन्वयायशेषमाह ॥ स्थितैर्द्रव्यैरिति । युगपद्दशमूर्तसंयोगित्वादित्यत्रवस्तुमात्रेपिदशभागसत्वेनविपक्षाभावेनविशेषणानांव्यभिचारावारकत्वेप्यप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वमस्तीतितदुक्तिः । संयोगमात्रस्यसांशत्वेनैवोपपत्त्योक्तसाध्येऽप्रयोजकत्वात्क्रमेणैकस्मिन्नपिदशमूर्तसंयोगसंभवादप्रयोजकत्वानुपपत्तयेयुगपदित्युक्तिः । एवंदशेत्यस्यापिकृत्यंध्येयं ।एकस्मिन्नप्यंशेकालाकाशप्रकृत्यकारादिवर्णरूपदशामूर्तसंयोगसंभवान्मूर्तेत्युक्तिः । ननुसंयोगित्वस्यद्रव्यत्वावच्छेदेनैवज्ञेयतयाप्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवादव्यभिचाराच्चतदेवहेतुरस्त्वितिशंकते ॥ [३४८।१४]ननुद्रव्यत्वेनैवेति ॥ किंसंयोगित्वेनेति । तथाचतदनुबंधित्वाद्युगपद्दशमूर्तेत्यपिव्यर्थमितिभावः॥ [३४८।१५]कारणाकारणेति । एवंहिप्रक्रियाअन्यतरकर्मजउभयकर्मजस्संयोगजश्चेतित्रिविधोहिसंयोगः । तत्रपार्थिवपरमाणुःपूर्वविजातीयाप्यपरमाणुनासंयुक्तोभवति । पश्चात्सजातीयपार्थिवपरमाण्वंतरेणसंयुज्यमानःपार्थिवद्व्यणुकमारभतेतदैवद्व्यणुकेनतत्कारणपार्थिवपरमाणुनाप्राक्संयुक्तःआप्यपरमाणुःसंयुज्यते । सचपार्थिवद्व्यणुकाप्यपरमाण्वोःकार्याकार्यसंयोगःपार्थिवपरमाण्वाप्यपरमाण्वोस्संयोगेनजायतइतिकारणाकारणसंसंयोगजःकार्याकार्यसंयोगजःहस्ततरुसंयोगजःकायतरुसंयोगोयथातथेत्येवंरूपायांप्रक्रियायामित्यर्थः । तावतादशभागवत्त्वंचनस्फुटमित्यतआह॥ [३४८।१६]पाषाणादीति।पाषाणादेःस्थूलावयवितयाद्विशोद्विशोनेकपरमाण्वारब्धानेकद्व्यणुकचतुरणुकाद्यवयवैरुत्पन्नत्वेनपाषाणादावनेकपरमाणुसत्त्वापरमाणुभिरित्युक्तं । ननुपाषाणादौतदवयवावयवपरंपरयास्थितानांपरमाणूनामेकत्रैव

परिमळ० सत्वमस्तुकुतःपरितोवस्थानमित्यतआह॥ [३४८।१७] नचमूर्तानामिति। तावतासंयोगित्वेभागाःकुतइत्यतआह॥प्रदेशवर्तिनश्चेति। अ.२पा.२
॥१०१॥ साक्षिणिविप्रतिपन्नंप्रत्याह ॥ [३४८।१८] घटादाविति । परमाणुगतसंयोगाःतत्प्रदेशवर्तिनःसंयोगत्वाद्धटनिष्ठसंयोगवदित्यनुमानाच्चे
त्यर्थः । नसंयुज्येतेतीत्यत्रेतिशब्दस्येतिहेतूच्छित्तिरूपविपक्षेबाधकसूचनार्थमितिपूर्वेणान्वयः । नन्वंशिसंयोगस्यांशगत्वेऽन्य अधि.६
निष्ठत्वाविशेषात्पटसंयोगोघटेपिस्यादंशगतोपितदंशेसोपितदंशइत्यनवस्था(यांसं)यामंशिसंयोगस्यक्वाप्यवस्थानमेवनस्यादि
त्यतआह ॥ [३४८।२०] वक्ष्यंतेचैतदिति । अंशांशिनोरभेदेनत्वंशसंयोगएवहीत्यादिग्रंथइतिभावः ॥ कथमिदमिति । अविभाग
इतीदंवाक्यंकथंव्याख्यायतइत्यर्थः । संभावितपक्षानुट्टंक्यनिराह ॥ [३४८।२४] सर्वथेत्यादिना । (असं[३४८।२५]भवादिति) द्रव्यस्यैव
विभागगुणाश्रयत्वादितिभावः ॥ मेरुमंदरयोरपीति । तयोःकदापिसंयोगाभावेनविभागरूपगुणस्यापितयोरन्योन्यनिरू
पितस्यकदाप्यभावादितिभावः ॥ [३४८।२६] अवयवेति । अवयवनिरूपितेविभागइत्यर्थः ॥ तेषांवि[३४९।१]भागइति ।पार्थक्यमित्यर्थः।
अत्रगगनेऽनतिव्याप्तयेविभिन्नावयवेषुसत्स्वपीत्युक्तिः । अवय(वना)वानाशान्नष्टेअवयविन्यनतिव्याप्तयेतेषांविभागोनकदा
पिभवितुमर्हतीतियोग्यताभावउक्तः । तत्रसजातीयेऽवयव्यंतरेअवयवविभागदर्शनरूपयोग्यतासत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः।
नचावयवभेदेनस्यादेवह्यनवस्थितिरितिगीतातात्पर्योक्तेर्नित्यपरमाणावपिअवयवभेदोस्त्येवेतिकेचिद्व्याचक्षते । अन्येतुन्याय
मतेगगनेपिसावयवत्वेविवादादवयवेषुसत्स्वित्येतावतागगनादावनतिव्याप्तेर्विभिन्नेतिस्वरूपकथनं । न्यायमतेभेदप्रतिनिधि ॥३०४॥
विशेषानभ्युपगमादवयवानामवयविनाभेदाभावेनिरवयवमेवेतिप्राप्तमितितदीयशंकापनुत्तयेऽवयवसत्वस्फुटीकरणाय(वि)

भिन्नेत्युक्तमितिपररीत्यैवेदंलक्षणंपरंप्रत्युक्तमतएवलक्षणांतरमितिव्याचक्षते । वस्तुतस्तुविभिन्नावयवेष्वित्यस्यावयविनाभिन्ने ष्वितिनार्थः । किंत्वेकैकोप्यवयवःस्वांतर्भेदयुक्तःसखंडोनत्वखंडइत्यर्थः । तथाचविभिन्नेषुसखंडेषुअनेकांशोपेतेष्ववयवेष्वि तिफलितार्थः ॥ सूचितत्वा[३४१।२]दिति । अवयवानामारंभकत्वेपूर्वपूर्वावयवारंभानंतरमेवोत्तरोत्तरावयवारंभनियमेनप्रकृतपर माणुलक्षणावयव्यारंभस्यवाच्यतयापूर्वपूर्वासिध्यापरमाण्वाख्यावयव्यसिद्धेर्मूलक्षयकारीस्यात् । नचैवमारंभकावयवानांका र्यदशान्यदशायांविभक्तत्वादिहचाविभागइतिकदापिविभागाभावोक्त्यानारंभकत्वसूचनेनवाकदाप्यवयवविभागाभावोक्त्या परमाणोरकार्यत्वनित्यत्वयोःसूचनेनवाप्रकृतपरमाण्वाख्यवस्तूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबंधकत्वसूचनादितिभावः । नचानवयवंवस्तुक्व चित्स्यान्मानगोचरमितिगीतातात्पर्योक्त्यासर्वंसावयवमित्युपेत्यस्वमतसाधारण्येनलक्षणांतरमाह ॥ यद्वेति केचित् । अन्ये तुयतःपरमाणुर्नास्तिसपरमाणुरितिपरनिर्वचनमनुसृत्यलक्षणांतरं यद्वेतिवदंति ॥ विभज्यतइति । विपूर्वस्यभंजोआमर्दनइ त्यस्यकर्मणिघञित्युक्तंभवति । न(न्वेवंय)न्वयंयतोविभिन्नंनास्तिसपरमाणुरितिप्राप्तं तथाचासंभवइत्यतोविवक्षितमाह ॥ [३४५।३]यतइति। यतःस्वावयवंविनापकृष्टपरिमाणंवस्तुनास्तिसपरमाणुरित्युक्तावन्यावयवस्याप्यपकृष्टस्यसत्त्वेनासंभवापत्तेस्तद्विवर णंकृतंस्वतंत्रेति । तस्यापिफलितार्थःअनवयवरूपमिति । अवयवानात्मकमित्यर्थः । तथाचयतःअवयवानात्मकमपकृष्टपरि माणमचेतनंवस्तुनास्तिसपरमाणुरितिनिष्कृष्टार्थः । प्रकरणबलादचेतनमितिलाभान्नेशरूपमादायासंभवशंकाकार्या ॥ ७ ॥ पदार्थत्वसंयोगित्वाभ्यांपरमाणोःसांशत्वसाधनेव्याघातनिरासः ॥ ७ ॥ मूलोक्तमुपलक्षणंमत्वातर्कपराहतिमाशंक्यनिराह ॥

[३४९।१४]नन्वेवमित्यादिनैवमनेकमुदाहरणमित्यंतेन । अवयवेत्युक्त्याऽरंभकत्वभ्रांत्याशंकतइतिध्येयं ॥ [३४९।१५]अवयवानंत्येति ।
सर्षपमहीधरजनकावयवानामानंत्यसाम्यइत्यर्थः ॥ तयोरपीति । सर्षपमहीधरावयवयोरपीत्यर्थः ॥ [३४९।१७]तथाचेति । अनंता
वयवारब्धत्वइत्यर्थः । उभयत्रापितर्कद्वयेपि । व्याप्त्यभावइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ यदविश्रांतेति । तदीयभ्रांतिप्रकटनेनाद्य
तर्केआपादकाप्रयोजकत्वंचाह ॥ [३४९।१८]किंचेति ॥ कुतइति । नह्यस्माकमवयवपदेनारंभकमभिमतं । येनभ्रांतस्त्वमेवमापादनंकु
र्याः किंत्वनारंभकीभूतांशाएवारंभकावयवेभ्योऽन्येएवविवक्षिताः । अतएवमापादनेऽप्रयोजकत्वमेवप्राप्नोतीतिभावः । नन्व
विभागरूपपरमाणुपर्यंतमेवमारंभकत्वेपिपरमाणुद्व्यणुकादिवस्त्वंशानांभवदभिमतायववानामारंभकपरमाणुद्व्यणुकाद्यवयवत्वा
त्तद्वारातेषामप्यनंतानामारंभकत्वंप्राप्तमेवेतिशंक्यं ।व्याप्त्यभावेनासंमतेः ॥ आनंत्येतारतम्यसत्त्वाच्चेति ॥ [३४९।९]अतएवेति । अ
वयवपदेनारंभ(कान्यांशा)कांशानांविवक्षितत्वादेवेतिवाद्यतर्केणारब्धत्वस्यालाभादेवेतिवार्थः ॥ द्वितीयेति । तथाचसमप
रिमाणावित्युक्तद्वितीयप्रसंगस्यानंतावयवारब्धत्वरूपापादकासिद्धिरित्यर्थः ॥ एतेनेति । व्याप्त्यभावादित्युक्तत्वेनेत्यर्थः ।
तदेवव्यनक्ति ॥ [३४९।११]व्याप्त्यसिद्धेरिति । परमतेतादृशवस्तुनोऽभावेनदृष्टांताभावादितिभावः ॥ समसंख्येति । पर्वतारंभका
वयवापेक्षयासर्षपारंभकावयवानामल्पत्वेनसंख्यातारतम्यसत्वादितिभावः ॥ द्वितीयेत्विति । उतानुमानमितिपक्षइत्यर्थः
॥ [३४९।१३]संभूतानामिति । मिलितानामित्यर्थः । नन्वनेनैवहेतुनासर्षपमहीधरौनसंभूतानंतावयवावितिसाध्यतइत्यतआह ॥ त
दभावेति । गुणकर्मादिरस्तुदृष्टांतइत्यतआह ॥ [३४९।१४]गुणादाविति ॥ द्वितीयस्यत्विति । विमतावित्युक्तस्येत्यर्थः ॥ [३४९।१६]अतएव

वहीति । अवयवीहियावंतंदेशमवष्टभ्यवर्तमानोगम्यतेतावतिदेशेतदवयवानामवस्थानाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । यद्वाऽनंतानां
सर्षपाद्यवयवानामवस्थानार्थत्वादित्यर्थः । आकाशप्रकृत्यादिपरममहतामित्यर्थः । अथवावयवपरंपरावत्त्वमारब्धत्वेप्रयोज
कंनेत्यत्रज्ञापकमाह ॥ [३४९।१७]अतएवहीति । प्रागुक्ततर्कानुमानयोरप्रयोजकत्वेनाविश्रांतावयवपरंपरात्वस्यारब्ध(त्व)त्वासाधक
त्वादेवाकाशकालप्रकृत्यादीनांनित्यानामप्यनवधिकांशपरंपरामुपेत्याणुत्वमुक्तं । अन्यथाऽनादिनित्येषुकथमंशपरंपरामुपे
यादित्यर्थः ॥ [३४९।१८]साक्षात्सर्षपमहीधरारंभकाणामिति । परमाणुद्व्यणुकादिरूपाणामित्यर्थः ॥ अवयवेति । परमाण्वा
दिगतावयवपरंपरायाइत्यर्थः ॥ [३४९।२०]अपवर्गवशादिति । मोक्षवशादित्यर्थः । मुक्तानामानंत्यंसंसारिणामप्यानंत्यमस्तिप्र
त्येकंतदुभयानंत्यापेक्षयामिलिततदुभयानंत्यमधिकमित्येवमादिरूपेणानंत्यतारतम्यमित्यर्थः ॥ [३४९।२१]एवमनेकमिति । दिनपक्ष
माससंवत्सराद्यानंत्यंसप्तसमुद्रेष्वेकैकसमुद्रसैकतानंत्यमप्युदाहरणंध्येयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सुरेशोक्तपरिमाणासमवायिकारणप्र
क्रियाखंडनं ॥ ७ ॥ अन्यथाप्रतिपत्तिंद्व्यणुकादिकार्येविषयवैपरीत्येनांगीकारमित्यर्थः ॥ [३४९।२३]परमाणुकार्येति । परमाणुतःका
र्योत्पत्तावित्यर्थः ॥ [३४९।२४]इत्यादीति । त्र्यणुकोत्पत्तौत्रिभिरेवद्व्यणुकैःसजातीयैरेवेत्यादिग्रहः । एवंपरिष्कृत्यमूलंयोजयति ॥
तेषामित्यादिना ॥ [३५०।४]उक्तोत्तरमिति । परमाणोरपिसावयवत्वसमर्थनेनोक्तपरिहारमेतच्चोद्यमित्यर्थः । दोषांतरंचाह ॥
निरवयवत्वइति । तेनेतिमूलोक्ततात्पर्यंव्यनक्ति ॥ [३५०।८]स्यादेतदित्यादिना ॥ [३५०।९]तथाचेति । द्वयोरेवेतिनियमस्याप्रामाणि
कत्वेसतीत्यर्थः । फलितमाह ॥ बहूनामिति । एकैकस्यानेकस्यवाऽऽप्यादिपरमाणोरपीतियोज्यं । विजातीयानांपार्थिवा

दीनामित्यर्थः । मूलपदानियोजयति ॥ कारणगताइति ॥ अनियमवादिनेति । सिद्धांतिनेत्यर्थः ॥ ईष्यंतइति ।
किंचित्कार्यंद्वयोःपरमाण्वोःसंयोगादुपजायतइतिपूर्वमुक्तत्वादितिभावः । अस्तुकार्यद्रव्योत्पत्तिरपीत्यतआह ॥ समवायी
ति । मूलंसिद्धांतदिशायोजयितुंतेनेतिपरामर्शविषयमध्याहृत्यविशदयति ॥ यतःकारणान्येवकार्याकारेणोत्पद्यंतइ
ति ॥ तेनेति । कारणानामेवकार्याकारेणोत्पद्यमानत्वेनहेतुनेत्यर्थः ॥ व्यवहारेति । इयंपृथिवीइमाआपइत्यादिव्यवहारइ
त्यर्थः ॥ वैशेष्यादिति । मांसादिभौमंयथाशब्दमितरयोश्चेतिद्वितीयाध्यायांतिमाधिकरणेवैशेष्यात्तुतद्वादस्तद्वादइतिगुण
सूत्रं। पार्थिवादिशरीराणांपांचभौतिकत्वेपिपार्थिवशरीरमिदमाप्यमिदंतैजसमिदमित्येवंविशिष्यव्यवहारोवैशेष्यादाधिक्यात्।
यस्मिन्देहेयस्यभूतस्याधिक्यंतद्व्यवहारइतितदर्थः । तथाचतेनन्यायेनपरिहरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ संप्रतिपन्नसजातीया
रब्धकार्येति । अनियमवादिनाकदाचित्सजातीयैरप्यणुभिःकार्योदयस्वीकारादितिभावः ॥ सांख्यादीति । आदिप
देनविजातीयकारणारब्धलोष्ठादिदृष्टांतेनविजातीयारब्धत्वानुमानस्यतासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्याद्यागमस्यचग्रहः ।
परमतेद्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोःद्वित्वत्रित्वसंख्याजन्यत्वादाह ॥ आरंभकसंख्येति ॥ संततोत्पत्त्यादीति । आदि
पदेनैकस्मादपितंत्वादेःपटाद्युत्पत्तिप्रसंगअनुभवविरोधादिश्चग्राह्यः ॥ अनेनैवन्यायेनेति । एकस्यानारंभकत्वात्त्रित्वक
ल्पनेगौरवादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । नन्वनियमवादिनापिकदाचित्परमाणुद्वयारब्धंकार्यमुपेयते। तथाचतद्दृष्टांतेनविमतंस(र्वंप ॥३०६॥
माणुकार्यंप)र्वंद्व्यणुकंपरमाणुद्वयारब्धंपरमाणुकार्यत्वादितिसाध्यतइत्यतआह ॥ परमाणुद्वयारब्धेति ॥ अतिप्रसंगइ

ति । तंतुद्वयारब्धपटदृष्टांतेनबहुतंत्वारब्धपटेपितदनुमानप्रसंगइत्यर्थः ॥ ७ ॥ द्व्यणुकादिद्रव्यासमवायिकारणनिरासः ॥ ७ ॥
[३५०।२४] अनुमानंचेति । द्व्यणुकादिकार्यंद्वाभ्यामेवेत्यादिनियमशून्यकारणजन्यंकार्यद्रव्यत्वाल्लोष्ठादिवदित्यनुमानमित्यर्थः । तत्र विजातीयंजलंतेजश्चविसदृशंसिकतादिध्येयं ॥ [३५०।२५] आगमाश्चेति । तासांत्रिवृतंत्रिवृतमित्याद्याइत्यर्थः । सत्वादिगुणत्रयमेल नेनसृष्टिबोधकपुराणाद्यागमाश्चेत्यर्थः । तथा नित्यान्येतानिसौक्ष्म्येणहींद्रियाणितुसर्वशः । तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीय तइत्याद्युपचयबोधकागमाश्च तथाप्राणावाइदमग्रआसुः । तेभ्योभूतानिजज्ञिरइत्याद्याश्चेत्यर्थः ॥ तद्दर्शनमिति । लोष्ठादि दिकार्येषूक्तप्रकारदर्शनंसाक्षिदर्शनंतादृशागमदर्शनंचेत्यर्थः ॥ [३५१।११] तथाचोक्तमिति । नियमग्राहकतयापराभिमतंयदनुमानरूपं प्रमाणंतत्सर्वं द्वयोरेवतुसंयोगइतिकेनावसीयतइत्यादिसार्धश्लोकव्याख्यावसरएवाशंक्यनिरासाद्यथास्माकंनबाधकंतथोक्तमेवे त्यर्थः ॥ [३५१।१२] उपलक्षणमिति । प्रागुक्तानुमानागममित्यस्येत्यपिज्ञेयमितिभावः । अस्येत्यनुवादः। अनियमारंभस्येतिव्याख्या॥
[३५१।१३] अतिप्रसंगइति । बौद्धसांख्यादिकल्पनयापीश्वरादिप्रामाणिकार्थनिवारणप्रसंगइत्यर्थः ॥ [३५१।१४] श्रुत्यादीति । आदिपदेनतृ तीयस्कंधगतसप्तदशाध्यायादिसिद्धामितिगृह्यते ॥ [३५१।१५] अन्योन्यानपेक्षैवेति । तत्तत्परमाण्वादिभिरेवसजातीयैर्विजातीया मिश्रैर्वाय्वादिजन्मांगीकारादितिभावः ॥ व्युत्क्रमेणचेति । अनादिनित्येगगनेप्रथमंवायुसृष्टिः । पश्चात्तदाधारतयाजलस्य पश्चात्पृथिव्याः । पश्चात्तेजसइत्यभिहितेत्यर्थः ॥ भाक्तीति । आधारार्थकत्वेनामुख्यास्वीकृतेत्यर्थः ॥ [३५१।१८] तंतुपटयोरुत्पन्न स्येति ॥ व्यतिषिक्ततंतुपटोभयसमवायिकारणकतयातदुभयाधारतयेमौतंतुपटावित्युत्पन्नस्येत्यर्थः । द्वित्वंप्रतिपटगतैकत्व

मसमवायिकारणंनतुपटइतिद्वित्वसमवायिनिपटेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। शरीरात्मनोरित्यपिप्राग्वत् । शंकते॥ **समवायीति** ॥ **नचतथाप्रकृतइति** । किंतुपटःसमवायिकारणत्वेनापेक्षाबुद्धिश्चनिमित्तकारणतयाद्वित्वंप्रत्यवधृतसामर्थ्यइत्यर्थः ॥ **तथापीति** । पूर्वोक्तस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिपरिहारेपिव्याप्यबुद्ध्याविष्टानिष्टवस्तुविषयकबुद्धौधर्मेऽधर्मेऽतिव्याप्तिरित्याह ॥ **व्याप्येति** । धूमादिज्ञानस्यवह्न्यादिज्ञानंप्रतीत्यग्रेतनमाकृष्यते ॥ **विषयबुद्धेरिति** । स्रक्चंदनवनितादिसर्पवृश्चिकादिरूपविषयविषयकबुद्धेरित्यर्थः । व्याप्यबुद्धिविषयबुद्धिधर्माधर्माणांतत्कार्यभूतव्यापकबुद्धिसुखदुःखानांचात्मैवसमवायिकारणमितिव्याप्यबुद्ध्यादीनांस्वकार्यव्यापकबुद्ध्यादिकंप्रतिसमवायिकारणप्रत्यासन्नतयैवसामर्थ्यावधारणंनान्यथेत्येतद्व्यनक्ति ॥ **नह्यन्यगतेति** । कार्येणसहैकदेशावच्छेदेनसमवायिकारणप्रत्यासन्नतयासामर्थ्यावधारणमभिमतमितिभावेनातिव्याप्तिमुद्धारमाशंकते ॥ **आत्मनीति** ॥ **एवमन्यत्रापीति** । तुरीतंतुसंयोगादावित्यर्थः ॥ **पाकजप्रक्रियामिति** । पीलुपाकप्रक्रियामित्यर्थः । आमघटश्यामतादिकंघटेग्निसंयोगेसतिनोदनादिवशेनजातकर्मणाकपालद्वयसंयोगनाशेननश्यति । एवंकपालद्वयादिगतमपीत्यापरमाणुस्वस्वाश्रयद्रव्यांशेननश्यति । परमाण्वोस्तुनित्यत्वेनतच्छ्यामत्वादिकमेवनश्यति । पुनर्भोजकादृष्टवशादुत्पन्नरूपांतरयोःसंयोगेसतिद्व्यणुकादिक्रमेणघटोत्पत्तौतत्रपीतरूपाद्युत्पत्तिरिति । एवंरूपाप्रक्रियानप्रमाणवतीत्यर्थः । ननुघटरूपादयःस्वाश्रयनाशादेवनश्यंति । पार्थिवावयविरूपादित्वान्नष्टपटगतरूपादिवदित्यादिप्रमाणमस्तीत्यतआह ॥ **तच्चवक्ष्यतइति** । अनिवृत्तविनाशास्तुधर्माउभयरूपकाइत्यादिव्याख्यानावसरेऽप्रामाणिकत्वंवक्ष्यतइत्यर्थः ॥६॥ अनियमप्रमा

णानांसाक्ष्यादीनांबाधकोद्धारः ॥ ७ ॥ **पक्षलक्षणाभावादिति** । संदिग्धसाध्यधर्मविशिष्टत्वस्यपक्षलक्षणत्वादितिभावः॥ **न्यायाविषयत्वादिति** । संदिग्धस्यैवन्यायविषयत्वादितिभावः ॥ **स्थाण्विति** । अचलवस्तूपलक्षणंदेशस्याप्यचलत्वात् । कारणमित्युक्तंव्यनक्ति॥ **नहीत्यादिना** ॥ **द्वितीयमपीति** । उतान्यदितिपक्षमित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । तार्किकैरितियोज्यं ॥ **विकल्पानुपपत्तेरिति** । विकल्पेकृतेकस्यापिविकल्पस्योपपत्तेरभावादित्यर्थः ॥ **दूषितत्वादिति** । नमहत्त्वस्यापिविश्रमइत्यादिनासाध्यवैकल्यबाधादिनादूषितत्वादित्यर्थः ॥ **एकैकत्रेतारतम्यस्येति** । परमाणौद्व्यणुकेवैकैकत्रेत्यर्थः । तथाचाश्रयासिद्धिरितिभावः । शंकते यदिदमित्यादिना ॥ **तदिदमिति** । उपलक्ष्यमाणंसूक्ष्मंवस्तुपक्षः । महदि(च्चे)तिसाध्यं । मनसिगुणादौचाव्यभिचारायक्रमाच्चाक्षुषद्रव्यत्वादितिचपदद्वयं ॥ **कार्यंचेति** । तदिदमितिवर्तते । घटत्वादौगगनादौचाव्यभिचारायमहत्त्वेसतीतिचाक्षुषत्वादितिचक्रमात्पदद्वयं । घटवदित्यत्राप्यन्वेति । मनसिगगनादौचाव्यभिचारायक्रमाद्विशेषणंविशेष्यंच ॥ **सावयवंचेति** । तदिदमित्यस्ति । गगनादौगुणादौचाव्यभिचारायकार्यद्रव्यत्वादितिक्रमेणपदद्वयं । शब्दाद्यारंभकेगगनादौद्रव्यारंभकेपरमाणौचाव्यभिचारायमहद्द्रव्यारंभकत्वादितिक्रमाद्विशेषणद्वयं ॥ **बाधकेति** । अनवस्थारूपबाधकसद्भावाच्चेत्यर्थः ॥ **तत्कार्यत्वेति** । तस्यकार्यत्वसावयवत्वयोःसाधनायेत्यर्थः ॥ **कोविरोधइति** । आपेक्षिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरेकत्रसमावेशस्यसाधितत्वादितिभावः । कार्यत्वस्यप्राक्साधनात्कथंअणुत्वंतस्येत्यतआह ॥ **कार्यत्वसाधनंचेति** । कार्यत्वसाधकहेतुद्वयस्यापिक्रमादप्रयोजकत्वंव्यनक्ति॥ **महतोपीत्यादिना** । अकार्य

स्यापित्र्यणुकस्येतियोज्यं ॥ [३५२।१५] **बाधकाभावादिति** । त्र्यणुकमहत्त्वस्यचाक्षुष(मह)त्त्वेपिनित्यत्वेबाधकाभावादित्यर्थः ॥ **अतएवेति** । कार्यत्वसाधकहेत्वोरप्रयोजकत्वेनकार्यत्वासाधकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **असिद्धमिति** । तथाचतेननसावयवत्वसिद्धिरितिभावः ॥ [३५२।१६] **महद्द्रव्यारंभकत्वादिति** । आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोरित्यत्रमहतआदितिवक्तव्येविधेयोद्देश्ययोर्व्यत्यासेननिर्देशआत्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमितिगीताभाष्यटीकायामुक्तत्वान्महद्द्रव्येतिसाधु । महत्त्वानुपपत्तिर्वाद्रव्यारंभानुपपत्तिर्वानिरवयवत्वेबाधिकेत्यतःक्रमेणनिराह ॥ [३५२।१७] **बहुत्वेनैवेत्यादिना** ॥ [३५२।१८] **महद्द्रव्यारंभकत्वेनेति** । द्व्यणुकस्यापेक्षिकमहत्त्वस्यपूर्वसाधनान्नासिद्धिरितिभावः । अंगीकृत्याप्यनवस्थांतस्याअदोषत्वमाह ॥ [३५२।१९] **कथंचेयमिति** । केनप्रकारेणदूषणमित्यर्थः । मेरुसिद्धार्थयोस्तुल्यपरिमाणतापादकत्वेनोतसावयवस्यजन्यत्वेनप्रलयेनाशनियमेनकारणाभावेनादिकार्यानुत्पत्त्यापादकत्वेनआद्यंनिराह ॥ **मेर्वितिति** ॥ **दूषितेति** । अविभागःपराणुतेत्येतद्व्याख्यावसरइतिभावः । द्वितीयंशंकित्वानिराह ॥ **आदिकार्येति** ॥ [३५२।२०] **यथोक्तमिति** । कदाप्यवयवाविभागोक्त्यानित्यत्वसूचनेनप्रलयेप्यवस्थानोपपत्त्यादिकार्यानुत्पत्त्यभावादितिभावः । परमाणुद्व्यणुकयोरानुमानिकत्वनिरासेनसाक्षिसिद्धत्वसमर्थनं ॥ ७ ॥ [३५२।२१] **इतियदुक्तमिति** । यदिनोसाक्षिगम्यंतन्महत्वंकेनगम्यतइत्यादावितिभावः ॥ [३५२।२२] **स्वतइति** । स्वस्मादित्यर्थः । शब्दपदंप्रयोगपरमित्युपेत्याह ॥ [३५२।२३] **प्रयोगाइति** ॥ [३५२।२४] **प्रयोगैस्तुल्यंवर्ततइति** । तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरिरितितृतीयांताद्वतिरितिभावः । मूलेचशब्दः विश्रांतिस्तारतम्येनदृश्यतेह्यनुमानतइत्यत्रोक्तेनपरिमाणोत्कर्षतारतम्यमियत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात् । तदपकर्षतारतम्यवदिति

प्रतिपक्षेणसमुच्चयार्थइत्याह ॥ [३५२।२५]नकेवलमिति । आदिपदगृहीतमाह ॥ [३५२।२६]विमताइति । वंध्यापुत्रोप्यनेनसिद्ध्येदितिभावः॥
[३५३।६]आत्मनेति । परमतरीत्याजीवात्मनेतिवेश्वरात्मनेतिवार्थः । नित्यत्वद्रव्यत्वादिनासादृश्यसाजात्ययोर्भावादितिभावः ॥
संबं[३५३।७]धाभावादिति । अजसंबंधयोगानभ्युपगमाद्विभुत्वेनोर्ध्वाधरीभावशून्ययोराधाराधेयभावायोगाच्चेतिभावः ॥ देशां
तरेणापीति । एकत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ आकाशादेःपरिमाणानंत्यानुमानस्याभाससाम्योक्त्यासाक्षिसिद्धत्वसमर्थनं ॥७॥
एतच्चतत्रतत्रलेशतोदर्शितमिति । वस्तुत्वात्तुरगःशृंगीपुष्पवत्खंसुतैर्युता । चित्रिणीचरसःषष्ठोरसत्वात्सोत्तरोभवेदितिशास्त्र
योनिनये । तथाजडआत्मैववस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडंचितिः । घनआकाशइत्याद्यावार्यतेकेनहेतुनेत्यानंदमयनये । कामाच्चनानु
मानापेक्षेतिसूत्रव्याख्यानावसरेचदर्शितमित्यर्थः । शंकते ॥ [३५३।११]नशशशृंगादीति ॥ [३५३।१४]सममेतत्प्रकृतेपीति । ईश्वराद्य
नुमानेष्वपीत्यर्थः । तदेवव्यनक्ति ॥ प्रस्तुतेति । नन्वव्यभिचारसंदेहेकथंव्याप्तिमूलंसंदिग्धमित्यतआह ॥ [३५३।१६]अव्यभिचारो
हीति । ब्राह्मणोनहंतव्यइतीतियोयोब्राह्मणःससर्वोपिनहंतव्यइतितद्वाक्यस्यतात्पर्यात् । अत्रब्राह्मणत्वजातिरेवविवक्षिता ।
लिंगंत्वविवक्षितं । उक्तंचतंत्रवार्तिके । योब्राह्मणइतिह्युक्तेहननप्रतिषेधतः । ब्राह्मणेहननेवापिलिंगंनान्यद्विधीयतइति ॥
[३५३।१७]व्यतिरेकीति । प्राणादिमत्त्वंसात्मकत्वेनव्याप्तं । तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यदेवंतदेवंयथाधूमादीत्येवंरूपेणेति
भावः । अस्फुटत्वादाह ॥ [३५३।१८]एतदुक्तमिति ॥ स्वसमयेति । महद्द्रव्यारंभकंसावयवमित्यादिस्वमतमात्रसिद्धमितिभावः ।
कुतोव्यभिचारसंदेहइत्यतआह॥[३५३।१९]समयानामिति।संदिग्धव्याप्तिकत्वादित्यर्थः॥ [३५३।२०]नपरमाण्वादीति।प्रमाणावधृतंव्याप्त्या

परिमळ० दीत्यनुषंगः। शंकते॥ [३५३।२२] **सत्यमेतदिति**। तद्विशेषनिष्ठःदेशकालविशेषनिष्ठइत्यर्थः॥ [३५३।२६] **अतिप्रसंगादिति**। प्रमेयत्वादेरपिवह्नि अ.२पा.२
॥१०६॥ व्याप्यताप्रसंगान्महानसादावव्यभिचारोपलंभादितिभावः। मूलपदानामर्थमाह॥ [३५४।१] **अव्यतिरेकइत्यादिना**। व्याप्तिशब्दो अधि.६
ऽध्याहर्तव्यइत्युक्तंव्यनक्ति॥ [३५४।३] **तेनेति**। दुर्गमत्वात्तात्पर्यमाह॥ [३५४।४] **अयमर्थइति**। प्रत्यक्षमागमोयुक्तिर्वायदाभवेदित्युक्तं। प्रत्यक्षं
तावद्व्यनक्ति॥ [३५४।५] **तत्रधूमस्येति**॥ [३५४।७] **व्यभिचारचिह्नेति**। व्यभिचारेयच्चिह्नंसोपाधिकत्वादिकंतज्जन्योनहिकिंतुसाधारणधर्मदर्श
नजन्यइत्याह। भूयःसहचरिततयेत्यादिना॥ **निमित्तांतरा**[३५४।९]**यत्ताचेदिति**। उपाधिरूपादीत्यर्थः।व्याप्तिग्रहप्रकारःसुगमएवे
तीतिशब्दस्यायमर्थइतिपूर्वेणान्वयःप्रागस्माभिर्दर्शितः॥ [३५४।१४] **मधुरइति**। दृष्टांतेपक्षीभूतमधुरप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वेनेतिज्ञे
यं। यदिसाक्षिमितंनैतादित्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ [३५४।१९] **तस्मादिति**॥ **समवायाभ्युपगमाच्चसाम्यादनवस्थितेः**॥ [३५४।२१] **इत्यागा**
मिसूत्रव्याख्यानन्यायेनेति। नित्येच्छत्वात्परेशस्यपरमाणुसदात्वतइत्यादिनेतिभावः॥ **अत्रापीति**। कार्यकारणयोश्चे
त्येतदनंतरमित्यर्थः। अर्थतोनुवादत्वंव्यनक्ति॥ [३५४।२३] **अत्रेति**॥ [३५४।२४] **तौचेति**॥ सूत्रस्थौ। **इहप्रत्ययेति**। सचाग्रेविवरिष्यते।
एतच्चसमवायएवेत्यन्वयेसतिसिध्यतीतिभावः॥ **तदेतदिति**। कार्यकारणशब्दाववयव्यवयवपराविति तौचोपलक्षणपरा
वितिप्राक्चशब्दसूचितंचेत्यर्थः॥ [३५४।२५] **गुण्यादीति**। गुणिअवयविक्रियाश्रयजात्याश्रयविशेषाश्रयाणामित्यर्थः॥ [३५५।१] **अयुतसिद्ध** ॥३०९॥
योरिति।एतल्लक्षणंतन्मतोपन्यासव्याख्यावसरेविवृतं॥**पदार्थांतरेति**।षट्पदार्थमध्यस्थपदार्थांतरेत्यर्थः।द्विवचननिर्वाहाया

ह॥ [३५५।९] **संबंधिभ्यामिति**। कोनेनदोषउक्तइत्यतआह॥ **एतदुक्तमिति**। इहगगनेनीलिमेत्यादौअव्यभिचारायाबाधितेतिहेतुवि
शेषणं। संबंधपूर्वकत्वंचसंबंधजन्यत्वंवासंबंधप्रतीतिपूर्वकत्वंवा॥ [३५५।१३] **आपाततइति**। दोषावमर्शात्प्राक्प्रतीतेऽनुमितेसतिवि
मर्शिते व्यभिचारंदृष्ट्वापरावृत्तेःसमवायानुमितितोनिवृत्तेरित्यर्थः। यद्वापाततःप्रतीतेसंबंधेव्यभिचारंपश्यतोव्याप्तिग्रहवैमु
ख्येनतद्ग्रहासंभवादितितर्कतांडवरीत्यार्थः॥ **नहिभिन्नत्वमिति**। किंत्विहप्रत्ययसाम्यमेवेतिभावः॥ [३५५।१४] **अबाधितत्वद्यो**
तनार्थमिति। इहतंतुपटयोःसमवायइति इहप्रत्ययस्येतिभावः। तद्व्यनक्ति॥ **विभिन्नेति**। व्यभिचारोद्धारमाशंकते।
इहेति। तस्यविवरणं॥ **तंतुपटयोरिति**। साध्यसत्वंव्यनक्ति॥ [३५५।१५] **तंतुपटेति**। इहतंतुपटयोःसमवायइत्यत्रयस्तंतुपटसंबं
धितयासमवायत्वप्रकारेणचसंबंधोभासते। तस्यविषयतयाजनकत्वात्तत्पूर्वकत्वेनैवतत्रापिसाध्यसत्वेननानैकांत्यं। पूर्वानुमा
नेसंबंधपूर्वकत्वइत्येवसामान्यतःसाध्यकरणादितिशंकार्थः। परिहारस्यतंतुपटावाधारत्वेनसमवायोह्याधेयतयातंतुपटयोःस
मवायइत्यत्रप्रतीयते। तत्राधाराधेयभावनिर्वाहकीभूतःसंबंधोन्यएववाच्यः। तादृशस्यैवपूर्वोक्तानुमानेतवाभिमतत्वात्सचने
त्यनैकांत्यंतदवस्थितमेवेति॥ **आधाराधेयभावतयाप्रतीयमानयोरिति**। तथाप्रतीयमानयोःसंबंधिनोःसंबंधस्येत्यर्थः।
कुतएवंसिसाधयिषितत्वमित्यतआह॥ [३५५।१६] **अन्यथेति**। सामान्यतःसंबंधपूर्वकत्वमात्रसाधनइत्यर्थः॥ **संयोगइत्यत्रेति**।
संयोगप्रत्ययःसंबंधपूर्वकइतिप्रतिज्ञायामित्यर्थः। बाधकांतरंचाह॥ **इंद्रियेति**। अन्यथेत्यनुषंगः॥ [३५५।१७] **सूत्रंकथमिति**।
सूत्रांशःकथंव्याख्येयइत्यर्थः। साम्यादित्यस्यभिन्नत्वसाम्यात्ततएवाबाधितेहप्रत्ययसाम्यादितिसौत्रपदस्यद्वेधार्थकथनेनानै

कांत्यस्यप्राप्तत्वादितिभावः । तदानवस्थितेरित्युक्तानवस्थितिशब्दार्थंद्वेधाविवृणोति ॥ [३५५।१७] इहेत्यादिनाव्याख्यायतइत्यं
तेन ॥ **विषयेति** । यतोयत्रयद्विषयेइहेतिप्रत्यक्षप्रत्ययःससंबंधःकार्यकारणयोःसमवायइतिव्याचक्षाणाइत्यर्थः । तत्स्थेम्ने
तत्प्रत्यक्षत्वस्थैर्यायेत्यर्थः । स्थेमशब्दनिर्वाहश्च जगज्जन्मस्थेमेत्याद्यपद्यव्याख्यावसरेदर्शितः । अनुमानं ॥ प्रागुक्तानुमानमि
त्यर्थः ॥ [३५५।१९] **तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमिति** । संबंधप्रतीतिजन्यत्वमित्यर्थः । स्वसंबंधस्यपूर्वंप्रत्यक्षतःप्रतीतौसिद्धायामेवप्राक्पक्षी
कृतेहप्रत्ययानांतज्जन्यत्वंसिध्यतीतितत्स्थेम्नेइत्युक्तमितिभावः ॥ **स्फुटैवेति** । इहतंतुपटयोःसमवायइतिबुद्धौअव्यभिचारा
यतत्रापिसंबंधप्रतीतिपूर्वकत्वेतत्राप्येवमित्यनेकसंबंधप्रतीत्यसिद्ध्याप्रकृतप्रत्ययेतत्पूर्वकत्वेसिद्धेव्यभिचारस्तदवस्थएवेतिव्य
भिचारोपपादकत्वेनैवानवस्थितिपदं(व्याख्येय)मित्यर्थः ॥ [३५५।२०] **अनवस्थितिशब्दइति** । अत्रादौयदीत्यादितदेत्यंतंवाक्यंयो
ज्यं । अपसिद्धांतवाचित्वंक्लिष्टमित्यतआह ॥ **यद्वेति**॥[३५५।२१] **इहप्रत्ययेति** । आधाराधेयभावप्रत्ययेत्यर्थः ॥ **आपाद्येति** । इहतं
तुपटयोःसमवायइतिप्रत्ययोपीहप्रत्ययत्वादिहकुंडेबदराणीतिप्रत्ययवत्संबंधप्रतीतिपूर्वकइत्यापाद्येत्यर्थः । नेहबुद्धिरितिपद
विभागः ॥ **संबंधनिमित्तव्यवहारेति** [३५५।२४] । अस्येदंस्वं अस्यायंपुत्रः अस्येयंभार्या अस्यायंनप्तेत्यादिव्यवहारहेतवइत्यर्थः ॥
[३५५।२५] **वक्ष्यमाणत्वादिति** । संयोगश्चविभागश्चभेदश्चैवपृथक्पृथागित्यत्रेतिभावः । ननुव्यापकबाधेतद्व्याप्यहेतोःकथंनबाधः ।
अन्यथाव्याप्यव्यापकभावायोगादित्यतआह ॥ [३५५।२६] **साध्येति** । शंकते ॥ [३५६।१] **तंत्विति** । ननुस्था(णोः)णुश्येननिरूपितसंबंध
सत्त्वेपितंतुपटनिरूपितसंबंधोनसिद्धइतत्यतआह ॥ [३५६।५] **अन्यथेति** । आरोपितरूपेणैवसत्त्वापेक्षायामित्यर्थः ॥ [३५६।६] **तावन्मात्रे**

णेति । समवायोभिन्नइत्यारोपमात्रेणेत्यर्थः ॥ **संबंधिसंबंधभावइति** । समवायिसमवायनिरूपितत्वमपीत्यर्थः । किमि
त्यनुवादः कस्मादितिव्याख्या ॥ [३५६।१३] **तदसिद्धाविति** । समवायासिद्धावितिवास्वनिर्वाहकत्वासिद्धावितिवार्थः । इतिवच
नादित्युक्ततार्किकवचनस्थान्यत्रशब्दार्थंविवृण्वन्नेवाश्रितत्वस्वरूपंव्यनक्ति ॥ [३५६।१८] **नचानित्यद्रव्येत्यादिना** ॥ **समवायलक्ष
णवृत्तिरिति** । समवायलक्षणसंबंधेनाधेयतयावर्तमानमित्यर्थः । एतदभिप्रायेणप्राकृतस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमादित्युक्तमि
तिभावः । तत्रपृच्छामइत्यत्रतच्छब्दार्थंव्यनक्ति ॥ [३५६।२३] **समवायस्यतद्गतत्वादिधर्माणांचाभेदइति** । पृच्छामइत्येतद्व्यनक्ति॥
कथमित्यादिना । मार्गाश्चलंतिमंचाःक्रोशंतीत्यादाविवसमवायस्यतद्गतत्वमितिषष्ठीप्रयोगादिरुपचारेणास्त्वित्यतआह ॥
[३५६।२४] **नह्यत्रेति** । आदिपदेनभ्रांतिमूलत्वग्रहः ॥ **मुख्यप्रयोगादेरिति** । आदिपदेनबाधग्रहः । मार्गेपुरुषाश्चलंतीतिमंचगताःपु
रुषाःक्रोशंतीतिकदाचिन्मुख्यप्रयोगस्यमार्गेचलनंनास्तिमंचेषुक्रोशनंनास्तीतिचबाधस्यचभावात्तत्रोपचारकल्पनेपीहसमवाय
एवतद्गतत्वमित्यभेदप्रत्ययरूपादिमुख्यप्रयोगबाधयोरदर्शनान्नोपचारकल्पनेत्यर्थः । कथंतर्हितत्रनिर्वाहइत्यतआह ॥ **नेति** ।
विशेषहेत्वभावादितीतिशब्दस्येदमुक्तंभवतीतिपूर्वेणान्वयः । ननुगुणगुण्यादेर्भेदस्यप्रमितत्वेनसमवायेनविनाविशिष्टप्रत्यया
निर्वाहात्कथमेवमुक्तिःविशेषस्तद्गतत्वादिरित्यादेःकथंप्रकृतोपयोगःयेनोपोद्घातत्वंतस्येत्यतआह ॥ [३५७।३] **एतदुक्तमिति** ॥ इत्या
दीति । आदिपदेनधर्मधर्मिभावापन्नत्वज्ञाताज्ञातभावापन्नत्वादिहेतुग्रहः । अन्यथासिद्धंचेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३५७।६] **यथेत्यादि**
॥ [३५७।९] **हेतूनामितीति** । गुणगुण्यादिभेदसाधकप्रागुक्तहेतूनामित्यर्थः । इतिशब्दस्यैतदुक्तमितिपूर्वेणान्वयः । प्रागुक्तोपोद्घा

तत्वेनव्याख्यातमधुनाप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ यद्वेत्यादिनाभविष्यतीत्यंतेन । निर्वहिष्यंतइति । वहतेरनिष्टत्वेपिस्पष्टार्थमेव मुक्तं । निर्वक्ष्यंतइत्युक्तौनिर्वचनभ्रांत्यापत्तेः । मूलोक्तेपरकीयहेतुदूषणेऽनौचित्याशयेनाशंक्यनिराह ॥ [३५७।१४] नन्वित्यादिना । उपचारकल्पनेमुख्यव्यवहारःकुतइत्यतस्तद्दर्शनादित्याह ॥ [३५७।१६] नहीति ॥ व्यवहारोस्तीति । किंतुगंगातीरेग्रामः गंगाकूलेवृक्षइत्यादिमुख्योप्यस्तीतिभावः ॥ नचैवंप्रकृतइति । गुणगुण्यादौघटादिद्रव्यंगुणइतितंतवःपटइतिमूर्तेक्रिये त्यादिर्वाद्रव्यमस्तीतिवाच्येकदाचिद्गुणोस्तीत्यादिपर्यायतयावामुख्योव्यवहारश्चेत्कदाचित्स्यात्तदापरंभेदव्यपदेशादिरुपचरितोवाभ्रांतिमूलोवेतिकल्प्यं । नचैवमस्तीत्यर्थः ॥ [३५७।१७] अत्रनिमित्तमिति । सदाभेदेनव्यवहारेहेतुर्वाच्यइत्यर्थः ॥ [३५७।१८] साक्षाद्विरोधइति । परस्परनिषेधतयेत्यर्थः ॥ [३५७।२०] विशेषणैवेति । एतेनमूलेविशेषतइतितृतीयार्थेतसिरितिदर्शितं ॥ [३५७।२१] अन्यत्रानेकत्वमिति । भेदेनव्यपदिश्यमानानांगुणक्रियादीनामेवेहप्रकरणप्राप्तत्वात्तदभिप्रायेणानेकत्वमित्युक्तं ॥ अनैकांतिकमित्युक्तमितीति [३५८।५] । इहतंतुपटयोःसमवायइत्यादावितिभावः॥ [३५८।६] घटपटादाविति । तत्रभेदेनैवतद्व्यवहारोनविशेषेणेतिभावः॥ व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यामिति [३५८।७] । समवायतद्धर्मेषुव्यभिचारेणभेदप्रतिनिधिविशेषकृतान्यथासिद्ध्याचनिरस्तमित्यर्थः॥ क्षीरनीरादाविति [३५८।८] । आदिपदेनमाषराशिस्थमण्यादावितिसंगृह्यते।तत्रहंसादिकृतविवेकोपलंभेनभेदस्यैवतत्रसत्वेनाभेदस्याभावादितिभावः ॥ अन्यथासिद्धेश्चेति । गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलंभस्येतियोज्यं । तथाचनतस्यगुणगुण्याद्यभेदसाधकत्वमितिभावः ॥ स्वनिर्वाहकसमवायविशेषेति [३५८।१०] । स्वनिर्वाहकयोःसमवायविशेषयोरंगीकारेणेत्यर्थः । सइत्यनुवा ॥३११॥

दः विचित्रेतिव्याख्या । किमितिपूर्वमित्यनुवादः कस्मादितिद्रव्यइतिचव्याख्या। अस्फुटत्वादाह॥ अयमभिसंधिरिति। ननुव्यपदेशभेदादादितिमानस्योक्तत्वात्कथंकेवलमित्युक्तिरित्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमाह ॥ [३५८।१३] व्यपदेशेति । केवलपदमेवशब्दार्थमित्युपेत्योक्तं ## षडेवेति । साभावानपीत्यस्यतात्पर्यं ## अभावोपिसप्तमइतीति । अयमितिशब्दःषडेवेत्यत्रान्वेति । सप्तमत्वकल्पनायामेवतात्पर्यमितिज्ञापनायसप्तमइत्युक्तिः । अभावस्यप्रामाणिकत्वात्तृतीयपादानुशयःसमवायइत्यादि ॥ इ [३५८।१४] तिचेति । कल्पितमित्यनुषंगः । चतुर्थपादतात्पर्यंतत्रांततोपीत्यादि ॥ [३५८।१६] ससपदार्थीति। समाहारद्विगुः। द्विगोरितिङीप् । ननुसप्तपदार्थ्याअन्योन्यंभेदःप्रतीयते । समवायधर्मेषुनैवमितीदमेवविशेषकारणमित्यतआह ॥ भेदप्रतीतीति । अभेदेनप्रतीतिश्चेदित्यादिव्याख्यावसरेआदिपदोपात्तंसमवायस्यप्रामाणिकत्वंविशेषस्याप्रामाणिकत्वंचततःसमीपग्रंथएवनिरासिष्यतइत्यर्थः। ननुसमवायधर्माणांतद्विशेषत्वांगीकारोसिद्धःयेनद्रव्यादिषुभेदोऽभेदश्चसमवायतद्धर्माणामितिद्विधाकल्पनादत्रगौरवमित्यतआह॥ [३५८।१८] अत्रद्विधेति ॥ पूर्वार्धेनेति ।कल्पयित्वेत्यर्थेनेत्यर्थः ॥ समर्थितेति । एवार्थककेवलपदेनतदंगीकारेयुक्तेःसूचनादितिभावः॥ समवायेविशेषस्येति। समवायधर्माणांसमवायस्वभावविशेषत्वस्यांगीकर्तव्यतापीत्यर्थः ॥ [३५८।१९] अतएवेति । एवमुक्तार्थस्यसमर्थनीयत्वादेव । केवलंषट्षडेवभावपदार्थाःइत्यर्थकथनायकेवलपदान्वयोऽन्यथातत्पदंव्यर्थमेवस्यादितिभावः । समर्थनप्रकारमेवव्यनक्ति ॥ ससैवेति । केवलशब्दार्थःएवेति ॥ विशेषाएवेति। समवायधर्माःसमवायस्वभावविशेषाएवेत्यर्थः । कल्पयित्वेतिकल्पनापदस्वारस्यंकेवलपदस्यमानेनविनेत्यर्थांतरंचाप्युपेत्याह ॥ [३५८।२०] नं

केवलमिति । क्रियतइत्यनेनान्वयः ॥ [३५८।२२] तस्याइति । संबंधप्रतीतेरित्यर्थः । तयोरभेदादितिभावः ॥ [३५८।२३] अयमिति । अयुतसिद्धतंतुपटसंबंधप्रत्ययलाभायायमित्युक्तिः । अन्यथार्थांतरतापत्तेः । एवमग्रेपि । अयंपर्वतोग्निमानित्याद्यनुमित्यादावव्यभिचारायानन्यथासिद्धेतिचहेतुविशेषणं । द्वितीयप्रयोगेईश्वरप्रत्यक्षत्वेनयोगजप्रत्यक्षत्वेनचार्थांतरतावारणायजन्येतियोगजधर्माजन्येतिचसाध्यविशेषणे ॥ शंकते ॥ संबंधेति । गुणवचनेभ्योमतुपोलुबिष्टइतिमतुपोलोपेनवाअर्शाद्यच्प्रत्ययांतत्वेनवाशुक्लइत्यस्यशुक्लवानित्यर्थः ॥ [३५८।२५] सामानाधिकरण्येति । गुणजात्योरेकपटरूपद्रव्यविशेष्यकत्वधीर्नस्यादित्यर्थः ॥ दंडीकुंडलीति । देवदत्तइतिविशेष्यंज्ञेयं ॥ [३५८।२६] समवायइति । समवायत्वास्तित्वयोरेकविशेष्यकत्वप्रतीतावपिसंबंधप्रतीतिपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ समवायप्रत्यक्षनिरासः ॥ ७ ॥ इहतंतुषुपटइतिप्रत्ययःसंबंधपूर्वकः । अबाधितेहप्रत्ययत्वादित्यनुमानमाशंक्यनिराह ॥ नापीति ॥ दूषितत्वादिति । इहतंतुपटयोःसमवायइतिप्रत्ययेव्यभिचाराद्युक्त्यादूषितत्वादितिभावः ॥ इहभूतलइति । भूतलघटाभावप्रत्ययेअबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेतुसत्वेपिभूतलघटाभावयोःसंबंधांतराभावादितिभावः ॥ [३५९।१] अभाववदिति । संबंधांतराभावेप्यभावेइहेतिप्रत्ययवदिहतंतुषुपटःइहपटेरूपमिहमूर्तेक्रियाइत्यादिप्रत्ययोपपत्तावुक्तसंबंधपूर्वकत्वसाध्येनविनोक्तहेतोःसिद्धत्वेनाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ [३५९।२] इहघटइति । भावमात्रविषयत्वेनहेतुविशेषणेपीतियोज्यं ॥ बाधितोयमिति । तथाचविवक्षितहेतोरभावान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ अन्यथाप्रत्ययेति । नेहघटेज्ञानमितिविपरीतबुद्धेरभावात्तदधीनत्वाद्बाधितत्वनिश्चयस्येतिभावः ॥ जात्यादीति । ब्राह्मणोयंशुक्लःपटइत्यादि

व्यवहारइत्यर्थः। अभाववद्भूतलंनीलंनभइत्यादिव्यवहारेनिर्विकल्पकव्यवहारेचाव्यभिचारायक्रमाद्विशेषणत्रयं॥ [३५९।३] ज्ञातंइति।
ज्ञानविशेषणकघटविशेष्यकादिव्यवहारेस्वरूपसंबंधान्यसंबंधभावादितिभावः॥ [३५९।५] तत्प्रत्ययादिति। आश्रयाश्रयिभावप्रत्यया
त्तत्सिद्धिरित्यर्थः॥ [३५९।६] भूतलविशेषणेज्ञानइति। ज्ञातंभूतलमित्यादिव्यवहारसिद्धइतियोज्यं॥ [३५९।७] एतज्जनकेति।इहतंतुषुपटइ
तिप्रत्ययजनकोयःसंयोगःचक्षुःसंयोगःतत्वरहितोयःसंबंधःतज्जन्यइत्यर्थः। चक्षुस्संयोगेनार्थांतरनिरासायरहितांतंविशेषणं।
अन्यजनकसंयोगत्वरहितैतज्जनकसंयोगेनार्थांतरनिरासायैतज्जनकेतिसंयोगविशेषणं। दृष्टांतेएतज्जनकाभिन्नसंयोगांतरजन्य
त्वात्साध्यानुगमः॥ [३५९।९] इत्याभासेति। तत्रतंतुत्वहीनवस्तुसमवायिकारणत्वस्यानिष्टस्यापिसाध्यतापत्तेर्नेदमनुमानमपियुक्तमि
त्यर्थः॥ [३५९।११] मतुबर्थस्येति। संबंधवन्तइतिसाध्येमतुबर्थस्यसंबंधघटितत्वात्तस्यचतत्राभावादितिभावः। ननुरूपादिसंबंधस्यसमवा
यत्वेपितस्यस्वनिर्वाहकत्वान्नमत्वर्थोबाधितइत्यतआह॥ **समवायइति**। सस्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेवतथानकिमित्येतद्व्या
ख्यावसरेनिरस्तमित्यर्थः॥ [३५९।१२] इदंचक्षुरिति। बुद्धिस्थंचैत्रीयंचक्षुरित्यर्थः। एतज्जन्यंयत्संयोगविषयकज्ञानंतत्वरहितंयत्संबंध
ज्ञानंतज्जनकमित्यर्थः। संयोगज्ञानजनकत्वेनार्थांतरवारणायरहितांतंविशेषणं। अन्यजन्यसंयोगज्ञानत्वराहित्येनार्थांतरनि
रासायैतज्जन्येति॥ अन्यचक्षुर्वदिति। मैत्रीयचक्षुर्वदित्यर्थः। चैत्रीयचक्षुर्जन्यसंयोगज्ञानभिन्नसंयोगज्ञानजनकत्वेनत
त्रसाध्यानुगमोध्येयः। अहमितिपक्षःमन्निष्ठंयत्संयोगज्ञानंतत्वरहितंयत्संबंधज्ञानंतद्वानित्यर्थः। अत्रापिपूर्ववत्साध्यपदकृ
त्यंदृष्टांतेसाध्यानुगमश्चज्ञेयः॥ [३५९।१३] आभाससमानेति। इदंचक्षुरेतज्जन्यरूपवद्घटज्ञानत्वरहितघटज्ञानजनकं। चक्षुष्ट्वादन्यच

क्षुर्वत् । अहंमन्निष्ठरूपवद्धटज्ञानत्वरहितघटज्ञानवान्आत्मत्वात् । आत्मांतरवत् । अयंकालःइदानींतनरूपरसगंधवद्धटज्ञान त्वरहितघटज्ञानवान् कालत्वादन्यकालवत् । इत्यादिभीरूपरसादिहीनचक्षुर्ग्राह्यघटादिसाधकैराभासैःसमानयोगक्षेमत्वा दित्यर्थः । नचतेषुतादृशघटादेरभावाद्बाधइतिचेत्तत्प्रयोगेपितथैवेतिसाम्याद्विपक्षेबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वमित्यस्यापिसा म्यादितिभावः ॥ **विशेषणविशेष्यभावादिनेति** । आदिपदेनस्वस्वामिभावःजगदाधारताप्रयोजकत्वस्वरूपसंबंधादि श्चग्राह्यः । सिद्धसाधनमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ **जातेरिति** । नरत्वादिकमप्येवंतत्तद्धर्मतयेयतेइत्यत्रवक्ष्यमाणत्वेनेत्यर्थः । मृदित्यंतंपक्षः । घटसंबद्धेतिसाध्यं ॥ **परंपरेति** । एतद्धटसंबंधभूतलाकाशात्मादिसंबंधइत्यर्थः ॥ **एतदन्येति** । एतद न्योयस्तत्रतत्वमस्तितद्रहितोयःसंबंधःतदन्यइत्यर्थः । एतदन्यसंयोगत्वरहितसंबंधःपक्षीकृतसंयोगोभवति । दृष्टांतेपक्षीकृत संयोगादन्यत्वेनसाध्यानुगमः । पक्षेचस्वान्यत्वस्यस्वस्मिन्बाधात्तदन्यसंबंधान्यत्वेनपर्यवसानात्समवायसिद्धिरितिभावः ॥ **आभाससमानयोगक्षेमत्वादिति** । चैत्रीयोघटःएतदन्यघटत्वरहितघटादन्यःचैत्रात्माएतदन्यात्मत्वरहितात्मान्यःमेय त्वात्पटवत्मैत्रवत् । इत्याभाससमानेत्यर्थः । एवंनवीनोत्प्रेक्षितानुमानांतरनिरासस्तुतर्कतांडवेप्रथमपरिच्छेदेध्येयः ॥ ७ ॥ समवायेऽनुमाननिरासः ॥ ७ ॥ प्रमाणाभावादितिवदंतंप्रतिप्रत्यक्षसिद्धेनेतिकथमनुवादइत्यतआह ॥ **इत्थंनेनेति** । उप पादयिष्यतेचैतदभेदेनेतिश्लोके ॥ **विधिनिषेधेति** । शुक्लःपटोघटःपटोनेत्येवंरूपेणेत्यर्थः । सामान्यादिपदार्थेषुइत्यादौवक्ष्य माणव्यवहारांतरापेक्षयातावच्छब्दः ॥ **व्यावृत्तीति** । अन्यापोहस्वीकारेणेत्यर्थः । अखंडवादेज्ञानानंदादेर्ब्रह्माभेदेप्यज्ञान

दुःखादिव्यावृत्तिमात्रेणासंकीर्णव्यवहारोपगमादेवमुक्तं । सत्यज्ञानादिकेप्येवंनव्यावृत्त्याप्रयोजनमित्युक्तेः। उपलक्षणेज्ञापक माह ॥ **विशिष्टविषयेति** । गुणक्रियादिविशिष्टविषयेत्यर्थः ॥ **इहापीति** । नकेवलंकार्यकारणयोश्चैवेत्यत्रेत्यपेरर्थः ॥ **कथंमभेदप्रतीतिर्नास्तीति** । वैलक्षण्यस्यविषयभेदाधीनत्वादि(ने)तिभावः । संबंधविषयत्वेनायुतसंबंधिविषयकत्वेनवा स्तुवैलक्षण्यधीरितिक्रममाशंक्यनिराह ॥ **संबंधेनेति** । विशे(शि)ष्यतेविलक्षणीक्रियतइत्यर्थः ॥ **आधाराधेय भावेनेति** । कुंडबदरयोराधाराधेयभावेनयथावस्थानंतथातंतुपटयोराधाराधेयभावेनसंबद्धतयावस्थानकालेसतोप्ययुत सिद्धत्वस्यतंतु(त्व)पटत्वादिधर्मस्येवप्रतीतिवैलक्षण्यानापादकत्वादित्यर्थः । ननुतदानीमविशेषेपिकालांतरेकुंडबदरसंयो गनाशोत्पादोवासंयोगविभागोवावर्ततेन(तंतुपटादे)तूपादानादेरतोस्तुप्रतीतिवैलक्षण्यमित्याशंकांपरिहरन्पर्यवसानमाह ॥ अतइति । तस्यैवविवरणंउपयोगायोगादित्यंतं ॥ **संबंधेचेति** । आधाराधेयभावेनावस्थानेचेत्यपिग्राह्यं ॥ **रूपरसादिवद्द्वैतमिति** । रूपरसादेर्भेदोऽनुभूयतेयथातथातंतुपटयोर्द्वैतंभेदोनचानुभूयतइत्यर्थः । क्वचिद्रूपरसादिद्वैतमि तिपाठः । तदारूपभेदोरसभेदोगुणत्वादिभेदश्चनचानुभूयतइत्यर्थः । आदिपदेनाग्रेवक्ष्यमाणगुणगुण्याद्यभेदेसाधक प्रमाणग्रहः । व्यवहारस्यतथात्वेपिप्रतीतौकिंप्राप्तमतआह ॥ **नहीति** ॥ **स्वकार्यमिति** । अभेदव्यवहाररूपंक थंनकुर्यादित्यर्थः ॥ **प्रयोजनंचेति** । इतरव्यावृत्त्यादिप्रयोजनंच । लोकेनीलंवृषमानयकपिलांगामानयेत्यादिअरुणायापिं गाक्ष्याएकहायन्यागवासोमंक्रीणातीत्यादौवेदेबहुलमस्तीत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनकंब्रह्मखंब्रह्मेत्यादिसंग्रहः ॥ ७ ॥ तंतु

पटाद्यभेदेप्रमाणोक्तिः ॥७ ॥ [३६०।१९]अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दइति । सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसमुच्चयार्थइत्यर्थः॥ [३६०।२१]अभेदेनेति । अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोःक्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोःसमवायतद्धर्मयोरभेदेनप्रतीतिरित्यर्थः ॥ [३६०।२२]असतिनिमित्तांतरइति । अयुतसिद्धत्वादिनिमित्तांतरस्यप्राङ्गिरासादितिभावः । संमतभेदेतिबहुव्रीहिः । कुंडबदरादिरूपवस्त्वंतरेत्यर्थः । विश्राम्यतीतीतिशब्दस्यायमर्थइतिपूर्वेणान्वयः । चशब्दसमुच्चितमाह ॥ अस्तिचेति । सामानाधिकरण्यादीति । शुक्लःपटःपटस्यरूपंतृणस्यचलनमित्यादिव्यवहारग्रहः ॥ इयमिति । अभेदप्रतीतिरित्यर्थः ॥ [३६०।२४]भेदोसाविति । अभेदादधिकोविषयइत्यर्थः । तथाचाभेदभेदविषयत्वेनव्यवहारप्रतीत्योरुपपत्तौकिंविशेषेणेतिभावः ॥ भेदाभेदवादेप्यंततइति । गुणगुण्यादेर्भेदाभेदवादेपिभेदाभेदयोर्विरोधशांत्यर्थमपिविशेषस्यांगीकार्यत्वादित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह ॥ तथाचेयमिति । अस्यापीतिशब्दस्यायमर्थइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ विशेषस्यप्रत्यक्षत्वोपपादनं ॥ ७ ॥ [३६०।२५]प्रागुक्तमिति । विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नइत्यत्रोक्तमित्यर्थः । वस्त्वैक्येपीत्यस्यव्याख्याधर्म्यैक्येपीति । धर्मिणासहैक्येपीत्यर्थः ॥ नचेति । भिन्नएवेतिनचयुक्तमेवेत्येतदग्रेस्पष्टीभविष्यतीतिभावः। धर्मधर्म्यादीत्यादिपदेनषष्ठ्यंतादिव्यवहारग्रहः। कार्यकारणपूर्वके ॥ अभावांतेपदार्थेइतिप्राङ्मूलोपात्तयोराद्यंतयोस्तावद्दर्शयति ॥ [३६१।५]तंतुषुपटइति । गुणगुण्यादौतुस्पष्टइतिभावः । एतेनप्राग्विधिनिषेधभेदेनद्विविधोव्यवहारइत्युक्तंविवृतंज्ञेयं । शंकते ॥ [३६१।६]सत्यमिति ॥ [३६१।१०]किंतुतंएवेति । तंत्वादयएवतंतुषुपटइतिपटेविशेषणीभूतावयविगताश्रितत्वरूपधर्मोनान्यः । रूपस्याश्रयव्यापित्वंनामघटेरूपमितिविशेषणीभूतो

घटएवेत्येवंरूपेणविशेषणीभूताःसंतोधर्माइत्युच्यंतइत्यर्थः । तत्रतदीयसंमतिमाह ॥ [३६१।१०] यथाहेति । इत्यभ्युपगतमित्यस्याव यवादिनिष्ठत्वमित्यन्वयः । अन्यत्रनित्यद्रव्येभ्यइत्यत्रानित्यद्रव्याणिकानीत्यतःतद्व्यक्ति ॥ कार्यद्रव्येत्यादि । आश्रितत्वमि त्यस्यार्थोऽवयवादिनिष्ठत्वमिति । गुण्यादिनिष्ठत्वमादिपदार्थः ॥ [३६१।१३] द्रव्यादिकमिति । द्रव्यादिविशेषांतमित्यर्थः ॥ गुणा दीति । गुणादिविशेषांतपदार्थसार्थेपिस्वस्वाश्रयनिष्ठत्वस्यसत्त्वादितिभावः । अयमर्थः । पटादेरवयविनस्तंत्वादिरूपस्वा श्रयनिष्ठत्वंद्रव्यंचेद्गुणादावपिस्वाश्रयनिष्ठत्वंद्रव्यमितिवाच्यं । तच्चायुक्तं । गुणकर्मादौद्रव्यस्यवृत्त्यनुपपत्तेः । नापिगुण कर्मसामान्यविशेषाः । गुणकर्मणोर्गुणकर्मविशेषाश्रयत्वाभावात् । नापिस्वाश्रयगतत्वंसामान्यांतर्भूतं । सामान्यविशेषयो रपितस्यसत्त्वेनतयोःसामान्यविशेषाधारत्वाभावादिति । ननुपटादिकार्यद्रव्यगुणकर्मादीनांस्वस्वाश्रयनिष्ठत्वधर्मस्यगुणादिवृ त्तित्वेनद्रव्यगुणादिष्वंतर्भावायोगेपिसमवायेंतर्भावःसंभवति । समवायस्यद्रव्यादिविशेषांतपदार्थमात्रेपिसत्त्वेनगुणादिवृत्त्य नुपपत्तेरित्युक्तदोषाभावादितिभावेनतत्पृथगाशंक्यनिराह ॥ [३६१।१४] नापिसमवायइति ॥ तस्येति । स्वस्वाश्रयनिष्ठत्वस्यसम वायांतर्भावेसतिसमवायेपिसमवायिनिष्ठत्वमस्तीतिसमवायेपिसमवायोस्तीतिप्राप्त्यासमवायस्यैकत्वोपगमाच्चस्ववृत्तित्वंस्यात् । तच्चानुपपन्नमित्यर्थः । तथाचकथंसएवेति । पटादेःस्वस्वाश्रयनिष्ठत्वंनामाधाराधेयभावएवतन्नियामकःसमवायोनियम्यभूता धारत्वमाधारित्वंचकथंभवेदित्यर्थः ॥ [३६१।१५] द्रव्यादिष्विति । द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वित्यर्थः । नापिसामान्येंतर्भवति । तस्यसा मान्यवृत्तित्वानुपपत्तेरित्यपिध्येयं ॥ समवायस्त्विति । समवायांतर्भावस्तुस्ववृत्तित्वानुपपत्तेरित्युक्तरीत्यानिरस्तइत्यर्थः ।

समवायेपिस्वाश्रयव्यापित्वसत्वादितिभावः ॥ [३६१।१७] **असमुदितत्वेनेति** । राशिवनसेनादिवदनेकसमुदायरूपत्वाभावेनेत्यर्थः ।
परमाणुपुंजवादेहिकृत्स्नेस्वाश्रयेसर्वस्मिन्नाश्रयइत्यादियुज्यते । नह्येवंत्वन्मतइतिभावः ॥ [३६१।१८] **निराकरिष्यमाणत्वादिति** ।
स्वाभावेनसहानवस्थानरूपस्वाश्रयव्यापित्वस्याभावेपिसत्वेनाभावेप्यभावानंगीकारेणेत्युपरितनग्रंथेनाभावेऽभावसत्वस्यनि
राकरिष्यमाणत्वात्तस्यतत्रांतर्भावोनयुक्तइत्यर्थः ॥ **एवंसंयोगादीनांप्रदेशवृत्तित्वमिति** । तन्नतावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वं
तर्भवति । संयोगादिगुणेषुद्रव्यगुणादेः[दि]वृत्तित्वानुपपत्तेः।नापिसमवायभावेष्वंतर्भावः।संयोगाद्यभावेप्येकदेशवृत्तित्वसत्त्वा
दितिनिरस्तमित्यर्थः । प्रदेशवृत्तित्वस्यसमवायत्वेऽभाववृत्तित्वंनस्यात् । तस्यायुतसिद्धमात्रनिष्ठत्वेनाभावस्यचानयुतसिद्धत्वा
त् । अभावत्वेत्वभाववृद्धित्वंनस्यात् । अभावेऽभावानंगीकारात् । अभावेचप्रदेशवृत्तित्वसत्त्वादितिभावः । रूपादिगतोद्भूतत्व
धर्मस्यापिद्रव्यादिष्वंतर्भावोसंभावितइतिजातित्वमेवनिराचष्टे॥ **उद्भूतत्वंचेति** ॥ **परापरभावेति**। व्यापकव्याप्यभावइत्य
र्थः। तस्यरूपत्वादिजातिंप्रत्यधिकवृत्तित्वेन्यूनवृत्तित्वेवाजातित्वंसंभवति । नान्यथा । जातित्वबाधकसांकर्यापातादितिभावः।
सांकर्यंचाग्रेविवरिष्यामः। परापरभावायोगंव्यनक्ति॥ [३६१।१९] **यदिहीति** ।परमितिव्यापकंतत्प्रत्युद्भूतत्वंव्याप्यंयदिस्यादित्यर्थः॥**परं
भवेदिति**। रूपत्वंप्रतिव्यापकंभवेदित्यर्थः। प्रतीतिःसाक्षात्कारइत्यर्थः॥ [३६१।२१] **एकार्थेति** । द्रव्येषुचतुर्विंशतितत्वमस्तिरूपादयोगु
णाश्चसंतीत्येकाश्रयत्वाद्गुणाश्चतुर्विंशतिरित्युपचर्यतइत्यर्थः ॥**अपर्यायेति** । अपर्यायाःयेचतुर्विंशतीरूपरसादिशब्दाःतद्वाच्य ॥३१५॥
त्वमेवचतुर्विंशतित्वमित्यर्थः॥ [३६१।२३] **बधिरादीनामिति** । पुरुषगतचतुर्विंशतित्वाज्ञानिनामंधानामित्यादिपदार्थः ॥ [३६१।२६] **एवंम**
न्येषामिति । नित्यत्वानुगतत्वादिप्रागुक्तधर्मांतराणांगुणादिवृत्तित्वानुपपत्त्याद्रव्यादिष्वंतर्भावोनिरसनीयइत्यर्थः । वैशेषि
कपरीक्षायांनैयायिकादिदूषणमनुचितमित्यतउक्तं॥ [३६२।२] **परमाण्वारंभवादिभिरिति** । उभयेषामप्यारंभवादित्वाददोषइतिभा
वः॥**धर्मपदार्थस्येति**। तद्गतत्वादिप्रागुक्तधर्मपदार्थस्येत्यर्थः॥ [३६२।३] **सर्वव्यवहारइति** । तंतुषुपटःशुक्लःपटइत्यादिप्रागुक्तइत्यर्थः॥
[३६२।९] **योगक्षेमेति** । धर्मेधर्मांतरमस्तीतिधर्मेधर्मांतर(स्य)योगःतथा(प्रायःता)(भिप्रायात्तादा)प्यनवस्थाभियातत्रतादात्म्यांगीकारे
पिधर्मधर्म्यादिव्यवहारबलेनान्यतरपरिलोपाभावरूपःक्षेमोयथातथाद्रव्येपिरूपादिगुणयोगस्तयोरभेदेप्यन्यतरलोपाभावरूप
क्षेमश्चसमइतियोगक्षेमसाम्यादित्युक्तं । साधकबाधकाभावसाम्यादित्यर्थइत्येके । ननुमूलक्षयेतिवाक्येउत्पत्तिज्ञप्तिक्षयकरत्वं
नप्रतीयतइत्यतआह ॥ [३६२।१२] **यदर्थमिति** । ततःकिमित्यतआह ॥ **ततइति** । अनवस्थायाःमूलक्षयकरत्वाभावादित्यर्थः ॥ **भि
न्ननिमित्ततयेति** । धर्माणामाश्रयतोभिन्नत्वहेतुनेत्यर्थः ॥ [३६२।१७] **दृष्टांतयोश्चेति** । विशेषवत्क्रियावादित्युक्तविशेषक्रिययोरि
त्यर्थः । विशेषेसत्तायाःक्रियायांकर्माण्युत्क्षेपणादिभेदेनपंचेतिपंचत्वसंख्यायाःएतत्क्रियातःसाक्रियापृथगितिपृथक्त्वस्यगुण
स्यसत्वादित्यर्थः । किंचेत्यादिनोक्तंप्रमेयंतार्किकवाक्येनसंवादयति ॥ [३६२।२०] **उक्तंचेति** । प्रमेयत्वादीनांस्ववृत्तिरिष्टाचेत्कथंज्ञात
व्यासेतिचेदन्यत्रघटादौघटत्वादिवृत्तिर्यथातथागृह्यतां । ननुतत्रभेदाद्घटत्वादेर्घटादौवृत्तिःसुग्रहा । प्रमेयत्वादिष्वभेदात्कथ
मित्यतउक्तं । प्रमाणंशरणंवृत्तौ । धर्माणांक्वचिदाश्रितत्वेप्रमाणंप्रमितिरेवकारणंनतुभिन्नत्वाभिन्नत्वेवृत्त्यवृत्तिनिमित्तेयतोऽ
तोऽभेदेपिप्रमितत्वात्स्ववृत्तिरिष्टैवेत्यर्थः ॥ [३६२।२२] **व्यक्तेरभेदइति** । आकाशत्वंनजातिः तत्रव्यक्तेरेकत्वेनानेकानुगतत्वरूपजाति

लक्षणाभावात् । तुल्यत्वंतुल्याश्रयकत्वमन्यूनाधिकदेशवृत्तित्वमितियावत् । घटत्वेनतुल्याश्रयकत्वंकरीरत्वकलशत्वकंबुग्रीवत्वपृथुबुध्नोदराकारत्वादीनांजातित्वेबाधकं । संकरोनामपरस्परपरिहारेणवर्तमानयोरेकत्रसमावेशः । यथाप्रागुक्तोद्भूतत्वंरूपत्वंविना(उद्भूत)स्पर्शे। रूपत्वंचोद्भूतत्वंविनानुद्भूतरूपे रूपत्वंउद्भूतत्वंचोद्भूतरूपइतिरूपत्वेनसांकर्यमुद्भूतत्वस्यजातित्वेबाधकं। जातौजात्यंगीकारेऽनवस्थाबाधिका । विशेषेजात्यंगीकारेऽत्यंतव्यावर्तकत्वरूपविशेषस्वरूपहानिर्बाधिका । समवायत्वस्यजातित्वेसंबंधाभावोबाधकइतिजातिबाधकसंग्रहइत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमनवस्थाभयाज्जात्यादौजात्यंतराद्यनंगीकारस्तावताधर्मसंतानानवस्थोत्पत्त्याद्यप्रतिबंधकत्वान्नदोषइत्यस्यकिमुत्तरमनेनप्राप्तमित्यआह ॥ [३६२।२३]नचानवच्छिन्नेति । अपर्यवसितेत्यर्थः ॥ [३६२।२४]प्रकृतापीति । धर्मस्यधर्मसंतानरूपेत्यर्थः ॥ नचेदिति । प्रकृतदूषणंनचेत्सामान्याद्यनवस्थापिदूषणंनस्यादितिहेतोरित्यर्थः ॥ यदिकथंचिदिति । सामान्यादौतन्निष्ठोत्तरोत्तरसामान्याद्यंतरज्ञानंविनापूर्वपूर्वसामान्यादिज्ञानंनोत्पत्तुमर्हति । नागृहीतविशेषणाविशेष्यधीरितिन्यायादितिव्युत्पादनमस्माकमपिसमानमित्यर्थः ॥ अतोनैत[३६२।२६]न्न्यायेनेति । सामान्यादिपरंपरायथाऽनवस्थाभयान्निवार्यतेतथास्त्वित्यादिधर्मपरंपरापिनिवारणीयेतिन(च)वाच्यमित्यर्थः ॥ धर्म[३६३।३]सामान्यगुणानवस्थायाइति । धर्मानवस्थायाःसामान्यानवस्थायाःगुणानवस्थायाइत्यर्थः ॥ विमतायाइति । ईषणत्वेनत्वदंगीकृताया इत्यर्थः । किमर्थमितिप्रश्नोत्तरमाह ॥ [३६३।५]अनवस्थाहीति ॥ [३६३।६]एवमेवेति । अनिष्टापादनत्वाभावेपिदोषत्वेबीजांकुराद्यनवस्थायाअपिदोषत्वप्रसंगादित्यर्थः ॥ कथंन[३६३।७]प्रकृतेति । धर्माद्यनवस्थेत्यर्थः ॥ अनि[३६३।९]ष्टापत्तिहेतुरिति । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबं

दु

धकानवस्थैवोत्पत्तिज्ञप्त्यभावरूपानिष्टस्यापादकत्वादनिष्टापत्तिहेतुर्नान्येतिभावः ॥ [३६३।१०] क्वचिदंगीकृतापीति । प्रामाण्यपरत स्त्वादावंगीकृतापीत्यर्थः ॥ [३६३।११] अतएवेति । त्रिविधानवस्थायाःदोषत्वंनान्यस्याइत्यंगीकारादेवबीजांकुरानवस्थादेरपिदोषत्व रूपप्रागुक्तातिप्रसंगोनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यवहारान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याविशेषसमर्थनं ॥ ७ ॥ [३६३।१४] एकंसंधित्सतइति । प्रती तितदभ्रांतित्वेसंधातुमिच्छतःअन्यदनवस्थाराहित्यंप्रच्यवते । तत्संधित्सतःप्रतीत्यादिकंप्रच्यवतेऽपयातीत्यर्थः । मूलस्थान वस्थापदार्थमाह ॥ [३६३।१७] अप्रामाणिकापर्यवसितपरंपरारूपेति । धर्मपरंपरारूपेत्यर्थः ॥ [३६३।१९] क्वचिद्भेदाभेदावपीति । ए तेनभेदोनाशइत्यत्रक्वचिदित्यनुवृत्तिंसूचयति । तथाशब्दःसमुच्चयइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३६३।२०] भेदोऽभेदश्चेति ॥ [३६३।२१] उपलक्षणमिति । प्रागभावप्रध्वंससाधारण्येनाभावमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥ इत्यादिद्रष्टव्यमिति । यत्रसत्यप्याश्रयेक्रियाभावःसत्यांव्य क्तौजातेरभावस्तत्रभेदाभेदावितिद्रष्टव्यमित्यर्थः । ननुनाशपदस्योपलक्षणत्वमुपेत्यावयविनोभावःगुणस्याभावस्तत्रभेदाभेदा वितिकुतोव्याख्येयं । यत्रावयवेषुसत्सुअवयविनोनाशःगुणिनिसतिगुणस्यनाशइत्येवकुतोनव्याख्यातयइत्यतआह ॥ अन्य थेति । अभावोपलक्षणत्वानंगीकारइत्यर्थः ॥ [३६३।२३] उक्तौनस्यातामिति । युगपन्नाशस्थलेपिभेदाभेदयोर्वाच्यत्वात् नाशपदस्या भावपरत्वेपूर्वंतंतुषुसत्स्वपिपटस्याभावाद्भेदाभेदौतत्राप्युक्तौस्यातां । अतएवमाश्रयणीयमितिभावः । ननुयद्यवयव्यादयइ त्यादिनाकृतचोद्यस्याकिमुत्तरमुक्तमित्यतआह ॥ इदमुक्तमिति ॥ [३६३।२४] पाकजादयइति । पाकजरूपरसादयः । आदिपदा त्संयोगादयः ॥ [३६३।२५] यथाब्राह्मण्यमिति ॥ गाधिजस्यविश्वामित्रस्यतपसाप्रागसत्याएवब्राह्मणत्वजातेरुत्पत्तेर्महापातकादिनाक्व

न्नाशाच्चेतिभावः ॥ [३६३।१६] प्रागुपपादितत्वादिति । अभेदेनप्रतीतिश्चेत्यादिग्रंथव्याख्यावसरइतिभावः ॥ [३६४।१] उपपादयिष्यमा
णत्वाच्चेति । दृष्टिप्रमाणतश्चेत्यादिग्रंथइतिभावः । इतिशब्दस्येदमुक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [३६४।४] आश्रयाणामपिपरस्परमि
ति । तंत्वभिन्नपटाभिन्नत्वा(त्तंत्वंतरस्यघटाभिन्न)द्वित्वत्रित्वाद्यभिन्नत्वात्पटस्येतिहेतोःयोयदभि(न्नाभिन्नस्स)न्नधर्माभिन्नस्स
तदभिन्नोयथाघटोघटेनेतिव्याप्त्यादिसंभवादितिभावः ॥ [३६४।५] भेदाभेदभ्रमेरिति । भेदाभेदांगीकारस्थलस्येत्यर्थः । इतिशब्दो
हेत्वर्थः ॥ तत्रापीति । अयावद्द्रव्यभाविस्थलइत्यर्थः ॥ निरस्तमिति । सकलभेदकार्यकारित्वइतिग्रंथेनिरस्तमित्यर्थः ॥
[३६४।६] वक्ष्यतइति । दृष्टिप्रमाणतश्चैवविरोधोदर्शनेकथमित्यादावितिभावः । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३६४।७] उक्तंह्येतदिति ।
नचेन्महत्वतश्चैवदीर्घत्वादपिनोभवेदित्येतद्वाक्यव्याख्यावसरइतिभावः । तथाचपौर्वापर्याभावेनगुणिनिसत्येकत्वाभावइत्य
स्यतत्रायोगान्नभेदाभेदावुपेयौतत्रेतिभावः ॥ [३६४।११] स्रुघ्नइति । पुरविशेषस्यस्रुघ्नइतिनाम ॥ [३६४।१६] उक्तंतावदिति । अभेदेनप्रतीतश्चे
दित्यत्राभेदग्राहिणीदृष्टिरस्तीति भेदोनाशेभवेत्तथेत्यत्रभेदग्राहिहेतुजदृष्टिरस्तीत्युक्तमित्यर्थः ॥ संबन्धवस्त्विति । कुंडब
दरादिवस्तुबुद्धितइत्यर्थः ॥ एतेइति । दृष्टीइत्यर्थः ॥ [३६४।१७] अन्यत्तरेति । इदंरूप्यंनेदंरूप्यमितिदृष्ट्योर्बाध्यबाधकभावापन्न
योर्मध्येबाध्यदृष्टेरनुवृत्त्यभावदर्शनादितिभावः । ननुभवतामित्यत्रभवतामितिक्रियापदंनतुभवच्छब्दस्यामित्यर्थः । संयोगश्च
विभागश्चशब्दश्चात्मविशेषगुणाश्चतेषामित्यर्थः । तेषामव्याप्यवृत्तित्वोपगमादितिभावः । एवंतर्हिविरोधोद्भावनंकापिनस्या ॥११७॥
दित्यतआह ॥ [३६४।२६] सर्वत्रेति ॥ छ ॥ अयावद्द्रव्यभाविनिभेदाभेदसमर्थनं ॥ छ ॥ भेदोनाशोभवेत्तथेत्यत्रक्वचिदितिपदस्या

नुवृत्तिमुपेत्यतथाशब्देनाभेदसमुच्चयंचोपेत्यभेदोनाशइतिपादस्यनिर्गलितार्थमनुवदति ॥ [३६५।१] भेदाभेदौक्वचिदितिसंक्षेपेणो
क्तमिति ॥ नत्वेकविषयाविति । एकनिरूपितावित्यर्थः । समुदायस्तुतेक्वचिदितिवक्ष्यमाणानुरोधेनाह ॥ [३६५।४] द्वित्वादि
संख्येति ॥ [३६५।६] अभिभवेति । महारजनाद्यभिभूतपटादिगतशुक्लादिरूपैर्भेदाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ यद्वेति । अस्मि
न्पक्षेसतिधर्मिणीतिनाध्याहारइतिभावः । स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपकाइत्येतद्व्यनक्ति ॥ [३६५।९] विनिष्टस्येति ॥ मिथइति ।
तएवचतदन्येचेतिसमुच्चयेत्यर्थः ॥ छ ॥ अभेदभेदाभेदस्थलोक्तिः ॥ छ ॥ एकस्मिन्जातएवेत्युत्तरमूलानुरोधेनचोद्यंतावद्व्य
नक्ति ॥ [३६५।११] सर्वदिक्ष्विति । अंशिनइतिमूलार्थविवरणेनपरिहारंव्यनक्ति ॥ [३६५।१४] तदिदमसंगतमित्यादिना । तुशब्दएवार्थइत्यु
पेत्याह ॥ [३६५।१५] अभेदेनैवेति । सर्वदिक्ष्वितिप्रागुक्तस्याभिप्रायोक्तिपरमिदंमूलमितितात्पर्यार्थमाह ॥ अयमभिसंधिरिति ।
प्रमाणविरोधाच्चेत्युक्तंविरोधिप्रमाणंव्यनक्ति ॥ [३६५।१९] घटसंयोगइति । पटसंयोगवदितीतिशब्दस्येतिप्रमाणेतिपूर्वेणान्वयः ॥
[३६५।२३] साध्यविकलइति । घटतदंशानामभेदेनघटरूपादेरपितदंशवृत्तित्वादितिभावः ॥ स्वरूपासिद्धोऽन्यथासिद्धोवेति ।
तदन्येत्यत्रात्यंतभिन्नवृत्तित्वविवक्षायामसिद्धिरंशांशिनोर्भेदाभेदेनांशवृत्तेः संयोगस्यांशिसंयोगत्वेपितदन्यवृत्तित्वस्योपपत्तेर्भे
दाभेदेनान्यथासिद्धमित्यर्थः । यद्वासंयोगस्योभयवृत्तित्वेनघटवृत्तितयाप्युपपत्त्यातदन्यवृत्तित्वमन्यथासिद्धमित्यर्थः ॥ छ ॥
अंशांशिसंयोगैक्यं ॥ छ ॥ [३६६।१] एतेनेति । अंशांशिसंयोगस्यैक्यकथनेनेत्यर्थः ॥ [३६६।४] विरुद्धदिक्क्रिययोरिति । दिक्क्रियाचदि
क्क्रिये विरुद्धेदिक्क्रियेययोस्तौविरुद्धदिक्क्रियौतयोरित्यर्थः । तरुसंयोगइतीतिशब्दस्येत्येतदपिनिरस्तमितिपूर्वेणान्वयः । कथमि

त्यतआह ॥ [३६६।५]नह्रीति ॥[३६६।७]कायक्षालनादीति । नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहंसवासाजलमाविशेदित्यादिविधयइत्यर्थः ॥ अतएवे
ति । अवयवावयविनोरभेदादेवेत्यर्थः ॥ [३६६।१०]द्वितंतुकेति । द्वितंतुकंयत्कार्यंतदवयवभूतेतंतावित्यर्थः ॥ आकाशादिदेशा
दिति । तथाचाद्वितंतुकोयःपटस्तत्कारणीभूतयोस्तंत्वोर्विभागाज्जातोविभागःकारणविभागाज्जातोविभागइतिज्ञेयं । अतएवे
तिहस्तकर्मणेत्यादिपूर्ववाक्योक्तस्यपरामर्शः ॥ [३६६।१२]विवादाध्यासितोविभागइति । कारणविभागाज्जातत्वेनोक्तोविभागइ
त्यर्थः ॥ कर्मैकेति । कर्मणासहैकस्मिन्नर्थेऽसमवेतत्वादित्यर्थः ॥ [३६६।१६]संयोगविभागजननेति । उत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशवि
भागयोर्जननाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ [३६६।१७]तंत्वंतराकाशसंयोगेति । तंत्वंतरसंयोगाकाशसंयोगयोर्जन्मेत्यर्थः ॥ अन्यथाकार
णाकारणेति । कारणमात्रविभागजन्योपिविभागोस्तीतिस्वीकार्यइत्यर्थः । आरब्धद्रव्यमितिबहुव्रीहिः ॥ [३६६।२०]निष्फलारंभ
मिति । कपालद्वयेनैवघटारंभेतृतीयकपालोनिष्फलारंभद्रव्यं । द्वाभ्यामेवपरमाणुभ्यांद्व्यणुकोत्पत्तौतृतीयपरमाणुनिष्फलारं
भद्रव्यमित्येवंज्ञेयं ॥ विजातीयमिति । आप्यपरमाण्वादिकंपार्थिवद्व्यणुकाद्यनारंभकमितिज्ञेयं । एवंचाकाशस्यनिःस्प
र्शकत्वेनद्रव्यानारंभकत्वात्तंत्वंतरसंयोगाकाशसंयोगयोरारंभकत्वानारंभकत्वरूपविरोधस्यारंभकानारंभकद्रव्यसमवेतत्वेनसो
पाधिकतयास्वाभाविकत्वाभावात्तदुभयजन्मांगीकारोनयुक्तो विभागद्वयजन्मांगीकारस्तुयुक्तइतिशंकाभिप्रायः ॥ तं
[३६६।२१]तुद्वयेतिकर्मांतंपक्षः । नतंत्वित्यादिसाध्यं । द्रव्येति । द्रव्यारंभकोयःसंयोगस्तद्विरोधीयोविभागस्तज्जनककर्मत्वादित्य
र्थः । अदृष्टादावव्यभिचारायकर्मपदं । तंत्वंतरसंयोगजनकेतंत्वाकाशविभागजनकेतंतुकर्मण्यव्यभिचारायद्रव्यारंभकसंयो

वि

गविरोधीतिविशेषणं ॥ [३६६।२२] **द्रव्यांतरेति** । घटारंभकइत्यर्थः ॥ **इत्याभासेति** । इतिपरकीयानुमानंवक्ष्यमाणाभाससमानमि त्यर्थः । अभासप्रयोगमेवाह ॥ **तंतुकर्मेति** ॥ **संप्रति**[३६६।२३]**पन्नकर्मवदिति** । घटकर्मवदित्यर्थः । सममित्युक्तंबाधकप्रमाणंदर्श यति॥ **विभागद्वयेति** । तंत्वंतराकाशादिभागद्वयेत्यर्थः ॥ **कर्मत्वादिति** । कर्ममात्रस्यस्वाश्रयवस्तुनआकाशप्रदेशाद्वि भागजनकत्वेनासिद्धोनुबंधइतिदृष्टांतानुक्तिः ॥ **विभागेनेति** । प्रागुक्तकारणविभागे(नांगीक)नकर्तव्येसतीत्यर्थः । एतेने त्युक्तंव्यनक्ति ॥ **विमतंकर्मद्रव्यारं**[३६६।२६]**भकानारंभकेत्यादिना** । परेणहितंतुकर्मणस्तंत्वंतरसंयोगमाकाशसंयोगंचप्रत्यसमवा यिकारणत्वमंगीकृतं । तादृशविभागद्वयंप्रतितुतथात्वंनोपेतं । तथाचविभागद्वयाजनकत्ववत्संयोगद्वयाजनकस्यापिसुसा (धन)ध्यत्वादाभाससाम्यमित्यर्थः ॥ **सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति** । विमतंकर्मप्रागुक्तविभागद्वयजनकं । द्वितंतुकपटावयवकर्म त्वात्तादृशसंयोगद्वयजनककर्मवदित्यपिप्रयोगसंभवादितिभावः । प्रतिपक्षानुदयमाशंकते ॥ [३६७।१] **यदाकाशेति** ॥ **इतिव्याप्ते रिति** । यथांगुलिकर्मेतिदृष्टांतसंभवादितिभावः ॥ **सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापीति** । सक्रियस्येवाक्रियस्यापीत्य र्थः । तंतोरितिविशेष्यानुकर्षः ॥ **विभागस्येति** । तंत्वाकाशविभागस्यतंतुकर्मणिसत्यसतिचोभयत्रसाम्यादित्यर्थः । य द्वातंतुद्वयविभागजनकस्यतंत्वाकाशविभागजननेकर्मसत्वासत्वयोःसाम्यादित्यर्थः ॥ [३६७।४] **उत्तरविभागइति** । तंत्वाकाशवि भागइत्यर्थः । यद्वासकर्मकस्यश्येनस्येवाकर्मकस्यापिस्थाणोरित्यर्थः । उभयत्रश्येनेस्थाणौचेत्यर्थः ॥ [३६७।५] **नेतिचेदिति** । अकर्म कस्यापिकुतोनस्यादितिदोषोनचेदित्यर्थः । असमवायित्वस्येतिपदच्छेदः । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिलक्षणसंभवादिति

५०५४

भावः ॥ ६ ॥ संयोगविभागयोरवांतरभेदनिरासः ॥ ६ ॥ **एवंछलत्वेनेति**[३६७।१६]। सर्वदिक्ष्वपिसंबंधादित्युक्तस्यैकस्मिन्जातएवेत्या
दिनानूदितमभिप्रायांतरंग्रंथकृदनभिमतमेवप्रकल्प्योक्तोयोनवस्थाप्रसंगस्तंछलोत्तरमेतदित्यंशांशिनोरभेदेनत्वित्यादिग्रंथेननि
राकृत्येत्यर्थः ॥ **इतिसंदेहादिति**[३६७।१४]। तथाचदृष्टत्वादितिहेतुःसंदिग्धासिद्धइतिभावः । भवतामपितद्र्यंशवृत्तित्वानिर्णयएवे
त्यतआह ॥ **नह्यविरुद्धेति** । भिन्नांशवृत्तित्वेनेतियोज्यं । ननूक्तमत्रघटांशसंयोगोयदिघटवृत्तिस्तर्हिपटवृत्तिरपिस्यादित्यत
आह ॥ **अंशांशिनोरभेदेनेति**[३६७।१६] ॥ ६ ॥ संयोगस्यपराभिप्रेताव्याप्यवृत्तित्वनिरासः ॥ ६ ॥ अप्रसंगोयमिति । अयंपरोक्ता
नवस्थाप्रसंगस्तर्काप्रतिहतिरूपांगहीनत्वादप्रसंगस्तर्कभासइत्याहेत्यर्थः ॥ **द्वितूलकइति**[३६७।१८] । प्रशिथिलावयवसंयोगोपेततूल
पिंडद्वयारब्धसूत्रइत्यर्थः । स्वव्याहतिंप्रमाणविरोधंचक्रमेणदर्शयति ॥ **अयंमाढ्यइति**[३६७।२५] **द्वितंतुकेतिच** ॥ **विसदृशपरिमा**[३६८।५]
णत्वस्यानपेक्षाहेतोरिति । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमा(णेस्वोत्पत्तौपर)णोत्पत्तौस्वकारणपरमाणुद्व्यणुकगतपरिमाणेनापेक्ष्ये(क्षे)ते।
विसदृशत्वात् । विजातीयत्वादित्यस्यपराभिमतहेतोर्महत्वंचपरमाणावणावपीत्यादिनाकृतंनिराकरणंस्मारयितुमित्यर्थः ॥६॥ प
रोक्तानवस्थायास्तर्कपराहत्युक्तिः ॥६॥ **उत्तरवाक्यइति**[३६८।८]।सर्वप्रत्यक्षेतिवाक्यइत्यर्थः॥**उक्तंब्रह्मतर्कइति**[३६८।९]।भेदाभेदावित्येतत्प्रमे
यमेकादशाध्यायगीतातात्पर्योदाहृतब्रह्मतर्केपूर्वार्धेऽभेदस्योत्तरार्धेभेदस्यचप्रतीत्योक्तमित्यर्थः । तंतुभावइत्यस्यतंतूनांभावेसत्व
इत्यर्थः ॥ **व्यतिषंगेति**[३६८।१०] । तिर्यगूर्ध्वरूपेणसंश्लेषविशेषविशिष्टेत्यर्थः ॥ **अवगम्यतइति** । प्रत्यक्षसिद्धाइत्यर्थः । तंतुभ्योन्यइति
पूर्वार्धेऽनुपपत्तिमाशंक्याभिप्रायमाह ॥ [३६८।१२] **नन्वेवंतर्हीति** । नद्रव्यमितिनासत्वमितिचपदच्छेदः ॥ [३६८।१४] **पटश्चेति** । अस्तीतियो ॥३१९॥

ज्यं ॥ **विशेषशक्त्यैवेति**[३६८।१४] । विशेषशब्दितवस्तुसामर्थ्येनैवेत्यर्थः । अत्रारंभवादीशंकते ॥ **ननुव्यतिषिक्तेति**[३६८।१५] । एकैकतंतुना
भेदाभेदावित्यत्राभेदांशमाक्षिपति ॥ **कथंचैकैकेति** । अभेदइतिपदच्छेदः । अयमितिपूर्वस्मादिहान्वितस्यार्थउक्तोयमर्थइति ॥
संबद्धेति[३६८।१७] । कुंडबदररूपवस्तुद्वयेत्यर्थः । विशिष्टंपदार्थांतरंविशेष्याभिन्नमितिमतमुपेत्याह ॥ **जायतांनामेति**[३६८।१८] । अभ्युप
गमवादेनवाह ॥ **जायतांनामेति** । अन्यथाकस्तदापटोवशिष्यतइतितत्वप्रकाशिकावाक्यविरोधादित्यन्ये । कथंचैकैकेत्यु
क्ताक्षेपंप्रत्याह ॥ **नचैकैकेति**[३६८।१९] । अपवदतीतिशब्दस्यैतदुक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ अभेदभेदाभेदछ(स्थ)लोक्तिः ॥ ६ ॥
संयोगविभागपृथक्त्वानांतावदिति[३६८।२५] । नरत्वादिकमप्येवमितिसामान्यस्यानेकवृत्तित्वंनास्तीतिवक्ष्यतीतितावच्छब्दार्थः ।
एवकारान्वयेनानूद्यार्थमाह ॥ **पृथक्पृथगेवैकैकद्रव्याश्रिताएवेत्यर्थइति**[३६८।२६] ॥ **एकेनगुणेनेति**[३६९।१] । संयोगेनेत्यर्थः ॥ भेद
स्यबहुसंबंधितयेति[३६९।५] । एतेपृथगितिबहुसंबंधितयापृथक्त्वस्यप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **अतिप्रसंगाभावश्चेति**[३६९।६] । एकस्मिन्नेवसं
युक्तादीत्युक्तातिप्रसंगस्याभावश्चेत्यर्थः । अन्योन्येतिवाक्यमन्यथापिव्याचष्टे ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **घटाद्भिन्नइति**[३६९।८] ।
घटात्पृथगित्यर्थः ॥ **नस्थविरधर्मइति**[३६९।८] । किंतुयुवधर्मइतिभावः।उभयोरपिदृश्यतइत्येतदानुमानिकज्ञप्तिपरतयाव्याचष्टे॥ अने
कधर्मोवगम्यतइति[३६९।१०] ॥ **भिन्नाविमाविति**[३६९।१५] । भेदशब्दोत्रपृथक्त्वपरोज्ञेयः ॥ **मानाभावादिति** । यश्चयत्प्रतियोगि
कइतिप्रागुक्तयुक्तेरत्रापिसत्वादितिभावः ॥ **एतेनेति**[३६९।१६] । पृथक्त्वप्रतीतिव्याख्यानेनसंयु(क्ताविति)क्तौविभक्तावितिधीरपिसं
योगादिसमुदायविषयतयाव्याख्यानेनेत्यर्थः।अत्रप्रकरणेऽसकृदुपात्तोभेदशब्दःपृथक्त्वपरइत्युपेत्यपृथक्त्वमुपलभ्यतइत्युक्तं ॥

परिमळ० [३६९।१६] इत्यादिप्रतीतिरपीति । तत्राप्यस्यामुनासंयोगोऽस्यविभागइत्यनेनसंयोगादिविषयाधीरितिव्याख्यातेत्यर्थः । वचनलिं अ.२पा.२
॥११७॥ गाइतिबहुव्रीहिः ॥ तेनानुमीयत[३६९।२०]इति । अनयोर्भेदइत्यादिवाक्येप्रतीतंपृथक्त्वादिकमप्येकैकमेवभवितुमर्हति । एकवचनां अधि.६
ततयाप्तोक्तत्वात् । घटोस्तीत्यादिवाक्यप्रतीतघटादिवदित्यनुमीयतइत्यर्थः । यदुक्तंप्रागेकोह्यवयवी । अनेकेचावयवाःतदभेदे
ऽवयवानामप्यभेदः । अवयविनोवाभेदःप्रसज्यतइतितदुद्धरति ॥ [३६९।२३]अवयविनस्त्वेकत्वेपीति । अवयविपदेनाकाशादिरकार्यो
भिमतोऽथकार्योघटादिरुभयत्रापिक्रमेणसमाधिमाह ॥ आकाशस्येत्यादिना । एकेनपटेनाभेदेतंतूनामन्योन्याभेदापादनं
किंव्यतिषंगदशायामथान्यदा । आद्येनदृष्टमित्याह ॥ [३६९।२४]यादृशेनेति । अंत्येआह ॥ [३६९।२५]संचेति ॥ तंतुभ्यइति । अव्यतिषक्तेभ्य
इतिभावः । तावताकथमुक्तदोषनिरासइत्यतआह ॥ एकैकेनेति । नोक्तंग्रंथकृतेतियोज्यं ॥ [३६९।२६]उक्ताक्षेपेति । संयोगिनोरप्यैक्या
पादनरूपेत्यर्थः । नायंसमाधिरितिपदच्छेदः ॥ निराकरिष्यमाण[३७०।३]त्वादिति । यद्यस्यौपाधिकोभेदःकुतएकत्वमिष्यतइत्यादि
नात्रैवसमवायनिरासप्रकरणेनिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [३७०।४]व्यर्थमेवेति । नचसाधनाव्यापकत्वार्थंतदर्थवदितिवाच्यं । व्या
प्तिग्रहौपयिकस्यैवत्वन्मतेऽर्थवत्त्वात् । साध्यसमव्याप्तउपाधिरितिमतेपरिमाणवत्त्वेनैवसाध्यव्याप्यत्वस्येवसाध्यव्यापकत्वस्यचग्र
हणसंभवेनगुरुधर्मावच्छेदेनतयोरग्रहणेसाध्यव्यापकत्वाद्यभावापत्तेः । तदिदमाह व्यर्थमेवेति ॥७॥ संयोगादेरयुगधर्मत्वोक्तिः
॥७॥ [३७०।१६]अर्थावद्द्रव्यभावित्वेनापीति । महापातकादिनाब्राह्मणत्वादेर्नाशेनतस्ययावत्स्वाश्रयभावित्वाभावेनस्वाश्रयाद्भेद ॥३२०॥
स्यापिसंभवाद्ब्राह्मणत्वादेरनेकव्यक्त्यनुगतस्यव्यक्त्यासाकमभेदेव्यक्तीनामन्योन्यमभेदःस्यादितिदोषपरिहारःसंभवति । नर

त्वादेरनेकानुगतस्यव्यक्त्यभेदेव्यक्तीनामभेदोदुष्परिहारोतस्तस्यप्रतिव्यक्तिभिन्नत्वोक्तौचव्यक्तिभेदापत्तिदोषपरिहारार्थइति
ज्ञापयितुमित्यर्थः । ननुसंयोगश्चविभागश्चभेदश्चैवपृथक्पृथगितिवाक्यएवनरत्वादिसामान्यमप्यसंगृह्यनरत्वादिकमप्येवमिति
भिन्नवाक्येनसामान्यस्यैकाश्रितत्वंकिमर्थमुक्तमित्यतआह ॥ [३७०।१७] उपादानंचेति । संयोगादेःघटःपटेनसंयुक्तःपटाद्विभक्तइति प
पटाद्यन्यप्रतियोगिकतयाघटादिधर्मिकतयाप्रतीत्याप्रतियोगिधर्मितायोगेनैकधर्मत्वं । जातेस्त्वेकप्रतीतावेवप्रतीतेरेकधर्मि
त्वमित्येवंधर्मिप्रतियोगिविभागाद्वाक्यभेदः । नन्वेकप्रतीतावप्रतीयमानद्वित्वादिकंसंयोगादिवदेकैकाश्रितमस्त्वित्यतआह ॥
[३७०।१२] नचप्रतियोगिनिरूप्यमिति । एवंतर्हिप्रागुक्ततदाश्रितव्यक्त्यभेददोषःस्यादेवेत्यतआह ॥ साचेति ॥ [३७०।१६] संकरप्रसंगा
दिति । अश्वत्वादिजात्येतियोज्यं ॥ [३७०।१७] यदिसादृश्यमिति । त्वयाजातित्वेनोपेतमश्वनिष्ठंरासभव्यक्तिसादृश्यमश्वत्वात्परम
श्वत्वजातिव्यापकजातिरित्यर्थः । अश्वत्वंव्याप्यंस्यादितियावत् । व्यापकमित्यर्थः ॥ अपरमिति । अश्वत्वव्याप्यमित्यर्थः ॥
रासभव्यक्ताविति । रासभव्यक्तौरासभांतरसादृश्यस्यसत्त्वाद्व्याप्यवृत्तौव्यापकसत्वनियमादितिभावः ॥ एवंरासभत्वे
पीति । रासभविशेषस्थमश्वसाम्यंसादृश्यंजातिरूपंचेद्रासभत्वात्परंचेत्तदासर्वेरासभानामश्वसादृश्यप्रसंगः । यदिचापरंत
दाश्वव्यक्तावपितत्सादृश्यस्यसत्वाद्रासभत्वंस्यादित्येवंवाच्यमित्यर्थः । तथाचपरस्परपरिहारेणसतोरश्वत्वरासभसादृश्ययो
रेकव्यक्तिविशेषेऽश्वादौसमावेशात्सांकर्यमतोनजातिःसादृश्यमित्यर्थः ॥ [३७०।१८] अश्वेरासभवृत्तीति । सामान्यमितिविशेष्य
मनुषज्यते ॥ तदवयववृत्तीति । तदवयवादिवृत्तिसामान्यमेवसादृश्यंब्रूमइत्यर्थः । सामान्यान्येवभूयांसिगुणावयवकर्मणां ।

भिन्नप्रधानसामान्यवृत्तिसादृश्यमुच्यतइतिश्लोकार्थोक्त्यापराभिप्रायंव्यनक्ति ॥ **द्रव्यगुणेति** । ययोर्द्रव्ययोःसादृश्यमु
च्यतेतयोर्द्रव्ययोर्येगुणाःयेचावयवाःयानिचकर्माणितद्वृत्तीनिसामान्यान्येवेत्यर्थः । भिन्नप्रधानेत्यस्यभिन्नेप्रधानसामान्येगो
त्वगवयत्वेययोस्तौगोगवयौतद्वृत्तीत्यर्थः । अतिदेशमेवव्यनक्ति ॥ [३७०।२१] **नहीत्यादिना** ॥ [३७०।२३] **प्रतियोगिनइति** । अनयोःसादृश्य
मित्यत्रान्यतरस्यप्रतियोगित्वनियमेनतस्यधर्मित्वायोगात्कथमनेकाश्रितत्वंसादृश्यस्येत्यर्थः । अपिपदस्यार्थस्तथापीति । विनष्टइ
तिभावेनिष्ठाप्रत्ययइतिभावेनाह ॥ [३७०।२६] **विनष्टविनाशइति** ॥ [३७१।२] **यदिवातन्नरत्वमिति** । नष्टेप्यनष्टभेदस्यकारणात्मत्वेनसत्व
स्यतस्मात्प्रध्वस्तभेदादीत्यत्रवक्ष्यमाणत्वादयंप्रयोगोनायुक्तइतिध्येयं । पुनरित्यनुवादः । स्वाश्रयनाशोत्तरकालमितिव्याख्या ।
सामान्यसत्वमित्यस्येत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यादिनान्वयः ॥ [३७१।४] **पुनररिति** । आश्रयनाशानंतरमितिपुनःशब्दार्थः ॥ [३७१।६] **प्रत्य
भिज्ञानमिति** । चैत्रगतमेवनरत्वंमैत्रेइतिप्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ [३७१।१०] **प्रत्यक्षानुमानानीति** । तत्तद्धर्मतयेयतइत्यत्रास्यप्र
त्यक्षादिपरत्वेनव्याख्यानादितिभावः ॥ स्वरूपैरपीत्यस्यस्वकीयावतारविग्रहैरभिन्नाइत्यर्थमुपेत्यतस्यस्थलमाह ॥ [३७१।१२] **स्वरूपै
रित्यादिना** ॥ [३७१।१३] **आमघटेति** । अपक्वघटेत्यर्थः । उदाहृतवाक्येभगवतोप्रकृतत्वात्कथंभगवानित्युपसंहारइत्यतआह ॥ **नके
नचिदिति** । उपसंहरतीत्यन्वयः । कर्त्राद्याकांक्षायांश्रुतिः । स्वप्रकृतमित्युक्तंमूलकृदनुदाहृतेपूर्वभागेप्रकृतमित्यर्थः । श्रुतिर
प्याहसादरमित्युक्तंमूले । तत्रादरज्ञापकमाह ॥ [३७१।१४] **सर्वशइत्यादीति** । आदिपदेनानिवृत्तविनाशश्चेत्यपवादवचनग्रहः । आ
दराभावेसर्वशइतिप्रागुक्तस्यापवादंचनब्रूयादितिभावः । भिन्नधर्माइत्यत्राश्रयतोपिभेदोनाभिमतः । किंत्वेकव्यक्तिधर्मापेक्ष

याव्यक्त्यंतरधर्माणामेवेतिभावेनस्वैःस्वैर्धर्मैरभिन्नाइत्यनेनभिन्नधर्माइ(त्युक्तस्य)त्यस्यविवरणाच्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ पीलुपाकप्रक्रि
यामाश्रित्यशंकते ॥ **ननुघटादेरिति** । कुंभकारेणपाकार्थंनिक्षिप्तघटादेरित्यर्थः । अभिघातोनामबलवदग्निसंयोगः । नोद
नंनामस्वस्थानाद्वस्तुनश्चलनहेतुसंयोगविशेषः ॥ [३७१।१६] **कार्यद्रव्यमिति** । द्व्यणुकप्रभृत्यंत्यावयविपर्यंतंकार्यद्रव्यमित्यर्थः ।
संयोगनाशविभागादिशब्देनतत्तत्कार्यावयवपरमाणुसंयोगनाशादयोग्राह्याः ॥ **श्यामादीनामिति** । रसादिरादिपदार्थः ॥
[३७१।१७] **उत्पन्नपाकजेष्विति** । उत्पन्नानिपाकजानिरूपादीनियेषांतेष्वित्यर्थः ॥ [३७१।१८] **कारणगुणप्रक्रमेणेति** । कारणगुणाःकार्यगुणाना
रभंतइतिक्रमेणांत्यावयविपर्यंतंरूपाद्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥ [३७१।१९] **अत्रेति** । उक्तविधनाशोत्पत्त्योःप्रमाणाभावादित्यर्थः । उत्तरोत्तर
कार्याण्येवपूर्वपूर्वकारणरूपार्थेषुप्रमाणमितिशंकते ॥ **नोदनादीति** । अभिघातआदिपदार्थः ॥ [३७१।२०] **परावृत्तिरिति** । पर्यंतं
प्रमाणमि(त्यनु)त्यावृत्तिः ॥ **सेति** । रूपाद्यंतरोत्पत्त्यनुमितस्थूलद्रव्योत्पत्तिरित्यर्थः ॥ [३७१।२३] **कारणगुणेभ्यइति** । प्रयोगांतरे
पार्थिवावयविरूपादयइतिपक्षस्यानुवृत्तिर्ज्ञेया ॥ **ततएवेति** । अवयविरूपादित्वात्पटरूपादिवदेवेत्यर्थः ॥ **विनाशेग्नि
संयोगजत्वेचेति** । रूपादीनामितियोज्यं । परमाणाविवेतिभावः । तथाचप्रागुक्तप्रयोगावप्रयोजकावित्युक्तंभवति ॥ [३७१।२४] **इत्या
दिकमपीति** । कार्यद्रव्यंसमवायिनाशान्नश्यति । कार्यद्रव्यत्वात् । द्व्यणुकादिवदितिप्रयोगआदिपदार्थः ॥ [३७१।२६] **संस्थानेति** ।
पृथुबुध्नाद्याकाररूपसंस्थानेत्यर्थः । ननुनिश्छिद्रेपरमाण्वादौकथमित्यतआह ॥ [३७२।१] **तथाविधस्येति** । अनिवृत्तविनाशाइत्यत्रस
च्छिद्रतयाभिमतस्यघटादेरेवामघटश्यामतादयइत्युदाहृतत्वादित्यर्थइत्येके । प्रत्यभिज्ञाविरोधादिबाधकंपीलुपाकप्रक्रियायां

स्फुटमितिभावेनोक्तं ॥ [३७२।१] इत्यलमिति ॥ ७ ॥ जातेःप्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेप्रत्यक्षानुमानश्रुतीनामुक्तिः ॥ ७ ॥ [३७२।२] बाधकेति । श
क्तिग्रहकार्यकारणभावग्रहव्याप्तिग्रहसामान्यापवादभावरूपबाधकसद्भावादित्यर्थः ॥ [३७२।३] उपदेशादिनेति । व्याकरणोपमान
कोशादिरादिपदार्थः ॥ [३७२।४] पुरुषायुषेति । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठी
वनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाइतिनिपातनात्सा
धुः ॥ अथविनैकेनेति । असाधारणैकधर्मेणविनेत्यर्थः ॥ [३७२।७] सामान्यरहितेष्विति । भूतमूर्तादिपदशक्यतावच्छेदकतया
भूतत्वादिसामान्यरहितेषुपृथिव्यादिषुपंचसुगगनंविनामनसासहपंचसुचेत्यर्थः ॥ बाह्यैकेति । बाह्यैकेंद्रियग्राह्यगुणा
श्रयत्वोपाधिनाभूतपदस्यावच्छिन्नपरिमाणत्वलक्षणोपाधिनामूर्तपदस्यव्युत्पत्तिरित्यर्थः । पृथिव्यादिषुपंचसुतादृशाःगुणाः
गंधरसरूपस्पर्शशब्दाःअविभुत्वात्परिच्छिन्नपरिमाणत्वंचबोध्यं । कालादावनतिप्रसक्त्यर्थमिंद्रियग्राह्येति । आत्मन्यन
तिप्रसक्तयेबाह्येंद्रियग्राह्येत्युक्तिः । एकेतिस्पष्टार्थं । तच्चस्थूलपृथिव्यादिषुभूतपदव्युत्पत्तिनिमित्तं । परमाण्वा
दिसाधारणभूतपदव्युत्पत्तौतुबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषगुणाश्रयत्वादिकंज्ञेयं । अतएवादिपदप्रयोगः । किंचि(त्तुबाह्ये)
द्बाह्येंद्रियग्राह्यजातिमद्गुणाश्रयत्वमितितदर्थः । एवंचपरमाण्वादावपिभूतपदव्युत्पत्तिःसुशकेत्याहुः ॥ [३७२।८] अनुगतसामान्ये
ति । गुणत्वरूपानुगतसामान्याश्रयत्वेनानुगमसंभवादित्यर्थः ॥ [३७२।१०] नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वादिति । तंतुपट ॥३२२॥
व्यक्तिविशेषापेक्षयानियमस्यरासभेपिसत्त्वात् । पटांतरंप्रतिरासभोव्यभिचारीचेत्तंतुरपितथेतितंत्वादौनियमस्यरासभादौव्य

भिचारस्यदुर्ज्ञानत्वेनकारणाकारणविभागोनस्यादितिभावः ॥ [३७२।११] इत्युक्तमिति । तेषामानंत्येनव्युत्पत्तावेवपुरुषायुषपर्यवसा
नादित्यनेनेतिभावः ॥ अन्वयव्यतिरेकावगमेति । व्यक्तिविशेषापेक्षयान्वयस्यरासभेपिसत्वादेतत्तंत्वभावेपटाभावइति
व्यतिरेकस्यतादृशव्यक्तिविशेषेऽनुपलंभात्पटांतरापेक्षयाचव्यतिरेकस्याभावच्चतदवगमानुपपत्तेरित्यर्थः । एवमग्न्यादावपिज्ञे
यं । तथाचकार्यकारणानुमित्याद्ययोगइतिभावः । अन्वयव्यतिरेकेत्यस्यसहचारावगमानुपपत्तेरितिवार्थः । तत्साध्यत्वाद्व्या
प्तिग्रहस्येतिभावः ॥ [३७२।१२] सामान्यापवादेति । नहिंस्यादितिहिंसात्वसामान्यमाश्रित्यप्रवृत्तंसामान्यशास्त्रंअग्नीषोमीयंपशुमा
लभेतेतिविशेषविषयोपवादइतिन्यायोनस्यादित्यर्थः। तद्भनक्ति ॥ द्वयोरिति । सामान्यापवादप्रमाणयोरित्यर्थः॥ [३७२।१३] नापवा
दविषयोस्तीति । प्रसक्तिमतएवापवादविषयत्वाज्जात्याश्रयस्यैवापवादविषयेपिप्रसज्जमानत्वादितिभावः । अनुगतधर्मा
भावेबाधकचतुष्टयमुक्त्वातत्सत्वेप्रत्यक्षंचप्रमाणयति ॥ अस्तिचेति ॥ नचासाविति । प्रतीतिसिद्धोनुगताकारइत्य
र्थः । तथाचभ्रांतत्वेत्यग्रेतनोक्तिरुपपन्ना । अन्यथाभ्रांतित्वेत्युक्तिप्रसंगात् । अन्यापोहोऽतद्व्यावृत्तिः ॥ [३७२।१५] नित्यत्वमपी
ति । एकव्यक्तिनाशेपिव्यक्त्यंतरेदर्शनादितिभावः ॥ [३७२।१६] अवगम्यतइतिवेति । सादृश्येनशब्दशक्त्यादिकमनुमेयमित्यर्थः ।
यद्यवयवगुणकर्मवृत्तिसामान्यान्येवसादृश्यंतदाकिमधिकमाचीर्णमित्यतआह ॥ [३७२।१७] पदार्थांतरमिति ॥ [३७२।१८] बहवोहीति । श
क्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यैर्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाइत्युक्तदिशाव्याक
रणादयोबहवइत्यर्थः ॥ [३७२।१९] उपेशतइति । आप्तवाक्यरूपादित्यर्थः ॥ सादृश्योपधानेनेति । सादृश्यरूपनिमित्तेने

त्यर्थः । एतत्सदृशाइत्यस्यायमेतत्सदृशश्चेत्यर्थोध्येयः । सामान्यप्रत्यासत्तिवादिनंप्रतीदंचोद्यंसममितिवाशक्त्याद्यग्रहचोद्य
समाधिप्रस्तावेएतच्चोद्यसमाध्योर्विजातीयत्वात्तटस्थस्यचोद्यमित्युक्तं । विशेषतइत्यस्यार्थः इत्यादिविशेषणादिति ॥ [३७३।१] **लिंगप्र
करणादीति** ॥ शबलत्वादिलिंगेत्यर्थः । आदिपदेनसान्निध्ययोग्यत्वादिग्रहः ॥ **कार्येति** । आनयनबंधनादिकार्यप्रति
पत्तिरित्यर्थः ॥ [३७३।३] **अस्माद्वाक्यादिति** । अयंगौरित्यादिवाक्यादित्यर्थः ॥ [३७३।६] **कथंसार्वत्रिकेति** । विप्रकृष्टानामनुपस्थि
तेःशक्तिप्रतिविषयत्वेनवानिमित्तत्वेनवासादृश्यमनुप्रविशेत्तदानंत्येनतद्विषयकत्वादिनाशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चेतिभावः ॥
[३७३।७] **नहीति** । एतेनगोशब्दात्सादृश्यधीप्रसंगोपिप्रत्युक्तः । व्यावृत्ताकाराःपदार्थाइतिशेषः । अत्रतैस्तैर्व्यावृत्तैःसामान्यै
रित्येवप्रकृतत्वाद्व्यक्तव्येद्रव्यगुणकर्मणामप्युक्तिर्दृष्टांतार्था । यथादंडीचैत्रःशुक्लःपटःपाचकोयाजकइत्यादौदंडादिद्रव्यगुणक
र्मणामननुगमेपिदंड्यादिषुदंड्यादिशब्दव्युत्पत्तिस्तथागोत्वादिसामान्यस्याननुगमेपिगवादिशब्दानांव्युत्पत्तिरस्तु । नचत
त्रदंडत्वशुक्लत्वादिकमनुगतमितिवाच्यं । तथापिनिमित्तस्यदंडादेरननुगमात् । नहिपितुःपांडित्येनपुत्रःपंडितोभवतीत्युक्तंत
र्कतांडवे ॥ [३७३।११] **भूयोव्यवहारादीति** । विसदृशेऽप्रयोगात्सदृशेष्वेवप्रयोगात्सादृश्यंशक्तिव्याप्यमितिगृह्णातीत्यर्थः । आदि
पदेनविसदृशेव्यवहाराभावग्रहः ॥ [३७३।१४] **दृष्टांतनियमस्यनिरस्तत्वादिति** । व्याप्तिरेवतुसास्मृतेत्येतद्व्याख्यानावसरेनविलक्ष
णत्वाधिकरणेव्याप्तिरेवानुमानांगंनपुनःसपक्षेतदुपदर्शनमिति लिंगराहित्यमव्याप्तिरित्येतद्व्याख्यावसरेचागमिकानुमानिकव्या
प्तेर्दृष्टांतानपेक्षणादितिनिरस्तत्वादित्यर्थः । तथाचप्रकृतेउपदेशगम्यत्वात्व्याप्तेरागमिकत्वान्नदृष्टांतापेक्षा । व्यवहारावगत

व्याप्तेरपिव्युत्पन्नपिंडेषुकश्चित्पिंडोदृष्टांतःव्यतिरेकदृष्टांतोवेतिभावः । सादृश्यमपिनानुगतमित्यतआह ॥ [३७३।१५] **सादृश्यस्यत्विति** ।
पक्षीकृतेपुरोवर्तिनिविद्यमानंदेशकालव्यवहितानंतगोव्यक्तिप्रतियोगिकमपिपरमतेऽनंतगोपिंडसंबद्धगोत्वमिवप्रतियोग्यनुयो
गिभावसंबंधेनदेशकालविप्रकृष्टानंतगोसंबंधंपुरोवर्तिधर्मिकतयापुरोवर्त्तिसंबद्धंचभवतीत्यनुगतधर्मस्ययत्फलमनंतव्यक्त्युप
स्थितिरूपमुक्तरूपेणानंतगोव्यक्तिसंबंधेनक्रोडीकृतानंतव्यक्तिशक्तिग्रहरूपंवातस्यसाधकत्वानुभवादित्यर्थस्तर्कतांडवेव्यक्तः ॥
सादृश्योपहितस्येति । सादृश्योपाधियुक्तस्य । अयंगोशब्दवाच्यः । पूर्वदृष्टगोधर्मसदृशसास्नादिमत्त्वादित्येवंरूपेणलिंगत्व
मित्यर्थः । एतच्चसास्नादिमान्गौरितिलक्षणवा(क्यस्थयुक्ति)क्याच्छक्तिग्रहाभिप्रायेणेतिज्ञेयं ॥ [३७३।१६] **जातीति** । अयंगौरित्युपदेशे
नशक्तिग्रहेत्वन्मतेपिगोत्वन्यायेनद्रव्यत्वादिजात्यंतरस्यनिमित्तताप्रतीत्याश्वेपिगोशब्दवाच्यत्वधीःस्यादित्यर्थः ॥ [३७३।१७] **जाति
विशेषइति** । गोत्वादिःअंतरंगत्वादितिभावः ॥ **लक्षणभूतइति** । अतिव्याप्तिशून्यइत्यर्थः ॥ [३७३।१८] **एतेनकार्यकारणभा
वावधारणादिकमिति** । व्याप्त्यवधारणं लक्ष्यलक्षणावधारणं । उत्सर्गापवादावधारणमादिपदार्थः । विवृतमेतत्तर्कतां
डवे । घटजातीयोत्पत्तौदंडजातीयस्यनियमोदंडस्यघटकारणत्वं । धूमजातीयस्यवह्निजातीयरहितेऽवृत्तिःधूमस्यवह्निव्याप्तिः ।
लक्षणजातीयस्यलक्ष्यजातीयेऽवृत्तिरव्याप्तिः । अलक्ष्यजातीयेवृत्तिरतिव्याप्तिरित्यादिव्यवस्थायुक्ता । इयांस्तुविशेषः । प
रमतेसाजात्यमेकजात्याश्रयत्वं । मन्मतेत्वेकजातीयसदृशजात्याश्रयत्वमित्यादिना । लक्षणरूपमव्यभिचारिरूपं ॥ ७ ॥
अनुगतजात्यभावेपिसादृश्येनैवव्युत्पत्त्याद्युक्तिः ॥ ७ ॥ [३७३।२३] **अनुगतबुद्धीति** । इयंजातिरियंजातिरित्येवंरूपानुगतबुद्धीत्यर्थः ॥

[३७३।२३]इत्यादिकमिति । जातिर्व्यक्तिरितिद्वेधेत्युत्सर्गः । दोषात्तुनेत्यपवादः । इत्युत्सर्गापवादआदिपदार्थः ॥ [३७४।४]ज्ञापकतयोपेयत
इति । तथात्वेउपदेशेनज्ञापकेनजातित्वेजातिविशेषपदशक्तिर्ज्ञाप्यास्यात् । नचैवं । निमित्तत्वेनत्वयास्वीकारात् । तथाच
जातित्वरूपजातौजात्यंतरस्याभावेनिमित्ताभावेनतत्रजातिपदशक्तिग्रहोनस्यादित्यर्थः ॥ [३७४।५]बाधकमाहेति । अनुगतजात्यैव
शक्त्यादिग्रहांगीकारइतियोज्यं । परापरभावेति । व्यापकव्याप्यभावेत्यर्थः । परत्वेजात्यादेरपिव्यक्तित्वापत्तिः । अपरत्वे
द्रव्यादिषुकस्यचिद्व्यक्तित्वंनस्यात् । तथाचसत्तयातुल्यव्यक्तिकत्वापत्त्याकरीरत्वादेरिवनजातित्वमितिभावः ॥ [३७४।८]सामान्यस्ये
ति । परजातेरपरजातेर्वेतिभावः । यथाघटत्वस्यकरीरकलशकुंभादिशब्दप्रवृत्तौनिमित्तत्वंतथासत्तारूपपरसामान्यस्यापिस
त्सत्यंपारमार्थिकमबाधितमित्यादिपर्यायशब्दप्रवृत्तौनिमित्तत्वात्सच्छब्दव्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वान्नव्यक्तिशब्दप्रवृत्तौतस्यनि
मित्तत्वमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । सच्छब्दव्यक्तिशब्दयोरन्यूनानधिकविषयत्वमात्रेणपर्यायत्वोपगमइत्यर्थः । अन्यथानुपप
त्त्यासत्तयातुल्यव्यक्तिकस्यापिव्यक्तित्वस्यजातित्वमुपेयतइतिशंकते ॥ [३७४।९]ननुशब्दमात्रेति ॥ [३७४।१२]तस्यामन्यासुचेति । व्य
क्तित्वरूपजातौद्रव्यगुणकर्मत्वादिरूपासुचेत्यर्थः ॥ [३७४।१३]नचसेति । जातित्वजातिरित्यर्थः । स्ववृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वादि
तिभावः ॥ तस्यांचेति । व्यक्तित्वजातौचेत्यर्थः ॥ [३७४।१५]बाधकमाहेति । व्युत्पत्त्यादेरनुगतजातिहेतुकत्वेइतियोज्यं ॥
[३७४।२१]समवायाभावस्वरूपेचेति । समवायाभावयोःस्वरूपेचस्वरूपत्वजातिस्वीकारेतत्रसमवायानभ्युपगमेनसंबंधाभावइत्यर्थः । ॥३२४॥
[३७४।२३]इदंदूषणमिति । मूलेदूषितमितिपदंभावार्थनिष्ठांतमितिभावः ॥ कथंगोत्वादिकं[३७५।७]सामान्यमिति । योगार्थस्याभावा

दितिभावः ॥ [३७५।८] अवांतरभेदस्येति । द्रव्याश्रितयोर्गुणकर्मणोः प्रत्येकव्यक्तिनिष्ठत्वाविशेषेपिकर्मान्यत्वेसतिजातिमात्राश्रयत्वा
(भावा)द्युपाधिनागुणइति संयोगविभागासमवायित्वोपाधिनाकर्मेतिभेदः कल्प्यते तथात्वदभिमतजातेर्द्रव्यगुणकर्मसामान्या
श्रितायाः प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वाविशेषेप्यनेकेष्वेकशब्दव्युत्पत्तिहेतुसादृश्यंप्रतिप्रयोजकत्वाद्युपाधिनासामान्यमित्युच्यतइत्य
वांतरभेदस्यकल्प्यत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुगतजात्यैवव्युत्पत्त्याद्यंगीकारेबाधकोक्तिः ॥७॥ [३७५।९] तावदेकत्वमिति । एवमेवा
सतः सत्तासमवायइतिवक्ष्यमाणनित्यत्वनिरासापेक्षयातावच्छब्दः ॥ [३७५।११] दूषणांतरेति । समवायपक्षेप्रागुक्ताप्रामाणिकत्वादि
दूषणापेक्षयासिद्धसाधनत्वादिदूषणांतरेत्यर्थः । औपाधिकविशिष्टाद्यमित्यनूद्यकिंतद्वस्तुकिं(वा)ततोन्यदितियोजनेतिभावे
नतद्वस्त्वित्यनूद्यतस्यार्थमाह ॥ तद्वस्तूपाध्यादित्रयमिति । उपाधिपुरुषतत्संबंधाइत्यर्थः ॥ [३७५।१४] समानाधिकरणमिति ।
स्वबोध्यव्यावृत्तिसमानाश्रयमित्यर्थः । एतेनव्यधिकरणमित्युक्तार्थः । अन्यद्वेतीतिशब्दस्यायमर्थइतिपूर्वेणान्वयः । अन्य
त्वपक्षंस्वयंनिराह ॥ तत्रान्यत्वपक्षइत्यादिनाऽनुपपन्नएवेत्यंतेन । अनुभवादित्रितयविरोधंक्रमेणव्यनक्ति ॥ [३७५।१९] नहीति ।
अतिरिक्तत्वेचेति यदिचेति [३७५।२१] ग्रंथेन । अग्निमदादिरित्यादिपदेनप्रागुक्तचतुर्विधोपलक्षितग्रहः ॥ द्रव्याद्यंतर्भावासंभ
वादिति । गुणानाश्रयत्वात् गुणादावपिवैशिष्ट्यादेः सत्त्वादितिभावः ॥ [३७५।२३] असत्त्वप्रसंगइति । स्वप्रतियोगिकस्वगतभेद
स्यासत्त्वादितिभावः ॥ [३७५।२४] तस्याइति । व्यवस्थितेरित्यर्थः ॥ साहीति । व्यवच्छित्तिः वैशिष्ट्यप्रतीतेर्यत्फलंव्यावृत्तिधीस्त
द्विषयतयासाक्षिसिद्धेत्यर्थः ॥ [३७५।२५] अविरलमिति । अगृहीतविवेकमनेकंविज्ञानमित्यनुषंगः ॥ यथाहेति । ज्ञानरूपमगृहीत

५०५५

विवेकमेकंवानेकरूपंज्ञानंवाविशिष्टमितिकीर्तितं।सामर्थ्यात्तत्संबंधफलार्पकं। तयोःसंबंधेसतिसंबंधबुद्धौसत्यांयत्फलंविशिष्टव्य
वहारादिकंतदर्पकंसद्विशिष्टमित्युच्यते । तत्संबंधेत्यत्रतच्छब्दपरामर्शविषयःकइत्यतउक्तं । विशेषणमिति । विशेषणंविशेष्यं
चयद्वर्तेतेतयोःसंबंधेसति ॥ [३७६।१४] तत्रान्यतमदिति । अन्यतममितिपाठःसाधुःनत्वन्यतमदिति । अड्डुतरादिभ्यःपंचभ्यइत्य
त्रोपात्तेभ्योडतरडतमइतरअन्यअन्यतरशब्देभ्योऽन्यतमशब्दस्यपृथगुक्तेः । अन्यतमान्यतरशब्दावव्युत्पन्नौस्वभावादेव
द्विबहुत्वविषयौ । निर्धारणेकर्तृभेदइतिपस्पशाह्निकेकैयटोक्तेः । चेदित्यनूद्यतदन्विततयाकांक्षितंपूरयति ॥ चेदग्निर्मं [३७६।७] च्छ
ब्दार्थइतिशेषइति । तदितिमूलानुवादः । धूमेत्यादिव्याख्या ॥ [३७६।१०] समस्तानामिति । प्रत्येकंविशिष्टमितिपक्षोक्तानांवि
शेषणविशेष्यतत्संबंधानांत्रयाणामित्यर्थः ॥ व्यस्तानामिति । अन्यतममित्युक्तपक्षावांतरभेदभिन्नानामित्यर्थः ॥ संयो
गस्यचेति । संयोगपक्षेपीत्युक्तपक्षावांतरभेदभिन्नस्येत्यर्थः ॥ [३७६।१३] वैयाकरणैरनेकेगणिताइति । षष्ठीस्थानेयोगेत्याद्याध्या
याद्यपादीयसूत्रार्थमहाभाष्येएकशतंषष्ठ्यर्थाइत्युक्तेः । तेचस्वस्वामिभावादयोदंडकेपठिताइतिकैयटाद्युक्तेरितिभावः । ननु
याथार्थ्यमेवमानत्वमित्युक्तत्वात्सिद्धसाधनेपितस्यसत्त्वात्कोदोषइत्यतआह ॥ [३७६।१९] यद्यपीति ॥ [३७६।२०] उपहितमिति । केनचिदु
पाधिनायुक्तमित्यर्थः ॥ [३७६।२१] अनुपलंभादीति । प्रागुक्तदिशानुभवाभ्युपगमोपपत्तिबाधादित्यर्थः ॥ [३७७।७] भावाभावयोरिति ।
अविरोधइत्यनुषंगः । एवमस्तित्वनास्तित्वयोरित्यत्रव्यक्तिभेदेनेत्यादौचानुषंगोध्येयः ॥ [३७७।१०] इदमुपतिष्ठतइति । नानिर्वाच्य
मित्यादिमूलवाक्यमित्यर्थः । तद्याचष्टे ॥ ह्रियस्मादित्यादिना ॥ [३७७।१४] पीतपटाभावइति । सत्यपिविशेष्येपटेविशेषणाभा ॥३२५॥

वनिबंधनस्तदभावोयथानविरुद्धस्तथौपाधिकभेदसत्त्वेपिस्वाभाविकभेदाभावेनाभेदोनविरुद्धइत्यर्थः॥ [३७७।१५] जन्यगम्ययोरिति।
उपाधिनाजन्यउपाधिनागम्यइत्यर्थेशेषइतिसूत्रेणठक्प्रत्ययेठस्येकइतीकादेशेकितिचेतिसूत्रेणादिवृद्धौयस्येतिसूत्रेणांत्यवर्णलो
पेचौपाधिकेतिरूपसिद्धेरुभयथापिविकल्पःकृतइतिभावः ॥ [३७७।२३] नीलपीतपटयोर्भिन्नत्वादिति । विशेषणभेदेविशिष्टयोर्भेदा
दितिभावः ॥ [३७७।२५] यदिचविशेषणविषयाविति । नीलपटोस्तिपीतपटोनास्तिसमवायउपाधिभेदभिन्नोभवतिस्वाभाविकभे
दभिन्नोनभवतीत्यादिविधिनिषेधावितियोज्यं । अनुमानस्यबाधितविषयत्वकथनंसमवायस्वरूपासत्त्वस्योपलक्षणमित्याह ॥
[३७८।८] उपलक्षणंचैतदिति । अभावादित्यनंतरमुपाधिनावभातस्याविद्यमानतोपगमाच्चेत्यपिध्येयं । तस्यसमवायस्याविद्यमानतै
वेत्यर्थः ॥ [३७८।९] सिद्धसाधनत्वादिप्रसंगादिति । बाधितविषयत्वमादिपदार्थः । मूलेसर्वानुमानोच्छेदोक्तिरुपलक्षणंसर्वागम
प्रामाण्योच्छेदस्येत्याह ॥ [३७८।१०] एतच्चोपलक्षणमिति ॥ पदार्थानामिति । वाक्यबोध्यसंसर्गप्रतियोगिनांतन्निरूपितसंसर्गाणां
विशकलितानांसिद्धत्वेनज्ञातज्ञापकत्वापत्त्यावाक्यमात्राप्रामाण्यापत्तिरितिभावः।ननुगामानयेत्यादिवाक्येषुगवादिरूपपदार्था
नांनिर्विशेषेणान्वयमात्रस्यचान्यत्रप्रसिद्धत्वेपिगवादेरानयनादेश्चयोन्वयःसनसिद्धइतिचेन्न। तत्रापिषष्ठ्यर्थस्यसमवायानतिरे
कात्तस्यचैकत्वेनसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ समवायस्यैकत्वनिरासः ॥ ७ ॥ समवायनित्यत्वइतिपदच्छेदः । तदर्थस्यतस्य
व्यापारस्य । नन्वेकत्वपक्षोक्तदोषाणांनित्यत्वपक्षेपिसाम्यात्ततआधिक्याभावादेवमेवासतइत्यतिदेशोनयुक्तइत्यतआधिक्यमा
ह ॥ [३७८।१४] ज्ञसौहीति ॥ [३७८।१५] क्वचिदिति । सर्वाविवादस्थलइत्यर्थः ॥ [३७८।१७] यथासंभवंसर्वमुक्तमिति । विरोधाभावोदेशकालव्यक्तिभे

देनभवति । सचसमवायेपरस्यसंमतः । किंतुपारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यांभेदाभेदयोरविरोधोवाच्यः । तत्रौपाधिकभेद
स्यापारमार्थिक(त्वेअस)त्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वंवा । आद्येसिद्धसाधनत्वं । अंत्येमायावादितापत्तिः । सत्तारूपोपाधिनाऽन्योऽ
विद्यमानएवसमवायोभाति । सएवचजनिश्चेत्तर्हिघटादिसर्ववस्तुजनिरसत्यास्यात्इत्येवमनुसंधेयमित्यर्थः । सत्तारूपोपाधेरेक
त्वात्तदानंत्यप्रयुक्तसमवायानंत्यमिहनापादयितुंशक्यमितियथासंभवमित्युक्तं । ननुसत्तासमवायस्यकुलालव्यापारासाध्यत्वेपि
प्रागसतःसत्तासमवायोजनिरित्युक्तत्वाद्विशेषणांशस्यासतोस्तुकुलालादिव्यापारविषयतेत्यतआह ॥ नहीति ॥ ७ ॥ समवा
यस्यनित्यत्वनिरासः ॥ ७ ॥ औपाधिकविशिष्टाद्यमित्यादेर्निवारकमित्यंतस्यव्याख्यानांतरमाह ॥ [३७८।१९] यद्वेति ॥ विशिष्टादे
रिति । विशिष्टौपाधिकोपलक्षितानामित्यर्थः ॥ [३७८।२१] तावद्दोषाभावमिति । जनेर्निरूपणेदूषणाभावोक्तिपरतयास्मदित्यादेः
करिष्यमाणव्याख्यापेक्षयातावच्छब्दः ॥ [३७८।२३] ईश्वरःस्वरूपेणसर्वज्ञइति । स्वरूपप्रज्ञप्त्यासर्वज्ञइत्यर्थः । तथाभूतोयावद्विशेष्यभा
वीत्यर्थः । भेदेनैवास्त्वपर्यायशब्दप्रवृत्त्यादिकमित्यतआह ॥ [३७८।२५] ईश्वरएवेति । यःसर्वज्ञइत्यादिश्रुत्यादिभिरितिभावः ॥ ननिर
वकाशमिति । धर्मिधर्मभावादिव्यवहारस्तुविशेषेणोपपन्नइतिभावः । अग्निमानित्यग्निमत्त्वरूपविशिष्टाकारःपर्वतेनभिन्ना
भिन्नइत्येतदुपपादयति ॥ [३७८।२६] यथाहीति । सचिवाःसहिताः । ननुभेदाभेदयोरपिविशिष्टविशेष्यरूपभेदाभेदस्वरूपत्वात्कथं
विशिष्टविशेषाद्यसांकर्यमित्यतआह ॥ [३७९।१] तत्त्रयंयद्यपीति ॥ [३७९।३] त्रयंइति । औपाधिकविशिष्टोपलक्षितरूपत्रयइत्यर्थः ॥ ७ ॥
स्वमतेविशिष्टादिपदार्थस्थित्युक्तिः ॥ ७ ॥ घटो[३७९।६]नजानातीति । ज्ञानकर्तृत्वाभावविशिष्टइत्यर्थः ॥ नकर्त्रीति । कर्तृ

त्वाभाववतीत्यर्थः । विशेषणस्याभावत्वेचतत्संबंधाद्विशेष्यमभावाद्यात्मकविशिष्टाकारतयापरिणमतइतिविशिष्टाकारोभावो भावइतिचोक्तमितिज्ञेयं । सएवेतितच्छब्दश्रवणादाह ॥ ३७१।१८ योभावइति ॥ यश्चाभावइति । सर्वत्रघटतदभावादावपिना भेदइतिसूचनायक्वचिदित्युक्तं । विवरिष्यतेचैतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणतइत्येतद्व्याख्याने ॥ ३७१।१९ वाक्यार्थद्वयइति । योभावइतियश्चा भावइत्युक्तवाक्यार्थद्वयइत्यर्थः । निषेधोनामाभावः । तथाचाभावविषयकबुद्धेर्विषयोभावइत्युक्तावात्माश्रयत्वमतआह ॥ ३७१।१६ निषेधस्यबुद्धेरिति ॥ सामानाधिकरण्यमिति । बुद्धेर्निषेधात्मकत्वंनामनञर्थघटितत्वं । परइत्यनुवादः भावइति व्याख्या ॥ ३७१।१७ प्रागेवोक्तइति । युक्तिपादेऽसदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वादितिनये प्रतिषेधात्मकत्वंतुभावस्याभावधर्मतः । धर्मधर्म्यैक्यतश्चैवनतुतन्मात्रताभवेदित्यादिना । निषेधविधिरूपत्वंभावाभावत्वमत्रहीत्यंतेनग्रंथेनोक्तइत्यर्थः ॥ आद्येतूक्तो ३८०।१ तिप्रसंगइति । घटोपिस्वाभावात्मास्यात्घटाभावस्यघटेपिसत्त्वेनतद्धर्मत्वादित्यर्थः ॥ इदमुक्तमिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अनेनक्वचिदितीति । यत्रप्रमाणमस्तितत्रैवभावाभावयोरभावभावात्मकत्वंनान्यत्रेतिभावेनोक्तेनप्रत्य क्षादिप्रमाणतइत्यनेनक्वचिद्भावोह्यभावश्चेत्यत्रक्वचिदित्येतद्घटतदभावादावभेदप्रमाणाभावस्थलेनेतिविवृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ क्वाचित्कौपाधिकविशिष्टादेर्विशेष्याभेदोक्तौबाधकोद्धारः ॥ ७ ॥ ३८०।१३ अभावइति । असन्नित्यर्थः । तदितियुज्यतइत्यन्वयः । कारणाभेदात्सत्त्वादेवेतिव्यधिकरणेपंचम्यौहेतुहेतुमद्भावापन्नौ । ननुकार्यस्यप्रागूर्ध्वंपृथक्सत्त्वादेवभेदकारकत्वेस्यातां । किंका रणात्मनासत्त्वेनेत्यतआह ॥ ३८०।१२ नचकार्यस्येति । (ननु)भेदकार(णत्वेनार्थः । किंतु)क(त्वेनायंप्रत्ययः । किंतु)त्वयोर्नार्थः ।

किंतुव्यवहारः । सच(कारणविष)भेदकारकविषयतयोपचर्यतइत्यतआह ॥ नचविनैवेति ॥ घटादेरिति । घटःपटोन भवतीत्येवंगृह्यतइत्यर्थः । सिद्धांतीशंकते ॥ अन्योन्याभावस्येति ॥ दूषणांतरसमुच्चयार्थइति । कल्पनागौरवाद्याइ तिलिंगपादेआद्यपादेनोक्तौयौदोषौदृष्टहानिरदृष्टकल्पनाचतत्समुच्चयार्थोत्रचशब्दइत्यर्थः । अतएवाग्रेगौरवादिकमित्यादिप दप्रयोगः ॥ प्रागेवेति । अदृश्यत्वादिगुणकइतिलिंगपादीयादृश्यत्वाधिकरणेपृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयंतिचेत् । कल्पनागौरवाद्यास्तुदोषास्तत्रविरोधिनइत्यत्रगौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनारूपदोषैर्निराकृतमित्यर्थः ॥ अनेनेति । गतमितिप्रागु क्तस्मरणेनेत्यर्थः ॥७॥ अन्योन्याभाव(भेद)पृथक्त्वानांभेदेप्रागुक्तदोषस्मारणं ॥७॥ भिदिधातुरूपत्वादिति । भिदिर्इत्यत्रे रइत्संज्ञावक्तव्येतिवार्तिकेनेर्इत्यस्येत्संज्ञायांतस्यलोपइतितस्येतोलोपेघञ्प्रत्ययेपुगंतलघूपधस्यचेतिगुणेकृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायांचस्वाद्युत्पत्तौभेदइतिसिद्धिरितिज्ञेयं । भेदशब्दःकरणसाधनइतिमन्वानस्यचोद्यमेतत् ॥ तस्येति । भावस्य विदारणंद्वैधीभावःस्यादित्यर्थः । नतत्रैकतेतिपदच्छेदः ॥ अभेदैकार्थेति । अभेदेनसहैकार्थेनिष्ठायाइत्यर्थः ।एकत्वाभावेइति विभागः । मतभेदेनाह ॥ तत्समाहारेति । अनेकत्वस्यैकत्वानांसमाहाररूपत्वादित्यर्थः । अनेकत्वंप्रत्येकत्वमसमवायिकारणमि तिमतेनाह ॥ तत्कार्यत्वाद्वेति ॥ घटोभिन्नइति । पटादितियोज्यं ॥ एवमिति । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वइत्यर्थः ॥ भेदाग्रहेति । यत्कोटिकौसंशयविपर्ययौतन्निरूपितपुरोवृत्तिनिष्ठभेदाज्ञानेत्यर्थः ॥ नचेदिति । धर्मिणंविषयीकृत्यनभ वतश्चेदित्यर्थः ॥ सुतरामिति । संशयविपर्यययोरनवकाशइतियोज्यं ॥ सपरिकरस्येति । संबंधिसहितस्येत्यर्थः ॥ ॥३२७॥

चशब्दःपूर्वोक्तेति । येवदंतिचेतिचशब्दःशून्यतांचेत्यत्रान्वितःसन्प्रतियोग्यपेक्षत्वविशेषणविशेष्यभावादिप्रतिभासदौर्घ ट्यसंशयविपर्ययोच्छेदाद्वैतपर्यवसानरूपदूषणानिचेतियेवदंतीतिसमुच्चयार्थइत्येके । पूर्वमायावादिनंप्रतितत्रतत्रयानिदूषणा न्युक्तानितैः सहलक्षणपरीक्षकबहिर्भावादिरूपाद्भुतत्वादिदूषणसमुच्चयार्थइत्यन्ये । समवायदूषणेनसमुच्चयार्थइत्यपरे । संयोगश्चविभागश्चभेदश्चेत्यत्रपूर्वपक्षिणाभेदादेर्युगधर्मत्ववादिनोक्तसर्वाद्वैतदोषसमुच्चयार्थइतिकेचित् ॥ पूर्ववद्भेताविति । हेत्वर्थमुपेत्ययतएवमतस्तेऽद्भुताइतिपूर्ववद्योजनाकार्येत्यर्थः ॥ यस्ययतइति । यद्धर्मिकोयन्निरूपितइत्यर्थः । नचघटएवप्र तियोगीत्यस्यकिंतुघटादन्यएवेत्यन्वयः ॥ ततइति । अन्यस्मादित्यर्थः ॥ अयंपरिहारइति । यतोन्यस्येत्यादिपरिहा रइत्यर्थः ॥ इदमिति । यतोन्यस्यप्रतियोगित्वमित्यादिकमुदितमित्यर्थः । करणसाधनत्वेपिपरोक्तदोषोनलगतीत्याह ॥ किंचविदारणमिति ॥ लवित्रादीति । छेत्रादीत्यर्थः । आदिपदेनसंहर्त्रादेर्ग्रहणं ॥ इदंवक्तव्यमिति । धर्मिभूतघटा देर्विदारणमितीदमित्यर्थः ॥ भेदस्येति । भेदशब्दोत्रानेकत्वपरइत्याह । गुणादिवत् गुणादेरिव । ब्रह्मवत् ब्रह्मणइवेत्य र्थः ॥ अगुणस्येति । एकत्वानेकत्वसंख्यारूपगुणहीनस्येत्यर्थः ॥ नायंपरिहारइति । भेदस्यान्यनिरूप्यत्वेनोक्तःपरिहा रइत्यर्थः ॥ तथाचेति । विदारकस्यभेदस्यान्यनिरूप्यत्वायोगेस्वनिरूप्यत्वावश्यंभावात्स्वस्मिन्नेवविदारणंस्यादित्यर्थः ॥ परत्वादिकमिति । दिगादिनिरूप्यंपरत्वमपरत्वंचेत्यर्थः ॥ कथमिति । कथंशब्दानंतरमितिशब्दोध्याहार्यः । पूर्वेणा न्वयः । समाधत्ते ॥ तत्रापीति ॥ सैवेति । अयंघटइतिप्रतीतिरित्यर्थः ॥ उभयीमिति । अन्यनिरूप्यत्वानिरूप्यत्व

रूपां ॥ **तच्चानिष्टमिति** । महत्त्वेनोपलभ्यमानस्यसूक्ष्मत्वापत्तेरनिष्टत्वादितिभावः ॥ **व्याख्यातइति** । वैयाकरणैरिति
भावः ॥ **तदप्ययसिद्धमितीति** । चित्रगुरानीयतामित्यादौपरिकरहीनस्यैवानयनमित्येतदसिद्धमित्यर्थः ॥ **वैचित्र्येकिं**
निमित्तमिति । लंबकर्णआनीयतामित्येतद्वैलक्षण्यंप्रकृतस्यसप्रतियोगिकस्यभेदस्येत्यर्थः । उपलक्षणत्वेनप्रतियोगिनोव्या
वर्तकत्वादितिभावेनाह ॥ **व्यावर्तकत्वमात्रेणेति** । विवृतमेतत्सम्यङ्न्यायामृतेद्वितीयपरिच्छेदेविशेष्यभेदखंडनोद्धार
वादेमायावाद्युक्तभेदखंडनोद्धारे ॥ ७ ॥ **समवायनिरासः** ॥ ७ ॥ षष्ठस्कंधे प्रत्येक(तो)शोगुणानांतुनिस्सीमत्वमुदीर्यते । य
दानंत्यंतुगुणतस्तेचानंताहिसंख्यया । अतोनंतगुणोविष्णुर्गुणतोनंतएवचेतिचतुर्थाध्यायतात्पर्यानुरोधादाह ॥ **प्रत्येकमनव**
धिकत्वमिति । यद्यनंतविशेषाश्चेत्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाह ॥ **अनंतावांतरविशेषवत्त्वंचेति**। प्रत्येकमित्यनुषंगः ।
भगवदितिकृष्णवाक्यं । तेनमयीतिव्याख्यातं । परिमाणातिशयमाहात्म्यस्यशक्तिज्ञानादेश्चगुणत्वात्कथंपृथगुक्तिरित्यत
आह ॥ **सामान्येति** । पद्यतइति । यौगिकतयाप्राप्यार्थकत्वेनारायणःपरःपदइतिविशेष्यनिघ्नतयाभाव्यमित्यतआह ॥
परंपदमित्युद्दिश्येति ॥ **अन्यदिति** । विशेषणांतरमित्यर्थः ॥ **सर्वकर्तृत्वाद्यर्थमिति** । संहर्तृत्वमादिपदार्थः । अखं
डत्वखंडनायसविशेषणत्वमात्रेवाच्येसतियद्यनंतविशेषाश्चेतिकिमर्थमुक्तमित्यतआह ॥ **अत्रानंतेति** । अनंतगुणतइतियथा
स्थितागमसिद्धस्योक्तिरित्यर्थः ॥ **सर्वकर्तृत्वाद्यर्थमिति** । संहर्तृत्वमादिपदार्थः ॥ **एतेनेति** । विपक्षेसार्वज्ञसर्वकर्तृत्वादि
भंगापत्तिबाधककथनेनेत्यर्थः । नन्वेतावतासविशेषत्वमस्तु । अनंतविशेषाःकुतइत्यतआह ॥ **विषयाणांचेति** ॥ **पूर्वे**

॥३२८॥

मेवेति । उपाधिसंबंधात्पूर्वमित्यर्थः ॥ [३८३।२३] अतिप्रसंगइति । घटार्थप्रयत्नेनशरावस्यशरावार्थयत्नेनघटस्यजन्मेत्याद्यतिप्रसंगइ
त्यर्थः ॥ [३८३।२४] द्वितीयेस्वतइति । उपाधिसंबंधात्प्रागेवसृष्ट्यादिविषयकत्वस्यवाच्यत्वात् । सृष्ट्याद्युपाधिसंबंधेनैवसृष्ट्यादिकंभव
त्वित्याकारकत्वेनात्माश्रयः । किंचस्वतएवसिसृक्षुत्वादिविशेषस्येच्छायामभावेसृष्टिर्भवत्वितीच्छासंहारोस्त्वित्येवमाकारापि
कुतोनस्यात् । तथाचसृष्टिदशायांसंहारःसंहारदशायांसृष्टिरित्यपिस्यादित्याद्यभिप्रेत्याह ॥ एषादिगिति । यद्वायत्त्वीश्वरे
ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानांनित्यत्वमशरीरेपिज्ञानेच्छादिकंतदप्येवंलोकेज्ञानादेरनित्यशरीरोपाधिकत्वाल्पविषयत्वपूर्वपूर्वहेतुकत्वा
देर्दर्शनादिहापितथानुमानेननिरसनीयमित्याह ॥ एषादिगिति ॥ ७ ॥ ईशज्ञानादेःसविषयत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ पदार्थमु
क्त्वातात्पर्यमाह ॥ [३८४।३] स्यादयंदोषइति । एवशब्दतात्पर्यमाह ॥ आस्तांतावदिति ॥ [३८४।६] इदंमेज्ञानमिति । द्वितीयज्ञानंप्र
थमज्ञानविषयं । एतच्चप्रथमंज्ञानंचैतद्विषयंस्वातिरिक्तकृत्स्नविषयमित्यर्थः ॥ इत्यादिरिति । ज्ञानद्वयस्ययौगपद्यंविषयभेद
मित्यादिरादिपदार्थः ॥ ([३८४।९] निष्कृष्टमिति) तावताकथमनवस्थेत्याह ॥ [३८४।१४] एवंज्ञानांतरेति । उत्पत्त्याद्यप्रतिबंधकत्वान्नदोषइ
तिशंकते ॥ [३८४।१४] नन्वेवंनंतानीति । अप्रामाणिकत्वमेवदोषइत्याह ॥ कल्पनेति ॥ उपपन्नैरिति । उपपत्तिसिद्धैरेभिरष्टभिरे
वेत्यर्थः । उपपत्तिश्चपूर्वपक्षोपन्यासावसरएवोक्तेतिभावः । शौर्यादेर्गुणत्वेविप्रतिपन्नंप्रत्याह ॥ [३८४।१९] परेणस्वीकृतेष्विति । गुण
त्वेनांगीकृतेषुमध्येकेषांचित्सुखादीनामंगीकारेऽनुपपत्त्यभावाच्चेत्यर्थः ॥ [३८४।२२] वक्ष्यमाणरीत्येति । सुखमीश्वरेप्रामाणिकमितिव
क्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । स्पष्टार्थत्वात्तात्पर्यमेवाह ॥ [३८४।२३] यद्यपिसुखित्वमिति । तात्पर्यमाह ॥ [३८५।६] माभूदिति । भविष्यतिव्या

प्तिभंगइत्यनुषंगः ॥ [३८५।१८]**र्व्याप्याभिमतेति** । व्याप्यत्वेनयदभिमतंतद्व्यापकत्वंनिवार्यतइत्यर्थः । तथाचनोपाधिलक्षणाक्रांतमे
वेदमितिभावः ॥ **अयंनियमइति** । सुखवांश्चेद्दुःखवानपिप्रसज्येतेत्ययंनियमोनदेवदत्तादौसहदर्शनमात्रेणेत्यर्थः ॥ [३८५।१९]**नियामि**
कंत्विति । नियमग्राहकानुकूलतर्कादिकमित्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । श्रुत्यवलंबेनेश्वरएवव्यभिचारोपपादनद्वारा
व्याप्तिभंगोपपादनपरंनिर्दुःखत्वमहानंदइत्यादिकमुदितमित्यर्थः । श्रुत्यर्थपरित्यागंवारयितुंप्रसंगापादनायेत्युक्तं तत्कथमि
त्यतोव्यनक्ति ॥ [३८५।१०]**भवेदेतदित्यादि** । सिद्धिरितीत्यंतेन ॥ [३८५।११]**तर्कस्येति** । सुखीचेद्दुःख्यपिस्यादितितर्कस्येत्यर्थः ॥
[३८५।१५]**बाधकाभावमिति** । अपेक्षतइत्यर्थः ॥ [३८५।१६]**ज्योतिष्टोमादीति** । ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिश्रुतेर्योऽ
र्थःज्योतिष्टोमयागःसुखसाधनमितितदपलापेपिस्यात् । ज्योतिष्टोमादेरग्नीषोमीयादिपशुहिंसायुतत्वेनपापहेतुत्वानुमानसं
भवेनापिसुखहेतुत्वायोगादितिभावः ॥ [३८५।२०]**गहनंप्रविष्टइति** । सुखित्वदुःखित्वेनेच्छाविषयएवेत्याद्युक्त्याविप्रतिपत्तेरिति
भावः । सिद्धांती(स्वोपा)योपाधिसाम्यायपरेणाप्युक्तेरेवोपाधित्वंवाचयितुंपृच्छति ॥ [३८५।२१]**केयमिति** । वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरो
धादाह ॥ [३८५।२४]**दुःखित्वेनोक्तिरिति** ॥ ७ ॥ सुखित्वेदुःखित्वंस्यादितितर्कनिरासः ॥ ७ ॥ ननुकथंप्राणावाअणवइ
त्यादिश्रुतेर्व्याप्तत्वसाधकदूरदर्शनश्रवणादियुक्तिबाधइत्यतआह ॥ [३८६।३]**क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैवेति** । दर्शनादिकार्यलिं
गेनानुमितानांप्राणशब्दितेंद्रियाणांश्रुत्याणुत्वोक्तेस्तत्रोपजीव्यत्वेनबाधकत्वंतथैवयुक्तिपादेप्रायोयुक्तिरपीत्यत्रसुधायामुक्तेः ।
आदिपदेननिरवकाशत्वग्रहः । यथामृदब्रवीदित्यादेर्मृन्नवक्रीजडत्वादित्यादिबाधकेतिज्ञेयं । पूर्वोक्तेनेत्यनुवादः । शास्त्रेति

व्याख्या । नवकृत्त्वादिरूपेणपक्षभूतस्यचेशितुः । किंचिज्ज्ञत्वंहिपुंस्त्वेनशक्यंसाधयितुंसुखं । वृक्षकृन्नाखिलंवृक्षंवेत्तिपुंस्त्वा
द्धिचैत्रवत् । इत्याद्यनुमयास्पर्धिनानुमानंपरेशितुः । शक्तंविज्ञापनेचातिप्रसंगोनुमयेदृशेत्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । नेश्वरःस्यादि
त्यादेर्व्याख्याश्रुतीत्यादि । एवमेवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३८६।५]**यज्ञक्रियेति** । अत्रेत्यनुवादः । ईश्वरस्यानंदवत्त्वइतिव्याख्या ॥
[३८६।१०]**प्रागिति** । शास्त्रयोनिसूत्रइत्यर्थः ॥ [३८६।११]**अनेनानुमानेनेति** । निर्दुःखत्वादीश्वरोसुखीत्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ [३८६।१२]**अग्निस्वरूपग्रा**
हकप्रत्यक्षेति । त्वगिंद्रियरूपप्रत्यक्षेत्यर्थः । उपजीव्यजातीयत्वेनबाधकत्वमुपपद्यतइतिभावेनाह ॥ [३८६।१३]**सर्वस्यापिवेदस्येति** ।
नन्वीश्वरेसुखाभावानुमानंप्रतिश्रुतिरीश्वररूपधर्म्यंशएवोपजीव्या । नत्वानंदांशइत्यतआह ॥ [३८६।१४]**अन्यथेति** ॥ **श्रुतिविरु**
[३८६।१५]**द्धत्वादिति** । आनंदरूपममृतं । यदेकमव्यक्तमित्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ अतएवेति । ईश्वरस्यविग्रहराहित्याद्यनुमानमपिस
र्वश्रुतिविरुद्धमित्यस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः । आदिपदेनाल्पगुणत्वाद्यनुमानानामपिग्राह्यत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ सुखाभावाद्य
नुमाननिरासः ॥ ७ ॥ [३८६।२०]**वृत्तिलाभइति** । कार्योन्मुखत्वमित्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । अभावानुपपत्तेरित्यन्वयः ॥ [३८६।२१]**नमहदा**
दीति । द्व्यणुकादीतिवक्तव्येमहदादीत्युक्तिर्द्व्यणुकादिप्रक्रियानप्रामाणिकीमहदादिप्रक्रियैवप्रामाणिकीतिसूचयितुं । सत्यां
चाभिमतसामग्र्यांकार्यानुत्पादेपश्चादपिनोत्पद्येतेति । एतेनोभयथापिनकर्मातस्तदभावइतिसूत्रमपिव्याख्यातंभवति ॥
[३८७।१]**सृष्ट्यादीतिवक्ष्यतीति** । अत्रानभिप्रेतत्वेस्वमतदोषोद्धारग्रंथेलयोपादानायादिपदंनप्रयुंजीतेतिभावः ॥ [३८७।३]**निरस्तत्वा**
दिति । उपाधिजन्यंतद्गम्यमितिचौपाधिकमित्यादिनानिरस्तत्वादित्यर्थः । ननुकालस्यविशेषइत्यर्थेराजपुरुषइत्यादाविवका

लविशेषइतिनिर्देष्टव्यं । उपसर्जनंपूर्वमित्युपसर्जनस्यपूर्वनिपातोक्तेः । प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमितिसमासविधायकसूत्रे प्रथमांतनिर्दिष्टस्योपसर्जनत्वोक्तेः। षष्ठीतिषष्ठीसमासविधायकसूत्रेषष्ठ्यंतस्यप्रथमांततयानिर्देशादितिभावेनशंकते ॥ [३८७।१] ननुकाल विशेषइतिवाच्यमिति । नायंविशेषशब्दोभावसाधनः । अपितुकर्मसाधनः । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकर्मण्यपिघञः स्मरणात् । तथाचविशेषशब्दस्यविशिष्टकालइत्यर्थस्यकालविशेषणत्वाद्विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसमासेपूर्वनिपातोयुक्तइ तिभावेनोत्तरमाह ॥ विशिष्यतइतीति । इतरस्माद्व्यावर्त्यतइत्यर्थः। कालविशेषइत्यर्थः। फलिष्यतीतिभावः ॥ [३८७।१] ननुसदातनी तिभवितव्यमिति । सदाशब्दस्याव्ययत्वात्सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यःट्युट्युलौतुट्चेतिसूत्रेणसदाशब्दाट्ट्युप्रत्ययेट्युल्प्रत्य येवाकृतेसतिचुट्विितिटकारस्येत्संज्ञायांतस्यलोपेयुवोरनाकावितिसूत्रेणयुइत्यस्यानादेशेतुडागमेचसदातनशब्दात्स्त्रीत्वविवक्षा यांटिड्ढाणञ्द्वयसच्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनामितिसूत्रेणटित्वात्ङीप्प्रत्ययेलशक्वतद्धितइतिङकारस्यहलं त्यमितिपकारस्यचापगमेयस्येतिचेत्यकारलोपेसदातनीतिसिद्धेरितिभावः ॥ ([३८७।१] ननुप्रत्ययइति । उणादयोबहुलमित्युक्तेरौणादि कोखंडस्तनप्रत्ययइत्यर्थः ।) तथाचटित्वाभावेनङीप्प्रत्ययस्याभावेऽजाद्यतष्टाबितिसूत्रेणाकारांतत्वाट्टाप्प्रत्ययइतिभावः ॥ तनोतेरूपमिति । तनुविस्तारइत्यस्मादौणादिकोकारप्रत्ययः। सदाविस्तारोपेतानित्येतियावदितिभावः ॥ [३८७।११] प्रसंगइति । सृष्टि प्रलययोरव्यवस्थाप्रसंगइतिभावः ॥ व्यर्थश्चेति । सृष्ट्यादेर्व्यवस्थित्यनापादकत्वादितिभावः ॥ [३८७।१३] तेषामपिक्षणिकत्वमिति । सर्वक्षणानामप्येकस्मिन्नेवक्षणेवस्थितिःस्यादित्यर्थः ॥ निरंतरेति । अव्यवहितप्रवाहतयेत्यर्थः । यौगपद्यनिरासायोक्तं ॥

[३८७।१५] यथांस्वंजायंतइति । स्वस्वोचितकालएवेत्यर्थः ॥ [३८७।१६] इत्युत्तरवाक्यस्येति । कलामुहूर्ताःकाष्ठाश्चेत्येवमुत्तरवाक्यश्रवणे पितत्रयथाश्रुतपाठक्रमोनविवक्षितः । किंतुकाष्ठादिक्रमएव । अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठास्त्रिंशत्तुताःकलाइत्यमराद्युक्त्याका ष्ठाद्युत्पत्तिक्रमानुरोधेनास्मदुक्तक्रमएवश्रुतौविवक्षितइतिभावेनकाष्ठाकलेत्यनुवादःकृतइतिध्येयं ॥ [३८७।१८] इत्युक्तमेवेति । उपाधि जन्यंतद्गम्यमित्यादिनेतिभावः । अस्येत्यनुवादः । ईश्वरस्येतिव्याख्या ॥ शक्तित्वाभि[३८७।२२]धानादिति । सहकारित्वाभि धानादित्यर्थः । कथमनेनस्यादेतदित्यादिनाकृतचोद्यस्यनिरासइत्यतआह ॥ [३८७।२५] एतच्चप्रपंचयिष्यतइति । कालस्यकालग त्वेनेत्युक्तंस्वगताइत्यादिनानुपदमेवेतिभावः ॥ शक्तिव्यक्ति[३८८।१]रूपावस्थितेति । शक्तिव्यक्तिस्वरूपंचअत्ताचराचरेतिनयेस म्यगुक्तमितिभावः ॥ [३८८।८] तत्तत्कालसृष्टिमिति । तत्तत्कालसृष्टिगोचरमित्यर्थः । ननुस्यादेतदित्यादिनाकृतचोद्यस्यप्रपंचयि ष्यतइतिसमाधिरुक्तः । तत्कथमनेनप्रपंचनेनसमाधिःप्राप्तइत्यतआह ॥ एतदुक्तमिति ॥ नतत्कालस्येति । तथाचतस्य पूर्वकालएवकारणंभविष्यतीतिभावः । तर्हिस्वगतत्वोक्तेःक्वोपयोगइत्यतआह ॥ के[३८८।९]वलमिति ॥ स्रष्टासीति । अनद्यत नेलुडितिभविष्यदनद्यतनेलुटोभिधानादितियोगात्स्रष्टास्मीत्युक्तं ॥ [३८८।१३] पुरुषार्थेति । सृष्टिसंहारादेःकालभेदेनाव्यवस्थितत्वेपु रुषाणाम(प्य)र्थ्यमानप्रयोजनाऽसिद्धेस्तदर्थमेवंवैचित्र्यमुपेयमितिचनेत्यर्थः । इतिश्रुतेरितिपंचम्याःअन्वयमाह ॥ [३८८।१५] एतदव गम्यतइतिशेषइति । पुरेतिमूलानुवादः ॥ [३८८।१७] इत्यादाविति । लिंगपादेअंतरउपपत्तेरित्येतदनुव्याख्याने ॥ नकेवलं पूर्वोक्तमेवंप्र[३८८।१८]माणमिति । तत्रमूलाभिमतंसुधोक्तंप्रमाणमित्यर्थः ॥ [३८८।२०] रूपादिमत्वाच्चेति । रूपस्पर्शादिहेतुभ्यइत्युक्तहे

तून्पक्षभेदेनव्यनक्ति ॥ [३८८।२२] पार्थिवाइत्यादिनागंधवत्त्वादित्यंतेन ॥ [३८८।२५] नचधर्मिग्राहकेति । पक्षीकर्तुमशक्यत्वादित्येतदवतारिकायांपूर्वोक्तंद्व्यणुकंसावयवंमहद्द्रव्यारंभकत्वात् । त्र्यणुकादिवदितियदनुमानंद्व्यणुकावयवरूपपरमाणुरूपधर्मिग्राहकंसावयवत्वेऽनवस्थादिरूपबाधकोपेततयातन्निरवयवत्वग्राहकमानंतद्विरोधइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । यदिसाक्षिमितंनैतन्नानुमातत्रवर्ततइत्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । तेनचसावयवत्वेनैवसिद्धेरितिभावः । अस्त्वनित्यत्वंततश्चकिमित्यतआह ॥ अनित्यत्वेचेति । अस्तुघटादीनांनित्यत्वंततःकोदोषइत्यतआह ॥ [३८८।२६] तथापीति । घटादिनित्यत्वपक्षेपीत्यर्थः । तथाचेतिपाठेघटादीनांनित्यत्वेसतीत्यर्थः । कार्यद्रव्यस्यैवाभावादितिभावः । एतेनअनित्यत्वेचेत्यादिनापरमाणूनामनित्यत्वेघटादीनांनित्यत्वेचोभयथाप्यणूनांमूलकारणत्वाभावरूपदोषादितिसूत्रार्थउक्तोभवति ॥ [३८९।१] वक्ष्यतीति । जैनमतनिरासप्रस्तावइतिज्ञेयं ॥ [३८९।२] परमाणवइति पराभिमताइतियोज्यं ॥ अहंमात्रोपचितानीति । अहंकारतत्वमात्रोपचितानियानितानिभूतसूक्ष्माणीत्यर्थः । उपचितरूपोऽनित्यइत्याह ॥ [३८९।३] विकृतेति । अपरिग्रहाच्च । वस्तुतोविरोधस्यसत्वादविरुद्धइतिकथमुक्तिरित्यतआह ॥ [३८९।४] नवैशेषिकादिमतेति ॥ ७ ॥ २ । २ । ६ ॥ ७ ॥ ॐ [३८९।६] समुदायउभयहेतुकेपितदप्राप्तिः । हैतुकनिरासानंतरंपाषंडनिरासोभाष्यटीकोक्तरीत्यावसरप्राप्तइतिस्मर्तव्यमितिभावेनाह ॥ अथेदानीमिति । वैदिकपाषंडापेक्षयाऽवैदिकपाषंडस्यातिविरोधित्वेनतन्निरासस्याद्यत्वद्योतनायेदानीमित्युक्तं । चतुर्णांमध्येद्वयोरादौनिरासेबीजमाह ॥ [३८९।७] तत्रजगदिति । सत्यत्वपरमाणुमयत्वाभ्यांवैशेषिकमतानतिभेदमित्यर्थः । यद्वाद्वयोःसहनिरासेहेतुमाह ॥ [३८९।८] अनतिभेदमिति ॥ विप्रति

पत्तिमिति । निरासेबीजभूतामितियोज्यं ॥ [३८९।१७] निमित्तांतरमिति । कुलालादिमेलकपुरुषांतरादीत्यर्थः ॥ [३८९।१९] संयोगश्चेति । सिद्धांतिनाप्यंगीकर्तव्यइत्यनुषंगः । कुतइत्यतउक्तं । अवयवव्युत्पादानुगुणइति । हेतुगर्भमिदं ॥ [३८९।२०] तांवंतैवेति । सिद्धांतिनाप्यंगीकर्तव्येनकालकर्मादिनाणूनांसंयोगेनचेत्यर्थः ॥ सर्वमिति । प्रत्यक्षत्वमेकत्वंविलक्षणत्वमित्येतत्सर्वमित्यर्थः ॥ [३८९।२५] इत्याहुरितीति स्थितिरित्याहुरित्यन्वयइत्यर्थः । विषयोपप्लवोविषयसंबंधइत्यर्थः ॥ [३९०।८] अनेनेति । युज्यतइत्यंतेन ग्रंथेन ॥ उभयहेतुकेपीति सौत्रापिशब्दलब्धार्थइत्यर्थः ॥ [३९०।१८] नीलादिज्ञानस्यापितथात्वप्रसंगादिति । तथाचरूपादिस्कंधानामपिसत्त्वाभावेनक्षणिकत्वंनस्यादितिभावः ॥ विषममिति । अतिरिक्तावयविज्ञानस्यभ्रांतित्वेनीलादिज्ञानस्यापितथात्वमित्येतद्विषममित्यर्थः । अवयविनीवनीलादौबाधकाभावादितिभावेनाह ॥ [३९०।१९] अवयविनीति ॥ [३९०।२०] अत्रापिवृत्तिविकल्पेति । एकदेशेष्वपिकिंप्रत्येकंकात्स्न्येनवर्ततेऽथैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसंगः अंत्येततोप्येकदेशाभावात् । भावेवातत्रापिवृत्तिविकल्पप्रसंगेनानवस्थास्यादितिभावः ॥ [३९०।२२] एवंमावृतेति । केषुचित्तंतुष्वावृत्तेषुरक्तेषुवापटस्यावृतत्वेरक्तत्वेवानावृतारक्तावयवांतरगतस्यानावृतत्वादिविरुद्धधर्माध्यासौज्ञेयावित्यर्थः ॥ [३९०।२३] कुतोवृत्तिविकल्पेति । आधाराधेयभावस्यैवाभावादितिभावः ॥ [३९०।२४] अपोक्रियतइति । विशेषबलेनेतिभावः ॥ [३९०।२५] एककालदेशेति । युगपदुत्पन्नशब्दानामेककालावच्छेदेनसमुदायः । अनेकेषांवृक्षादीनामेकदेशावच्छेदेनवनसेनादिसमुदायः । दंडचक्रादिकारणानांमेलनंघटादिरूपैककार्यावच्छेदेनवर्णानांपदवाक्यमहावाक्यात्मनामेकज्ञानविषयतावच्छेदेनप्रकरणादेरेकार्थतात्पर्यकत्वादिनामेलनमित्यादिरादिप

दार्थः ॥ [३१०।२६] वक्ष्यतीति । कार्यंचकारणंचैवयत्किंचद्यस्यकस्यचित् । भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैवकारणमित्यत्रेतिभावः ॥ इ
तरेतरप्रत्ययत्वादिति । उक्तोर्थः । कथंतस्याक्षेपइत्यतोव्यनक्ति ॥ [३११।१] भवेदिदमिति । मूलंयोजयति ॥ [३११।२] यतइति ॥
[३११।५] तदपेक्षयेति । वेदनापेक्षयासृष्टिः । तदभावापेक्षयालयइतिव्यवस्थेत्यर्थः ॥ तद्भवतीति । समुदायत्ववेद(नेत्य)न
मित्यर्थः । सन्निकृ(ष्टगुणलभ्यत्वाव)ष्टाणुज्ञानमावश्यकमित्यत्रयुक्त्यंतरमाह ॥ [३११।११] किंचेति ॥ ज्ञानहेतवइति । प्रवृत्तिज्ञा
न(दानेहे)जननहेतवइत्यर्थः ॥ [३११।१३] समनंतरप्रत्ययबलादिति । संस्कारबलादित्यर्थः ॥ [३११।१४] एतेनेति । तच्चसामीप्यहेतुक
मितिकथनेनेत्यर्थः ॥ [३११।१७] विशिष्यंतइति । व्यावृत्त्यंतेविलक्ष्यंतइत्यर्थः । विसद्द(शइ)शाइतिलभ्यते । विशेषकालएवेत्यादा
विवकर्मसाधनोविशेषशब्दइतिभावः । अर्थेंद्रियसंयोगिरूपेत्यत्रसंयोगिपदंग्राह्यग्राहकभावापन्नकार्यभूतार्थेंद्रियपरं । कंठोपा
त्तमर्थेंद्रियपदंचाताद्दशकारणभूतार्थेंद्रियपरमित्युपेत्यविग्रहमाह ॥ [३११।१९] संयोगिरूपंइति । संयोगिरूपेप्रतिकारणतेतिमूलार्थमु
पेत्याह ॥ तयोःकार्ययोःकारणतेति । तन्निरूपितकारणतेत्यर्थः । आत्मपदंचकार्यरूपात्मपरं । तज्ज्ञानेतिबहुव्रीहिः ।
तज्ज्ञानपदंचप्रकृतसमुदायज्ञानपरमित्युपेत्यार्थमाह ॥ [३११।२१] आत्मनइति । आवर्तमानंचात्मपदंकारणीभूतात्मपरमित्युपेत्यार्थां
तरमाह ॥ [३११।२२] ह्रियस्मादित्यादिना । अस्फुटत्वादाह ॥ [३११।२३] इदमुक्तमिति ॥ [३११।२५] असमुदायज्ञानादिति । समुदाय
ज्ञानहीनादित्यर्थः ॥ [३१२।१] उभयथापीति । विरलाणुभ्योजातसन्निकृष्टाणुविषयकापेक्षाबुद्धिव्यंग्यानेकत्वसंख्यायाःसमुदायत्वं
विरलाणुभ्यःसन्निकृष्टतयाऽणूनांजननस्यवासमुदायत्वमितिकंठोक्तं ॥ सूचितंचयत्तत्प्रकारद्वयेपिनसमुदायज्ञानस्यकादाचि

त्कत्वं । येनसृष्टिप्रलययोर्व्यवस्थास्यात् । विरलेभ्योविसदृशसन्निकृष्टाणुजन्मोत्पत्तेरेवायोगेनसमुदायज्ञानासंभवाद्दूरेकादाचि
त्कत्वमितिभावः । इंद्रियानालंबनविरलपरमाण्वादिभ्यइतिवाक्यस्थादिपदद्वयेनानधिपतींद्रियविरलपरमाणुभ्योधिपतींद्रि
यमिलितपरमाणुजनिरितिग्राह्यं । प्रतिक्षणंसिद्धांतेकार्यजन्माभावादाह ॥ [३९२।३]अत्रेकार्यग्रहणमिति । अध्याहृततर्हीतिपदस्या
र्थः । कारणस्येत्यादि । शेषोक्तिराकपालभावादिति । घटस्यात्यंतिकविनाशेऽवशिष्टोयःकपालभावस्तत्पर्यंतमित्यर्थः । तन्मते
कपालतापत्तिरेवविनाशइत्यभ्युपगमादाकपालभावादित्युक्तं । कपोतेतिवर्णविशेषः । उत्तरोत्तरंप्रतिपूर्वपूर्वकारणानांचवि
सदृशकार्यजननस्वभावत्वादितिभावः ॥ [३९२।६]पक्षद्वयमिति । सदृशजननस्वभावत्वंविसदृशजननस्वभावत्वंचेतियत्पक्षद्वयं
अतोर्थेंद्रियेत्यनेनविशेषकार्येत्यनेनप्रकृतंतत्परामृशतीत्यर्थः । परमतेकालकर्मादेरेवकार्योत्पत्तौसामग्रीत्वात्कालस्यचप्राधान्या
द्घटक्षणस्योभयविधकार्यजननस्वभावत्वइत्यादिव्यवहारःकृतइतिज्ञेयं ॥ [३९२।८]केचिदिति । अविरोधपक्षनिरासकतया(भिन्न
वाक्यतया)स्वयंव्याख्यातमिदंवाक्यमतोनियत्येत्य(र्धैक)र्धकेचिदेकवाक्यतयाव्याचक्षतइत्यर्थः । तंप्रकारंव्यनक्ति ॥ [३९२।९]सर्व
शोपीति ॥ अतिप्रसंगस्त्विति । सदृशस्य विसदृशस्यवाजननप्रसंगरूपातिप्रसंगइत्यर्थः ॥ [३९२।१७]उपलक्षणमिति । अदृष्ट
क्षणस्योपलक्षणमिति परेणसहकारित्वेनयदभ्युपगम्यतेऽदृष्टमन्यद्वातत्सर्वस्योपलक्षणमितिवार्थः ॥ [३९२।२०]अस्येसाम्यादिति ।
विकल्पादेःसमत्वादित्यर्थः । द्वितीयवाक्यं द्वितीयपक्षीयाद्यपक्षनिरासकतयाव्याचष्टे ॥ [३९२।२१]तथाहीत्यादिना ॥ विवक्षि
तस्येति । इंद्रियानालंबनविरलपरमाण्वादिरूपस्येत्यर्थः । तस्यैवविशेषापादकंकुतइत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ [३९२।२१]नियामकयो

परिमळ० रिति । तस्यैवेत्येतत्पदपरामृश्यंव्यनक्ति ॥ येभ्यइत्यादिना ॥ [३१२।२४] उभयत्रापिद्वितीयौकल्पाविति । तदापादकावेति अ.२पा.२
॥१३०॥ कल्पं । कारणमात्रस्यवेतिकल्पंचेत्यर्थः । अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ [३१२।२५] तथाचेति । प्रलयकालीनविरलपरमाणूनामपिसन्निकृ अधि.७
ष्टपरमाणुजनकत्वेलयगताणूनामपिपूर्वपूर्वेत्युक्तदिशासर्वेषामपिसन्निकृष्टतापत्त्यातन्निमित्तापेक्षाबुद्धिव्यंग्यानेकत्वसंख्यारू
पसमुदायवृत्तिसंभवेनसंसारसमयएवसमुदायज्ञानंनतुलयइतिसमयनियमोनस्यादित्यर्थः ॥ [३१२।२६] द्वितीयमिति । वाक्यमिति
वर्तते । इतिशब्दानंतरमत्रेतिशेषंमत्वाह ॥ [३१३।८] इत्यत्रेति । कथमनेनप्रतिबंदीपरिहारइत्यतआह ॥ एतदुक्तंभवतीति ।
मतभेदेनाह ॥ [३१३।९] यद्यत्रसमवेतं परिणतंवेति ॥ [३१३।१०] निरन्वयंनाशोत्पादयोरिति । पूर्वक्षणस्यनिरन्वयविनाशोनामनिःशे
षविनाशउत्तरक्षणस्यनिरन्वयोत्पादस्तुकारणानुस्यूतिराहित्येनोत्पादः ॥ [३१३।११] कस्यबलादिति । कार्यकारणभावावधृतौहित
दुपपादककल्पनायुक्ता । तच्चाशक्यमित्युक्तमितिभावः । इदमस्यैवेतिवाक्यमुत्तरान्विततयावतार्ययोजयति ॥ [३१३।१२] समवायप
रिणामयोरभावेपीत्यादिना । नित्यविनाशित्वइत्युपलक्षणंमत्वाह ॥ [३१३।१३] निरन्वयविनाशोत्पादपक्षइति ॥ [३१३।१५] सादे
श्यमिति । समानदेशत्वमित्यर्थः । सादेश्यसारूप्येद्वेअपिनस्तइत्याह ॥ विरलेति । विरलसन्निकृष्टवस्तूनांबहुलाल्पदे
शत्वस्यवैरूप्यस्यचानुभविकत्वादितिभावः ॥ विरलानामिति । लयकालइतियोज्यं । इदमस्यैवकारणमित्यादिकंप्रकारांत
रेणयोजयति ॥ [३१३।१७] ननुयथाभवतामित्यादिना ॥ [३१३।२१] पूर्ववदेवेति । इदमस्येतिवाक्यंकार्यनियमनिरासकत्वेनेदंनजायतइत्या ॥३३३॥
दिकंतुकर्तृनियमनिरासकतयायोजनाकार्येत्यर्थः ॥ध॥ परमतेसमुदायनिरासः ॥ध॥ सदातनाइत्यस्यप्रकृतोपयोगायार्थमाह ॥

प्रतिक्षणंभाविन्यइति [३१४।१] । सदातन्यइतिवाच्येसदातनाइत्युक्तेःसाधुत्वंसृष्ट्यादीच्छासदातनेत्यत्रोक्तमितिभावः ॥ [३१४।६] तृती
यार्थेतसिरिति । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिसार्वविभक्तिकतसिप्रत्ययस्योक्तेःप्रत्यभिज्ञयेत्यर्थेतसिरयमितिभावः । ननुय
त्रघटादौपरमाण्वनपगमोनिश्चितस्तत्रप्रत्यभिज्ञायाःप्रमात्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [३१४।१३] नचपरमाणुरिति ॥ [३१४।१५] विभागस्येति ।
पाषाणादिनाद्वैधीभावस्योपलंभादितिभावः ॥ [३१४।१७] तस्यांपिकस्यचिदिति । परमाणुगतरूपादेरित्यर्थः ॥ कस्यचिद्घटादितु
ल्यत्वादिति । घटस्यावयवापगमादिनाप्रतिक्षणनाशोत्पादाभ्युपगमेतद्गतरूपादिगुणस्यापितदापत्तेरितिभावः । युक्तमिती
तिशब्दस्येतियत्प्रत्यभिज्ञानिराकरणमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [३१४।२२] भ्रमत्वेपीति । सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु । इतिज्ञानंमृषैव
स्याद्भेदाभेदौयतस्तनोः।अभेदएवजीवस्यनित्यंप्रत्येकशःपृथक् । देहदीपनदीवारिफलादीनांपृथक्स्वतः।भेदाभेदौपरिज्ञेयाविति
कादशस्कंधद्वाविंशाध्यायतात्पर्योक्तेरितिभावः ॥ [३१४।२५] नचप्रत्यक्षंबाधकमित्युक्तमिति । विनाशोत्पत्तयश्चैवनदृश्यंतेसदातना
इत्येतद्व्याख्यायांप्रत्यक्षंबाधकंनेत्युक्तप्रायं । तद्विषयस्याविवेचनादितिभावः ॥ध॥ क्षणिकत्वेप्रत्यक्ष(क्षे)प्रमाणाभावतद्विरोधयोरु
क्तिः॥ध॥अंशतोबाधादिनिरासायाखिलशब्दविवक्षितमाह ॥ [३१५।४] विप्रतिपन्नस्येति । तन्मतरीत्याद्यवयवप्रयोगमाह॥ [३१५।५] यत्सत्तद
क्षणिकमिति ॥ [३१५।६] द्वौनिरोधाविति । बुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकविनाशाविनाशावित्यर्थः ॥ असंस्कृतमिति । क्षणिकंघटादि
कंयथापूर्वक्षण(वासना)विनाशिनावासितंनतथाकाशादित्रयमतोनित्यमित्यर्थः । प्रतिप(क्षोक्तिप)क्षपरतयाव्याख्यायबाधको
क्तिपरतयापिव्याचष्टे ॥ [३१५।७] यद्वाकाशस्येति । किमनेनोक्तमित्यतआह ॥ [३१५।९] एतदुक्तमिति ॥ [३१५।१०] दृष्टांतइति । फलदेहदीपादौ परि

परिमळ० णामरूपभेदस्यक्षणिकत्वसाधकस्यासिद्धत्वेनक्षणिकत्वरूपसाध्यविकलत्वात्तद्दृष्टांतेननीलादेरपितत्साधनमयुक्तमापद्येतेत्यर्थः अ.२पा.२
॥१३१॥ ॥ [३९५।१०]अस्येति । फलादिकंपरिमाणभेदरहितमित्यस्येत्यर्थः॥ अन्यथेति । अनुमानविरोधेनप्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्योक्तौसत्यनु
मानप्रामाण्येतस्यचप्रत्यक्षबाधकत्वं । सतिचप्रत्यक्षाप्रामाण्येतद्विरोधाभावेनानुमानस्यप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः ॥ अधि.७
[३९५।१२]समंप्रकृतेपीति । यत्सत्तत्क्षणिकंयथाफलादि। संतश्चामीपंचस्कंधाइत्यनुमानेपिप्रत्यक्षविरोधेनाप्रामाण्यंसममित्यर्थः ॥
[३९५।१३]भवदनुमानस्यापि । यत्सत्तत्क्षणिकमित्युक्तानुमानस्यापीत्यर्थः ॥ [३९५।१४]वक्ष्यमाणत्वादिति । अभेदेपिविशेषेणदेहदीपफला
दिषु । विशेषदर्शनंयुक्तमित्यत्रेतिभावः ॥ [३९५।१६]प्रत्यनुमानइति । यत्सत्तदक्षिणकमितिप्रत्यनुमाने । फलादिकंपरिमाणभेदरहि
तमित्युक्तातिप्रसंगानुमानेचेत्यर्थः ॥ स्वानुमानस्येति । यत्सत्तत्क्षणिकमितिसौगतानुमानस्येत्यर्थः ॥ [३९५।१७]परकीयस्यापी
ति । सौगतोक्तस्यापिदेहदीपफलादेरित्यर्थः । सत्वंचोच्यतइत्यत्रसत्वंनामसस्वरूपत्वंज्ञेयं ॥ [३९५।२२]धर्मिणाकथंचिदिति ।
अनित्यधर्मिकाभावे(प्रलयेघटाद्यभावेसत्यपिभूतलादिरूपानित्यधर्म्यभावात्कथं)कालतोपिनसंभवतीत्यतःकथंचिदित्युक्तमि
त्येके । प्रतियोगिसत्वकालेयदाधर्मीतदानीमभावइतिव्याप्त्यसंभ(वात्कथं)वइतिकथंचिदित्युक्तमित्यन्ये ॥ एकेति । एक
ज्ञानविषयत्वसंबंधेनेत्यर्थः । ननुप्रातर्गजाद्यभावज्ञानस्थलेधर्मिणोसन्निकृष्टत्वेनात्रेदंनासीदित्येवंज्ञानायोगेननतत्रैकज्ञानसं
बंधइत्यतआह ॥ प्रातरिति । अर्थापत्त्युमाभावाअनुमांतर्गताइतिभक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यावसरेस्मरणाभावलिंगरू ॥३३४॥
पानुमानेनेत्युपपादयिष्यामइत्यर्थः ॥ [३९६।५]तथात्वप्रसंगादिति । अभावगोचरत्वप्रसंगादित्यर्थः । अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ तथाचे

ति । नीलादेरप्यभावत्वेसतिपक्षेनीलादौदृष्टांतेफलादौचसत्वाभावेनासिद्धसाधनवैकल्यापातइत्यर्थः ॥ [३९६।८]वक्ष्यंतेतिचैतदि
ति । किंचेत्यादिनोक्तंप्रमेयंनवियदश्रुतेरित्युत्तरपादीयाद्याधिकरणेयुक्तिभिरुपपादयिष्यतइत्यर्थः ॥ सूत्रद्वयार्थमिति ।
समुदायउभयहेतुकेपीतिइतरेतरप्रत्ययत्वादितिचसूत्रद्वयार्थमित्यर्थः । यद्वाकाशेचाविशेषात् । अनुस्मृतेश्चेतिसूत्रद्वयार्थमि
त्यर्थः । दृश्यतेप्रत्यभिज्ञातइत्यनेनानुस्मृतेरित्यस्याकाशस्याविशेषतइत्यनेनाकाशेचेत्यस्यचव्याख्योपक्रमात् ॥ क्षणिक
त्वादेरिति । नदृश्यतेदृश्यतेचेतिक्षणिकत्वस्थायित्वादेरदृष्टत्वदृष्टत्वयोरुक्तेरितिभावः । क्षणिकत्वानुमानस्यप्राबल्यमाशं
कते ॥ [३९६।१०]ननुचयदीति ॥ [३९६।११]क्रमयौगपद्याभ्यामिति । क्रमेणयौगपद्येनवाव्याप्तमित्यर्थः ॥ तत्संभवइति ।
क्रमयौगपद्ययोःसंभवोनचेत्यर्थः । तत्रहेतुः प्रसंगतद्विपर्ययाभ्यामिति । प्रसंगोऽनिष्टापादनंतद्विपर्ययस्तद्विपर्ययेप
र्यवसानं । विकल्पमुखेनप्रसंगमात्रंतावद्व्यनक्ति ॥ [३९६।१२]स्थायीभावःकिमिति । भावंभिद्यादित्यनंतरमतोनक्रमेणेति ।
अवर्जनीयमेवेत्यनंतरंनयुगपदर्थक्रियाकारित्वमितिच व्यापकीभूतक्रमयौगपद्ययोरयोगे तद्व्याप्यार्थक्रियाकारित्वंसत्वं । स्था
यित्वेवस्तुनोनयुक्तमितितस्यविपर्ययेपर्यवसानंस्फुटत्वान्नोक्तं । लब्धप्रतिबंधस्यलब्धव्याप्तिकस्येत्यर्थः । नस्थैर्यसाधनायेति
विभागः । तर्कपराहतत्वादिनेत्यादिपदेनानुमानेनतर्कोपिव्याख्यातइतिवक्ष्यमाणव्याप्तिरहितत्वादिग्रहः । यद्वापूर्वभावभव
मित्यादौवक्ष्यमाणाननुकूलत्वाभावग्रहः । एकानेकव्यक्तिहेतुसाध्याभिप्रायेणाह ॥ [३९६।१७]तस्यतज्जातीयस्येत्यादि । तादा
त्म्यतदुत्पत्तीएवव्याप्तिनियामिकेइतिपरांगीकारादाह ॥ [३९६।१८]तादात्म्येति । अयंवृक्षश्चूतत्वादित्यादौतादात्म्यं । धूमाग्न्यादौ

तदुत्पत्त्यादिज्ञेयंमतांतराभिप्रायेणाह ॥ [३९६।१८] **उपाध्यभावादीति** ॥ [३९६।१९] **अवधूतव्यासेरिति** । पुंसइतियोज्यं ॥ [३९६।२४] **अनुमानेनतर्कोपिव्याख्यातइति** । यथानुमानेपक्षलिंगव्याप्त्यादिज्ञानानांभिन्नभिन्नात्मनिष्ठतयानुमानव्यवहारोऽयुक्तः । तथातर्कव्यवहारपरिलोपोप्यापादनंप्रतियद्धर्मितज्ज्ञानस्यापादकज्ञानस्यापाद्यापादकव्याप्तिज्ञानादेश्चभिन्नभिन्नात्मनिष्ठत्वेनव्याख्यातइत्यर्थः। उपाध्यायशिष्यबुध्यादावपिप्रसंगादिति । तयोरपिहेतुहेतुमद्भावापन्नतयागुरुगतपक्षव्याप्त्यादिज्ञानेनशिष्यानुमित्यादिप्रसंगादित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वसंस्कारभाजइति** [३९७।२] । पूर्वपूर्वतत्क्षणजन्यसंस्कारभाजइत्यर्थः॥ [३९७।३] **उत्तरोत्पादेचपूर्वनिरोधात्** । संबंधसुधयैवश्लोकंव्याख्यातंमत्वाकस्यचित्क्वचिदितिपदयोरर्थमाह ॥ **कस्यचिदिति** । त्यक्त्वास्यादितिकथंक्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । त्यागस्यपुरुषकर्तृकत्वात् । स्यादित्युक्त्याप्राप्तभवनक्रियायाश्चभिदेत्युक्तभेदकर्तृकत्वात् । त्यागभवनयोर्भिन्नकर्तृकत्वेतुसमानकर्तृकयोःपूर्वकालेक्त्वेतिक्त्वाप्रत्ययस्यैककर्तृकयोःक्रिययोःपूर्वकालीनायांक्त्वाप्रत्ययविधानात् । इहचसमानकर्तृकत्वाभावादित्यतःस्यादित्यतःपूर्वशेषमाह॥ [३९७।९] **कुतोंगीकार्येतीति**॥**उक्तविधयेति**।एषांतर्काणांप्रतितर्कपराहतत्वादिनेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ [३९७।१३] **भेदस्येति** । प्रतिक्षणंघटादिभेदस्येत्यर्थः॥ **इतिलभ्यतइति** [३९७।१५] । उत्तरोत्पत्तिमात्रेणविनाशादित्यर्धोक्तेनोत्तरोत्पादेचपूर्वनिरोधादितिसौत्रहेतुनैककालीनत्वंनास्तीतिसाध्यंलभ्यतइत्यर्थः। नियमेनचेत्यस्यार्थांतरमाह॥**यद्वेति** ॥ [३९७।१९] **संकलय्येति**। संकलयित्वेत्यर्थः । पूर्वो(क्ताना)क्तहेतूनामिति । उत्तरोत्पादएवपूर्वस्यनष्टत्वात् भिन्नकालीनत्वात् असंबद्धत्वादितिहेतूनामुत्तरोत्पत्तीत्यर्धेनकार्यकारणयोश्चैककालीनत्वमित्यर्धेनासंबद्धःकथमित्यर्धेनचोक्तानांहेतूनांभिन्नकालीनत्वाद्यसंबद्धत्वसंस्कारा ॥३३९॥

धायकत्वरूपसाध्यत्रयेणक्रमादन्वयंविना(तदीय)तृतीयसाध्यएवहेतुत्वंज्ञायेतेत्यर्थः॥ [३९७।२२] **सर्वत्रसाध्येति** । नसंस्कारार्पकत्वमिति कथंपूर्वसंस्कारयोगीति कथंपूर्वउत्तरेवासनाकरइति संस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यस्यसर्वत्रहेतुत्रयेनिर्देशादित्यर्थः। शंकते ॥ **तत्रकोदोषइति**। हेतुत्रयस्यापिसंस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यान्वयेदोषःकइतिशंकार्थः। उत्तरमाह॥**उक्ताकांक्षेति** ॥ **कार्यकारणयोश्चेति**।संबंधाएवेतिश्लोकद्वयावतारिकायामुक्तेयेआकांक्षेताभ्यांकुंठितत्वमेवदोषइत्यर्थः। असंबद्धइत्यत्राभिप्रेतप्रयोगमाह॥**पूर्वक्षणइति**।संबद्धाएवेतिपूर्वार्धाभिप्रेतव्याप्तिमाह॥ [३९७।२३] **यद्वायोयत्रेति**। तर्कमाह ॥ [३९७।२४] **असंबद्धस्येति** । मृगमदःकस्तूरी । वसनंवस्त्रं । स्वसंबद्धपटमिवासंबद्धमपिवासयेदितिभावः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वमित्याद्यभिमतमाह ॥ [३९७।२५] **असंबद्धश्चेति**। पूर्वक्षणउत्तरक्षणेनेत्यन्वेति। तर्कमाह ॥ **भिन्नकालीनयोरपीति** । अ(त्रा)सिद्धिपरिहारकतयाउत्तरोत्पत्तीत्येतदभिमतमाह ॥ **भिन्नकालीनश्चेति** । तर्कमाह॥ [३९७।२६] **प्रागेवेति** । ननूत्तरोत्पादएवपूर्व(स्यापिनष्टस्यापिलाक्षारसस्यबीजपूरकुसुमेलौहित्यलक्षणातिशयाधायकत्वमस्तीतितद्वदस्त्वित्यप्रयोजकत्वंवानैकांत्यंवाहेतोःस्यादितिशंकते ॥ **ननुलाक्षारसेति** । बीजपूरोदाडिमतरुःतस्यलाक्षारससेकेतत्कुसुमेलौहित्यविशेषोऽसंबद्धेपिजायतइति । अन्येतुबीजपूरोवृक्षविशेषः। तत्कुसुमेशुक्लेलौहित्यंजायतइत्याहुः॥ [३९८।१] **नाशोत्पादेति** । पूर्वनाशोत्तररूपोत्पादेत्यर्थः। ननुपरेणक्षणस्याखंडस्यैवांगीकारादनुमानप्रयोक्तृमतेचसखंडत्वाद्यभ्युपगमादखंडक्षणपक्षीकारेचाश्रयासिद्धिः । स्वरूपासिद्धिश्चस्यात् । असंबद्धत्वादेरनभ्युपगमादित्यतआह ॥ **अत्रचपरसिद्धेति** । षोडशोभागःकलेतिभ्रांतिंनिराह ॥ **अत्रेति** । अत्रभागमात्रंकलो

च्यते । अन्येत्वष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठास्त्रिंशत्तुताःकलाः । तास्तुत्रिंशत्क्षणइत्युक्तेःकथंक्षणेकलादिराहित्योक्तिरित्यतआह । अत्रेतिव्याचक्षते । पूर्वोत्तरकलावैकल्यस्यैवपरेणोक्तेःकथंमध्यवैकल्यानुवादइत्यतआह ॥ [३९८।१६]पूर्वापरयोरिति ॥ ७ ॥ परोक्ततर्कस्यप्रतितर्कपराहत्युक्तिः ॥ ७ ॥ ॐ[३९८।१८]असतिप्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्यमन्यथाॐ ॥ इतिसूत्रेकथितमिति ॥ सूत्रार्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तः ॥ [३९८।११]इतिशेषइति । तत्रकारणस्येत्यस्यविनाशेचेदित्यनेनान्वयः ॥ [३९८।१५]अन्यथेति । नष्टतयाकारणस्याविद्यमानत्वेप्युत्पद्यमानस्यतत्कार्यत्वइत्यर्थः । नियतानंतर्यंवायथाकथंचिदानंतर्यंवाकार्यकारणभावेनियामकं ॥ आद्यदोषः । तथात्वइति । अंत्यदोषः । आनंतर्यस्येति ॥ यद्वाकारणविनाशकालएवकार्यस्योत्पत्तेःपौर्वापर्यभावाभावात्कथंविनाशकार्यत्वापादनमित्यतआह ॥ [३९८।१६]आनंतर्येति । ननुसमानदेशत्वंसादृश्यंवानियामकंकार्यकारणभावे । अतोनसर्वंसर्वस्यकारणंस्यादित्युक्तदोषइत्यतआह ॥ सादृश्यादेरिति । विरलपरमाणुभ्योमिलितानांमिलितेभ्यश्चविरलानामुत्पत्त्यंगीकारादित्यादिनापाकृतत्वादित्यर्थः । असतिप्रतिज्ञेतिसूत्रानुरोधाद्विनाशेचेदितिकल्पस्यपूर्वमुक्तिःस्यादित्यतआह ॥ [३९८।१७]सूत्रक्रमेति॥ [३९९।८]अन्यथादृष्टांतइति । भेदाभेदविषयतयैवव्यवस्थापनाभावइत्यर्थः ॥ साध्येति । अभेदाभावेनभेदाभेदेनवेतिसंदेहेनापीत्यर्थः ॥ एवंतर्कांगांतरेति । आत्मनः क्षणिकत्वेनापाद्यापादकयोःसहदर्शनतन्नियमादेर्गृहीतुमशक्यत्वेनव्याप्तिवैकल्यं । प्रत्यभिज्ञायास्थायित्वसिद्धेरुक्तेर्यदिस्थायिस्यात्तर्हिसन्नस्यादितितर्कस्यविपर्ययपर्यवसानायोगादित्येवमूहनीयमित्यर्थः । अत्रॐअनुस्मृतेश्चेत्यंतिमसूत्रंव्याख्यायॐआकाशेचाविशेषात्ॐउत्तरोत्पादेचपूर्वनिरोधात्ॐअसतिप्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्य

मन्यथेतिसूत्राणिव्याख्यातानि। तत्रशंकते॥ नन्वेतानीति॥ इतिसूत्रं[३९९।१५]प्रकारांतरेणेति । आकाशेभावत्वसाधकन्यायस्य
सुखेप्यविशेषाद्भावत्वंतस्यान्यथानीलादेरपिभावत्वंनस्यादविशेषादितिव्याख्यातमित्यर्थः । विप्रतिपन्नप्रमेयांतरंकुतोननिरस्त
मित्यतआह॥ आकाशादीनामिति।सुखंदिग्भागाश्चादिपदार्थः॥ निरस्तत्[३९९।१६]वादिति। कार्यंचकारणंचेत्यादावितिभावः॥
ज्ञानस्यापिग्राहकतायाइति । ज्ञानरूपस्यात्मनोस्वप्रकाशतायाइत्यर्थः॥ चतुर्थइति। अध्यायेद्वितीयपादे। तत्रमोक्ष
स्वरूपंतुवादिनःप्रतिभाश्रया(बला)दित्यादिनापरीक्षिष्यतइत्यर्थः॥ ६॥ मतद्वयनिरासः॥ ६॥ द्विविधमिति[३९९।१८] । प्रत्य
क्षानुमानभेदेनेतिभावः। ननुमायावादिवदितिकथं । तत्प्रतियोगिनःसौत्रांतिकस्यासावितिप्रथमांतनिर्देशेनमायावादीयथो
पेक्ष्यस्तथासौत्रांतिकोप्युपेक्ष्यइतिवाच्यत्वात् । तत्रप्रथमासमर्थादिवार्थेवतिप्रत्ययस्यविधायकाभावादित्यतआह॥ [३९९।२१]मायो
वादिनेति। तथाचतेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिसूत्रेणतृतीयासमर्थात्तुल्यार्थेवतिप्रत्ययः । उपेक्षणरूपक्रियातुल्यत्वस्योभयत्र
भावादितिभावः। कथमनेनोक्तेशंकानिरासइत्यतआह॥ एतदुक्तमिति॥ [३९९।२२]नमायावादोत्रपादेनिराकृतइति । कंठ
तइतियोज्यं। मताविशेषेणार्थान्निराकरणस्योत्तरनयेस्फुटत्वात्॥ [३९९।२४]इत्युक्तत्वादिति। एतत्पादादावितिभावः॥ [४००।१४]अहंनी
लमिति । परेणज्ञानस्यात्मत्वोपगमादेवमुक्तं। ननुनीलाद्याकारस्यज्ञानगतस्याऽऽकस्मिकत्वायोगेनतद्धेतुतयाबाह्यार्थमनुमा
यपश्चाद्बहिरर्थेप्रवर्ततइत्यतआह॥ [४००।१६]मध्यइति। नीलाद्याकारावभासबाह्यार्थप्रवृत्त्योर्मध्यइत्यर्थः॥ निरसिष्यतइति ।
विश्वमन्यच्चकिंप्रममित्येतद्व्याख्यानेस्यादेतदित्यनुमानप्रकारमाशंक्यनिरसिष्यतइत्यर्थः । ननुविशिष्यपक्षलिंगादेरभावेपि

न्यायमतेगगनादेरिवसामान्यपरिशेषाभ्यांबाह्यार्थस्यसिद्धिःस्यादितिशंकते ॥ स्यादेतदिति ॥ बाह्यंनीलादीति ।
॥१३४॥ अन्यस्यासंभवादितिपरिशेषात्तत्सिद्धिरितिभावः ॥ बाह्यतयैवेति । तथाचबुद्धिगतस्तावदित्यादिनोक्तःपक्षोसिद्धइतिभा
वः । व्याप्त्यसिद्धिंचवक्तुमाह ॥ कुत्रचेदमिति ॥ तत्रापीति । बाह्यार्थेपीत्यर्थः । यद्वाज्ञानविषयेपीत्यर्थः ॥ परेणे
ति । विरलेभ्योमिलितादिजन्मवादिनेत्यर्थः ॥ दृष्टेनैवेति । प्रत्यक्षसिद्धेनैवेत्यर्थः । बिभ्यतइतिप्रथमाबहुवचनं ।
नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः ॥ इतिपरपक्षइति । इतिवाक्यत्रयेणेत्यर्थः ॥ अभिनयेनेति । तदाकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः ।
सदित्यनुवादः ॥ भावरूपमितिव्याख्या ॥ ७ ॥ २ । २ । ७ ॥ ७ ॥ ॐनासतोदृष्टत्वात्ॐ ॥ पाठक्रमादाकांक्षाक्रमोब
लीयानितिभावेनाह ॥ तच्छून्यंकुतइत्यादिना ॥ अपरप्रकाश्यत्वमिति । परप्रकाश्यत्वाभावइत्यर्थः ॥ सधर्मकए
वेति । महत्वादिमत्येवप्रत्यक्षस्यव्यापकताशक्यतावच्छेदकादिमत्येवानुमानादेःप्रवृत्तेरितिभावः । तद्धर्मोःकइत्यतआह ॥
लेपेति । लेपदोषपदयोरपौनरुक्त्यायार्थभेदमाह ॥ लेपोधर्माधर्मेति ॥ तस्यतायिनइति । तायृसंतानपालनयोः ।
तायिनःसंतन्यमानस्यतस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रांत्यात्मकस्यसंसारस्यप्रदीपस्येवनिर्वाणंनिवृत्तिर्मोक्षइत्यर्थः । केचित्तुभाविन
इतिपाठमुपेत्यशून्यभावनावधूतस्यात्मनइतिव्याचक्षते । अन्येतुतापिनइतिपाठमुपेत्ययोगिनस्तस्यात्मनइत्यर्थइत्याहुः ॥ सं
व्रियतेनयेति । करणव्युत्पत्त्याशून्यावरणहेत्वविद्यासंवृतिरुच्यतइत्यर्थः । कथमितिपृष्टस्योत्तरं ॥ सत्वारोपादिति ॥ क ॥३३७॥
थंतर्ह्यसदिति । जगदितियोज्यं । तस्यपारमार्थिकसतइत्यर्थः ॥ क्रियाविभागादीति । ईश्वरसंजिहीर्षयाभूतकारणाणु

ष्वक्रियायांजातायांतथाणुद्वयविभागेसतितत्संयोगरूपासमवायिकारणनाशेनद्व्यणुकनाशेक्रमादंत्यावयविपर्यंतनाशइत्येवंरूपे
णोक्ततार्किकादीनांप्रलयप्रक्रियेत्यर्थः ॥ यथाश्रुतमिति । शून्यविवर्तत्वमनाश्रित्यशून्याज्जगज्जायतइतियथाश्रुतमित्यर्थः ।
प्रमाणविशेषाभावएवप्रमेयाभावंसाधयतुकोदोषइत्यतआह ॥ माहिभूदिति । हियस्मादेवंमाभूदस्मदादिप्रत्यक्षनिवृ
त्त्याधर्माद्यभावोनैवस्यात्तस्मात्प्रमाणविशेषाभावःप्रमेयाभावंनसाधयति । अन्यथाधर्माद्यभावसिद्धिरपिस्यादित्यर्थः ॥ त
दत्रापीति । असतःकार्यजनिर्नेत्यत्रापीत्यर्थः ॥ अनैकांतिकत्वादिति । धर्मादेःप्रत्यक्षेणादृष्टत्वेपिधर्माद्यभावाभावेनत
त्रानैकांत्यादित्यर्थः । प्रकारांतरेणतदेववाक्यमवतार्यभावमाह ॥ तर्ह्यनुमानाद्यभावोपीति ॥ अतएवेति । दृष्टभा
वेनानुमानाभावस्यसिद्धत्वादेव । क्वचिन्नहिदृष्टेत्युक्तं । तथाचक्वचिदप्यनुपलंभेनदृष्टांताभावेनानुमानाभावसिद्धिरितिभा
वः ॥ दृष्टानुमानेति । क्वचिद्दृष्टस्यान्यत्रानुमानंदृष्टानुमानं । अनीदृशंसामान्यतोदृष्टानुमानमितिज्ञेयं ॥ सत्वेनिषिद्ध
इति । स्वप्नकार्यंप्रतियत्कारणंतद्दृष्टांतेनकारणत्वहेतुनाऽदिकालीनकारणंसन्नेत्यनुमानेनसत्वेनिषिद्धेकार्यस्यकारणजन्यत्वनि
यमादसतएवजन्मसेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ॐउदासीनानामपिचैवंसिद्धिःॐ । चशब्दार्थमाह ॥ नकेवलमिति । नप्र
वर्ततेत्यनुवादः । चशब्दान्वयेनार्थमाह ॥ नप्रयततेतचेति ॥ एतेनेति । कार्यार्थीनप्रवर्ततेतिचोक्तातिप्रसंगद्वयपरेणग्रं
थेनेत्यर्थः । उदासीनानामुद्गत्यासीनानामित्यर्थः । प्रयत्नेउदासीना(नांचेति)नामितिवक्तव्यं । स्पष्टत्वादयंतदर्थानुवादःचि
कीर्षादिरहितानांचेतिउक्तप्रसंगचतुष्टयस्यनिष्कृष्यार्थमाह ॥ कर्त्रुपादानेनिमित्तेति । अतिप्रसंगद्वयतात्पर्यनिमित्तापेक्षा

नस्यादिति। चिकीर्षादेर्निमित्तत्वात् ॥ [४०।३।२५] प्रथमसूत्रमिति। नासतोदृष्टत्वादितिसूत्रमित्यर्थः ॥ [४०।३।३] तथापीति। मृदादिका
र्यकारित्वेपीत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति। जगतोऽसत्वेनतदंतःपातिनइत्यादिनापूर्वग्रंथइतिभावः। नन्वन्यस्यकारणस्यसत्वा
संमतावपिसद्रूपंशून्यंकारणमुपेतमस्तीत्यतःशून्यस्यसद्रूपत्वेपिकारणत्वंनोपेयतइत्याह ॥ [४०।३।४] नहीति। शून्यस्येतियोज्यं।
नन्वसतएवकारणत्वेसप्तमरसादपिपीनतास्यादित्युक्तमित्यतआह ॥ मधुरादीनामिति। नप्रवर्तेतेत्यस्योत्तरंकुविंदादेरिति।
ईश्वरस्यसर्वकारणत्वइत्यापादकानुकर्षः ॥ [४०।३।६] कुलालादिजन्यतेति। कुलालादिजन्यवर्तिघटादिजन्यतोपलंभेनमहदादिकं
कुलालादिजन्यमितिसाधितंयथाबाधितंतथेदमपीत्यर्थः ॥ ॐ [४०।३।७] नाभावउपलब्धेःॐ ॥ [४०।३।८] भवतीतिभावइति। भूसत्तायामि
त्यतोभवतेश्चेत्यण्प्रत्ययेऽचोञ्णितीतिवृद्धावावादेशेभावइतिसिद्धेरितिभावः ॥ [४०।३।९] अनुभव(वि)रोधेत्विति। अनुभवाना
दरेत्वित्यर्थः। तत्रतस्येवेतिसप्तम्यंताद्वतिरित्याह॥ [४०।३।१३] तयोरिवेति ॥ लोकव्यवहारमिति। लौकिकैःस्वाप्नभ्रमयोर्योभे
दव्यवहारःतमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ [४०।३।१४] एतदेवेति। असतःसत्वेनोपलभ्यमानत्वमेवेत्यर्थः ॥ [४०।३।१५] नचैवमिति। सत्वबुद्धेर्भ्रमत्वइ
त्यर्थः। अधिष्ठानस्यद्रष्टुरितिव्यधिकरणेषष्ठ्यौ ॥ [४०।३।१६] अन्यथेति। अधिष्ठानाद्यभावेतद्वैचित्र्यनिबंधनस्यभ्रांतिबाधव्यवहारप्र
वृत्त्यादिवैचित्र्यायोगादित्यर्थः ॥ ॐवैधर्म्याच्चन[४०।३।१८]स्वप्नादिवत्ॐ। अत्रेत्यनुवादःप्रपंचइतिव्याख्या ॥ [४०।३।१९] नैवनिवर्ततइति।
नैवबाध्यतइत्यर्थः। किंचेतिचशब्दोभ्रमत्वबाध्यत्वयोर्व्याप्तिंप्रकृतेबाधाभावंचसमुच्चिनोतीतिभावेनतदाह ॥ ज्ञानानामि
ति ॥ [४०।३।२१] नचैवमिति। भ्रमत्वावधारणमित्यर्थः ॥ [४०।३।२२] अन्यत्रेति। स्वप्नस्यभ्रांतित्वाभावादिःसंध्येसृष्टिराहहीत्यग्रेभक्तिपा

दीयानुव्याख्याने नचस्वप्नोपिनोमृषा । वासनाजनितत्वेनेत्यादिप्रकृतिनयानुव्याख्यानेतत्वनिर्णयादौचेतिभावः । ननुबाध
कप्रत्ययस्येत्याद्ययुक्तं । मांप्रतिपरमार्थतोयाथार्थ्यस्यक्वाप्यसिद्धेरित्यतआह ॥ [४०४।१] तिष्ठत्विति । तस्याभ्रांतित्वेतिपादंव्याचष्टे ॥
नकेवलमिति ॥ [४०४।४] हेतुश्चप्रपंचप्रत्ययत्वेनविवेक्तव्यइति । तथाचप्रत्ययत्वहेतोस्तत्रव्यभिचारइतिप्रागुक्तदोषोनेतिभावः ।
अस्फुटत्वादाह ॥ [४०४।५] इदमुक्तमिति । एतदित्यस्यविवरणंयदित्यादिनोपादानमित्यंतेन । कुतएतद्विपरीतमित्यतआह ॥
[४०४।१०] प्रामाणिकमिति । संमतत्वादितीतिशब्दस्यपूर्वेणेदमुक्तमित्यनेनान्वयः ॥ [४०४।११] समीकरणांतरमिति । अन्यदपिसाम्यक
रणमित्यर्थः ॥ [४०४।१४] अनुपपत्तिराभासभूतैवेति । सतःकारणत्वेतंत्वादीनांघटादिकार्यकारित्वंस्यादित्युक्तानुपपत्तिराभासभू
तेत्यर्थइत्येके । अनुपपत्तिर्नामयत्सत्तन्नकारणंयत्कारणंतन्नसदितिप्रागुक्तव्याप्तिरित्यन्ये । सतांकारणत्वानुपपत्तिसाधकसक
लविक्रियातीतत्वरूपयुक्तिरनुपपत्तिरित्यपरे । प्रसादादित्यनुवादः । संकल्पादितिव्याख्या । उक्तभंग्येत्यस्यार्थः । आरंभ
णेत्यादि । अत्रभगवान्सर्वस्वतंत्रोपिस्वाधीनसाधनान्येवलीलयोपादाय सृष्ट्यादिकरोतीत्यर्थे शक्तोपिभगवान्विष्णुरकर्तुंकर्तुमन्य
था । स्वभिन्नंकारणाभिन्नंभिन्नंविश्वंकरोत्यजइत्याद्यागमानां विमतासृष्टिःकर्त्रन्यसाधनसाध्या । सृष्टित्वात्पटसृष्टिवदित्याद्य
नुमानानांतदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्यत्रपूर्वपादेऽभिधानादितिभावः । एतेनमूलेचशब्दोनुमानसमुच्चयइतिसूचितं ।
उक्तभंग्येत्यर्धंप्रकांतरेणव्याचष्टे ॥ [४०४।१८] प्रथमंसूत्रेत्यादिना । जिज्ञासासूत्रेप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीत्यादिनोक्तेत्य
र्थः ॥ [४०४।२१] अनुमानेऽतिप्रसंगोपीति । पुरुषेच्छानुसारेणेत्यत्रपरंप्रतियदस्मदुक्तमनुमानंतत्रमहदादिकार्यस्यकुलालादिजन्यता

साधनसमानयोगक्षेममित्युक्तोतिप्रसंगइत्यर्थः । तथाचबाधितविषयंपरानुमानमितिभावः ॥ ७ ॥ विश्वसत्यताप्रत्यक्षस्यान्यथा
सिद्धिनिरासकपरतयावैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्यस्याद्यंवर्णकं ॥ ७ ॥ संप्रतिपन्नमिथ्यात्वइतिबहुव्रीहिः । विमतमित्यस्यविशे
ष्यमाह ॥ [४०४।२३] **गगनादिकमिति** । शून्यप्रातीतिकेभ्योऽन्यदित्यर्थः । अधिकंन्यायामृते । चशब्दसूचितमाह ॥ [४०४।२४] **तिष्ठतुतावद्विश्व
मिति** । एतच्चासंगतिनिरासायवाप्रकृतानुपयुक्तोक्तिरूपनिग्रहस्थाननिरासायवोक्तं । विश्वमिथ्यात्वेदोषंपश्चाद्वक्ष्यामइतिभा
वः । मिथ्यात्वमसत्त्वमित्युपेत्याह ॥ [४०४।२५] **नहिशब्दइति** ॥ [४०५।१] **वर्णदैर्घ्यादीनामिति** । वर्णेऽरोपितानांदैर्घ्यप्लुतह्रस्वत्वादीनामित्यर्थः ।
तर्हिचाक्षुषत्वाद्यपिशब्दनित्यत्वादिसाधयेदित्यतआह ॥ [४०५।३] **चाक्षुषत्वादीनामिति** ॥ [४०५।४] **साधकत्वमिति** । (विप्रपतित्तौत्विति) मि
थ्याभूतस्येतियोज्यं । मिथ्यात्वंवेत्यत्रसाधकस्येतिच ॥ [४०५।५] **आद्येतूक्तमेवोत्तरमिति** । सत्यंप्रमाणंदृश्यमदृश्यंवा । आद्येदृश्यत्व
हेतोर्व्यभिचारः । अंत्येऽज्ञानासिद्धिरित्यर्थः । नविप्रतिपन्नंप्रत्यक्षंप्रमाणतयोपन्यसितुंशक्यं । येनाज्ञानासिद्धिर्नलगेत् । किंत्वनुमा
नरूपमेवेत्यन्ये । सताचेद्द्वैतसिद्धिःस्यान्नसिद्धंचान्यसाधनमित्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थइत्यपरे । नचैवंद्वितीयकल्पेपिनसिद्धंचान्यसाध
नमित्युत्तरमुक्तमेवेतिवाच्यं । अनवस्थोक्त्यापुनस्तस्यैवार्थस्यात्रस्मरणमित्यन्ये ॥७॥ दृश्यत्वहेतोरसिद्धिव्यभिचारयोरुक्तिः ॥७॥
एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति [४०५।८] । अत्रासिद्धिपदेनाज्ञानासिद्ध्यन्यतरवादिरीत्यास्वरूपासिद्धीग्राह्ये ॥ [४०५।११] **अपसिद्धां
तइति** । परेणशून्यादन्यत्सर्वंजडंपरिच्छिन्नंचेत्यभ्युपगमादितिभावः । वर्तमानकालेपिसर्वपुरुषीयबाधाभावग्रहणात्कथंचिद्वर्त ॥३३९॥
मानकालीनेत्युक्तमित्येके । अधिष्ठानगताबाध्यत्वमेववर्तमानेपिविषयेचघटादिगतमबाध्यत्वमितिकथंचिदित्युक्तमित्यन्ये ।

अनागतस्यैवात्रप्रस्तुतत्वादाह ॥ [४०५।१४] **अत्रातीतग्रहणमिति** । प्रकृतोपयोगायाह ॥ **नःसर्वेषामपीति** । एतेचवयंचवयं । त्य
दादीनिसर्वैर्नित्यमित्यस्मदादेशेशेषइतिभावः ॥ [४०५।१५] **अन्यथातद्विशिष्टेति** । अतीतानागतकालविशिष्टआसीत् । भविष्यतीत्या
दिरूपोव्यवहारइत्यर्थः । कालादेःसाक्ष्यन्यप्रमाणगोचरतायाःआनुमानिकपादेवैशेषिकनये वादावल्यांचनिरासादितिभावः ।
अपिपदस्यतत्संबंधितयापीत्यन्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ [४०५।१६] **नकेवलमिति** । साक्षिगमित्यस्यार्थोनुभववेद्यइति । दृष्टपदंज्ञानमात्रपरमि
त्युपेत्यार्थमाह ॥ [४०५।१७] **प्रत्यक्षादीति** । पश्यार्थैश्चानालोचनइतिज्ञानमात्रेपिदृशेःप्रयोगादितिभावः ॥ [४०५।१९] **त्रैकालिकाबाध्यत्वमि
ति** । त्रिकालसंबंधीयोबाधःनिषेधःतदभावरूपमबाध्यत्वमित्यर्थः । शंकते ॥ **यदीति** । त्रैकालिकाबाध्यत्वंकालत्रयसंबं
धिनिषेधाप्रतियोगित्वंव्यवस्थापयेदित्यर्थः । तुरवधारणे । तदित्यध्याहृतेनान्वेतीत्युपेत्याह ॥ [४०५।२१] **तदेवेति** । नन्वस्त्वेवंप्रपंचदृ
ष्टिरपिशुक्तिरूप्यदृष्टिरिवकिंनेत्यादिचोद्यनिरासायाह ॥ [४०५।२२] **कृतंव्युत्पादनंचैतदिति** । सत्वंचास्यानुभूतितइत्यादिनादृष्टाभा
सस्ततोपरमित्यंते(त्यने)नोक्तंप्रपंचमिथ्यात्वसाधकानांबाधितविषयत्वादिप्रमेयंसर्वंप्रकृत्यधिकरणे सत्यत्वंगगनादेश्चसाक्षिप्र
त्यक्षसाधितमित्यादेरेवमक्षजमानत्वसिद्धांविश्वस्यसत्यतां । किमितिस्थापयेन्नायंनिर्दोषज्ञानशक्तितइत्यंतस्यानुव्याख्यानस्य
व्याख्यावसरइतिभावः । एतेनबाधाभावाभावरूपवैधर्म्यान्नस्वप्नादिवद्विश्वमिथ्यात्वमितिवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रस्य
वर्णकांतरंदर्शितं ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वहेतूनांबाधितविषयत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ भ्रांतेरित्यादिपदानामर्थमाह ॥ [४०५।२२] **भ्रांतिविषयत्वे
त्यादिना** । मिथ्याभावे मिथ्यात्वे । बहुव्रीहिसमासः ॥ [४०५।२६] **कालत्रयाबाध्यमिति** । कालत्रयवर्तितिनिषेधाप्रतियोगीत्यर्थः ॥

प्रातीतिकेति। प्रतिभासमात्रशरीरत्वेनांगीकृतस्वप्नरज्जुसर्पशुक्तिकलधौतादिविलक्षणत्वादित्यर्थः । एतेनप्रातीतिकवैधर्म्या
त्स्वप्नादिवन्नमिथ्यात्वंविश्वस्यकिंतुसत्यत्वमेवेत्यर्थांतरंसूत्रस्यदर्शितं। नैवदृष्टेत्यंतस्यभावार्थमाह ॥ [४०६।१३]नायमिति । प्रपंचस्यशू
न्यज्ञाननिवर्त्यत्वरूपः ॥ [४०६।१४]नन्विदमिति । विश्वमित्यर्थः । आत्मात्मीयवाचित्वात्स्वपदस्यार्थद्वयमाह ॥ स्वविषयस्य[४०६।१५]स्व
स्यचेति । बाध्यत्वरूपस्वविषयस्यदृश्यत्वरूपस्वस्यचदृश्यत्वेनबाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः ॥ [४०६।१६]अन्यथेति । हेतुसाध्ययोर्दृ
श्यत्वेपिबाध्यत्वाभावेइत्यर्थः। अस्तुबाध्यत्वंसाध्यहेत्वोरित्यतआह॥ यस्येति ॥ बाध्यमिति। असदित्यर्थः। बाधा सिद्ध्योः
प्राप्तेरितिभावः। अतोस्येति। शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः॥[४०६।१९]यथावसरमिति। व्यावहारिकताचास्यस्यादबाध्यत्वएवहि।
बाध्यंनार्थक्रियाकारीत्यादिप्रकृतिनयानुव्याख्यानावसरइतिभावः ॥ छ ॥ दृश्यत्वादिमिथ्यात्वहेतूनांप्रतिपक्षोक्तिः ॥ छ ॥
[४०६।१०]अनेनोक्तमिति । भ्रांतेरित्यादिश्लोकद्वयेनेत्यर्थः । तत्राद्यश्लोकतात्पर्यंतत्राद्यमित्यादिना । शून्यत्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
प्रतिवादिनाकेनापिनिवर्त्यत्वाभावस्योपगमादितिभावः। द्वितीयश्लोकतात्पर्यंद्वितीयंत्विति । तच्चेत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यंअन
भ्युपगमेति। वादिप्रतिवाद्यनभ्युपगमेत्यर्थः ॥छ॥ विश्वबाध्यत्वेपरिशेषाद्युक्तिः ॥छ॥ मिथ्यात्वानुमानिरासः॥ छ॥ भेदग्रहानुपप
त्तिशंकाप्रकृतानुपयुक्तेत्यतआह॥[४०६।१५]अयमर्थइति। भेदोद्वित्वादिरिवव्यासज्यवृत्तिरितिमतेनादिपदेनोक्तंतावदाह ॥[४०६।१७]घटपटौभि
न्नाविति। भेदेनयुक्तावित्यर्थः। मूलोपात्तमाह॥ घटपटयोरिति। युगधर्मोनेतिमतेनादिपदोक्तंमूलोपात्तंचक्रमेणाह ॥ यद्वा
[४०६।१८]घटादिति॥[४०६।२०]विशेष्यज्ञानंचभेदापेक्षमिति। विशेष्यत्वेनज्ञानंचान्योन्यंभेदापेक्षमित्यर्थः। धर्मिप्रतियोगितयाचज्ञानेसती

त्यर्थः॥[४०६।२३]तदापत्तेरिति । प्रतीत्यनुपपत्त्यापत्तेरित्यर्थः। प्रागुक्तरीत्येतिभावः ॥ [४०६।२६]किंतस्येति । भेदेधर्मिस्वरूपत्वास्वरूपत्वचिं
तयेतियोज्यं । तत्रदृष्टांतः। आर्द्रकेत्यादि । आर्द्रकंलशुनादि । तद्विक्रेतुः। वहित्रचिंतयाकिमपिफलंयथानास्तितथेतिभावः ।
नञ्द्वयेननियमलाभइतिभावेनाह ॥ [४०७।४]सर्वथागृह्यतएवेतिनियमोस्तीति॥ [४०७।६]विशेषनिष्ठैवेति । यद्घटेगृह्यमाणेऽगृह्यमा
णत्वरहितंतत्तदभिन्नंयथाघट(स्व)स्यरूपं। एवंभेदःघटस्वरूपं। घटेगृह्यमाणेऽगृह्यमाणत्वरहितत्वादित्येवंप्रयोगव्याप्तीध्येयेइति
भावः । सामान्यव्याप्तावपिनदोषइतिभावेनाह ॥ किंचेति। ननूभयत्रानैकांतिकत्वाभावसाम्येपिसामान्यव्याप्तिरेवादौकुतो
नाभिधीयतइत्यतआह॥[४०७।७]आशुभावाच्चेति । आशुशीघ्रंधर्मिस्वरूपस्यभेदस्यभावाज्ज्ञानात्स्फुरणादितियावत्। सर्वमतसाधा
रण्येनाह ॥ [४०७।९]यद्वेति॥ निर्विकल्पकेहीति । भेदाद्यग्रहमात्रेणनिर्विकल्पकइत्याद्युक्तिः। घटत्वपटत्वादिप्रकारकेघटपटादिज्ञा
नेइत्यर्थः। वस्तुमात्रमिति । मात्रपदेनभेदादिव्यावर्त्यते। नतुतन्निष्ठघटत्वादिधर्मोपीतिज्ञेयं॥[४०७।११]सविकल्पक(वि)ज्ञानमपी
ति। धर्मिप्रतियोगिकोल्लेखिभेदविषयकज्ञानमपीत्यर्थः। वक्तुंनशक्यतइत्युक्तेराह॥(तथाचत)तथाव्यवहारोपीति॥ उद्दि
[४०७।१२]श्येति। निरूप्येत्यर्थः। वस्तुद्वयसंबंधितयेतियावत् ॥ [४०७।१३]दोषादिति । दूरस्थत्वदोषादित्यर्थः॥ उपयोगइति । ऐक्यप्रत्यय
प्रतिबंधादिकार्यकारित्वइत्यर्थः॥ [४०७।१७]चशब्दस्योत्तरत्रसंबंधइति। नहीत्युत्तरवाक्यइत्यर्थः। तदाह॥ [४०७।१९]किंचयदीति ॥ ७ ॥
भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेवस्तुग्रहेभेदाग्रहाभावरूपप्रमाणोक्तिः ॥ ७ ॥ धर्मिणइति । पटस्येत्यर्थः ॥ प्रतियोगिनोपीति ।

घटस्येत्यर्थः ॥ **अद्वैतेति** । घटपटयोरभेदप्रसंगादित्यर्थः । घटाभिन्नभेदस्वरूपत्वात्पटस्य । यद्यदभिन्नवस्त्वभिन्नंतत्तदभिन्नं । यथाघटाभिन्नपृथुबुध्नोदराकाराभिन्नघटस्वरूपंघटाभिन्नमितिव्याप्तेरितिभावः ॥ **प्रतियोगिज्ञानापेक्षयेति** । प्रतियोगिज्ञानेसतिधर्म्यभिन्नभेदज्ञानं । तज्ज्ञानेसतिघटादेःप्रतियोगित्वेनज्ञानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **प्रतियोगिविशेषेति** । प्रतियोगिसामान्यज्ञानापेक्षात्वस्त्येव । तच्चज्ञानंसर्वसामान्यतोयस्मात्सर्वैरेवानुभूयतइत्युक्तेरस्त्येवसर्वप्राणिनामितिभावः ॥ **एतद्भेदेति** । धर्मिस्वरूपभूतभेदेत्यर्थः । यद्वाधर्मिप्रतियोगिकत्वेनधर्मिनिरूपितभेदज्ञानेत्यर्थः ॥ **सएवन्यायइति** । धर्मिणःसकाशाद्भेदेनप्रतिपन्नस्यप्रतियोगिताअन्यथावा । नद्वितीयः । स्वतोपीत्युक्तदोषादितिन्यायइत्यर्थः ॥ **तथाचेति** । भेदेनप्रतिपन्नप्रतियोगित्वेसतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वमतेभेदबुद्धावन्योन्याश्रयत्वपरिहारः ॥ ७ ॥ **अत्रेति** । विशेषणंविशेष्यंचतद्भावश्चेत्यत्रभेदइतिभेदस्यपृथगनुक्तिरित्यर्थः । अस्फुटत्वादाह ॥ **अयमर्थइति** ॥ **निर्विल्पकेति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिप्रतीतावित्यर्थः ॥ **नतुसर्वथानिष्प्रकारकेति** । घटपटत्वादिप्रकारकत्वात्तस्येतिज्ञेयं ॥ **सविकल्पकेति** । धर्मित्वाद्युल्लेखिज्ञानइत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । धर्मित्वाद्यप्रकारकतयानिर्विकल्पकत्वेनाभिमतप्रतीतावित्यर्थः ॥ **धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोरिति** । घटत्वेनपटत्वेनघटपटस्वरूपयोस्तद्भावयोर्धर्मिप्रतियोगित्वयोरित्यर्थः । घटपटयोर्भेदइतिप्रतीतिमुपेत्यवाघटात्पटोभिन्नइतिप्रतीतिमुपेत्यवातद्भेदस्येतिघटात्पटोभिन्नःपटाद्घटोभिन्नइतिप्रतीतिमुपेत्याह ॥ **भेदयोर्वेति** ॥ **विशेषणविशेष्यभूतयोरिति** । घटपटयोर्भेदइत्यत्रविशेषणभूतयोर्घटपटौभिन्नावित्यत्रविशेष्यभूतयोरित्य ॥३४१॥

र्थः ॥ **भेदस्यचेति** । विशेष्यभूतस्यविशेषणभूतस्यचेतियोज्यं ॥ **तद्भावयोरिति** । विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरित्यर्थः । सन्निहितघटपटाद्याशयेनाह ॥ **युगपदेवसर्वस्येति** [४०८।१५] । सन्निकर्षश्चपरमतेयथायोगंध्येयः । असन्निधानस्थलाभिप्रायेणशंकते ॥ [४०८।१६] **ननुयत्रेति** ॥ **भेदपार्थक्यमिति** । भेदस्यपार्थक्यंभेदपार्थक्यं । तदशिष्यंसंज्ञाप्रमाणत्वादितिनिर्देशवत्साधुत्वमस्यध्येयं । तेनपूरणगुणेतिननिषेधःशंक्यः ॥ **विशेषेति** । भेदोधर्मिविशेषोनधर्मिमात्रमित्युपगमेनधर्मिविशेषप्रतीतावित्यर्थः ॥ **इदमेवेति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वेत्यादिमूलवाक्यंविशेषपरत्वेनव्याख्यायतामित्यर्थः । तद्भेदश्चेतिविभज्यानुवादःकृतः । तेनैकवचनोपपत्तिः । नैवंशंक्यमित्यत्रान्यदपिज्ञापकमाह ॥ [४०८।१६] **विशेषणेति** । धर्मिप्रतियोगित्वतद्भेदानांतदुपलक्षितधर्मिप्रतियोगिनोश्चपूर्वार्धेग्रहणेनैवपूर्तौविशेषणंविशेष्यंचतद्भावश्चेत्युत्तरार्धेविशेषणविशेष्यत्वेनधर्मिप्रतियोगिनोरुक्तिर्व्यर्था । धर्मिप्रतियोगित्वरूपप्रकाराद्विशेषणविशेष्यभावरूपप्रकारोनभिद्यतइतिवैशेषिकनयेअनयोर्भेदइत्यपि । इतोमुष्यामुतोप्यस्यभेदोदृष्टोद्विधर्मिकइतिग्रंथेनप्रागेवोक्त्यापूर्वार्धोक्तानांग्रहणेनैवोत्तरार्धोक्तग्रहणसंभवात्तेनज्ञायतेनैवंशंक्यमितीत्यर्थः ॥ [४०८।१७] **अतोनात्रेति** । विशेषणविशेष्यभावस्येतियोज्यं । धर्मिप्रतियोगित्वविशेषणविशेष्यत्वयोरभेदादेवोऽनयोर्भेदइतिइमौभिन्नावित्यपिव्युत्पादनमपिनकृतमित्यर्थः । अस्यामुष्मादितिपुनरुक्त्यैवतल्लाभात् । अन्यथाऽस्यामुष्मादितिपुनर्विशेषेणैवगृह्यतइतिधर्मिप्रतियोगित्वव्युत्पादनवदनयोर्भेदइतिइमौभिन्नावितिविशेषणेनैव(गृह्यतइति)विशेषणविशेष्यभावव्युत्पादनंचकुर्यात् । तथास्वमतसमाधावपिपूर्वत्रेतिवक्तुंनशक्यतइत्यत्रानयोर्भेदइतीमौभिन्नावितिचवक्तुंनशक्यतइतिव्युत्पादनंकुर्या

त्स्वमतसमाधौपरमतसमाधौचोभयत्रतद्व्युत्पादनं वा अभेदादेवधर्मित्वप्रतियोगित्वव्युत्पादनमात्रमेवकृतमतोनन्यूनतापिशंक
नीयेतिभावः ॥७॥ भेदस्यधर्मिस्वरूपत्वेप्यन्योन्याश्रयत्वोद्धारः ॥ ७ ॥ [४०८।१७]एवंमापादकानभ्युपगमेनेति । भेदज्ञानस्यधर्म्या
दिज्ञानाधीनत्वेन्योन्याश्रयइतिपरोक्ततर्केयदापादकंतदनभ्युपगमेनेत्यर्थः । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेतदस्वरूपत्वेयुगपज्ज्ञानस्यो
त्त्यान्याधीनत्वानभ्युपगमादितिभावः ॥ [४०८।२१]कथमिदमिति । धर्म्यादिभेदग्रहणादित्यनेनधर्म्यादिभेदग्रहणेत्यादिकमभिधे
यंकथंलभ्यतइत्यर्थः । धर्म्यादीत्यत्रादिपदमावर्तते । धर्म्यादीतिप्रथममादिपदंप्रतियोगिपरं । द्वितीयंकारणपरं । धर्म्यादी
तिधर्म्यादिग्रहणलक्षकं । तथाचधर्मिप्रतियोगिग्रहणमादिकारणंयस्यभेदग्रहणस्यतद्धर्म्यादीत्युक्तार्थलाभइत्याह ॥ धर्म्यादिप
दस्येति । ऐकपद्यमपिसमासप्रयोजनमित्युपेत्यपदस्येत्येकवचनोक्तिः॥ कारणार्थस्येति । कारणार्थत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्य
संश्रयइत्यनंतरंशेषमाह ॥ तदेतदिति । इदमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । अनेनचेत्यस्यविवरणमित्यापादनेनेति । लब्धंभ
वेदित्यन्वयः ॥ [४०८।२३]तथाचेति । भेदग्रहोदुश्शकइतिभेदाप्रतीतिंप्रतिज्ञायप्रतीयतेचभेदइतिभेदप्रतीत्यभ्युपगमेसतीत्यर्थः । निरा
श्रयत्वंव्यनक्ति ॥ [४०८।२५]तद्धीति । अन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ [४०९।३]तद्धर्मे । प्रमा(ण)त्वादिरूपमित्यर्थः । नन्वन्योन्याश्रयत्व
मुत्पत्तिप्रतिबंधकंसदपिसांवृतप्रतीतेर्नप्रतिबंधकमितिभावेनशंकते ॥ [४०९।४]सांवृतीति । संवृतिकार्येत्यर्थः । निराह ॥ तत्कि
मिति । काकुरयंकिंशब्दः ॥ इतीति । इतिकृत्वेत्यर्थः । एतादृशेतिपदस्वारस्यंवक्तुमाह ॥ [४०९।५]नकेवलमिति ॥ [४०९।६]भेदांतरेति ।
भेदभेदिनिरूपितभेदांतरेत्यर्थः । अनवस्थेत्यनंतरंअन्यथावस्त्वेवास्तिनभेदइतियोज्यं । तथाचोभयथापिनभिन्नत्वंविश्व

स्येतिभावः ॥ भेदेति । भेदधीपूर्वकमित्यर्थः ॥ उक्तदोषादिति । भेदइत्येवप्रतीतेरननुभवादित्युक्तेत्यर्थः ॥ अभे
देनेति । वस्तुधीपूर्विकाभेदधीश्चेद्भेदप्रतीतेःपूर्वमभेदेनप्रतीयतइतिवाच्यं । भेदाभेदौदासिन्येनवस्तुबुद्धेरभावात् । त
थाचाभेदेनप्रतीतेवस्तुनिभेदधीश्चेत्स्वस्मादपिस्वस्यभेदधीप्रसंगइत्यर्थः । सत्तावदितिमतुप् । सत्ताविशिष्टेकारणत्वंवाका
रणत्वविशिष्टेसत्तावेत्यर्थः । अंतर्भावितसत्त्वंचेत्कारणंतदसत्ततः । नांतर्भावितसत्त्वंचेत्कारणंतदसत्ततइत्युक्तेरितिभावः ।
कथंतत्सर्वेजात्युत्तरमित्यतआह ॥ सर्वस्यापीति । भेदस्यदुर्ग्रहत्वंप्रतिज्ञायतत्प्रतीतौयदन्योन्याश्रयत्वमुक्तंतत्तावद्व्या
हतमिति ॥ किंचभेदइत्यादिव्याख्यावसरेव्यक्तमुक्तं । यदपिभेदस्यापीत्यनेनानवस्थापादनंतत्रापिपरेणवादिप्रतिवादि
नोर्दूष्यदूषणयोरापाद्यापादकयोर्भेदस्यावश्यमंगीकार्यत्वेनानवस्थात्माश्रयत्वादिदोषाणांसाम्यात्स्वव्याहतिर्व्यक्तैव । यद
पिसत्तावदित्यादिनोक्तंतदपिनांतर्भावितसत्वंचेदधिष्ठानमसत्ततइतिन्यायामृतोक्तदिशासत्ताविशिष्टस्यवाधिष्ठानत्वंतदविशि
ष्टस्यवाधिष्ठानत्वमितित्वदुक्तविकल्पदोषयोर्जगदुपादानकारणतयाजगदारोपाधिष्ठानतयावांगीकृतशून्यतत्वेपिसुवचत्वेन
शून्यस्यसद्रूपस्यापिकारणत्वाधिष्ठानत्वयोरनापत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा(हि)सत्वविशि(ष्टस्यका)ष्टेकारणत्वमुततद्रहित
(स्येति)इतिविकल्पदोषयोःसाम्येनसतएवकारणत्वमित्यपिसुवचत्वात्स्फुटैवव्याहतिः । तथाचसिद्धमपिदूषणासमर्थमुत्तरंजाति
रित्युक्तजातिलक्षणेसाधारणासाधारणरूपद्विविधसामर्थ्यमध्येस्वव्याहतिरूपसाधारणसामर्थ्याक्रांतत्वाज्जात्युत्तरमेवेदमिति
म भावः॥ असाधारणसामर्थ्यंचयुक्तांगहीनत्वमयुक्तांगाधिक्यमविषयवृत्तित्वंचेतित्रिविधं । तन्मध्येद्वितीयमप्यस्तीत्याह ॥ भेदस्य

सत्तायाश्चेत्यादि । ननुसाधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षावर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांतानुत्पत्तिसंशयप्रकरण
हेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदभिन्नासुचतुर्विंशतिजातिषुमध्येक्कांतर्भावोऽस्येतिपृच्छति ॥
[४०१।१२]कतमेति ॥ [४०१।१३]अहेतुप्रसंगनित्यसमास्विति । समपदंप्रत्येकमन्वेति । यदिधर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षयाभेदःप्रतीयतेतदा
न्योन्याश्रयमि(तिआद्यापा)त्यापादनेतुयद्धर्म्यादिबुद्धेरहेतुत्वचोदनं । तथानतावत्प्रत्यक्षेणेत्यादिनायद्वस्तुप्रतीतेर्भेदधीरूपसा
ध्यंप्रतिपूर्वापरसहभावविकल्पेनाहेतुत्वचोदनंतदुभयमहेतुसमायामंतर्भवति । हेतोःसाध्यापेक्षयापूर्वापरसहभावनिरासेनाहेतु
त्वचोदनमहेतुसमइतितल्लक्षणात् । उक्तंहि । हेतोर्विकल्पसाध्यार्थपूर्वापरसहोदयं । त्रेधापितस्यहेतुत्वभंगोहेतुसमोभवेदिति ।
अन्योन्याश्रयत्वापादनरूपाद्यपक्षेपिभेदधियंविनाधर्म्यादिधीर्नयुक्तेतिवदतोभेदधियंप्रतिधर्म्यादिबुद्धेःपूर्वापरसहभावनिरा
सस्याभिप्रेतत्वात् । यदपिभेदस्यापीत्यादिनानवस्थापादनंतत्प्रसंगसमायामंतर्भवति । अनवस्थाभासप्रसंजनंप्रसंगसमइतितल्लक्ष
णात् । अनवस्थाभासवाचःप्रसंगसमजातितेत्युक्तेः । भिन्नेभेदनिवेशइत्युक्तानवस्थापिप्रसंगसमाजातिरेव । यदपिसत्ताव
त्कारणंवे(त्यादिवि)तिविकल्पेनदोषाभिधानंतस्यायंफलितार्थः । सत्तासत्तावतीनवा । आद्यस्यात्माश्रयत्वापसिद्धांतयोरा
पत्तेरयोगेनसत्तायाअसत्त्वापत्त्यानकारणस्यसत्तावैशिष्ट्यमिति । द्वितीयेपिसत्तायाअसत्त्वापत्त्यानकारणंसत्ताविशिष्टमिति ।
तथाचसत्तारूपधर्मस्यतदतद्रूपविकल्पानुपपत्त्याकारणाख्यधर्मिणःसत्ताविशिष्टत्वभंगोक्त्यानित्यसमांतर्भावोव्यक्तएवेति ।
नन्वस्मायामेधास्रजोविनिरितिमायाशब्दान्मत्वर्थविनिप्रत्ययोक्तेर्मायावीतिवाच्यं कथंमायीतीन्प्रत्ययः । अतइनिढनावि

त्यकारांतादेवेनोविधानेनप्राप्त्यभावाच्चेत्यतआह ॥ **मायाशब्दस्येति** । व्रीह्यादिभ्यश्चेतिसूत्रेव्रीह्यादिभ्यइन्प्रत्ययविधा
नान्मायाशब्दस्यव्रीह्यादिगणेपठितत्वादिन्प्रत्ययेयस्येतिचेत्यकारलोपेमायीतिसाधुरित्यर्थः ॥ [४०१।१४]**उत्तरत्रेति** । उपेक्ष्यावित्य
त्रेत्यर्थः । अभिमतंमायावादिनइत्येतद्धेतुद्वयोक्त्याव्यनक्ति ॥ [४०१।२३]**अन्यस्येति** । सत्यत्वज्ञा(नत्वा)तत्वादिधर्मस्याखंडत्वविरो
धेनासंभवादितिभावः । अनृतजडविरोधिरूपमंतत्रयमलबंधनदुःखताविरुद्धं । अतिनिकटमविक्रियंमुरारेःपरमपदंप्रणयाद
भिष्टवीमीतिभाष्यकृतैवमुरारिशतकेसत्यादिपदानामर्थाभिधानादित्यर्थः । दुःखतेत्यस्यभावभवित्रोरभेदेनदुःखेत्यर्थोध्ये
यः ॥ [४०१।२४]**इतिवचनादिति** । व्यक्तमेतत्तत्त्वोद्योते । स्ववाक्याभावसंवादादित्यस्यार्थःदृश्यत्वस्यमिथ्यात्वमित्यादि ।
तत्पक्षइत्यस्यार्थएतद्विषयइति । दृश्यत्वस्यमिथ्यात्वविषयइत्यर्थः । प्रतिवादिनइत्यस्यार्थःसद्वादिनइति । प्रपंचस्यसत्यत्ववा
दिनइत्यर्थः । शंकते ॥ [४०१।२५]**सूत्रइति** । वैधर्म्याच्चेतिसूत्रेदृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिमिथ्यात्वहेतूनांमध्येऽन्यतमाभावरूपहे
तुविशेषस्यानुपादाना(त्साधकभावाभा)बाधकाभावरूपस्वप्नादिवैधर्म्यान्नमिथ्यात्वंविश्वस्येतिनिष्प्रमाणत्वंज्ञापयितुंशक्यमिति
भावः । किमितिभिन्नंपदं । चशब्दस्येतिविभागः । निराह ॥ [४१०।१]**नेति** ॥ **सावकाशेति** । भ्रांतेःसंवृतिसत्यस्येत्यादिनोक्त
रीत्यापरांगीकृतार्थक्रियाकारित्वादिरूपस्वप्नशुक्तिदुर्वर्णादिवैलक्षण्यपरत्वेनापिसावकाशवैधर्म्यशब्दरूपज्ञाप(कांतराणामित्य)
कानादरणादित्यर्थः ॥ **स्वप्नवदितिव्याख्यातमिति** । दृश्यत्वाद्धिमतंमिथ्यास्वप्नवच्चेत्यत्रेतिभावः ॥५॥ २ । २ । ८ ॥
॥ ५ ॥ ॐ[४१०।१२]**नभावोनुपलब्धेः**ॐ ॥ **योगाचाराणामिति** । वैभाषिकसौत्रांतिकमाध्यमिकयोगाचाराख्यभेदेनचतुर्विध

बौद्धेषुत्रिषुनिरस्तेष्वविशिष्टबौद्धमतंनिरस्यतइत्यर्थः । एवशब्दव्यावर्त्यमाह ॥ [४१०।१३]नरूपादयइति । रूपवेदनसंज्ञासंस्का
राश्चत्वारोनेत्यर्थः । इतिशब्दानंतराकांक्षितक्रियापदंकर्तृपदंचपूरयति ॥ इतियोगाचारामन्यंतइति ॥ [४१०।१६]व्यांसौसिद्धा
यामिति । विज्ञानतत्वइतियोज्यं । यद्वेत्यनंतरं(वि)ज्ञानंहीत्यनुकर्षः ॥ [४१०।१७]सहोपलंभेति । अंगुल्यवष्टब्धनयनेनदृश्य
मानंद्वितीयचंद्रादिकंसत्यचंद्रादिनानियमेनसहोपलभ्यमानंसत्यचंद्राद्यभिन्नंदृष्टमेवंनीलादिनासहैवभासमानंज्ञानंतेनाभिन्न
मित्यर्थः ॥ [४१०।१८]भेदस्येति । बाह्याभ्यंतरत्वादिनाप्रागुपपादितदिशाभेदस्यप्रतिभासनादित्यर्थः ॥ विज्ञानसं(ततीनां)ताना
नांभेदस्येति । घटपटादिज्ञेयभेदेनेतिभावः । तत्रेत्यनुवादः । ज्ञानज्ञेययोरितिव्याख्या ॥ [४१०।२०]भेदइतिसंबंधइति । अंति
मभेदपदेनसंबंधइत्यर्थइत्येके । अन्येतुनैवमर्थः । अंतिमभेदएवेत्यत्राभेदइतिविच्छिद्यभेदाभावइतितस्यव्याख्यातत्वात् ।
अन्यथाभेदाभावस्तावदभ्युपगम्यतएवेत्युक्तपक्षनिरासाप्राप्तेस्तस्मात्संततिभेदश्चेत्यत्रभेदशब्देनबुद्ध्याविविक्तेनाध्याहृतेनवाभे
दइत्यनेनसंबंधइत्यर्थइत्याहुः। अपरेत्वंतिमभेदइत्यत्रभेदइत्यभेदइतिचद्वेधाविच्छेदइत्याहुः। केचिद्भेदाभावस्याकल्पिततयावि
ज्ञानतत्वात्मकतयातस्योत्तरत्रकल्पितत्वोक्तिप्रस्तावेनपरिग्रहोतोभेदइत्येवव्यवच्छिद्यतेनसंबंधइत्यर्थइत्याहुः। एवकारान्वयमा
ह॥ [४१०।२१]कल्पिताएवेतिसंबंधइति ॥ इंदाविति । चंद्रबिंबइत्यर्थः॥ [४१०।२३]अनेनेति। नोयुक्तमित्यनेनेत्यर्थः । भावइतिसौत्र
पदानुवादः । ज्ञानमितिव्याख्या । भावशब्दस्यज्ञानार्थत्वंकथमित्यतआह ॥ [४१०।२४]भवतेरिति । प्राप्तौभूःशुद्धिचिंतयोरितिकवि
कल्पद्रुमोक्त्याचिंतार्थस्यभवतेरणूप्रत्ययेभावइतिसिद्धिरितिचंद्रिकोक्तरीत्याचिंतार्थत्वमुपेत्यानुभवार्थत्वादित्युक्तं। नन्वन्वित्यु

पसर्गयुक्तएवभवतिरनुभवार्थेदृष्टइत्यतआह॥उपसर्गाद्धीति।एतच्चाभ्युपेत्यवादेन। वस्तुतस्तुवाचकाएवोपसर्गाः। तर्कतांडवेत
थानिपुणतरमुपपादितत्वादितिज्ञेयं॥अतीताधिकरणरीत्येति।नचाभावोविश्वंसदितिगम्यते।यतइत्युक्तरीत्येत्यर्थः।नन्वनु
भवस्यविरुद्धत्वादितिकथं।नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिसूत्रेणनिष्ठाशब्दितक्तप्रत्ययांतयोगेसतिषष्ठीनभवतीतिनिषिद्धत्वे
नकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्तरितृतीययाभाव्यत्वादित्यतआह॥ संबंधमात्रेषष्ठीति। षष्ठीशेषइतिसूत्रोक्तसंबंध(मात्रेण)सामा
न्येषष्ठी । नतुक्रियाकर्तृभावरूपसंबंधविशेषे । नलोकाव्ययनिष्ठेतिसूत्रेचकर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रप्राप्तषष्ठ्याएवद्वितीयाध्याय
द्वितीयपादेनिषेधोनसंबंधमात्रप्राप्तषष्ठ्याइतिभावः । क्षणिकत्वाच्चेतिहेतोरसिद्धिनिरासायवाविरुद्धधर्मएवतात्पर्येनतुक्षणव
र्तित्वइतिभावेनवार्थमाह॥ आशुतरविनाशित्वादित्यर्थइति। स्थिररूपतइत्यस्यनित्यत्वतइतिभ्रमनिरासायाह॥ स्थिररू
पतइति।इत्याद्युक्तेत्यत्रादिपदेनाकाशेचाविशेषतइत्याद्युक्तक्षणिकत्वानुमानग्रहः ॥ समर्थितत्वादिति। नविलक्षण
त्वाधिकरणेप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीतिजिज्ञासाधिकरणेवासमर्थितत्वादित्यर्थः ॥७॥२।२।९॥७॥ ॐनैक
स्मिन्नसंभवात्ॐ । सप्तभंगित्वाद्यंशएवविवादइतिभ्रमनिरासायवाशिष्याणांप्रतिज्ञानायवाविश्वमितिमूलोक्तविश्वरूपंत
न्मतेनुवदति ॥ द्विविधंतावदिति ॥ हेतुरिति। प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ व्यापीति । व्यापकएवेत्यनयोर्व्याप्तइत्यर्थः ॥
रूपरसेति। तेजोजलपृथिवीवायुरूपभूतचतुष्टयमित्यर्थः॥ एतेष्विति। षड्द्रव्येष्वित्यर्थः॥ अस्तिकायशब्दानीति।
अस्तिकायेतिशब्दोयेषांतानीतिबहुव्रीहिः । कुतएतच्छब्दत्वमेतेषामित्यतआह ॥ अनेकदेशवर्तिनीति । कालस्याणुत्वेन

कालास्तिकायइत्यभावादाह ॥ [४।१।१८] इतिपंचेति ॥ [४।१।२०] आद्यमिति । घातकशब्दितबंधनमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । चतुष्टयशब्दितमित्यर्थः । शरीरसंस्थानंचतदभिमानंचतत्स्थितिश्चतत्प्रयुक्तसुखदुःखेचतेषांचतुर्णांहेतुभूतमित्यर्थः ॥ [४।१।२४] अंतेदिति । सदसदात्मकत्वेसतिसदसद्विलक्षणमितिसप्तमइत्यर्थः । व्यक्तीकृतएषसप्तभंगिप्रकारश्चंद्रिकायां ॥ [४।१।२६] अनेकांतवादइति । अनैयत्यवादइत्यर्थः । कुतइत्याकांक्षायांसौत्रंहेतुमाह ॥ [४।२।१] असंभवादिति ॥ दृष्टिविरोधतइति ॥ स्वोपाधाविति । अत्रोपाधिशब्दआश्रयपरः ॥ [४।२।२] द्रव्यरूपेणेति । विशेष्यरूपेणनित्यं कार्यात्मनात्वनित्यमित्यर्थः । दृष्टिपदंप्रमाणमात्रपरमितिभावेनाह ॥ [४।२।३] प्रत्यक्षादीति । तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थमित्येतत्तत्तत्साधकप्रमाणस्याप्युपलक्षणंमत्वाव्याचष्टे ॥ [४।२।९] सद्धांदिनोहीति । प्रत्यतिष्ठिपन् । प्रतिष्ठापितवंतइत्यर्थः । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्ण्यंतस्यलुङिरूपं ॥ [४।२।१८] कथंतानिप्रमाणानीति । किंत्वाभासानीतियोज्यं ॥ अनंगीकारइति । तदुक्तप्रमाणानामाभासतानंगीकारइत्यर्थः । यइतिविभागः ॥ [४।२।२०] कष्टांदशामिति । कृच्छ्रावस्थांप्राप्तवान्भवेदित्यर्थः ॥ [४।२।२१] क्रमानेकांतइति । इदानींसत्त्वंपश्चादसत्त्वमित्येवंक्रमानेकांतइत्यर्थः ॥ [४।२।२४] कथितैवगतिरिति । अंगीकारपरित्यागाभ्यामित्यादिनोक्तैवगतिरित्यर्थः ॥ एवमपीति । तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणानुसरणाद्यर्थमनेकांतवादावतारेपीत्यर्थः ॥ एवंवादिनइति । सदसदात्मकंसत्वेसतिसद्विलक्षणमित्यादिप्रकारंब्रुवाणाइत्यर्थः ॥ [४।२।२५] स्यादस्तिचनास्तिचेतिपक्षादिति । सदसदात्मकमितिपक्षादित्यर्थः ॥ स्यादस्तिस्यान्नास्तीतिपक्षद्वयमिति । सदितिपक्षोऽसदितिपक्षश्चेति ॥३४५॥ पक्षद्वयमित्यर्थः । एकदैवानेकविधांगीकारवादेसदसदात्मकमित्युक्त्यैव(क्तेऽस्यैव)सदितिपक्षस्यासदितिपक्षस्यचप्राप्तेरिति

भावः । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्तिचनास्तिच स्यादवक्त(व्यंच)व्यश्च स्यादस्तिचावक्त(व्यं)व्यः स्यान्नास्तिचावक्त(व्यंच)व्यश्च स्यादस्तिचनास्तिचावक्त(व्यंचे)व्यश्चेत्यादिसप्तभंगीसंग्राहकपरकीयवाक्यंचंद्रिकायांस्पष्टंव्याख्यातं ॥ [४।२।२६] द्वितीयपक्षेत्विति । अंगीकरोषिवानवेतिप्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षेत्वित्यर्थः ॥ [४।३।३] रूपभेदेनेति । येनरूपेणसत्त्वंततोन्येनरूपेणेत्येवंरूपभेदेनेत्यर्थः ॥ [४।३।४] रूपाभेदस्यापीति । रूपभेदेनेतियदुक्तंतदभावस्यापीत्यर्थः । तर्ह्यपाकरणीयाभावान्ममूकतैवस्यादित्यतआह ॥ [४।३।६] केवलंक्षणभंगोवेति । वैभाषिकसांख्यवैशेषिकैःक्रमादंगीकृतइतिभावः । निस्तारइतीतिशब्दस्यायमाशयइत्यनेनान्वयः । वाक्यंयोजयति ॥ [४।३।८] अशेषमाविरुद्धमित्यादिना ॥ [४।३।१०] हेतुसूचनार्थइति । अविशेषादितिहेतुसूचनार्थइत्यर्थः । आनुषंगिकदोषंहेतुंचदर्शयितुंप्रतिजानीते ॥ अयमर्थइति ॥ [४।३।११] प्रतिपक्षेति । परपक्षेत्यर्थः ॥ [४।३।१६] अन्यथेति । मात्रादेर्मातृत्वाद्येकप्रकारांगीकारइत्यर्थः ॥ अस्यकृतत्वादिति । व्याहतवाक्यप्रबंधस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ सप्तभंगित्वभंगः ॥ ७ ॥ [४।३।१९] स्वीयंयाप्रभयेति । तस्मैहितमितिहितायर्थेच्छप्रत्ययेनस्वीयशब्दनिर्वाहश्चंद्रिकाव्याख्यानेप्रदर्शितः । विभुत्वाविभुत्वसिध्याचार्थांतरनिरासायक्रमात्तद्देहएवेतितत्रसर्वत्रैवचेतिविशेषणद्वयं । देहेपिक्वचित्संकोचवारणायसर्वत्रैवेत्येवशब्दइत्येके । स्पष्टार्थमित्यन्ये ॥ [४।३।२१] स्वासाधारणगुणेति । सुखंवातदनुभवोवाताद्दृशोगुणइतिभावः । शब्दरूपासाधारणगुणाधारतयासर्वत्रोपलभ्यमानेव्योम्न्यव्यभिचारायतत्रैवेत्युक्तिः । स्पर्शगुणेनतथोपलभ्यमानेप्राणवायावव्यभिचारायतत्रसर्वत्रैवेत्युक्तिरित्याहुः ॥ [४।३।२२] अन्यथेति । सर्वदेहव्यापित्वाभावेइतिविपक्षेबाधकतर्कोक्तिरित्येके । हेतोःपक्षधर्मोपपादकमेतदित्यन्ये । अत्राह्लादशब्दे

परिमळ० नसर्वशरीरगतविकारविशेषोग्राह्यः ॥ ॐ[४।१।३।२४]एवंचात्माकार्त्स्न्यंॐ । कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थइति । अन्यथापिपी अ.२पा.२
॥१४३॥ लिकादिदेहंप्रविष्टस्यपिपीलिकादिदेहेहस्तिपरिमाणत्वाभावेऽभावादित्यस्यकायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ॥ ॐ[४।१।४।२]नचपर्या अधि.१०
यादपि । तदेवभाष्यमेतत्सूत्रार्थतयाप्यवतारयति ॥ [४।१।४।३]तस्यतात्पर्यमाहेति । नानाशरीरप्रवेशान्निमित्तात्प्राप्तोयःपरिमा
णभेदरूपोऽन्यथाभवस्तस्मात्परिमाणभेदरूपादन्यथाभवादात्मनोप्यन्यथाभवप्रसंगादितियोजनांमनसिनिधायव्याचष्टे ॥
चित्तस्थमित्यादिना ॥ [४।१।४।८]यथाहुरिति । विष्णुतत्वनिर्णयकर्तारः । निरयंनरकंगिरन्ननुभवन्ननुभवतीतिकृत्वाजीवःपुद्गल
इत्युच्यतेइत्याहुरित्यर्थः । कर्मानुशयनाच्चैवसंसार्यनुशयीस्मृतइतिवाक्यशेषः ॥ [४।१।४।१०]परमाणवादाविति । तत्रापिचलनसंयोग
विभागादिरूपविकारस्यसत्वादितिभावः ॥ उच्चनीचत्वा[४।१।४।१३]भ्युपगमादिति । सुखेनात्मनः(तूल)स्थूलपिंडस्येवप्रशिथिलावय
वस्यविकासउच्चत्वंनाम । नीचत्वंत्वार्द्रचणकस्यशुष्कतादशायामिवसंकोचइतिज्ञेयं । स्यादित्यत्राकांक्षितंपूरयति ॥ अनि
त्यतेतिचेति । वर्ततइत्यनुषंगः । निवृत्तेःप्रकृतत्वान्नसाचेतनइतिवाच्यं । कथंनतच्चेतनइत्युक्तमित्यतआह ॥ तदिति
[४।१।४।१९]सामान्येनेति । सकइत्यतआह ॥ अनित्यत्वेति । क्वचिन्ननिवर्ततइतिशेषःइत्यस्यक्वचिदित्यस्यकदाचिदित्यर्थोग्रेनुवादेन
व्यक्तः ॥ आदि[४।१।४।२२]शब्दःप्रकारवचनइति । पृथुबुध्नोदराकारत्वादिरूपोयःप्रकारोघटलक्षणभूतस्तस्यवचनइत्यर्थः । अ ॥३४६॥
नित्यतेत्यत्रकांक्षितंतदनुवादपूर्वमाह ॥ अनित्यतालक्ष्यस्येतिशेषइति । लक्षणवतइत्यर्थः ॥ [४।१।४।२६]व्याप्तिश्चेति । अंगीक्रि
यतएवेत्यनुषंगः ॥ इत्युक्तत्वादिति । वैशेषिकाधिकरणेसूत्रकृतेतिशेषः । अन्यथाभावपदमुपलक्षणंमत्वाह ॥ [४।१।५।३]रूपादिम

त्त्वंचेति । यस्येतिश्रवणलब्धमाह ॥ तस्येति । समुच्चयइत्युक्तस्यअन्वयोपदर्शनेनयोजनामाह ॥ रूपादियुक्तस्यापीति । आदिपदेनस्पर्शग्रहः ॥ अन्यथात्विति । रूपादियुक्तस्यापीतिपूर्वयोजनापक्षेत्वित्यर्थः ॥ पूर्ववाक्यादिति । नैवंतस्येति वाक्यादित्यर्थः ॥ एतच्चेति । अन्यथाभावमात्रंनाशहेतुरित्येतच्चकीदृशश्चान्यथाभावोनाशहेतुतयेष्यतइत्यादिनेतिभावः । अन्यथाभावविशेषस्यानित्यत्वव्याप्यत्वेनसिद्धांतिनोपगमात् अन्यथाभावमात्रस्यविनाशेनव्याप्तेरनंगीकारा(त्त)त्कथम संमतव्याप्तिकस्यतर्कत्वमुपेत्यव्याख्यातयेत्यादिनाऽनित्यत्वापादनमितिशंकते ॥ स्यादेतदिति ॥ कचिदाश्रयस्येति । शून्यंनजगत्कारणमसत्त्वादित्यादावितिभावः ॥ वक्ष्यतिचैतदिति । परसिद्धत्वमात्रेणादोषत्वमित्येतद्भक्तिपादेवक्ष्यती त्यर्थः । तदाह ॥ परेति ॥ अंत्यावस्थितेश्चोभय ॥ प्रमेयांतरनिराकरणेति । संततोर्ध्वगतिरूपमुक्तिलक्षणप्रमेयांतरे त्यर्थः ॥ चशब्दइति । नकेवलंपरिमाणपर्यायेण । किंत्वंत्यावस्थितेश्चानित्यत्वमितिसमुच्चयइत्यर्थः ॥ ततश्चात्मनइति । तस्मादपिविकारादित्यर्थः । विकल्पदूषणयोरनुक्तविषयत्वनिरासायाह ॥ क्षपणकेनहीति ॥ द्रव्याकारस्येति । विशे ष्यस्वरूपस्येत्यर्थः । द्रव्यभिन्नसंस्थानाभावादाह ॥ संस्थानंग्रहणमिति । लक्षणंचयावल्लक्ष्यभावीत्यग्रेव्यक्तं ॥ अनुमा नमिति । द्रव्यविपर्ययाभ्यांनित्यत्वमनित्यत्वंचेत्यत्रविपर्ययशब्दितान्यथाभावादनित्यमित्युक्तानुमानमित्यर्थः ॥ पूर्ववदे वेति । नाशहेतुतयेष्यतइतिसंबंधः । हेतोरिति । विपर्ययशब्दितान्यथाभावरूपहेतोरित्यर्थः ॥ उभयनित्यत्वदिति । प्रसंग हेतुरयंउभयनित्यत्वप्रसंगादिति । अन्यथाभाववतोप्यात्मनोनित्यत्वेआत्मानात्मनोरुभयोरपिनित्यत्वंप्रसज्यतइत्यर्थः । यच्चो

क्तं रूपादिमत्त्वादात्मनोनित्यत्वमिति । तत्रशंकते ॥ **रूपादिमत्त्वमिति** । नन्वेवंहेतोरसिद्धिरित्यतआह ॥ **आत्मन स्त्विति** । स्वसिद्धांतएवेति । जैनसिद्धांतएवेत्यर्थः । कथंतर्ह्यात्मन्येवव्यभिचारात्व्याप्त्यातयेत्युक्तमित्यतआह॥ **इतिव्या प्त्यंगीकारइति** । रूपादियुक्तस्यतथेत्यत्रोक्तदिशायद्रूपादिमत्तदनित्यमितिव्याप्तौपरेणांगीकृतायांव्याप्त्यातयेत्यादिनात्म नोनित्यत्वप्रसंगउक्तइतिव्याख्यातव्यइत्यर्थः । यथान्यथाभावस्यानित्यत्वव्याप्तत्वांगीकारेमुक्तिरूपान्यथाभाववत्त्वेनात्मनोऽ नित्यत्वप्रसंगउक्तः । तथारूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वव्याप्तत्वोपगमेतादृशस्यात्मनोप्यनित्यत्वप्रसंगोव्याप्त्यातयेत्यादिनोक्तइति भावः ॥ **यदिति** । इतियद्धेतुकथनमित्यन्वयः । किंपूर्वोक्तप्रमेयंकथंचतस्यदृढीकरणमित्यतआह ॥ **यद्वेत्यादिना** । दूष णसौकर्यार्थमित्येतद्व्यंजयन्मूलंयोजयति ॥ **तदिदमित्यादिना** । हिशब्दानुवादेनतस्यार्थमाह ॥ **तस्मादिति** । यद्वा हीत्यस्ययस्मादितिव्यक्तंमत्वातदविनाभावलब्धोक्तिस्तस्मादिति॥ **शरीरमात्रस्येति** । विकारित्वभयात्स्थावराणामना त्मत्वांगीकरणमयुक्तं । तथात्वेदेहमात्रस्यानात्मत्वंस्यादित्यापाद्यंतत्कथमित्यतोहस्त्यादीत्यादिवाक्यंप्राप्तमित्यर्थः ॥ **अने नेति** । हस्त्यादीत्यनेनस्थावराणामिवहस्त्यादिसर्वदेहानांविकारित्वाविशेषादनात्मत्वाविशेषप्रसंगादित्यर्थउक्तोभवतीत्य र्थः ॥ **अपरिनिष्ठितत्वादिति** । एतावदितिपरिच्छेदानिश्चयादित्यर्थः । दशहस्तपरिमितत्वादिरूपेणपरिनिष्ठांब्रूमइत्य तआह॥ **परिनिष्ठाकल्पनइति** । वटतालवंशवृक्षादिष्वभावादित्यर्थः ॥ **द्वितीयइति** । विकृतिमात्रमितिपक्षइत्यर्थः ॥ उभ योरिति । वृक्षादिहस्त्याद्योरित्यर्थः ॥ **अर्थांतरमुक्तमिति** ॥ व्यक्तमेतदुभयोरित्यादिपूर्ववाक्ये ॥ **केचिदिति** । तार्किकाद

यः ॥ **भस्मगुलिकादाविति** । भस्मनिगुलिकादावित्यर्थः ॥ **प्रकारांतरेणेति** । इंद्रियवत्त्वेनस्थावराणांप्रसिद्धशरीरावि शेषादितिव्याख्यातमित्यर्थः ॥ **इतिशेषइति** । इतिशब्दानंतरमितिभावः । ततएवेत्यस्यप्रतिपदंतदर्थमेवेति । तद्विवरणमुक्त स्येत्यादि ॥ ७ ॥ २ । २ । १० ॥ ७ ॥ ॐ **पत्युरसामंजस्यात्** ॐ । चतुर्विधानांग्रहणायाह ॥ **महादेवंपुरस्कृत्यप्रवर्तमाना नामिति** । अपाकरणेबीजोक्तिर्वेदवादस्येत्यादि ॥ **पशुपतेरिमइति** । तस्येदमितिसंबंधमात्रेणप्रत्ययइतिभावः ॥ **प्रधान लक्षणेति** । जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तमित्यानंदमयाधिकरणानुव्याख्यानाद्युक्तदिशा जिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मपदोक्तनिर्दोषगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणेत्यर्थः ॥ **श्रौतेति** । यतोवाइमानिभूतानिजायंते । योनः पिताजनितेत्यादिश्रुतिसिद्धजगज्जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मलक्षणेत्यर्थः ॥ **इतिप्रसिद्धमिति** । इतिवाक्यत्रयंप्रसिद्धमि त्यर्थः । मिहसेचनेलुसृदीर्घउपधायाइत्युपेत्यार्थमाह ॥ **सेचकस्येति** । अभीष्टवर्षकस्येत्यर्थः । इषुइच्छायामित्यतःपचाद्य च्प्रत्ययेपुगंतइतिगुणइत्युपेत्याह ॥ **इच्छारूपस्येति** । प्रपूर्वस्यभृञ्भरणइत्यस्यभावेथक्प्रत्ययइत्युपेत्यार्थमाह ॥ **प्रभर णइति** । वयबंधनइत्यतोसुन्प्रत्ययइत्युपेत्याह ॥ **वयाःबंधकइति** । रुद्रशब्दात्घप्रत्ययेतस्येयादेशेयस्येतिलोपेरुद्रियमि तिरूपमुपेत्याह ॥ **रौद्रमिति** । विद्लृलाभइत्यस्यलिड्यभ्यासलोपेरूपमुपेत्याह ॥ **विदेर्विविदइति** । यासिष्टमितिमध्यम पुरुषश्रवणलब्धमाह ॥ **युवामपीति** । याप्रापणइत्यतोलुङिरूपं । छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावइत्युपेत्याह ॥ **यासिष्टम यासिष्टमिति** । पदात्परस्यनशब्दस्येवार्थत्वप्रसिद्धेराह ॥ **सिंहमिवेति** । सुपांसुलुगित्यादिनाषष्ठ्यर्थेप्रथमेत्युपेत्याह ॥

उग्रमुग्राणामिति । हनहिंसागत्योरित्यतःक्रुपूप्रत्ययेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुगागमअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक लोपेइत्युपेत्याह ॥ उपहंतारमिति । बहुलंछंदसीतिलडर्थेलोडित्युपेत्याह ॥ स्तौषीति । मृळेतिमध्यमपुरुषश्रवणादाह । स्तुवन्त्वमिति । तेइत्यस्यजरित्रेत्यत्रान्वयमुपेत्यवायोग्यताबलाद्वाह ॥ त्वांस्तुवंतमिति । सुपांसुपोभवंतीतिवार्तिको क्तेरितिभावः । अभ्यर्हितत्वाद्वास्मदन्यंइतिश्रवणाद्वाह ॥ मामिति । ऋषिमित्यर्थः । मृडेत्यंतर्णीतणिजंतमुपेत्याह ॥ मृ डयेति । दैर्घ्यसंहितायामाधिक्यार्थं । संहितायांयत्रदैर्घ्यंप(दकाले)देयत्रनाविद्यते । उक्तार्थस्यमहाधिक्यंश्रुतेस्तत्रविवक्षित मित्युक्तेः ॥ तेइति । त्वदीयाइत्यर्थः । दिव्यस्यैकाधनुरार्त्निःपृथिव्यामपराश्रिता । तस्येंद्रोवम्रिरूपेणधनुर्ज्यामच्छिनत्स्वय मितिपूर्ववाक्यार्थमनुवदति ॥ आरोपितमित्यादिना । धनुरार्त्निः । धनुःकोटिः । भवानित्यस्यननामेत्यन्वयः । नाना मेत्यत्रदैर्घ्यंप्राग्वत् । तेनेतिकृष्णेनेत्यर्थः । भूरेरिति । बहोरित्यर्थः । पुरुषार्थस्येतिशेषोक्तिः । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयेत्यादि नास्मच्छब्दाच्छेइतिसुबादेशंमत्वोक्तमस्मेऽस्मभ्यमिति । सुपांसुलुगित्यादिनासुपोडादेशंमत्वाह ॥ भेषजाभेषजानीति ॥ ददासीति । रादानइतिधातोरितिभावः । व्यत्ययोबहुलमित्युक्तेराह ॥ देहीति । यदित्यनुवादः । येभ्यइतिव्याख्या । जनीप्रादुर्भावइत्यतउणादयोबहुलमितिबहुलग्रहणादिमनिच्प्रत्ययमुपेत्याह ॥ जनिमजन्मेति । यदितिश्रवणादाह ॥ तेमरुतइति । भूतपूर्वगत्यात्रमरुन्नामेतिभावेनाह ॥ ब्रह्माणइति । बहुवचननिर्वाहायाह ॥ अतीतेति । संपदेमर्ज यंतेत्यन्वयः । यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमू(र्ध्नि)विधृ)र्ध्न्यधिधृतेनशिवःशिवोभूदित्यादेरितिभावः । मर्जयंत ।

मृजूष्शुद्धौ। अमार्जयंतेतिवाच्येऽडभावोह्रस्वत्वंचछांदसमितिभावेनाह॥ [४१८।७] शोधितवंतइति। सुपांसुलुगित्यादिना(तेइत्यत्र) तृतीयाविभक्तेःशेइत्यादेशंमत्वाह ॥ ततुत्वयेति । अडभावश्छांदसइत्युपेत्याह॥ न्यधायीति । निहितमित्यर्थः ॥ [४१८।८] गैर्वा मिति । वाचामित्यर्थः । अहमितिलक्ष्मीराह । एवमग्रेपि । ब्रह्मद्विषे । द्विषामित्येतदन्यत्रोक्तादर्थादर्थांतरमित्युक्तंचंद्रि कायां । तुमर्थेसेसेनसेसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनइतिहंतेस्तुमर्थेतवैप्रत्ययइतिभावेनाह ॥ [४१८।९] हंतुमेवेति । उशब्दार्थःएवेति । कृञःश्नुविकरणंछांदसमित्युपेत्याह॥ [४१८।१०] करोमीति । बहुवचननिर्वाहायाह॥ अती [४१८।११] तानागतेति। विशे(शि)ष्योक्तिःरुद्राइति। नोस्माकमिति॥ मंत्रद्रष्टुपयुक्तास्मच्छब्दगतषष्ठ्योक्तसंबंधंव्यनक्ति॥ उपास्यमिति। ऋगताविितिधातोर्गत्यर्थस्यज्ञानार्थत्वादाह॥ ऋतंज्ञानरूपमिति । ब्रह्मेतिविशेष्योक्तिः । इणूगतावित्यस्यलुङिइणोगालु ङीतिगादेशेडस्यपदांतादित्याकारलोपेनमाङ्योगइत्यडभावेसतिगुरितिरूपंमत्वाह॥ मागुर्नज्ञातवंतइति । गुह्याभिमानि देवानितिबहुवचनंप्राग्वत्। रुद्रानितियोज्यं। भूदित्यत्राडभावश्छांदसइत्युपेत्याह॥ [४१८।१२] अभ्यभूदिति । व्यवहिताश्चेत्युपस र्गान्वयः । सर्वमितियोग्यतयालब्धोक्तिः । प्रलयेऽसतोजनिःसिद्धेतिजनिश्चेत्युक्तं । देवावैसत्रमासतेत्युपक्रमादाह ॥ [४१८।१४] देवानांयशइति। आर्छेदित्यन्वयः। वैष्णवंमखमित्यस्यार्थः। विष्णुमखइति । प्रकरणप्राप्तमाह ॥ पशुनारुद्रेणेति। देवायद्यज्ञंतन्वानाइतिपूर्ववाक्यस्थदेवपदान्वयेनार्थमाह॥ देवाःपुरुषमिति॥ [४१८।१५] अधिपतीरुद्रइति । ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घो

णइतिदीर्घत्वं । वृषावृषभः ॥ अन्यत्रोदाहृतेभ्यइति । श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयश्रीमद्भाष्यादावुदाहृतेभ्यइत्यर्थः । तंद वलोकिनांस्फुटमेतदितिनप्रपंच्यते॥टीकातइति । सन्यायरत्नावलीतइत्यर्थः। तत्रहिशांतिपर्वणीत्युपक्रम्यकेषांचिद्वचनाना मुक्तत्वादितिभावः । ईशइत्यनुवादः । जगत्कर्तेतिव्याख्या ॥ ॐसंबंधानुपपत्तेश्चॐ ॥ सुप्तप्रलीनवदिति । सुप्तवत्प्र लीनवत्प्रलयंप्राप्तवदित्यर्थः । सुप्तस्यदेहाभिमानाभावेनाशरीरत्वंप्रलीनेतुमुख्यमेवेतिज्ञेयं । कैमुत्यायाद्यदृष्टांतः ॥ अंतएवेति । कर्तृत्वस्यपाशुपतादिधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादनिष्टापादनत्वद्योतनायलिङ्प्रयोगःकृतइत्यर्थः ॥ वक्ष्यतइति । शिवादिनामयुक्ताश्चश्रुतयोविष्णुवाचकाइत्यादौरुद्रकर्तृत्वेश्रुतिरेवनेतिवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ एवंचेति । परसिद्धेनैवपरस्यापादने सतीत्यर्थः ॥ श्रुत्यादितइति । प्रागुक्तश्रुतिभिः । रुद्रंसमाश्रितादेवाइत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः ॥ विरोधादीति । आ दिपदेनान्यतरासिद्ध्यपसिद्धांतयोर्ग्रहः ॥ एतेनेति । संबंधानुपपत्तिकथनेनेत्यर्थः । तर्कपराहतत्वेनतस्यैवालब्धात्मकत्वादि तिभावः ॥ परिदृष्टेति । परिज्ञातसामर्थ्यानियानिकारकाणितत्प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः । नहिज्ञानाभावेसामर्थ्यपरिज्ञानंयुक्त मितिभावः॥ कुतश्चेति । प्रमाणादित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । ज्ञानजन्मन्युपक्षयादित्यर्थः । व्यभिचारंशंकते ॥ शरीरप्रे रणइति ॥ निरस्तत्वादिति । एवंतर्हिप्रयत्नजन्मन्येवेत्यादिनानिरस्तत्वादितिभावः । तदेवव्यनक्ति ॥ अन्यथेति । ज्ञानादेर्नित्यतयेश्वरेशरीरस्यानुपयोगादित्यर्थः॥ ॐकरणवच्चेन्नभोगादिभ्यः । अधिष्ठातुंकार्योन्मुखीकर्तुमित्यर्थः । प्रय त्नाधिष्ठेयंप्रयत्नप्रेर्यं । मूलंयोजयति ॥ अस्त्वित्यादिना ॥ तथाभावस्यापि । कर्मार्जितत्वस्यापीत्यर्थः॥ व्यतिरेका

विनाभावेनेति । व्यतिरेकव्याप्त्येत्यर्थः ॥ भोगादीति । आदिपदेनजनिमृतिग्रहः ॥ इदंसूत्रद्वयमिति । करणवच्चे ति । अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेतिसूत्रद्वयमित्यर्थः । करणवच्चेदित्यस्यपश्चात्तनस्यपूर्वंव्याख्यानाद्व्युत्क्रमेणेत्युक्तं ॥ इत्यनेनेति । इतिशंकाभागेननिरस्यतइत्यर्थः ॥ उभयमध्यइति । संबंधानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्युक्तिपरसूत्रद्वयमध्यइत्यर्थः॥एतेनेति । अदेहश्चेतिश्लोकेनव्याख्यातमित्यर्थः । ननुसूत्रेंतवत्त्वंमरणवत्त्वमितिदेहित्वपक्षदोषंपूर्वमुक्त्वाअसर्वज्ञतावेत्यदेहित्वपक्षदो षंपश्चादुक्तवानितितदनुरोधाद्देहीचेदित्युत्तरार्धस्यपूर्वंनिवेशनेनभाव्यं।तत्कथमदेहश्चेदित्यस्यपूर्वंनिवेशनेनव्युत्क्रमेणव्याख्या नमित्यतआह ॥ पाठक्रमादर्थक्रमइति। संबंधानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्तिसूत्राभ्यामदेहत्वपक्षेदूषणेकथितेसतितदुद्धारायक रणवच्चेदितिसूत्रेणदेहित्वमाशंक्यतत्पक्षेपिदूषणोभिहितेसत्याधिष्ठानानुपपत्तिदोषोद्धारःआदावाशंक्यनिराकार्यश्च । करणव च्चेदित्यत्रोक्तदोषोद्धारःपश्चादाशंक्यनिराकर्तव्यश्चेत्येवमर्थक्रमोज्यायानितितंक्रममनुसृत्यसौत्रपाठक्रममुल्लंघ्यादेहश्चेदित्यादि नाव्युत्क्रमेणांतवत्त्वमितिसूत्रंव्याख्यातमित्यर्थः ॥ आगमैरनुमानैश्चेति । शास्त्रयोनिसूत्रपूर्वपक्ष्युक्तैःपाशुपतागमैर नुमानैश्चेत्यर्थः ॥ दूषितत्वादिति । शास्त्रयोनिसूत्रइतिभावः ॥ नचैवमिति । अन्योन्याश्रयतयादुरवधारणंचे त्यर्थः । नविलक्षणत्वनयसिद्धमाह ॥ अपौरुषेयइति ॥ श्रुतिद्वयेनेनानादिनित्यदेहत्वमिति । प्रलयेऽवस्था नोक्त्याऽनादिनित्यत्वेसिद्धेस्वरूपेणानादिनित्यब्रह्मादेर्लयेसत्वाभावोक्तिपूर्वमस्यसत्वोक्तौदेहतोप्यनादिनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ तस्याप्यजत्वमिति । अन्यथासर्वलोकाधारपद्मनाभत्वायोगइतिभावः ॥ देशकालगुणैरिति । संकोचकाभा

वाद्वर्धनंदेशादित्रिभिरितिभावः ॥ [४२१।४] सुखंविशेषवाचिनइति । आनंदमयाधिकरणभाष्यटीकोक्तरीत्योपकारजंसुखंप्रियं । प्रकृष्टापकृष्टविषयोत्थौमोदप्रमोदौ । स्वरूपभूतसुखमानंदइतिसुखविशेषेत्यर्थः ॥ अन्यत्प्राकृतादिकमिति । तथाचद्वितीयश्रुतावपिदोषरहितदेहलाभाच्छ्रुतिद्वयेनेत्युक्तंसाध्वित्यर्थः ॥ श्रुतिसिद्धत्वइति [४२१।६] । श्रुतिप्रामाण्यगौरवादित्यस्याद्यव्याख्यानेतथोक्तेरितिभावः ॥ किमुपपत्तीति [४२१।७] । अज्ञानपारतंत्र्यजनिमृत्यादिदोषेषुसत्सुजगत्कारणत्वासंभवादित्येवंरूपोपपत्तीत्यर्थः ॥ दर्शितइति । मनइत्यादिभिर्दर्शितइत्यर्थः ॥ [४२१।८] अन्यथाव्याख्येयमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक्जन्माधिकरणे । विष्णुरितियजमानस्ययज्ञस्यवानाम । तौसोमाद्भवतइतिसोमोविष्णोर्जनिताजनयितेत्युच्यतइति । ननुपरमतनिरासप्रस्तावेस्वमतस्थापनमुत्सूत्रितमिहकस्माद्भाषितमित्यतआह ॥ [४२१।१७] एतच्चारूपवदेवेति । अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादितिभक्तिपादीयाधिकरणेवक्ष्यमाणाप्राकृतविग्रहत्वमित्यर्थः । नान्यस्येत्यनुवादेनशेषमाह ॥ [४२१।२५] वाचकानीति । तदन्येष्वित्यनुवादः । वर्ततइतिशेषोक्तिः ॥ [४२२।६] एतच्चान्यत्रेति । शैवपुराणविरोधाच्छैवपुराणमप्रमाणमित्येतच्छैवेचस्कांदइतिश्रीमद्भाष्येश्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयेद्वितीयाध्यायगीताभाष्येप्रथमाध्यायबृहद्भाष्यादौचेत्यर्थः । अतएवान्यत्रेतिसामान्येनोक्तिः ॥ [४२२।७] इदमप्यन्यत्रेति । ब्राह्मेचब्रह्मवैवर्तइतिश्रीमद्भाष्यादिपूर्वोक्तग्रंथेष्वितिज्ञेयं । मोहार्थमित्येतत्प्रकारांतरेणयोजयति ॥ [४२२।११] कथंशैवेति ॥ [४२२।१३] अत्रचार्थेन्यत्रेति । शैवान्पाशुपताश्चक्रइतिमोहार्थान्यन्यशास्त्राणीत्यादिनातात्पर्यनिर्णयादिग्रंथेष्वेवेत्यादिध्येयं ॥ इतिशेषइति । आदौतस्मादित्यंतेइतिसिद्धमितियोज्यमित्यर्थः ॥ अमुतो[४२२।१४]न्योयतइति । पत्युःपदस्थानेस्कंदस्येत्यादिपदंप्र

क्षिप्यसूत्राणियोज्यानि । स्कंदादेरसामंजस्येप्रमाणानितत्वनिर्णयादावुक्तानिध्येयानीतिभावः ॥ ७ ॥ २ । २ । ११ ॥
॥ ७ ॥ ॐ[४।२।१७]उत्पत्त्यसंभवात् ॥ [४।२।२१]अर्थंकिंतेनेति । आचारभेदादिनाकिमित्यर्थः ॥ देवताविशेषपरिग्रहमंतरेणेति ।
तत्स्वरूपमात्रस्यसंमतत्वादितिभावः ॥ उक्तार्थेति । पूर्वाध्यायोक्तार्थविरुद्धार्थोदूष्यइत्यर्थः ॥ [४।२।२३]शौक्तस्येति । मतस्ये
तियोज्यं ॥ [४।२।२४]पुरुषेति । पुरुषाःस्कंदादयोदैवतान्येषांतेषांमतानामितियोज्यं ॥ [४।२।२५]एतच्चेति । शक्तिमतएवायंदोषोनम
तांतरइत्येतच्च दृष्टापुंभ्यःसदासृष्टिरित्यादौवक्ष्यामइत्यर्थः । संबंधइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [४।२।२६]देवीति । सर्वकारणमित्युक्त्यैवनिर्दोष
गुणपूर्तिलाभइत्याह ॥ सकलेति ॥ [४।३।८]तस्यकेवलाभ्यइति । स्थूलान्नशाकपाकादिनिर्मा(सृष्टेर्निर्मा)णदर्शनादितिभावः ।
पुंभ्यइत्युक्तपक्षाद्विशेषद्योतनायाह ॥ [४।३।९]वाशब्दइति ॥ व्यभिचाराभावइति । केवलाभ्यइत्यत्रवक्ष्यमाणव्याप्तावित्यग्रे
व्यक्तं ॥ अचतुरादिसूत्रेणेति । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसेत्यादिसूत्रेणसमासांततयानिपातनादितिभावः । एतत्समग्र
सूत्रंवैशेषिकनयसुधापरिमळेलिखितं ॥ [४।३।१०]अनित्यइति । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धस्वित्यादिनिर्देशा
ज्ज्ञापकादितिभावः ॥ ॐ[४।३।२४]नचकर्तुः ॥ [४।४।१]प्रागुक्तदोषादिति । केवलाभ्यःस्त्रीभ्यःशरीरोत्पत्त्यसंभवादित्युक्तदोषादित्यर्थः ॥
ॐ[४।४।७]विज्ञानादिभावेवा ॥ इतिनिवेशयितुमिति । इत्येतत्संगमयितुमित्यर्थः ॥ भवत्सिद्धांतोनवक्तृसिरिति । [४।४।१८] सूत्र
कृत्सिद्धांतानवक्तृसिरित्यर्थः ॥ ॐ[४।४।२०]विप्रतिषेधाच्चॐ ॥ गोमुमिष्टत्वादिति । [४।४।२१] गुपूसंवरणे । अप्रकाश्यत्वादित्यर्थः ॥ कर्तृ
कर्मणोःकृतीति । निष्ठाप्रत्ययस्यकृदतिङितिकृत्वात्तद्योगेषष्ठी । नचनलोकाव्ययनिष्ठेतिनिष्ठांतयोगेषष्ठीनिषेधेनभाव्यमि

परिमळ० तिशंक्यं । तेनानिष्टंकथंभवेदित्यादौसुधोक्तदिशानआनिर्दिष्टमनित्यमितिनिषेधोनभवतीतिभावः ॥ [४२४।२२] केचिदिति । माया अ.२पा.२
॥१४८॥ वादिनः । चतुःसूत्रीमितिसमाहारेद्विगुः । द्विगोरितिङीप् । किंतद्भागवतंमतंकथंतन्निरासकतयासूत्राणिव्याचक्षतइत्यतआ अधि.१२
ह ॥ तथाहीत्यादिना ॥ [४२५।१] कर्मैवेति । कर्मकारकमेवसंकर्षणोजनयतीतिवाच्यत्वादितिभावः । अस्त्वेवंलोकेप्रकृतेकिमि
त्यतआह ॥ जीवश्चकर्तेति ॥ [४२५।३] एतेनेति । नंचकर्तुःकरणमितिकथनेनेत्यर्थः । प्रद्युम्नस्यापिजीवतयाकर्तृत्वादहंकारस्यापि
करणत्वादितिभावः । यद्वामनसईश्वरजातत्वकथनेनेत्यर्थः । तद्विकाराहंकारस्यापीश्वरजातत्वप्राप्तेरितिभावः । ऐश्वरैरी
श्वरसंबंधिभिः ॥ [४२५।५] निरतिशयत्वादिति । पूर्वापरभावादिरूपातिशयाभावादित्यर्थः । संकर्षणादेरीश्वरत्वांगीकारश्चायु
क्तः । चतुर्णामेवकीर्तनेबीजाभावादितिभावेनाह ॥ नचैतेइति ॥ [४२५।९] वेदप्रतिषेधश्चेति । वेदनिराकरणंचात्रपंचरात्रेभव
तीत्यर्थः । वेदनिंदापरंपंचरात्रस्थंवाक्यमाह ॥ भगवानिति । निष्ठांनिर्णयं ॥ [४२५।११] शब्दवच्छास्त्रमिति । विस्पष्टमर्थप्रतिपा
दकशब्दोपेतंशास्त्रंपंचरात्रमित्यर्थः ॥ [४२५।१९] सांख्यस्यवक्तेति । सांख्यस्यवक्ताकपिलःपरमर्षिःसउच्यते । प्राचीनगर्भंतमृषिंप्रवदं
तीहकेचन । हिरण्यगर्भोयोगस्यवक्ताचैवचतुर्मुखः । उमापतिर्भूतपतिःश्रीकंठोब्रह्मणःसुतः । उक्तवानिदमव्यग्रंज्ञानंपाशुपतं
शिवमितिग्रंथेनेत्यर्थः ॥ [४२५।२४] प्रादादिति । कृष्णइतियोज्यं ॥ [४२६।३] इत्यस्यांश्रुताविति । षष्ठेकाण्वश्रुतावित्यर्थः॥ [४२६।५] प्रयोगादि
ति । पंचरात्रविषयत्वेनश्लोकशब्दस्यभारतेप्रयोगादित्यर्थः ॥ छंदोगेति । सप्तमे । अभिगमनं । पूजार्थंभगवन्मंदिराभि ॥३९१॥
गमनं । उपादानं । पूजासाधनोपादानं ॥ [४२६।१७] उत्तीभूतभवनरूपेति । देहादिजडसाधारणोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ [४२६।१८] मीमांसाशा

स्त्रइति । उत्तरपादीयदशमाधिकरणसूत्रंपठति ॥ [४२६।१९] ज्ञातएवेति । जानातीतिज्ञोजीवः । इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः ।
ज्ञोजीवोऽतएवनात्माश्रुतेरितिपूर्वसूत्रप्रकृतात्मशब्दितविष्णुतएवोत्पद्यते । अतएवसर्व(त)एवेश्रुतितेरेवेत्युक्तं । उत्पत्तिमात्रमि
त्यनुकर्षः ॥ अन्यथाहेतोरिति । पंचरात्रमप्रमाणंजीवोत्पत्तिसामान्यकथकत्वात्तादृशलौकिकवाक्यवदित्यभिमतहेतोरित्य
र्थः ॥ [४२६।२०] द्वितीयहेतुरिति । अभूतभवनरूपजीवोत्पत्तिबोधकत्वादितिहेतुरित्यर्थः ॥ नचासाविति । अभूतभवनरूपाजनि
रित्यर्थः ॥ [४२६।२३] अनादिमाययेति । अनादिमाययासुप्तोयदाजीवःप्रबुध्यतइतिश्रुतौनकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादितिवैष
म्याधिकरणगुणसूत्रेकर्मणामनादित्वोक्त्यानादिकर्मसंबंधोभिधीयतइत्युक्तं॥ [४२६।२४] अन्यथेति। देहयोगविषयतयेत्यर्थः ॥ [४२६।२५] इहेति।
पंचरात्रे ॥ इदमिति । श्रुतिसूत्रयोःश्रुतंजीवनमित्यर्थः ॥ [४२७।६] जननविशेषेति । घटादिसाधारणस्वरूपजननरूपेत्यर्थः ।
यद्वादिकालीनाल्पोपचयरूपेत्यर्थः ॥ इतिश्रुतेरिति । षष्ठछंदोगश्रुतेरित्यर्थः । भक्षितान्नस्ययोणिष्ठोभागस्तन्मनइति
प्रत्यहंभुक्तान्नसूक्ष्मभागैर्मनसउपचयरूपजनेःकथनादितिभावः ॥ [४२७।७] एवंमनसोहंकारंजन्मनीति । मनसअहंकारजननमा
त्रंवाजननविशेषोवाविरुद्धः । नाद्यः । अहंकारस्यमनोवस्थाविशेषत्वेनतज्जातत्वाविरोधात् । नद्वितीयः । तथात्वस्यप्रकृते
प्यसंमतेरितिपरिहार्यइत्यर्थः ॥ [४२७।११] पूर्ववदेवप्रयोजनमिति । मनःपदप्रवृत्तिनिमित्तोपपादनरूपंप्रयोजनंध्येयं । अभिमानि
नोजीवाद्यभिमन्यमानंप्रतिस्वामिभावात्तदधीनत्वादर्थवदित्यत्रोक्तदिशास्वातंत्र्यरूपनिमित्तंतत्पदवृत्तौसिद्धमितिभावः । अ

तिदिशतीत्येतद्दर्शयति ॥ प्रद्युम्नादिति ॥ [४२७।१४]अतएवेति । जीवादिशब्दानांतदभिमानि(नि)स्वातंत्र्यरूपनिमित्तेनमुख्यत्वा देव पूर्वः उत्पत्तिर्ज्ञोतइत्यपीत्यादिनापूर्वोक्तार्थोभ्युपगमवादइत्यर्थः । अतएवेत्यस्यजनिपदेनोत्पत्तेःप्रादुर्भावरूपत्वकथनादेवे त्यर्थइत्येके ॥ [४२७।१५]भगवदंशत्वादिति । भगवदंशाविष्टत्वादित्यर्थः । नन्वत्रोक्तमित्यस्यइत्यतइत्यत्रत्येतिपदेनान्वयः ॥ [४२७।१६]तद्प्रतिषेधइति । तस्योत्पत्त्यसंभवदोषस्याप्रतिषेधइत्यर्थः । कुतइत्यतउक्तं ॥ हरेरिति । कालविशेषेचेत्याद्युक्तंव्यन क्ति ॥ [४२७।१९]अनभिज्ञइति ॥ मुक्ति(पद)[४२७।१२]प्रदानाद्यर्थमिति । मुक्तिप्रदानविश्वसंहरणविश्वसर्जनविश्वपालनार्थंक्रमाद्वासुदे वसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनामकचतुर्मूर्त्यात्मकोव्यूहोबभूवेत्यर्थः । चतुर्व्यूहाद्युक्तेःफलांतरमाह ॥ [४२७।३१]एवमधिकारीति ॥ यथो क्तमिति । नवमेगीतातात्पर्येउक्तमित्यर्थः ॥ [४२७।३६]समर्थितश्चेति । वैशेषिकनयेआनंदमयनयादौचतत्रतत्रेतिभावः ॥ [४२८।२]वेदपूरणमिति । तदनुसारेणवेदार्थवर्णनमित्यर्थः ॥ [४२८।३]वाक्यद्वयइति । यदिविद्यादिति भगवांछांडिल्यइतिवाक्यद्वयइ त्यर्थः ॥ [४२८।८]परमसंहितावाक्यमपीति । अधीताभगवन्वेदाइत्यादिवाक्यमपिवेदपूरकत्वाभिप्रायंव्याख्येयमित्यर्थः । आ सुरैरित्यत्राणप्रत्ययार्थमाह ॥ [४२८।११]एतेचासुरसंबंधिनइति । एतेभाष्यकाराःभामत्यादयइत्यर्थः । वृत्तिकारैरप्येवमेववर्णितमि तितदनुसारिभाष्यादिकमित्यतआह ॥ तत्स्वभावाश्चवृत्तिकाराइति । यद्वाएतेचवृत्तिकाराःसूत्रार्थवर्णनकृतोऽसुरसंबं धिनोऽसुरस्वभावाश्चेतिसमानाधिकरणंव्याख्येयं ॥ [४२८।१२]केचिदिति । रामानुजीयाः ॥ [४२८।१४]विपरिवर्ततइति । प्राक्सूत्रद्वयो क्तात्पक्षादयंपक्षस्तद्विपरीतइतिद्योत्यतइत्यर्थः ॥ ज्ञानंचादिचेतीति । विज्ञानरूपंजगदादिभूतंचभवतीति । परब्रह्मवि

ज्ञानादिशब्देनगृह्यतइत्याह ॥ परंब्रह्म[४२८।१५]विज्ञानादीति । सूत्रार्थमाह ॥ संकर्षणेति ॥ तदिति । तस्यप्रतिपादनंयस्मि न्तस्यशास्त्रस्येत्यर्थः । निश्चितइत्यत्रेतिशब्दद्वयपाठःस्वरसः । तस्येतिकेचिद्वर्णयंतीत्यन्वयः । एतेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [४२८।१७]पंचरात्रेति ॥ व्यधि[४२८।१८]करणानीति । अनभिप्रेतार्थविषयाणीत्यर्थः ॥ [४२८।१९]अतिप्रसंगादिति । पूर्वमतेष्वपितदनभिप्रेतार्थ दूषणोक्तिपराणितदुद्धारार्थानिकानिचित्कर्तव्यानिस्युरित्येवमतिप्रसंगादित्यर्थः । क्वापिपंचरात्रप्रामाण्यसमर्थनस्याकृतत्वा दिहक्रियतइत्यतआह ॥ कृतंचतदिति । स्वपक्षस्यात्रपादेऽसमर्थनात्तदुपसंहारःकथमित्यतोभिप्रायमाह ॥ [४२८।२२]सांख्यादी ति ॥ लक्षणद्वयमिति । जगज्जन्मादिहेतुत्वगुणपरिपूर्णत्वरूपंजन्मादिसूत्रब्रह्मपदाभ्यामुक्तमित्यर्थः ॥ [४२८।२४]श्रुतिस्मृत्योरि ति । श्रुतिस्मृत्योर्मध्यइत्यर्थः । अविद्याकल्पितमित्यस्यविवरणमविद्यमानार्थमिति । आयांतीतिमूलानुवादः ॥ तमइति शेषोक्तिः ॥ [४२९।१]ईवशब्दइति । श्रुतिगतइतिज्ञेयं । किंचिदित्यर्थइत्युक्तंतदाह ॥ केवलमिति ॥ [४२९।२]अन्यथेति । एवमर्था ननुवर्णनेऽविद्यारतेरनर्थवर्णनइत्यर्थः । ततइतिमूलपदानुवादः । अविद्येत्यादिव्याख्या ॥ [३२९।५]उपपत्तिसिद्धइति । तत्वनिर्ण यान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिसिद्धोयमर्थः । परपक्षनिरासोविधेयइत्येवार्थः ॥ [४२९।६]आगमेति । ननिगृह्यकथांकुर्यादित्यागमावष्टं भेनेत्यर्थः ॥ तथैवेति । आगमावष्टंभेनैवबोधनीयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ २ । २ । १२ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविर चितब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायाःन्यायसुधायाःटिप्पण्यांपरिमळाख्यायांद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादःसंपूर्णः ॥

अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिःॐ ॥ अथेत्यादेःकरिष्यन्नित्यंतस्यग्रंथस्यसाफल्यांयाह ॥ ससंगतिकमिति । अविरोधाध्यायेंतर्भावपू
र्वपादानंतर्यरूपाभ्यांसहितमित्यर्थः । अनेनेतिव्याख्येयानुवादः । करिष्यन्नितिभविष्यदर्थकलृट्प्रयोगस्यसाधुत्वायोक्तं । अ
ध्यायोपक्रमेति ॥ इहेति । अविरोधाध्यायेसंगतमेवेत्यर्थः । अथपदार्थोवसरप्राप्ताविति ॥ तत्प्रपंचेति । इतरेषांचानुपलब्धे
रित्युक्तहेतुविस्तृतिरूपत्वादितिभावः । अधिअधिकृत्यअधिष्ठायवर्तमानानिदैवान्यधिदैवानीतिविग्रहमुपेत्यकिमधिष्ठायेत्या
कांक्षायामाह ॥ अव्यक्ताद्यभिमानिदेवताइति । एताभिरेवाधिष्ठितानिभूतान्यधिभूतानीतिविग्रहमुपेत्याह ॥ अधि
भूतानिति ॥ कार्यकारणेति । कार्याणिवाय्वग्निप्रभृतीनिवातासांत्रिवृत्तंत्रिवृतमित्युक्तत्रिवृद्रूपंवा। कारणमव्यक्तादिकं ॥
वक्ष्यतीति । तस्यसन्निहितत्वतइत्यत्रोपासनापादेऽध्यात्मेतरविचारापेक्षयाध्यात्मविचारस्यांतरंगत्वादंत्यतेत्येवंवक्ष्यतीत्य
र्थः ॥ मीमांसात्वव्याघातादिति । प्रमाणन्यायसच्छिक्षाक्रियतेतर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तुतत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधन
मितिजिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानोक्त्यामेयनिर्णायकत्वान्मीमांसायाइतिभावः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायविवरणेग्रंथकृतैवाविवृत
त्वादवतारिकामात्रमाह ॥ एतत्पादेति ॥छ॥ ॐनवियदश्रुतेःॐ । अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यंपूर्वपक्षस्ययुक्तिः । व्यवस्था
सिद्धांतस्य । एतेनमातरिश्वा । ततोधिकमेतत्सर्वं । अनुपपत्तिः चकाराद्व्यवस्थाच। असंभवस्तु । सतःसाम्यंस्वातंत्र्यं । तेजो
तः । द्वारवैयर्थ्यं । अनुसारिता । आपः । दृष्टयुक्त्यनुसारित्वं । मुख्यता । पृथिव्यधिकारः । उक्तान्यार्थाविरोधतः । प्रसि
द्धनामस्वीकारेबहुवाक्यानुवर्तिता । शक्तिमत्त्वं । चकारादधिकारादीनांनिरवकाशत्वंच । तदभिध्यानादेवतु । लोकदृष्ट्यनु

सारित्वं । वैरूप्यं । विपर्ययेणतुलोकदृष्ट्यनुसारित्वं । वैरूप्यं । अंतराविज्ञानमनसी । लोकदृष्ट्यनुसारित्वं । सर्वसंग्रहः ।
नात्माश्रुतेः । जीवसाम्यं । सर्वसंग्रहः । ज्ञोतएव । अनादिता । सर्वसंग्रहः । उत्क्रांतिगत्यागतीनां । तत्रतत्रपरिज्ञानं । ग
त्यादिः । व्यतिरेकोगंधवत् । गुणसाम्यं । ईशशक्तिः । पृथगुपदेशात् । श्रुतिः । सर्वमानविरोधिता । यावदात्मभावि
त्वाच्च । उत्पत्तिमत्त्वं । अभीष्टासिद्धिः । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य । स्वगुणाननुभूतिः । सुव्यक्तिः । कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात् । अल्पक
र्तृत्वकल्पनं । शास्त्रसिद्धिः । अंशोनानाव्यपदेशात् । नानाश्रुतिः । विपर्ययः । अदृष्टानियमात् । वैचित्र्यं । विशेषकारण
मितिपूर्वोत्तरपक्षयुक्तीनांविवेकोज्ञेयः ॥ ॐ[४३।१४]नवियदश्रुतेः ॐ । भाष्यंसंगमयितुंप्रतिपाद्यमाह ॥ अत्राधिकरणइति ।
इत्यादिश्रुतीत्यादिपदेनाव्यक्तादिजन्मश्रुतिग्रहः । श्रुतावात्मेतिपरमात्मोच्यतेअतआह ॥ [४३।१६]परमात्मातिरिक्तानामि
ति । तस्यश्रुतिविगानविषयत्वेपितन्निर्णयोसंभवस्त्वित्यत्रसेत्स्यतीतिभावः । भूतसूक्ष्मेतिसूक्ष्मपदंप्रत्येकमन्वेति । अ
नुपचितानिमहदादीनीत्यर्थः । तन्मात्राणि । शब्दस्पर्शादीनि ॥ [४३।१०]अत्रापिसाम्यादिति । प्रकृत्यादिष्वपीत्यर्थः ।
प्रकृत्यादेरजन्यत्वेसइदंसर्वमसृजतेतिप्रतिज्ञाहानिःस्यात् । प्रकृत्यादेःसर्वपदनिर्दिष्टवस्त्वनतिरेकात् । नचसंकोचः ।
आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्याद्युत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यात् । अल्पशक्तित्वाद्घटादिवद्वियदादिकंजायतइतिवियदुत्पत्तावु
क्तन्यायानांसमानत्वादित्यर्थः ॥ तेषामिति । सर्वमसृजतेतिसर्वसृष्टिप्रतिज्ञाविषयत्वबहूत्पत्तिश्रुतिविषयत्वाल्पशक्ति
त्वहेतूनां अव्यक्तादेरनुत्पत्तावेतस्मिन्नेवानैकांत्यापातादित्यर्थः ॥ [४३।११]श्रुतीति । अथहवावनित्यानीत्यादिश्रुतिविगानस्येत्य

र्थः । महदादीनांप्रकृतिशब्दगृहीतत्वंयदिसूक्ष्मरूपेमहदादिव्यवहारःस्यात् । किंतुप्रकृतिरेवोच्यतइतिग्रंथेन । तर्ह्युत्तरा
धिकरणानांवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [४३१।११] मातरिश्वेति । एतेनज्ञोतएवेत्यादेरारंभःसमाहितः । तत्राप्यधिकाशंकातुचंद्रिकायां
व्यक्ता । इतिशब्दस्यायमभिसंधिरितिपूर्वेणान्वयः ॥ [४३१।१४] अपूर्वविशेषोपजननइति । अपूर्वविशेषोत्पत्तावित्यर्थः ॥
[४३१।१८] स्पष्टयिष्यतीति । जन्मनस्थूलताभवः । पूर्वशब्दविलोपश्चयदिजन्मेतिकीर्त्यतइत्यादिनाबदरफलादेःपीतत्वापत्ति
रूपःपरिणामउपेयते । क्षीरादेःदधित्वापत्तिरूपपरिणामःउपेयते सएवविवादविषयइतिस्पष्टयिष्यतीतिभावः ॥ [४३१।१९] उत्करी
त्येति । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापिसाम्यादित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । अन्यथेत्यनुवादः । इतिचांगीकारइत्यंतंव्याख्या ॥
[४३१।२६] तदभावादिति । उपादानाभावादित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिरिति । आश्रयाभावेननाकाशाभावप्रतीतिरितिएतन्नयन्याय
विवरणोक्तापैंगिश्रुतिश्चाहेत्यर्थः । आकाशोनीलिमोदेतिनप्रदेशःकथंचनेतिपूर्वार्धेभूताकाशस्यनीलरूपत्वेनोत्पत्तिमभिधाय
प्रदेशशब्दितावकाशस्यानुत्पत्तिमत्त्वमुक्त्वोपपाद्यते ॥ [४३२।१] अभावोहीति । प्रदेशस्योत्पत्तौउत्पत्तेःप्रागभावेनभाव्यं । नहिप्र
देशस्याभावोस्ति । अस्तिचेदत्राभावइतिप्रतीयेत । नह्यत्राभावइतिप्रतीतिः । अतोनोत्पत्तिमान्प्रदेशइतिश्रुत्यर्थः ॥ पूर्वाव
स्थेति । कारणावस्थेत्यर्थः ॥ [४३२।३] स्वाश्रयइति । वैशेषिकनयेतथासमर्थनादितिभावः ॥ विरुद्धमिति । स्वाश्रयेस्वाभाव
स्यविरोधादितिभावः । द्वितीयेपीति । मूर्ताभावएवाकाशइतिपक्षेपीत्यर्थः ॥ [४३२।६] तस्याइति । घटादिध्वंसरूपाभावोत्पत्तेरि
त्यर्थः ॥ अधिकरणेति । नवियदश्रुतेरित्याद्यनेकसूत्रात्मकमधिकरणंतदुत्पत्तिप्रतिपादनार्थंनारभ्येत । अप्राप्तेशास्त्रमर्थ ॥३५५॥

वदितिन्यायादितिभावः ॥ [४३२।७] सृष्टाविति । सृष्टिकाले । मूलंयोजयति ॥ [४३२।८] यदिचसृष्टेरिति । अतिरेकमतेनाह ॥ [४३२।१०] तद्धिं
सत्वाद्धेति । कुतआपत्तिरित्यतआह ॥ [४३२।११] मूर्तद्रव्याभावएवेति । अस्तीतीतिशब्दोहेत्वर्थः ॥ द्वितीयमिति । प्रदेश
मनंगीकृत्येतिपक्षमित्यर्थः। यद्वामूर्ताभावएवाकाशोनततोतिरिक्तःप्रदेशोनामास्तीतिद्वितीयमित्येकंवाक्यं । हिशब्दार्थमाह ॥
[४३२।१२] यस्मादिति ॥ [४३२।१६] सृष्ट्युत्तरकालइति । स्थितिकालइत्यर्थः । तदाप्रागभावप्रध्वंसयोरभावादितिभावः ॥छ॥ आकाशस्याभूत्वा
भवनरूपजन्मनिरासः॥छ॥ तद्देवइत्यनुवादः । भूतेत्यादिव्याख्या॥ [४३२।२२] उपपादनमिति । तत्प्रकारश्चाभिमन्यमानस्याभिमान्य
धीनत्वात्तदधीनत्वादर्थवदित्यत्रोक्तदिशास्वातंत्र्यरूपनिमित्तेनतत्रतच्छब्दप्रवृत्तिरित्येवंरूपेणप्राग्वद्ध्येयं । अत्रेत्यनुवादः । श्रु
तावित्यंतंव्याख्या॥ वाक्यद्वयमेतदिति । अत्रेतिपदयुक्तंश्रुत्येतिपदयुक्तंचार्थद्वयमेकवाक्यतयानयोज्यं । पौनरुक्त्यापत्तेः ।
किंतुभिन्नवाक्यतयेत्यर्थः ॥ श्रुतेरिति । आत्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ [४३२।२५] नीलिमोदेतीति । भावभवित्रोरभेदेन
नीलिमेत्युक्तिः । नीलरूपयुक्तइत्यर्थः । ईश्वरेच्छैवविनाशकारणमस्त्वित्यतआह ॥ [४३३।४] नहिकारणांतरेति ॥ तदपीति । ई
श्वरेच्छामात्रस्यविनाशहेतुत्वमपीत्यर्थः । तत्रकल्पकोक्तिः उत्पत्तिश्रुतेरिति । संभूतश्रुतिबलादित्यर्थः । नन्वाकाशस्यैकत्वे
प्युत्पत्तिमुपेत्यानुत्पत्तिश्रुतेश्चिरंतनत्वाभिप्रायेणौपचारिकत्वंकल्प्यतामित्यतआह ॥ [४३३।८] व्यवस्थयेति ॥ नचप्रदेशस्योत्पत्ति
रिति । उत्पत्तिश्चनोपपद्यतइत्युक्तंकथमुत्पद्यतेऽन्यथेत्यादावित्यर्थः । ननुसंभूतादिवाक्यस्थाकाशपदस्यभूताकाशप्रदेशरूप
द्विविधाकाशपरत्वंस्वीकृत्योभयोरपिजनिमंगीकृत्यानादिर्वाअयमाकाशइतिश्रुतिस्थाकाशपदस्यापितदुभयार्थत्वमुपेत्यानादि

परिमळ० त्वश्रुतेःभूतेछत्रिवल्लक्षणावाचिरंतनत्वेनगौणीवाभूतेतरपरत्वेनामुख्यार्थावेत्युक्तंसूत्रे । इहतूच्यतेसंभूतवाक्यंभूतपरमेव । अ अ.२पा.३
॥१९३॥ नादिवाक्यमवकाशपरमेवेति । तत्कथमितिभावेनशंकते ॥ [४३३।६]ननुसूत्रकृतैवेति । उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतिद्वयस्थाकाशशब्दस्यो अधि.२
भयाकाशवाचित्वंतदभिमानिवाचित्वंचोपेत्योत्पत्तिश्रुतेःसर्वविषयत्वेनमुख्यार्थत्वं । अनुत्पत्तिश्रुतेःभूतेतरविषयत्वादिरूपेण
गौणार्थत्वमित्येकंश्रुतिद्वयविरोधसमाधानं । सिताऽसिताकाशविषयतयाभिन्नविषयत्वेनापरंविरोधसमाधानं । तदुभयंन्या
यविवरणेऽभिहितं । तत्राद्यंभाष्यटीकयो(र्व्यक्त)रुक्तं । अंत्यंत्वत्रविवृतं । समाधिद्वयस्यटीकायामनुक्तिबीजादिकंचंद्रिकायां
व्यक्तं । इतिशब्दःप्रभृत्यर्थइत्यभ्युपेत्याह ॥ इत्येतेचै[४३३।१३]तदादयइति । महत्तत्वादिसूक्ष्मभागाइत्यर्थः ॥ प्रागेवेति । पूर्वपा
देवैशेषिकनये । विशेषाश्चैवकालस्यहरेरिच्छावशाःसदा । सर्वेनिमिषाइतिहिश्रुतिरप्याहसादरमित्यत्रप्रकृत्युपादानकत्वेश्वरे
च्छानिमित्तकारणकत्वाद्युक्त्योपपादितामित्यर्थः ॥ [४३३।१९]यथोक्तमिति । अष्टमेगीताभाष्ये ॥ [४३३।२१]एतेनज्ञोतएवेति ।
तत्रजीवानांदेहलाभरूपजनेर्युक्तेश्चेतिद्वितीयसूत्रेकथनात् । तथाप्राणाइत्याद्युत्तरपादीयाद्यनयेप्राणशब्दितेंद्रियाणामुपचयरू
पजनेश्चाभिधानादितिभावः ॥ ७ ॥ २ । ३ । १ ॥ ७ ॥ एतेनमा[४३३।२१]तरिश्वा । व्यवस्थयेति । सितासितव्योमविषयत्वेनचव्य
वस्थयेत्यर्थः।प्रलयकालेपीत्यस्यार्थः १ शरीराभावेपीति । प्रातिभेनैवज्ञानेनयोगर्धिलब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानेनेत्यर्थः ॥ भूतंप्र[४३।४।२]
करणेपीति । नवियदित्यारभ्यपृथिव्यधिकाररूपेतिपर्यंतंआत्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुत्युक्तभूतपंचकविचारणादितिभावः ॥ ॥३९६॥
नभूतवायविति । आकाशाद्वायुरितिश्रुतेरत्रविचार्यत्वेपिपूर्वत्रयथाकाशशब्दितानांभूतावकाशतदभिमानिविनायकाचित्प्र

कृतिरूपाणांचतुर्णांविचार्यत्वं तथात्रनयेभूतवायुतदमुख्यमुख्याभिमानिरूपत्रितयस्यनविचार्यताभूततदमुख्याऽभिमानिरू
पद्वयस्यपूर्वन्यायेनसिद्धोत्पत्तिकत्वात् । ततउपरिशंकाविशेषाभावादित्यर्थः । ननुविनायकात्कोन्यत्रातिशयः । येनमुख्या
भिमानिविषयत्वंयुज्यतेत्यतआह ॥ [४३४।३]स्वरूपेति ॥ प्रातिभज्ञानस्येति । योगर्धिलब्धातिशयवृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः । व
र्जितमित्यनंतरंशेषमाह ॥ [४३४।५]इतिसिद्धमितिशेषइति । जन्मपदस्यानेकार्थत्वकल्पनैवदोषइत्यतआह ॥ [४३४।७]बाधकेति ॥ उ
[४३४।८]पादानधर्मिणइति । उपादानभूतधर्मिणइत्यर्थः । अतएवधर्म्यंतरात्मनापरिवर्तनादेवेत्यर्थः ॥ [४३४।९]उदाहृतंचैतदिति । प
राधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योंन्यथाभवः । क्षीरादिवद्विकारःस्यादिति । श्रृंगाच्छरोविलोमभ्योदूर्वागोमयतस्तथा । वृश्चिकश्चेति
चोदाहृतमित्यर्थः । यदीतिश्रवणादाह ॥ त[४३४।१०]र्हिरमायाइति । चशब्दान्वयेनानुवादोवेदस्यचेति ॥ वि[४३४।१२]भक्तत्वहेतोरि
ति । यावद्विकारंतुविभागइतिसूत्रोक्ताल्पशक्तिकत्वहेतोरित्यर्थः ॥ एषचेतनयेति । भूतेंद्रियादिसंघइत्यर्थः । अजोनित्यः
शाश्वतोयमितिजीवनित्यत्वेअजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामितिप्रधानस्ययावद्ब्रह्मेतिवेदस्यनित्यत्वे । विष्ठितंविशेषेणनिर्विकारत
यास्थितं । तावतीवागपिस्थितेत्यर्थः । वेदस्यव्यक्तिर्नामपुराणादेरिवक्रमविशेषनिर्माणमितिभ्रमनिरासायाह ॥ अर्थाव
[४३४।१६]बोधकशक्त्याविर्भावइति । अन्यथारचनमेवव्यक्तिःकिंनेत्यतआह ॥ नियतविशिष्टेति । नियताएकरूपाविशिष्टाऽ
साधारणीआनुपूर्वीक्रमोयस्यतस्यभावस्तेनेति । आनुपूर्व्यावैशिष्टयंनामार्थविशेषबोधकत्वेनवाऽदृष्टविशेषजनकत्वेनवेतिबो
ध्यं । यद्यपिक्रमस्यतत्वनिर्णयटीकोक्तरीत्याकृतकत्वेनप्रत्यध्यापकमुच्चार्यमाणत्वेनजनिमत्त्वमस्ति । तथापिछंदोनयोक्तदि

शाभ्युपेत्याजन्यत्वंभगवदधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिंवक्तुंशक्त्याविर्भावइत्युक्तं ॥ [४३४।१७] **वक्ष्यतइति** । भक्तिपादे । कालाधीनाहिमुक्तता । कालएवागमोप्याहमुक्तिंकालनिवर्तने । मुक्तेरपिनिवृत्तिःस्यादित्यत्रवक्ष्यतइत्यर्थः॥ **श्रुत्यादीति** । प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेनात्मावाइदमेकएवाग्रइत्यादिश्रुतिविरोधविभक्तत्वहेत्वनैकांत्ययोर्ग्रहणं । यदिस्थूलताभवएवजनिशब्दार्थस्तर्हीतियोज्यं । अत्रेत्यनुवादः । श्रुतिसूत्रयोरितिव्याख्या ॥ ७ ॥ २ । ३ । २ ॥ ७ ॥ [४३४।१८] **असंभवस्तु** । अधिकरणमवतारयति ॥ [४३४।१९] **असंभाव्येति** । ईक्षितिकर्मेत्यत्रसच्छब्दस्यब्रह्मणिसमन्वितत्वादियंश्रुतिर्ब्रह्मपराभवितुमर्हतीतिभावेनाह ॥ **सदजायतेत्यादीति** ॥ **नचश्रुत्यादीति** । सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ [४३४।२१] **अनुत्पत्तिमात्रेति** । संभवउत्पत्तिः । आकाशःसंभूतइतिप्रयोगादसंभवोनुत्पत्तिरित्यनुत्पत्तिमात्रेत्यर्थः ॥ **परेणेति** । पूर्वपक्षिणेत्यर्थः । असंभवस्त्वितितुशब्दस्यवियदादिव्यवस्थयोत्पत्त्यनुत्पत्तिव्यवच्छेदार्थत्वात् । तेनपूर्ववादिचोद्यनिरासःसेत्स्यतीतिशंकते ॥ **नन्ववधारणेति** ॥ [४३४।२२] **तर्थोपितत्रेति** । व्यवस्थयोत्प(त्ति)त्त्यभावप्रतिज्ञानेपि । तत्रप्रतिज्ञातेर्थेइत्यर्थः ॥ **अयुक्तमिति** । तथाप्रतिज्ञानमितियोज्यं । यद्वाधिकरणमित्यनुषंगः ॥ [४३४।२३] **सर्वथाप्युत्पत्त्यभावं** । स्वरूपेणविशेषेणाप्युत्पत्त्यभावमित्यर्थः ॥ [४३४।२४] **प्रकारांतरेणेति** । ब्रह्मणोन्यस्यस्वातंत्र्यानुपपत्तिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । स्वतंत्रवस्त्वनंगीकारेसूत्रकृताअंतरउपपत्तेरित्यत्रयद्बाधकमुक्तंतदेवाह ॥ [४३४।२६] **अनवस्थितेरसंभवाच्चेति** । स्वातंत्र्याभावेतस्यापिनियामकेनभाव्यं । तस्यापिनियामकांतरेणेत्यनवस्थाप्रसंगात् । अभ्युपेत्यचेदमुदितं । परतंत्रताऽविशेषात्कस्यापिकिंचित्प्रतिनियामकत्वासंभवाच्चेत्यर्थः । अनुपपत्तेरित्यस्यव्याख्यानांतरा

॥३५७॥

र्थंमूलमवतारयति ॥ [४३४।२८] **द्वितीयंप्रत्याहेति** । एतेनेश्वरस्यस्वरूपतोविशेषतश्चानुत्पत्तिरेवेतिप्रतिज्ञातार्थेस्वतंत्रत्वादन्यस्यस्वतंत्रत्वाभावाच्चेतिहेतुद्वयमुक्तंभवतीतिभावः ॥ [४३५।१] **संगतिरेषेति** । सजातीयचिंतनानंतरंविजातीयचिंतेतिप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ **नाभ्यधिकेति** । पूर्वन्यायसिद्धत्वादितिभावः । अभ्यधिकाशंकांचोदयति ॥ **रूपादीनामिति** । वियदादेराकाशःसंभूतइत्युत्पत्तिश्रवणवद्रूपादेस्तच्छ्रुतिर्नेतिविशेषशंकेतिभावः ॥ [४३५।५] **अन्येत्विति** । रामानुजीयाः । तद्व्यतिरिक्तस्यमहदादेरित्यर्थः । तथाचमहदादेरुत्पत्तिपरमेतादित्याहुरित्यर्थः ॥ [४३५।७] **समानन्यायेति** । समानन्यायविषयाणामुपलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ २ । ३ । ३ ॥ ७ ॥ [४३५।९] **व्यतिरेकोगंधवत्** ॥ **योगिनामिति** । सौभरिप्रभृतीनां । स्वरूपेणैवनतूपाधिभेदेनेत्यर्थः । मूलोक्तदिशाऽसंभवस्त्वितिनयानंतर्यप्रतीतिनिरासायाह ॥ [४३५।१०] **उक्तार्थोपपादकतयेति** । उत्क्रांतिगत्यागतीनामितिपूर्वाधिकरणगुणसूत्रेचंदनबिंदुदृष्टांतेनांशतोव्याप्त्युक्त्याप्राप्तमनेकांशत्वंयत्तदुपपादकतयेत्यर्थः । भाष्योक्तश्रुतिस्मृतीआह ॥ [४३५।१७] **तंयथेति** । हिशब्दार्थोयस्मादिति । आवृत्त्यायोजयति ॥ [४३५।१८] **सूत्रेणाप्येवमिति** ॥ **प्रतिज्ञाप्रमाणयोरिति** । व्यतिरेकइतिप्रतिज्ञातथाचदर्शयतीतिप्रमाणं ॥ ७ ॥ २ । ३ । १३ ॥ ७ ॥ [४३५।१९] **पृथगुपदेशात्** ॥ **आत्यंतिकइति** । अभेदासहिष्णुभेदइतिवापारमार्थिकइतिवामुक्तावप्यनिवर्त्यइतिवार्थः । अहंहरिरितिचेतनाभेदः । इदंसर्वंजनार्दनइतिजगदभेदः । द्वंद्वगदाः * शीतोष्णादिरोगाः ॥ [४३६।१] **उपक्रमादिबलेनेति** । तेचोपक्रमादयोभाष्यटीकयोर्दर्शिताइतिभावः ॥ [४३६।२] **उपन्यस्तानीति** । जीवपरभेदसाधकत्वेनेतिभावः । ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिषूक्तब्रह्मशब्दादीनीत्यर्थः ॥ आविद्यकमि

थ्येति । आविद्यकत्वान्मिथ्येत्यर्थः ॥ [४३६।२] तथाचानुमानमिति । अनुमानंचतथास्तीत्यर्थः । यद्वाश्रुतिसाहाय्येसत्यनुमानमु
च्यतइत्यर्थः । आनंदमयनयांतिमसूत्रेमुक्तावपिभेदस्याभिमतत्वेनोक्तत्वात्तद्विरोधइतिशंकते ॥ [४३६।३] नचास्मिन्नस्यचेति ॥
अवांतरेति । अवांतरमुक्तीत्यर्थः । विष्णुरित्युपलक्षणंमत्वाह ॥ [४३६।५] जीवश्चेति ॥ निराकरिष्यामइति । अप्रामाण्यंयदा
भेदवाचकस्येत्यादावितिभावः । यद्वा वेदवेद्यस्यमिथ्यात्वंयदिनैक्यस्यतत्कथमितिभक्तिपादेनिराकरिष्यामइत्यर्थः। अलोकोदे
हविधुरइत्युपेत्याह ॥ [४३६।९] अलोकोमुक्तोपीति । णी(नी)ञ्प्रापणइत्यस्मात्करणेष्ट्रन्प्रत्ययइत्यत्रतृतीयाध्यायद्वितीयपादीयपा
णिनीयसूत्रंपठति ॥ [४३६।१२] दाम्नीति । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरणइतिसूत्रात्ष्ट्रन्प्रत्ययेषकारनकारयो
र्लोपेपुगंतेतिगुणेधातुणकारस्यनकारेनेत्रमितिरूपमित्यर्थः । प्रज्ञाचवैष्णवी । साचकरणं । प्रज्ञाप्रज्ञावतोरभेदस्यप्रज्ञानंब्रह्मेति
वाक्यशेषसिद्धतयाब्रह्मनेतृकइतिकर्तृप्रत्ययांतेनव्याख्यानंयुक्तमितिभावः ॥ [४३६।१३] जनभुवनदेहेति । लोकस्तुभुवनेजनइत्यभि
धानादितिभावः । अस्माल्लोकात्प्रेत्येत्यादौदेहेलोकशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः ॥ प्रागेवेति । सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रमित्यत्रेत्यर्थः।
भेदविषयकत्वंव्यनक्ति ॥ [४३६।१४] नचनेतृनेतव्ययोरिति । मिथ्याभेदविषयकत्वंनिराह ॥ [४३६।१५] परममुक्तौचेति । अतिप्रसंगा
दिति । आत्मस्वरूपज्ञानानंदयोरविद्यानिवृत्तेश्चाऽऽविद्यकत्वप्रसंगादित्यर्थः ॥ [४३६।१७] परस्मादिति। आनंदमयस्यपरमतेब्रह्मत्वा
भावेप्यानंदमयोभ्यासादित्यधिकरणेपूर्वत्रब्रह्मत्वसमर्थनादितिभावः ॥ [४३६।१९] पुण्यपापांजनाख्याविद्येति । पुण्यमनिष्टंपापंकु
र्मेतिप्रसिद्धमितिपुण्यपापशब्दार्थावनुक्त्वांजनशब्दार्थमाह ॥ अंजनाख्याविद्येति । ममेत्येतदर्थज्ञापनायस्मृतित्वद्योत

नायवाह ॥ [४३६।२०] इतिभगवद्वाक्येपीति । इत्युक्त्येत्येतत् उत्थायेत्यतदुक्त्याप्यन्वेति । परंज्योतिरितिवाक्यात्पूर्ववाक्येऽस्मा
च्छरीरात्समुत्थायेत्यस्यश्रवणात् ॥ [४३६।२४] तस्यमध्यइति । भगवल्लोकस्यमध्येवेतसोनामकश्चिद्वृक्षविशेषइत्येके ॥ जंबूवृक्षइत्यन्ये ॥
[४३६।२५] मांसकामवत्यइति । काम्यमानमांसवत्यइत्यर्थः । मत्वर्थेऽच्प्रत्ययांतत्वेपंचमाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रमतुप्प्रकरणस्थंपठ
ति ॥ अर्शइति । एवमादिभ्यःप्रतिपादकेभ्योच्प्रत्ययोभवतिमत्वर्थेइत्यच्प्रत्ययेयस्येतिचेतिप्रातिपदिकाकारलोपेरूपमिति
भावः । आकृतिगणश्चायं । यत्राभिन्नरूपेणशब्देनतद्वतोऽभिधानंतत्सर्वमिहद्रष्टव्यमितिवृत्तावुक्तेःएतेपिशब्दास्तत्रग्राह्याइ
त्येवमुक्तं । ससंगत्येत्यत्रतच्छब्दपरामर्शविषयोहिरण्यगर्भइतिदर्शयितुंपूर्ववाक्यमाह ॥ [४३६।२६] आद्यइति । भाष्योपात्तवाक्यस्या
र्थमाह ॥ [४३७।१] संजीवेश्वरेति । परंब्रह्मसंगत्येत्यस्यफलितार्थःमुक्तःसन्प्रविश्येति । मूर्तिनेतिछांदसमुपेत्योक्तं ॥ [४३७।२] परमेश्व
रमूर्त्येति । ब्रह्मबाहुल्यश्रवणात्संसारदशायांतदभावादाह ॥ [४३७।५] मुक्तिस्थानइति । त्वइतीत्यनुवादः । कश्चिदितिव्याख्या ।
पुपुष्वानित्यत्रप्रातिपदिकार्थोविवक्षितइत्युपेत्यार्थमाह ॥ ऋचःपुष्टाःकुर्वन्निति ॥ शक्वरीष्विति । शक्वरीछंदस्कासुऋ
क्ष्वित्यर्थः । यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेराह ॥ [४३७।६] यज्ञस्यविष्णोरिति । उशब्दार्थ एवेति ॥ [४३७।७] ब्रह्मणइति । ब्रह्मरूपऋत्विजइत्य
र्थः ॥ [४३७।८] होत्रादीति । होत्रुद्गातृब्रह्माध्वर्युरूपऋत्विकचतुष्टयविषयत्वेसतिब्रह्मात्वइतिवाक्येकश्चिदित्यर्थकस्त्वइतिशब्दोव्यर्थः।
ब्रह्मऋत्विजबाहुल्यवत्त्वस्याभावादितिभावः ॥ [४३७।१५] शेषभूतइति । तद्दासभूतइत्यर्थः ॥ हृदयनत्वाद्धृदयंब्रह्मेति । हृच्छब्दो
पपदादयगताविति धातोरच्प्रत्ययेहृदयेतिरूपसिद्धेरितिभावः ॥ [४३७।२४] साध्व्यावधारणेनेति । मिथ्यैवेतिसाध्यान्वितेनावधार

णेनेत्यर्थः । तस्यप्रसिध्यादिद्योतकत्वेनसाध्याप्रसिद्ध्यादिहेतुकपक्षधर्मतासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्निरासलाभादितिभावः । य
द्वाऽसिद्ध्यादौसतिमिथ्यैवेत्युक्त्ययुक्तेः तथैवोक्त्यातदुद्धारोलब्धः । तत्प्रकारश्चपराभिमतऊह्यइतिभावः॥ [४३७।२६] तथाचवैपरीत्यमे
वेति । धर्मसत्वेनधर्मिसत्वस्याऽऽवश्यकत्वेसतिभेदमिथ्यात्वस्यसत्वंभेदस्यसत्वमेवापादयेदतोमिथ्यात्वंसदितिपक्षोनुपपन्नएवे
त्यर्थः । इतिचेन्नेतिशेषः । क्वचित्तुवैपरीत्यंमैवमित्येवपाठः ॥ [४३८।१] बुद्धिद्वारेणेति । ज्ञानविषयतासंबंधेनासतोस्त्येवेत्यर्थः ।
नन्वसतोज्ञानमेवनेत्यतआह ॥ अत्यंतासतोपीति । ननुमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेपितस्यब्रह्मरूपत्वान्नाद्वैतभंगइत्यतआह ॥
[४३८।२] नहीति ॥ [४३८।६] जीवेति । कुतोनेत्यतआह ॥ ब्रह्मणोनिर्विकल्पत्वादिति । अखंडत्वान्निष्प्रतियोगिकत्वादितियावत् ।
मिथ्यात्वंसत्प्रतियोगिकत्वादित्युक्तमेवेतिभावः । द्वितीयपक्षेऽपसिद्धांतंद्वेधाव्यनक्ति ॥ [४३८।७] मिथ्यात्वस्येति । नचासदिति
च ॥ [४३८।८] अनेनेति । अपसिद्धांतदोषेणेत्यर्थः ॥ पक्षविशेषणत्वाभावादिति [४३८।१०] । साध्यधर्मविशिष्टस्यपक्षशब्दार्थत्वेपिइ
हतदेकदेशधर्मिमात्रपरतयाधर्मिविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥ विमतमिति । भूभूधरादिकमित्यर्थः ॥ [४३८।११] इतिवदिति । इत्य
त्रयथाविशेषणीभूतकर्तृविशेषणंबुद्धिमत्त्वंप्रसिद्धंतथाप्रसिद्धेनभाव्यमित्यर्थः । व्याप्तिग्रहणपक्षतयोरिति । पक्षत्वज्ञानयोरि
त्यर्थः । तयोःसाध्यधर्मज्ञानाधीनत्वादितिभावः । निवेशादीत्यादिपदेनविवादास्पदत्वग्रहः ॥ [४३८।१६] टीकापीति । पक्षोप्रसिद्धवि
शेषणःस्यादितिसन्न्यायरत्नावलीग्रंथेपियोह्यर्थइत्यादिनोक्ताभिप्रायेणनेतव्यइत्यर्थः । मानपदमनुमानविषयीभूतसाध्यपरमि
तिभावेनाह ॥ मीयतइति । ननुकरणाधिकरणयोश्चेतिसूत्रेभावकरणाधिकरणरूपार्थत्रयएवल्युटोविधानात्कर्मणिकथंल्युडि

त्यतःतृतीयाध्यायतृतीयपादस्थसूत्रांतरेणतत्सिद्धिरित्याह ॥ कृत्येति । कृत्याःकृत्यसंज्ञकप्रत्ययाःल्युट्प्रत्ययश्चबहुलंभवति ।
अनेकार्थेषुभवंतीत्युक्तत्वादिहचमाङ्मानेइत्यस्मात्कर्मणिल्युटिहलंत्यंलशक्वतद्धितेइतिटकारलकारयोरपगमेयुवोरनाकावित्य
नादेशेसवर्णदीर्घेचमानमितिसिद्धेरितिभावः ॥ [४३८।१८] पक्षस्येतीति । साध्यधर्मिणइत्यर्थः । करणेल्युडितिभावेनाह ॥ [४३८।१९] लिंगस्येति । अ
द्वैतवादिनइतिहेतुगर्भं ॥ [४३८।२०] द्वितीयतृतीययोर्द्वयोरपीति । द्वितीयकल्पेतृतीयकल्पेचत्रादिप्रतिवादिनोःद्वयोरपिमतेदृष्टांतःसा
धनविकलइत्यर्थः । तन्मतेचंद्रभेदस्यानिर्वचनीयत्वात्सिद्धांतेऽसत्त्वादितिभावः । चतुर्थेद्वैतवादिनइत्यत्रद्वैतवादिनइतिपदच्छे
दः । तन्मतेक्वाप्यनिर्वचनीयभेदानंगीकारेणदृष्टांतःसाध्यविकलइत्यर्थः । ननुधूमवत्त्वादित्यत्रनीलानीलादिविकल्पेनासिद्ध्याद्य
भिधानेसतिनीलानीलादिसाधारणधूमवत्त्वादिसामान्योपेतधूमवत्त्वमात्रंयथाहेतुस्तथात्रास्त्वित्यतआह ॥ [४३८।२१] नचसदसदिति
॥ [४३८।२२] विरुद्धविषयेष्विति । सिद्धांतविरुद्धप्रमेयविषयेष्वित्यर्थः । मानस्येतिजात्येकवचनमित्युपेत्योक्तं ॥ [४३८।२३] सर्वेष्विति ॥ दोषो
वक्तव्यइतीति । सचविवृतोन्यायामृते ॥ [४३८।२५] तदांतरशब्दोविशेषवचनइति । साध्यधर्मोयंसन्नस(न्वानचो(वो)भयमित्या)
न्वेत्यादिनाकृतमिथ्यात्वगतसत्वासत्वादिप्रकारविकल्पदूषणाभिधानोद्धारार्थमानस्येत्यतःपूर्वमनुक्तत्वेनांतरशब्दस्यवक्ष्यमा
णार्थपरत्वायोगाद्व्यतिरेकिहेत्वादिरूपमानविशेषपरइत्यर्थः ॥ यदातुमिथ्याशब्दार्थेत्यादि । इतिमानस्यदूषणमितिवाक्ये
कर्मव्युत्पत्त्यामानपदेनविवक्षितमिथ्याशब्दार्थविकल्पदूषणाभिधानमित्यर्थः ॥ एतदित्यनुवादः ॥ [४३८।२६] उक्तेति । पक्षीकृतभेद

इत्यादिनोक्तस्थलेष्वित्यर्थः ॥ तत्कथमिति । मानांतरेणानिर्वाच्यत्वसाधनमशक्यमित्येतत्कथमित्यर्थः । सैवहीत्यनुवादः। प्रसिद्धैवेत्यंतंव्याख्या। ननुसत्वासत्वेएकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनीधर्मत्वाद्रूपरसवदित्यादितोप्रसिद्धिपरिहारसंभवात्। नेदंदूषणमित्यतआह ॥ [४३।१।३]यदत्रेति । जिज्ञासाधिकरणेवैलक्षण्यंसदसतोरप्येतेननिषिध्यते । इत्यादिव्याख्यानावसरेप्रमेयत्वादौव्यभिचारादिदूषणंतस्याप्यनुमानस्योक्तमित्यर्थः । यद्वानिर्वचनीयमित्यस्यसदसद्विलक्षणमित्यर्थः । तत्रचसिद्धसाधनत्वादिदूषणंवैलक्षण्यंसतश्चापिस्वयंसद्भेदवादिनइत्यादिनोक्तमित्यर्थः । तदित्यनुवादः । अनिर्वाच्यंवस्त्वितिव्याख्या । ननुसदसन्निषेधान्यथानुपपत्त्यापरिशेषाद्वासदसद्विलक्षणरूपानिर्वाच्यंवस्तुश्रुत्यालभ्यतएवेत्यतआह ॥ अयंभावइति [४३।१।५] ॥ [४३।१।६]पदसमन्वयबलेनेति । पदगतशक्त्यादिवृत्तितात्पर्यबलेनेत्यर्थः ॥ नापरइति । अनुपपत्तिलभ्यइत्यर्थः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसन्नैवासदुच्यते । मूर्तंसदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परं । पुंसामर्थ्यादिगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणंसदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययइतितात्पर्योक्तस्मृतिंहृदिकृत्वाऽनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यतइतित्रयोदशाध्यायस्थगीतादिवाक्येप्रयोगंदर्शयति ॥ [४३।१।७]इत्यादौतत्रप्रयोगादिति ॥ तत्रेति । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपंचमहाभूतरूपवस्तुनीत्यर्थः ॥ [४३।१।८]अन्यपरंवाक्यमिति । तदानींप्रलयकालेयत्तमआसीत्तमोवर्तते । तन्नासदासीन्नोसदासीदित्यनुवादपरं । अतोनसत्वोक्तिविरोधोनापि तदानीमितिव्यर्थमितिशंकाभिप्रायः । नतंविदाथेत्यष्टमाष्टकतृतीयाध्यायगतविश्वकर्मसूक्तस्थमंत्रस्यायमर्थः । युष्माकमितिश्रवणाद्धेहजनाइतिलभ्यते । हेजनाः । यःविश्वकर्माइमानिभुवनानिजजानजनयामासतंविश्वकर्माणंनविदाथनजानीथ।

कुतः । यस्मादन्यत्सदसद्भ्यामन्यत्सदसद्विलक्षणं । यत्युष्माकंअंतरंव्यवधानंबभूव । तद्विवृणोति । नीहारेणहिमतुल्ये
नाज्ञानेनप्रावृताः । जल्प्यामनुष्योहंदेवोहमित्याद्यनृतजल्पनस्वभावाः । असुतृपः । प्राणतर्पणपराः । उक्थशासः । उक्थ
नामकस्तोत्रशंसकाः । यज्ञानुष्ठातारःचरंतीति । सत्याःकामाइतिछांदोग्याष्टमाध्यायस्थवाक्यस्यार्थस्तु ॥"अज्ञानमनृतंप्रोक्तंऋ
गताविति धातुतः" ॥ इतिछांदोग्यभाष्येव्यक्तः ॥ अन्यथाव्याख्यानादिति । अज्ञानादिमात्रार्थतयेतिभावः । अभ्युपेत्यचै
तदुक्तं । वस्तुतस्त्वर्थापत्त्यवतारएवनास्तीत्याह ॥ किंचनास्तीति । अनुपपद्यमानार्थदर्शनेनहितदुपपादकंकल्प्यं । नह्य
निर्वाच्यत्वंविनानुपपद्यमानार्थोस्ति । येनतदुपपादकतयानिर्वाच्यतासिद्ध्येदित्यर्थः । बाधादिरूपमनुपपद्यमानार्थमाशंकते ॥
अर्थेति ॥ उक्तंसर्वमिति । नहिसन्नात्मेत्यादिनागम्यतइत्यंतेनोक्तमित्यर्थः । तदेवाह ॥ सतोबाधायोगादिति ।
(इत्यस्योक्त)बाधप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तीत्यर्थः ॥ प्राङ्निषिद्धत्वादिति । जिज्ञासाधिकरणेमिथ्यात्वंयदि
दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेदित्यादाविति भावः ॥ अनेनेति । इष्टापत्तिकथनेनेत्यर्थः । कथमितिप्रश्नस्याविवेकेनोत्तरंवक्तुं
पृच्छति ॥ वक्तव्यंहीति ॥ स्वभावभंगुरइति । स्वभावतोविनश्वरइत्यर्थः ॥ साक्षित्वेनेति । चिद्रूपत्वेनेत्यर्थः ।
विद्यमानमित्यनुवादः । याथार्थ्येत्यादिव्याख्या ॥ नहिबाध्यतइति । अधिष्ठानज्ञानेनहिनश्यतइत्यर्थः । बाधपदार्थ
माह ॥ नाश्यतइति ॥ बाधानभ्युपगमइति । शुक्तिरजतादेरितियोज्यं । विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतमि
तिप्रागुक्तंहृदिकृत्वाह ॥ किंत्वन्यथेति । एवंतर्हिबाधाभावतएवहीत्यादिनाबाधनिरासविरोधइत्यतआह ॥ अधिष्ठा

पृ० ६१

नेति ॥ तत्साधनइति । अन्यथाविज्ञातस्येत्यादिनोक्तबाध्यत्वसाधनइत्यर्थः । इष्टसिद्धिश्चनेत्याह ॥ नचतेनेति । अनिर्वचनीयरूपोपादकेने(कत्वेने)त्यर्थः ॥ तदुभयंचेति । तर्कोनुमानंचेत्यर्थः ॥ प्रमाणद्वयेति । बाध्यमानत्वात्सन्न भवति । प्रतीयमानत्वादसन्नभवतीत्यनुमानद्वयविरोधोवा सच्चेन्नबाध्येतासच्चेन्नप्रतीयेतेतितर्कद्वयविरोधोवा सदादिवैल क्षण्यसाधकत्वेनार्थापत्तित्वेनाभिमतस्तदासत्वबाधासत्वप्रतीत्योः व्याप्त्यभावोदोषत्वेनवक्तव्यइत्यर्थः । अनुमानसूचनार्थे त्याह । सतोबाधायोगाद्बाध्यमानमिदमित्यादि ॥ सविलासेति । स्वकार्यसहितेत्यर्थः । तर्हिसद्योमोक्षइतिशंकापनोदायोक्तं ॥ यावंतीति ॥ मायावादिनांमतमिति । तन्मतेज्ञानोदयेसत्यज्ञानकार्यस्यरजतादेःस्वकारणेविलीनतोपगमात्सैवनिवृत्तिश ब्दार्थइतिभावः । यदिवेतिपक्षांतरं । यद्वेत्यर्थः ॥ असतइत्युपलक्षणमिति । कस्येत्याकांक्षायांवियदादेःघटादेश्चेति भावेनतत्रोक्तविनाशाभावेहेतुमाह ॥ वियदादेरिति ॥ घटादेरपीति ॥ इतिपूर्वोक्तंस्मारयितुमिति । विद्यमानं हिबाध्यते । नहिवंध्यासुतोबाध्यइत्यत्रासतोविनाशोनेत्युक्तं ॥ शुक्तिरजतादिकंचासदिति । अन्यथात्वमसत्वंस्याद्भ्रां तावेवप्रतीयतइतिजिज्ञासाधिकरणेउक्तं । वियदादेर्नित्यत्वंचवियदधिकरणेउक्तं । घटादेःसत्यत्वंचप्रकृत्यधिकरणादौतत्रत त्रोक्तमितितत्सर्वंस्मारयितुंनहीतिहिशब्दःप्रयुक्तइत्यर्थः ॥ तिरोभावादीति । आविर्भावादितिचादिपदद्वयेनप्रागुक्त मतांतराभिमतनिवृत्त्यादिशब्दार्थग्रहः । यद्वाऽविद्यायाःविद्ययेत्युक्तमतेऽथवेत्युक्तमतेचाभिमतनिवृत्त्यभावोपपादनंमूला रूढंदर्शयति । यद्वाऽविद्ययाप्रवृत्तस्येति ॥ उक्तरूपेति । विनाशरूपाविलीनतादिरूपाच ॥ एतेनेति । शुक्तिरूप्या दौउक्तरूपनिवृत्तिलक्षणबाधाभावोपपादेनेननित्येसत्यभूतेचवियदादौघटादौचबाधस्यासिद्धिरुक्तावेदितव्येत्यर्थः । यदिवे तिपक्षाभिमतनिवृत्तिरूपबाधाभावमुपपादयति ॥ प्राभाकरंप्रतीति ॥ प्रागेवोक्तमिति । जिज्ञासासूत्रेज्ञानबाध्यत्वम पितुनसिद्धंप्रतिवादिनइत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ अतएवेति । असत्वविरहस्यानिश्चितत्वादेवप्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्याशु क्तिरूप्यादिकंसदसद्विलक्षणमित्यर्थापत्तेः । असत्वेनैवान्यथैवोपपत्तिरितिप्रत्युक्तमित्यर्थः ॥ निषेधस्येति । नासीन्नास्ती त्यादिनिषेधस्येत्यर्थः ॥ निरुपाख्यत्वमिति । निष्प्रतीतिकत्वमित्यर्थः ॥ आद्यइति । प्रतीतिस्वरूपनिषेधपक्षो द्विती येप्रतीतिगतधर्मनिषेधपक्षेइत्यर्थः ॥ निविष्टतयेति । प्रतिषेध्यंप्रत्याधारतयेत्यर्थः । नह्यप्रतीतेभूतलेघटेवेत्यत्राप्रतीतेघटे भूतलेवेत्यर्थः । यद्वाप्रतीतिविषयत्वमसतोनिषिध्यतइतिआद्यपक्षेइत्यस्यार्थः । निषेधविषयतयेत्यस्यनिषेधंप्रत्याधारतयेत्य र्थः । निविष्टतयेत्यस्ययथान्यासएवार्थोज्ञेयः ॥ विमतइति । पुमानितियोज्यं ॥ एवमर्थापत्तिमिति । अनिर्वचनीये वस्तुनीतियोज्यं । प्रकृतमीमांसातार्किकादिमतभेदेनाह ॥ सादृश्यादीति । आदिपदेनवाच्यत्वग्रहः । अभावस्यप्रत्यक्ष त्वानुपलब्धिलिंगकत्वंमतभेदेनाह ॥ प्रत्यक्षेणानुपलंभेनवेति ॥ सद्गगनमस्तिमेऽज्ञानमिति । साक्षिप्रत्यक्षोपन्या सः । तथाचगगनादिप्रपंचेऽविद्यायांशुक्तिरजतेवानानिर्वाच्यत्वमभावप्रमाणात्सिद्ध्यतीतिभावः । अस्तिमेज्ञानमितिवापद च्छेदः ॥ ७ ॥ बाह्याभ्यंतरप्रपंचसत्वेप्रत्यक्षोपन्यासः ॥ ७ ॥ सद्गगनमस्तिमेज्ञानमिति । उत्तरवाक्यघटनाययोजनांतरमाह ॥ यद्वाजीवेश्वरयोरिति । साद्ध्याप्रसिध्यादेःप्रागुक्तत्वादंतरशब्दः । परमात्मनांस्वान्यजीवानां ॥ उक्तंतावदिति । वैशेषि

काधिकरणेसंयोगश्चविभागश्चभेदश्चैवपृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेनह्युभयोरपिदृश्यतइत्यादिनेतिभावः । येनधर्मि(द्वय
स्यापि)प्रत्यक्षमावश्यकंस्यादितियोज्यं ॥ [४४२।१६]**तथालोकइति** । स्तंभःपिशाचोनेत्यादौदर्शनादित्यर्थः । भेदग्राहकत्वेविवदमानं
प्रतिभेदग्राहकोपन्यासोविमतइत्यतआह ॥ [४४२।२५]**अयमभिसंधिरिति** । प्रतियोगिनइतिपंचमी ॥ [४४३।१]**साचिव्यमिति** । सहाय
त्वमित्यर्थः ॥ **उभयेति** । जीवेश्वरावभिन्नावित्यपिप्रयोगोपास्तइत्यर्थः । अनेनैवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [४४३।९]**उपजीव्येति** । एतत्प्र
त्यक्षत्वश्रुत्योर्विशेषणं ॥ [४४३।१४]**प्रथमसूत्रएवेति** । जिज्ञासासूत्रएवसत्यत्वात्तेनदुःखादेःप्रत्यक्षेणविरोधतः । नब्रह्मतांवदेद्भेदोजी
वस्यहिकथंचनेत्यादिनेतिभावः ॥ [४४३।१९]**निराकरिष्यमाणत्वादिति** । अतएवचोपमेत्येतद्व्याख्यावसरेनचचित्त्वादभिन्नत्वं
जीवस्येशवदाप्यतेइत्यादावितियोज्यं । तथाचभेदाभेदग्रहणेशास्त्रद्वयप्रामाण्यंनोपेतुंशक्यमित्यर्थः । **असार्वत्रिकत्वा
च्चेति** । उपजीव्योपजीवकभावस्थलेसर्वत्रभेदाभेदोपग(देरपग)मेनद्वयोरुपजीव्योपजीवकयोःप्रामाण्यांगीकारस्यासंभवा
दित्यर्थः ॥ **अनेकांतवादेनेति** । सर्वत्रोपजीव्योपजीवकमानद्वया(र्थात्मकत्वेने)र्थवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **निस्तारइति** । उपजी
व्योपजीवकयोर्विरोधस्येतियोज्यं ॥ [४४३।२०]**नचानिर्वाच्यतेति** । उपजीव्योपजीवकयोरपिअमानत्वेतदुभयबोध्यार्थद्वयवैलक्षण्या
लाभाद्वस्तुनःतस्यैवानिर्वचनीयत्वशब्दितत्वादितिभावः ॥ **ब्रह्मण्यपीति** । उपजीव्योपजीवकभावापन्नविरुद्धमानद्वयस्य
ब्रह्मण्यपिसंभवात्तत्रद्वयोरमानत्वेब्रह्मणोप्यनिर्वाच्यत्वापत्तेरितिभावः । यदेतिश्रवणाल्लब्धस्यतदेत्यस्यानुवादः ॥ **एवंतदा
सएवेत्यत्रापीति** । सएकोभेदसाक्षात्कारोवाभेदवाचकोवेतिव्याख्येयमित्यर्थः । सएवधर्मिग्राहीत्युक्तस्यहेतुत्वंव्यक्तीकुर्वन्न

भिप्रायमाह॥ [४४३।२३]इदमुक्तमिति। तृतीयपादतात्पर्यं॥ [४४३।२४]तदाजीवेश्वरयोरसिद्धाविति। ननुतदभेदः कथंभवेदित्यस्यतदभेदः कथंबोध्यतइतिकुतोव्याख्यायतेयथान्यास(समे)एवास्त्वित्यतआह ॥ [४४३।२५]ज्ञापकश्चायमर्थोनकारकइति ॥ भेदवाचक स्येतिधर्मिणोग्राहीत्याभ्यांशब्दाभ्यामुक्तोयःधर्मिग्राहिप्रत्यक्षादिरूपोर्थःसभेदादेर्ज्ञापकएवनतुकुलालादेरिवोत्पादकः । अत स्तदप्रामाण्येनिर्विषयत्वादभेदबोधनमागमादिनानस्यादित्येवंव्याख्येयं । ननु तुतदप्रामाण्येनिराश्रयत्वादभेदोनस्यादिति । तस्मादभेदपदमभेदबोधनपर्यंतंव्याख्यातमित्यर्थइत्येके । अयंधर्मिरूपोर्थोज्ञापकएवाभेदादेर्नतुकारकइत्यर्थइत्यन्ये । अध्याहृतहेत्वर्थकेतिशब्दांतेनतृतीयपादेनोक्तोयमर्थः(इत्यपरे) । ज्ञप्तावेवहेतुर्नकृताविति सएवधर्मिग्राहीतिहेतोरभेदबोधनं तत्वमसीत्यादिवाक्यादिभिःकथमेवंस्यादितिव्याख्याकार्येत्यर्थइत्यपरे । वस्तुतस्तुधर्मिग्राहिणोप्रामाण्येधर्मिणएवाभावान्नि राश्रयोऽभेदःकथमेवंभवेदित्येवंव्याख्यायतामित्यतआह ॥ [४४३।२५]ज्ञापकश्चेति । नहिधर्मिग्राहिणोप्रामाण्येधर्मिस्वरूपानिष्पत्ति र्भवति । तस्यधर्मिस्वरूपानिष्पादकत्वात् । किंतुधर्मिग्राहकत्वात्तदनध्यवसायएव । धर्मिणोनध्यवसायेचतदभेदबोधनं वाक्यादिनाकथमेवभवेदितिव्याकर्तव्यंइत्यर्थइतिभावः । यद्वावृश्चिककर्कटादेःउपजीव्यस्योपमर्देप्युपजीवकस्यतदपत्यस्यो त्थानंदृष्टमित्यतआह ॥ ज्ञापकश्चेति । अयमर्थः । उपजीव्यरूपोर्थः । येनवृश्चिकादिवदुपजीवकेनबाध्येतेतिभावः । ननुयः सर्वज्ञइत्यादिकंलक्षणयाचिन्मात्रपरंसदभेदबोधकमित्यतोविरोधएवनास्तीत्यतआह ॥ अखंडार्थइति । गंगायांघोषइत्या दौमुख्यार्थधीपूर्वकत्वदर्शनात् । लक्षणायास्तद्रीत्यापूर्वंसार्वज्ञादिप्रतीतेरावश्यकत्वेनभेदस्यावश्यंप्रत्येतव्यत्वादितिभावः ॥

[४४३।२६] अलौकिकेति । आदावेवलाक्षणिकबोधप्रकारस्येत्यर्थः । शंकते ॥ [४४४।१] भवद्वेति ॥ धर्मि[४४४।२]ग्राहकतयेति । यथाघटोविभुः द्रव्यात्वादित्यनुमानंप्रतिघटग्राहिप्रत्यक्षं परमाणुरवयवीद्रव्यत्वादित्यत्रानुमानं । अग्निहोत्रंनसुखहेतुः क्रियात्वादित्यत्रागमइ त्यादिज्ञेयं ॥ साध्येति । पृथिवीउष्णस्पर्शवतीद्रव्यत्वात्तेजोवदित्यत्रप्रत्यक्षं तूलपिंडंगुरुपार्थिवत्वाद्घटवदित्यत्रानुमानं ब्रह्म हिंसाधर्मःहिंसात्वादग्नीषोमीयपशुहिंसावदित्यत्रधर्मपदार्थबोधकआगमइत्यादिज्ञेयं ॥ तद्ग्रहणेति । धर्मिग्रहणोपयुक्ततया साध्यहग्रणोपयुक्ततयोपजीव्यमित्यर्थः । यथापरमाण्वादिग्रहणोपयुक्तंद्व्यणुकादिसाधकंगुरुत्वग्रहणोपयुक्तानुमानोपयुक्ततया व्याप्त्यादिग्रहणमित्यादिबोध्यं ॥ [४४४।३] स्वरूपेति । शब्दादिस्वरूपग्राहकंश्रवणादिप्रत्यक्षंशब्दादेरुपजीव्यं ॥ प्रामाण्येति । दूरे जलादिज्ञा(नेप्रा)नादेःप्रामाण्योपपादनेनयुक्त्याद्यनुसंधानरूपपरीक्षोपजीव्येत्यादिज्ञेयं ॥ व्याख्यायंगेति । पर्वतोग्निमा नित्यादौप्रत्यक्षादिकंज्ञेयं ॥ [४४४।८] आगमस्यतावदिति । प्रत्यक्षस्यतुनदुःखानुभवःक्वापीत्यादौनिराकरिष्यतइतितावच्छब्दः । अस्फुटत्वादभिप्रायमाह ॥ [४४४।९] एतदुक्तमिति । अप्रामाण्यंनस्यादितिकृतचोद्यस्योत्तरमाह ॥ [४४४।१२] ननस्यादिति । अप्रामाण्यंन स्यादित्येतन्नस्यादित्यर्थः । उपपादयति ॥ नहीत्यादिनायुज्यतइत्यंतेन । अनेनैवन्यायेनेत्यादिनाकृतचोद्यस्यनेदंवाक्यं परिहारक्षममित्यतोभावमाह ॥ [४४४।१८] अयमभिसंधिरिति । अनुत्तरविरोधिज्ञानमित्यत्रबहुव्रीहिः ॥ [४४४।२३] अनुत्तरस्यापीति । असंजातबाधस्थलइतिभावः ॥ नचैवं[४४४।२४]मत्रास्तीति । भेदाभेदस्थलइत्यर्थः ॥ अयंविभागइति । धर्म्यंशेप्रमाणंधर्मांशे त्वप्रमाणमित्ययंविभागइत्यर्थः । धर्म्यंशेमानंचेद्धर्मांशेपिमानंकुतइत्यतआह ॥ [४४५।१] वक्ष्यतेचेति । नचेदेकमित्युत्तरवाक्यइति

भावः ॥ [४४५।५] सामानाधिकरण्यंइति । इदंत्वस्यस्तंभादिनेतिवाघटोद्रव्यमित्यादौघटत्वादेर्द्रव्यत्वादिनेतिवार्थः ॥ [४४५।७] न्याय साम्येति । बाधाभावरूपन्यायसाम्येत्यर्थः । धर्मांशेतात्पर्याभावमभिप्रेत्याह ॥ [४४५।१५] प्रमाणविरोधस्तुकथंचित्स्यादिति ॥ योयंस्था[४४५।२१]णुरिति । स्थाणुत्वेनावगतःसपुरुषइत्यर्थः । प्राप्तिसंपादकत्वेनोपजीव्यत्वंनप्राबल्यबीजमित्यतोधर्मिग्राहकतयापि तदाह ॥ किंचनिर्भेदं[४४६।१]स्वरूमाश्रित्येति । निर्भेदंभेदहीनं । अन्यथाऽत्माश्रयापत्तेरितिभावः । आद्यपक्षेसंमतिः ॥ यथो क्तमिति । खंडनकृतोक्तमित्यर्थः । अभेदमविषयीकुर्वतीप्रतीतिर्भेदंविषयीकर्तुंनसमर्था । तादात्म्यरूपाभेदनिषेधरूपत्वात् भेदस्य । तथाचभेदबुद्धेरभेदभेदोभयविषयकत्वेसति । आद्येऽभेदविषयेप्रमाभवति । (अंत्ये)भेदविषयेतुनप्रमा । कुतः । स्वापे क्षवैशसात्स्वापेक्ष्येणस्वोपजीव्येनविरोधादित्यर्थः ॥ जीवेश्वर[४४६।४]स्वरूपस्यैवेति । तयोश्चाल्पज्ञत्वादिग्राहकसाक्षिणायःसर्व इत्यादिश्रुत्याचसिद्धेरितिभावः ॥ प्रत्यक्षेणैवेति । श्रावणादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । हिशब्दःयुक्तिसूचकइत्युक्तमाह ॥ नि [४४६।५] षेधेति । नहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादिशास्त्रस्यापिनिषेध्यार्पकमानसापेक्षत्वावश्यंभावेनतत्राप्युपजीव्यविरोधानिस्तारादिति भावः । ननुतत्रमानाभासेनरागादिनावाप्राप्तस्यनिषेधःअत्रतुप्रमाणप्राप्तस्यैवातोवैषम्यमित्यतआह ॥ नचप्रमाणेति ॥ [४४६।७] स्वगताभेदमिति । स्वप्रतियोगिकस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । गुणादिप्रतियोगिकभेदहीनमित्यर्थइत्येके ॥ अनुमानागमा दिति । अभेदानुमानागमौधर्म्यादिसापेक्षावित्यर्थः ॥ समर्थितत्वा[४४६।१४]दिति । शास्त्रयोनिसूत्रइतिभावः ॥ क्वचि त्प्रमितस्यैवेति । आरोपस्याधिष्ठानप्रधानसापेक्षत्वात्प्रधानसत्वमनेनाभिप्रेतं । प्रधानानुभवजन्यसंस्कारादिसचिवंख

लुचक्षुरादिकंप्रधानसदृशमधिष्ठानमसत्यान्याकारेणावभासयतीत्येवमुक्तमितिज्ञेयं । तदेवमूलमन्यथाप्यवतार्यव्याचष्टे ॥ [४४६।१५] ननुतथापीति ॥ [४४६।२१] अभ्युपगमवादोयमिति । अन्यथाशास्त्रयोनिसूत्रभाष्यविरोधइतिभावेनतत्रोक्तंस्मारयति ॥ प्रतिपक्षादि[४४६।२२]नापहृतस्यापीति ॥ [४४६।२३] निष्कृष्टमिति । केनापिधर्मेणहीनमित्यर्थः ॥७॥ यःसर्वज्ञइत्यादिधर्मिग्राहकश्रुतेःप्रामाण्यसमर्थनं ॥ [४४७।५] तद्गोक्तृत्वेनेति । तदनुभवकृतनीचोच्चतारूपभोगवत्त्वेनेश्वरायत्तस्वामितारूपसंबंधेनधनित्ववत्तद्वत्वमस्तीत्यर्थः ॥ [४४७।७] अमंनि(षीति)षमिति । मनुअवबोधनेलुङ् । उत्तमपुरुषैकवचनं । अज्ञासिषमित्यर्थः । सापेक्ष्यत्वमात्रेणाबाधकत्वेबाधकमाशंकते ॥ [४४७।१४] ननुतर्हीति । वैषम्यमाह ॥ नेदं[४४७।१५]रंजतमिति ॥ परीक्षयेति । निर्दोषकरणजन्यत्वादिकयेत्यर्थः ॥ [४४७।१६] तदन्यविषयत्वादिति । अपरीक्षितप्रामाण्यविषयत्वादित्यर्थः ॥ [४४७।१७] निश्चितेत्विति । द्वयोरन्यतरस्येतिभावः । कुतएषाकल्पनेत्यतआह ॥ वक्ष्यतिचैतदिति । यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्यबाधने । दोषोनाशोधितेदोषउपजीव्यत्वमस्त्वलमित्यादिनाज्ञानपादेवक्ष्यतीत्यर्थः । विवृतमेतन्न्यायामृतेप्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्तावे ॥ [४४७।१८] विवक्षाभेदेनेति । अर्थप्रतिपादकस्वरूपविवक्षातत्प्रतिपादितार्थतत्वविवक्षेतिविविक्षाभेदेन । प्रामाण्यमेवपदद्वयेनोक्तमित्येतद्व्यनक्ति ॥ [४४७।१९] जीवस्येति । शंकाग्रंथत्वाज्जीवस्यनिर्दुःखब्रह्मात्मतेत्याद्ययुक्तं ॥ सोर्थइति । ब्रह्मात्मभावरूपोर्थः ॥ एतदेवहीति । विषयतासंबंधेनकरणार्थयोरेवप्रामाण्यशरीरत्वादितिभावः । गृहीतमित्यस्यकर्मार्थकनिष्ठांतस्यतृतीयाकांक्षायामाह ॥ [४४७।२०] तद्इत्यंव्ययंतृतीयार्थइति । एतेननलोकाव्ययनिष्ठेतिनिषेधात्तइतिषष्ठीनयुक्तेतिनिरस्तं ॥ तेनेत्यध्या

ह्वारोवेति । सचप्राङ्मानपदोक्तसाक्षिपरामर्शितेनत्वदीयेनसाक्षिणेतियोजनेतिभावेनतेनेत्यस्यार्थमाह ॥ [४४७।२२] साक्षिणे
ति ॥ तन्मानमिति । भावप्रधानमित्युपेत्यार्थोक्तिः । श्रुतिप्रामाण्यमिति । गृहीतमित्यस्यार्थः । निश्चितमिति ।
यद्वातेनेत्यस्यपरेणेत्यर्थः ॥ इष्यतेतदितिचेदिति । साक्षिप्रामाण्यमित्यनुषंगः । तन्मानंगृहीतमित्यस्यार्थः तथासती
ति । साक्षिप्रामाण्यस्यांगीकारेसतीत्यर्थः ॥ कुतएतदिति । कुतोनियामकादेतत्कल्प्यतइत्यर्थः । नकेवलंनियामकाभावः।
अतिप्रसंगश्चैवंसतिप्राप्नोतीतिभावेनविपर्ययपर्यवसानमुखेनातिप्रसंगमाह ॥ [४४७।२५] माहिभूदिति । एकस्यचक्षुषःश्रोत्रादेर्वाक्व
चित्प्रामाण्येशुक्तिरूप्याद्यंशेपिप्रामाण्यं तत्राप्रामाण्यंचेत्सत्यरजतांशेप्यप्रामाण्यमित्येषनियमोमाहिभूदित्येतदर्थंनैवंकल्प्यं ।
अन्यथातस्यैवंस्यात् । तथाचप्रमाभ्रमव्यवस्थाभावःस्यादितिभावः ॥ [४४७।२६] यथोक्तमिति । विष्णुतत्वनिर्णयइतियोज्यं । अ
द्वैतपरोपक्रमादयस्तुश्रुतेरद्वैतविषयप्रामाण्यनिश्चयेसाक्षिणोसाचिव्यमाचरंत्वित्यतआह ॥ [४४८।९] उपक्रमाद्यास्त्विति ॥ [४४८।१०] तत्रत
त्रेति । तत्वनिर्णयबृहद्भाष्यादावित्यर्थः ॥ [४४८।११] विषयांतरेपीति । जीवस्यनिर्दुःखब्रह्मतारूपविषयापेक्षयाज्ञानानंदाद्यात्मक
त्वरूपब्रह्मसादृश्यरूपार्थांतरेपीत्यर्थः ॥७॥ धर्मिग्राहकतयाप्राबल्येनाद्वैतश्रुतेःप्रत्यक्षबाध्यत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ श्रुतिस्वरूपमि
त्यादिकंप्रकारांतरेणयोजयितुमाह ॥ [४४८।१२] नकेवलमित्यादिना । साक्षिण्येवायततइतिसाक्ष्यधीनोवर्ततइत्यर्थः ॥ [४४८।१५] ज्ञानमु
च्यतइति । श्रुतिजन्यज्ञानस्वरूपमित्युक्तौनकाप्यनुपपत्तिः । तस्यसाक्षिवेद्यत्वादितिभावः । तदेवप्रकारांतरेणयोजयति ॥
[४४८।२१] किंचाहमिति ॥ [४४८।२५] पूर्ववद्व्याख्यानमिति । श्रुति(स्मृति)स्वरूपइवदुःखादिविषयेबाधरूपविशेषोनास्ति । यद्यस्मात्तद्दुःखा

दिकमबाधितंसत्यंतस्मादितिव्याख्येयमित्यर्थः ॥ [४४१।१४]**अन्येपीति** । प्राभाकराइत्यर्थः । विश्वासोनामार्थतथात्वाश्वासोमनो वृत्तिविशेषः । अहोबतमहानेषप्रमादोधीमतामपीतिपूर्वार्धध्येयं । निर्णयइतिनिश्चेतुमितिपदद्वयोक्तस्यानुवादोनिर्णयोनिश्च यइतीति । निर्णयसामग्रीकेत्यतस्तांवक्तुंसंशयसामग्रीमाह ॥ [४४१।१५]**निर्णायकाभावेति** ॥ [४४१।१७]**किंचेति** । तदभावेनापनेष्यतेच किमित्यर्थः । सिद्धांतयति ॥ [४४१।१७]**उच्यतइति** । अनंतरभावीवस्तुतथात्वाश्वासइत्येतल्लौकिकवचनसंवादेनव्यनक्ति ॥ [४४१।१८]**तथाहीत्यादिना** । ज्ञानेप्रमात्वनिश्चयाधीनोयमाश्वासोनान्यथेतिभावेनप्रश्नोत्तरेवक्ति ॥ [४४१।१९]**तत्कस्यहेतोरिति** । शंकते ॥ [४४१।१०]**भवत्विति** ॥ [४४१।११]**भ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयमेवेति** । नतुसाक्षिणमित्येवकारार्थः । कुतोपेक्षतइत्यतोव्यनक्ति ॥ **यदीति** ॥ [४४१।१३]**निर्णयायत्तइति** । निर्णयाधीनइत्यर्थः ॥ [४४१।१८]**करणदोषाद्यायत्तमिति** । आदिपदेनसंवादग्रहः ॥ [४४१।१९]**नहितदिति** । करण दोषादिकमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसंगादिति** । दुष्टकरणजन्यत्वाज्ज्ञानिनोपिभ्रमत्वाध्यवसायापत्तेरितिभावः ॥ **साक्षिण्या यत्तइति** । साक्ष्यधीनइत्यर्थः । साक्षात्परंपरयेत्येतद्व्यनक्ति ॥ [४४१।२०]**संहीति** । मनोरूपकरणगतरागादिदोषाभिप्रायेणस्वय मेवचेत्युक्तं ॥ **तद्ग्राहकेति** । दोषग्राहकेप्रामाण्यग्रहणेनवेत्यर्थः ॥ [४४१।२१]**अनवस्थादिदोषाइति** । तद्भयात्क्वचित्प्रामाण्यग्रह णेनिःशंकप्रवृत्त्यभावादिरादिपदार्थः ॥ **उक्तमिति** । प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहि । अनवस्थान्यथाहिस्यादित्ये तद्व्याख्यावसरेजिज्ञासाधिकरणेउक्तमित्यर्थः । तर्हिसंवादस्यक्वोपयोगइत्यतआह ॥ [४४१।२२]**विपर्ययशंकेति** । भ्रमत्वदोषजन्मत्व शंकेत्यर्थः । [४४१।२३]**तदुभयेति** । अभ्रमत्वनिर्णयसंवादनिर्णयरूपोभयनिर्णयोपीत्यर्थः । नकेवलंभ्रमत्वादिनिर्णयइत्यपेरर्थः । कि

मत्रमानमित्यतआह ॥ [४४१।२६]**अस्यार्थस्येति** । साक्षिप्रामाण्यादिकंसाक्षिणैवगृह्यतेइत्युक्तार्थस्योरीकृत्यचेत्युत्तरग्रंथेवक्ष्यमाणहा नोपादानादिनाव्यवहारान्यथानुपपत्त्यासिद्धत्वादित्यर्थः । व्यवहारस्यजडत्वान्निश्चित्यप्रवर्ततेइत्युक्तिःकथमित्यतआह ॥ [४५०।१४]**गौणमिति** । चेतनोनिश्चयानंतरंयथाप्रवर्ततेतथाव्यवहारोपिजायतइत्येतावतानिश्चित्यप्रवर्ततेइत्युक्तमित्यर्थः । ऊरीकृत्ये तिमूलोक्तंकार्यकारणभावंव्यनक्ति ॥ [४५०।१५]**तथाहीत्यादिनोपादत्तइत्यंतेन** ॥ **विशिष्टो**[४५०।१६]**व्यवहारइति** । निःशंकोऽविसंवा दीव्यवहारइत्यर्थः ॥ [४५०।१७]**अप्रामाणिकेनेति** । सर्वप्रत्ययानांयाथार्थ्यैकस्याप्यमानस्याभावात् । अर्थतथात्वाध्यवसायरूपविश्वा सस्यसाक्षिणैवोपपादितत्वादितिभावः ॥ **प्रमाणविरुद्धेति** । इदंज्ञानमयथार्थंविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादितिप्रमाणेनसाक्षि रूपप्रमाणेनवाविरुद्धेनेत्यर्थः ॥ [४५०।२०]**सूत्रार्थमिति** । पृथगुपदेशादितिसूत्रं । स्मृत्यभिप्रायेणाह ॥ [४५०।२२]**आप्तोक्तत्वेनचेति** ॥ ॐ [४५०।२३]**तद्गुणसारत्वात्**ॐ ॥ [४५०।२४]**तंचवक्ष्यामइति** । भवेत्साद्दश्यमत्यल्पंतृतीयंपरमात्मनेत्येतद्व्याख्यावसरेभगवद्गुणसद्दशगुणस्व रूपत्वंमुक्तियोग्यानामेवनान्येषामितिवक्ष्यामइत्यर्थः । यद्वाइदानीमनभिव्यक्तमपिमुक्तौव्यक्तमितिसाद्दश्यंचेत्यत्रवक्ष्यामइ त्यर्थः । यद्वाप्रधानत्वात्स्वातंत्र्यादपिचाभिदामित्यादिनाप्राधान्याद्यर्थांतररूपविशेषंवक्ष्यामइत्यर्थः । अस्येत्यनुवादः । जीवस्येतिव्याख्या । कुतइतिप्रश्नप्रत्युत्तरत्वेनमूलंयोजयति ॥ [४५०।२५]**मुक्तावपीति** । कैवल्येपीतिव्याख्या । यतोदेहेंद्रिया दिशून्यतारूपकैवल्येप्यवशिष्यते । अतोभगवद्गुणसद्दशगुणस्वरूपत्वंजीवस्येतिभावः । नन्वभेदवदित्यस्याभेदमिवेतिव्या ख्यानयुक्ता । तत्रतस्येवेतिसूत्रेसप्तम्यंतात्षष्ठ्यंताच्चेवार्थेवतिप्रत्ययविधानेनद्वितीयांताद्वतिप्रत्ययाप्राप्तेरित्यतःमहाकविप्र

योगात्तन्निर्वाहायद्वितीयांतादपिवतिप्रत्ययोवक्तव्यइतिवार्तिकमत्रकर्तव्यमितिभावेनाह ॥ तत्रतस्येवेत्यत्रोपसंख्येयमि
ति । संग्राह्यमित्यर्थः । तत्रहेतुः । शिष्टप्रयोगादिति ॥ यद्वेति । अस्मिन्पक्षेऽभेदवाक्येनतुल्यंवर्ततइत्यभेदवाक्यव
दिति । तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिसूत्रेणवतिप्रत्ययः । प्रतिपादनक्रियातौल्यस्यसंभवादितिभावः । अतःशब्दैवशब्दयो
रन्वयमाह ॥ अतएवेतिसंबंधइति ॥ वाक्यार्थइति । तथापित्वित्यादिमूलवाक्यस्यार्थइत्यर्थः । (गौणार्थत्वं)
दोषइत्यतआह ॥ अद्वैतवादिभिरिति ॥ विरुद्धस्वार्थैकदेशेति । विरुद्धःस्वार्थैकदेशःसार्वज्ञाल्पज्ञत्वादिरूपः
तत्त्यागेनेत्यर्थः । एकदेशलक्षणया चिन्मात्रलक्षणया ॥ सामानाधिकरण्यमिति । तत्त्वंपदगतैकविभक्तिबोध्यमैक्य
मित्यर्थः ॥ गौणत्वमिति । पदद्वयस्यमुख्यार्थत्वंसामानाधिकरण्यमात्रस्यगौणत्वमित्यनयोरभिप्रायःचंद्रिकायांव्यक्तः ।
नन्वैक्यार्थत्वेतात्पर्यलिंगानिसंतीत्यतआह ॥ तात्पर्येति ॥ तत्रतत्रेति । तत्वनिर्णयादावित्यर्थः ॥ उपलक्षणंचैत
दिति । व्याख्यानमित्यर्थः । आहुरित्यस्यकर्त्राकांक्षायांतदनुवादपूर्वमाह ॥ आहुःश्रुतयइति ॥ प्रतिपत्तिसौकर्यार्थ
इति । एतावंतोर्थाइतिसुबोधायेत्यर्थः । नन्वेवममुख्यार्थस्यैवग्रहणेरूढियोगौविनाकश्चिन्नैवार्थोवेदगोभवेदितिकर्मनिर्णयो
क्तवचनविरोधइत्यतोमुख्यार्थंचतत्वनिर्णयाद्युक्तमाह ॥ एतदप्युपलक्षणमिति । बृहद्भाष्यादौसप्तसुप्रथमायस्मादित्यादि
वचनात्तच्छब्दस्यद्वितीयादिविभक्त्यर्थंतत्वंचोपेत्यतंप्रतित्वमसितस्मिन्त्वमसीत्यर्थउक्तः । ससर्वोप्यत्रादिपदग्राह्यः । सौत्र ॥३६६॥
इति । तद्गुणसारत्वात्त्विवतिसूत्रोपात्तइत्यर्थः । यत्रत्वस्येति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविशिष्याभेदोक्त्य

नुपपत्तेरित्यर्थः ॥ [४५१।२२] **जीवजडसाधारणमिति** । सर्वत्रव्याप्तेनब्रह्मणास्थानैक्यस्यजीवजडयोरपिसत्वादितिभावः ॥ [४५२।१] **दृष्टांतइति** । प्राज्ञवदिति सौत्रदृष्टांतइत्यर्थः । प्राज्ञस्यजीवजडैक्यवादीशंकते ॥ **नचैवमिति** ॥ **साध्यसमत्वमिति** । यथा साध्यंसंदिग्धंतथाप्राज्ञेजडाभेदोगौणइतिविप्रतिपन्नइतिदोषइत्यर्थः ॥ **कुतएतदिति** । जडविषयाभेदव्यपदेशःदृष्टांतोन पुनर्गुणकर्मादिविषयइत्येतदित्यर्थः ॥ [४५२।४] **इयंचेति** । यथोक्तमिति । श्रुतिरित्यर्थः ॥ [४५२।५] **वक्ष्यमाणेति** । इवोभयेचसादृश्यइति वक्ष्यमाणेवशब्दव्याख्यानानुसारेणेत्यर्थः । तत्रोभयशब्दप्रयोगादितिभावः ॥ ७ ॥ २ । ३ । १४ ॥ ७ ॥ ॐअंशो [४५२।११] नानाव्यपदेशात्ॐ ॥ सौत्रहेतुमवतार्यपरोक्तार्थमनुवदति ॥ [४५२।१४] **कुतएतदित्यादिनाइत्यादीत्यंतेन** ॥ [४५२।२२] **नकेवलंयुक्तिविरुद्धइति** । मुक्तौभेदोक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिविरुद्धइत्यर्थः । ननुभेदाभेदइतिकथंइतरेतरयोगद्वंद्वेभेदाभेदाविति । समाहारद्वंद्वेभेदाभेदमितिभाव्यत्वादित्यतआह ॥ **भेदेनसहितइति** ॥ [४५२।२३] **वाशब्दइति** । क्वचिदित्यतःपूर्वतनोवाशब्दइत्यर्थः । भेदाभेदोपीतिसमुच्चयार्थइतिभावः । ननुसमुदायमृतइतिकथं । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्तेइतिऋतशब्दयोगेपंचम्याभाव्यत्वादित्यतआह ॥ **ऋतेयोगइति** ॥ **अपिशब्दइति** । विनेत्यतोग्रेतनापिशब्दइत्यर्थः ॥ [४५२।२४] **वाशब्दोविकल्पार्थइति** । अंतिमइतिभावः ॥ **समुदायमिति** । द्वित्वत्रित्वादिधर्ममित्यर्थः ॥ [४५३।७] **यथोक्तमिति** । भाष्ये । तदधीनसत्तादिकं । सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः ॥ [४५३।१०] **एतेनेति** । तदधीनसत्तादिकत्वसंग्राहकचशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः । तत्रहि

जीवोनज्ञानसुखादिरूपोधुनानुपलंभादितिप्राप्तेअपत्योत्पादकत्वरूपंपुंस्त्वंस्त्रीत्वंसदपिबाल्येऽनुपलभ्यमानंयौवनेऽभिव्यज्य तेतद्वत्संसारदशायांसतोपिज्ञानाद्यात्मकत्वरूपभगवत्साद्दश्यस्यमुक्तावभिव्यक्तिसंभवाज्ज्ञानानंदाद्यात्मकत्वरूपभगवत्साद्दश्यवानितिप्रतिपादनाद्भतार्थमितिशंकानिरस्ता । तदधीनसत्तादिकत्वेसतितत्सद्दशत्वमंशत्वमित्यस्यान्यत्रासिद्धेरितिभावः॥ **मुख्यांशेसाद्दश्यमिति** । मुख्यांशोमत्स्यादिर्यथातत्सत्तयैवसत्तावान् । तथाजीवोपिसत्तावानितिसत्तावत्त्वंमुख्यांशेमत्स्यादौजीवेषुचास्तीत्यंशइवांशइतिगौणोयमंशइत्यर्थः ॥ **पुरोर्वेदुभयथेति** । ज्ञानानंदाद्यात्मकत्वरूपंकिंचिद्भगवत्साद्दश्ययुगितिवामत्स्यादिरूपमुख्यांशोयथासत्तावान्तथाजीवोपीतिसत्तयामुख्यांशसाद्दश्ययुगितिवेतिव्याख्येयमित्यर्थः । स एवचोदित्यनुवादः । सामर्थ्यादियुक्तश्चेतिव्याख्या ॥ **एवंजीवायथेति** । किंचित्साद्दश्यमात्रयुगितिवाक्यानंतरंजीवायथेतिद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । अंशस्त्वित्यादिवाक्यकथनेनेत्यर्थः ॥ **इत्यस्यतात्पर्यमिति** । एतत्सूत्रार्थस्तुतंत्रदीपिकायांव्यक्तः । नैवंपरइतिसूत्रांशस्यतात्पर्यंव्यनक्ति ॥ **मत्स्यादीनामित्यादिना** इत्यत्रेत्यंतेन ॥ **उभयत्रेति** । स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वाभिमतयोःसौरप्रकाशाक्ष्णोरुभयत्रतथामृतसमुद्रमूत्रयोरुभयत्रतथामेरुविष्ठयोरुभयत्रांशभूततेजोमंडलादिनाभेदाभेदसाम्यादित्यर्थः । द्वयोर्जडत्वेनांशिविकारतयांशिनाभेदाभेदवत्त्वादितिभावः । आगामिसूत्रेत्यनुज्ञापरिहारौदेहसंबंधाज्ज्योतिरादिवदितिसूत्रानुसारेणाव्ययइत्युक्तिः । तत्रदेहसंबंधशून्यतयाऽज्ञानाद्यभावोक्त्याऽव्ययत्वस्यप्राप्तेरसंततेश्चाव्यतिकरइतिसूत्रेशक्त्यादिभिःसं(भृ)हृतत्वस्यास्मदभिप्रेततयापूर्णगुणत्वस्यप्राप्तत्वात्तदनुसारेणेत्युक्तं ॥ **अभेदोपपादनमिति** । मत्स्याद्यंशानामंशिनासाकमव्ययत्वपूर्णगुणत्वाभ्यांअभेदोपपादनस्यतत्रसूत्रद्वयेऽभिमतत्वादितिभावः ॥ **असंगतिमिति** । ज्योतिरादिवदित्युक्तज्योतिरादिद्दष्टांतानांजडत्वेप्रकृतासंगतिमाशंक्येत्यर्थः । दोषदुष्टानांकथंदेवतात्वं । पुण्यमेवामुंगच्छतिनहवैदेवान्पापंगच्छतीतिश्रुतौदेवानांपापालेपोक्तेरित्यतआह ॥ **देवतात्वंत्विति** ॥ **हेत्वोरिति** । दोषदुष्टत्वानुग्राह्यत्वहेत्वोरित्यर्थः ॥ **अनैकांतिकत्वमुक्तमेवेति** । विष्ठामूत्राद्यभिमान्यपभ्रष्टदेवेष्वंशत्वेप्यस्यभेदाभावस्योक्तत्वादितिभावः । यथेतिश्रवणादाह ॥ **तथेति** । एतस्मिन्नित्यनुवादः । पुरुषोत्तमइतिव्याख्या । आततमित्यस्यतदधीनतयावर्तमानमित्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । तदधीनतयावर्तमानमेवेत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । जीवानांमुख्यांशत्वंनेत्येतदित्यर्थः । कुतःपूर्णाइतिप्रश्नस्योत्तरंनारायणमित्यादि ॥ **इत्यधिकरणेति** । तदधिकरणद्वयशरीरंन्यायमुक्तावल्यांव्यक्तं ॥ **वियत्पदेनेति** ॥ नवियदितिसौत्रवियत्पदेनेत्यर्थः ॥ **वियदादिपदोपादानेनेति** । सूत्रेवियन्मातरिश्वतेजोप्पृथिवीपदानामुपादानेनेत्यर्थः ॥ **सृष्टिप्रलयक्रमेति** ॥ वियदादिपृथिव्यंतपदानांक्रमेणसूत्रेकथनेनसृष्टिक्रमोप्येवमेवेतिसूचनात्सृष्टिक्रमेत्युक्तं । विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेचेत्यत्रलयक्रमोव्यक्तमुक्तएव ॥ **तत्रापीति** । मुक्तावपीत्यर्थः ॥ **एवमिति** । पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमतीत्यर्थः । प्राणनामाकदाकस्माज्जातइत्यतःततइतिपदमनुवृत्यद्वेधार्थमाह ॥ **ततस्तदनंतरमिति** । **संकर्षणादितिच** ॥ **सुपांसुलुगिति** । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइतिसप्तमाद्यपादेसूत्रंतस्यार्थः । क्त्वाछंद

सीतिवर्तते । छंदोविषयेसुपांसप्तविभक्तीनांस्थानेसुइतिप्रथमैकवचनंभवति । लुग्भवति । पूर्वसवर्णःक्वचिदाकारादेशःक्वचिदा
दित्यादेशःक्वचित्तुशेइति । क्वचिद्याइति । क्वचिड्डाड्याइति । क्वचित्तुयाच्इति । क्वचिदालुइत्येतेआदेशाभवंतीति । तथाचा
त्रद्विवचनस्यपूर्वसवर्णे ॥ ईकारेसति ॥ अकःसवर्णेदीर्घइतिईकारद्वयस्याप्येकईकारइतिभावः । अत्रैवसूत्रेपदानामुपलक्षणत्वमु
पेत्यसर्वेषामित्युक्तेउत्तरपादवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [४५४।२३] **अत्रोपलक्षितानीति** ॥ [४५४।२४] **तेजोतइति** । तेजोतस्तथाह्याहेत्यत्रतेजःप्र
भृतेःसर्वस्योत्पत्तिरीश्वरायत्तेति । तदभिध्यानादेवतुतल्लिंगात्सइत्यत्रसर्वस्यलयोभगवदधीनइत्युक्त्यासर्वेभ्यःश्रेयस्त्वलाभा
दितिभावः । पंचम्यंतमिति । पंचम्यर्थेशसूप्रत्ययांतइतिभावः ॥ [४५४।२५] **इत्युक्तमिति** । तेजोतस्तदभिध्यानादित्युदाहृताधिक
रणद्वयेउक्तमित्यर्थः ॥ [४५४।२६] **प्रवृत्तिश्चेति** । परमेश्वरायत्तेत्यनुकर्षः । इमेइत्यस्यविशेष्याकांक्षायांभावाइतिपदमध्याहार्यं । मोक्ष
श्चेत्यनंतरमितिशब्दश्चाध्याहार्यइतिभावेनार्थमाह ॥ **इतीमेजन्माद्याइति** ॥ **एतेषामितीति** । ब्रह्मादीनामित्यर्थः ।
नन्वत्रसंसृतयइतिबहुवचनेनभाव्यं । कथंसंसृतिरित्येकवचनं । यदिचसर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावादेकवचनंत
र्हिसनपुंसकमितिनपुंसकत्वेइकोयणचिविभक्ताविति नुमागमेयुवुनइतिभाव्यमितिशंकित्वोक्तंवृत्तावनित्यमागमशासनमितिकृ
त्वानभवति नपुंसकलिंगतानभवतीति । तथाचयत्रयथातत्रतथेत्यर्थः । एषामित्यनुवादः । ब्रह्मादीनामितिव्याख्या ॥
[४५५।१] **परमंप्रमेयमिति** । परस्परश्रुतिविरोधपरिहारेणलब्धंप्रधानप्रमेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ २ । ३ । १८ ॥ ७ ॥ इतिश्रीटिप्पण्यांश्री
मद्राघवेंद्रयतिविरचितायांपरिमळाभिधेयायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ॥ तृतीयपादःसंपूर्णः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ पादार्थोक्तेर्बीजंवदन्प्रागुक्तमपिस्मारयति ॥ [४५६।१] यद्यपीत्यादिना ॥ [४५६।२] प्रागेवेति । पूर्वपादोप
क्रमेअधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनांस्वरूपनिर्णयायेत्युक्त्याअस्यपादस्यअध्यात्मविषयत्वसूचनादितिभावः ॥ नमीमांसात्वे[४५६।४]
हानिरिति । प्रामाण्यनिर्णयार्थत्वेहिअस्यतर्कशास्त्रत्वापत्त्यामीमांसाशास्त्रत्वभंगःस्यादितिभावः॥ पूर्वोत्तर[४५६।७]पक्षीययुक्ती
रिति । अयमत्रविवेकः । तथाप्राणाः । स्पष्टार्थवच्छ्रुतिःपूर्वपक्षयुक्तिः । इयमेवनिरवकाशासिद्धांतयुक्तिः । एवमग्रेपि ।
तत्प्राक्श्रुतेश्च । विशेषश्रुतिवैरूप्यं । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । विशेषश्रुतिवैरूप्यं । अणवश्चविशेषश्रुतिवैरूप्यं । श्रेष्ठश्चमाहा
त्म्यं । चक्षुरादिवत्माहात्म्यं । ततोपिमाहात्म्यं । सिद्धांतयुक्तिःपंचवृत्तिः । व्यक्तसद्गुणःअणुश्चदृष्टायुक्तिः । तइंद्रियाणि
समानत्वं । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिःकर्तृशक्तिः । मांसादिभौमंविमिश्रतेति । तादृशार्थाइति । सुनिश्चितार्थाइत्यर्थः । ननुयुक्तिविशे
षणत्वेतादृश्यइतिस्यादित्यतोर्थपदसंयोजनेनबहुव्रीह्याश्रयणेसतिनदोषइतिभावेनतादृशाइत्यनूद्यार्थपदसंयोजनमाह ॥ ता
[४५६।९] दृशार्थाइतिशेषइति ॥ एतदिति । सुनिर्णीतार्थत्वमित्यर्थः ॥ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यांसुधींद्रगुरुपादशि
ष्यराघवेंद्रयतिकृतायांपरिमळाभिधेयायांद्वितीध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥